

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

ТЕРНОПІЛЬ
2012

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль:
Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 1. – 288 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського національного
педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
від 29 травня 2012 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Микола Москалюк - доктор історичних наук, доцент
Віктор Савенко - кандидат історичних наук, доцент
Борис Савчук - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Володимир Трофимович - доктор історичних наук, професор
Богдан Якимович - доктор історичних наук, професор

*Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України
як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.*

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 351.711+325.45

Володимир Брославський

ФОРМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

У статті досліджуються форми землеволодіння та землекористування, поширені в Речі Посполитій в другій половині XVIII ст. На прикладі використання різних форм землеволодіння та землекористування показано соціально-економічне становище Правобережної України у досліджуваній період.

Ключові слова: Річ Посполита, Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, соціально-економічне становище.

Наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні існувала доволі складна система землекористування та землеволодіння, що включала державну, приватну та церковну форми власності. Актуальність нашого дослідження полягає в необхідності глибшого вивчення особливостей землеволодіння Речі Посполитої в період її занепаду.

За мету ставимо – дослідити форми землеволодіння та землекористування, поширені на Правобережній Україні досліджуваного періоду.

Об'єктом дослідження виступає система землевідносин на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.

Предмет статті – форми землеволодіння та землекористування.

Вивченню різних аспектів соціально-економічної історії Речі Посполитої другої половини XVIII ст. присвячені праці таких дослідників, як В. Антоновича [1], І. Нікотіна [10], Д. Толстого [14], В. Маркіної [9], В. Смолія [12], А. Барановича [2], О. Крижанівського [8], А. Зінченка [6], С. Борисевич [4–5], О. Каденюка [7], М. Бармака [3].

Варті на увагу праці польських дослідників: Й.Бялині-Холодецького [21], С.Аскенази [19–20], Н. Гасіровської [22], К. Раковського [24], С. Павліка [23], Й. Рутковського [25], А. Святоховського [28–29], В. Серчика [26–27].

Проте, в сучасній українській історіографії не надавалося належної уваги дослідженню землеволодіння та землекористування Речі Посполитої другої половини XVIII ст., що й складає новизну цієї публікації.

Основу фінансової могутності шляхти Речі Посполитої забезпечувала земля. Поміщики володіли такими маєтками, як: вотчинні (приватні) [11, с. 798–800], старостинські, поєзуїтські, ленні [10, с. 274–281].

Вотчинне землеволодіння шляхтичі отримували і передавали у спадок на правах повної приватної власності. До цього типу також належали куплені та подаровані землі на правах повної приватної власності.

Старостинські, поєзуїтські та ленні землі були державною власністю, яку тимчасово передавали на певних умовах оренди шляхетській знаті.

Існуюча система землеволодіння та землекористування у регіоні сформувалася упродовж XVII–XVIII ст. Внаслідок національно-визвольної війни 1648 р. під керівництвом Б. Хмельницького та подальших соціальних протиріч, Правобережжя у другій половині XVII – на початку XVIII ст. перебувало у занепаді. Утікаючи від помсти колишніх селян, більшість шляхти покинула свої володіння й подалася на захід, а інша – асимілювалася до козацького стану.

Активне відновлення господарського життя на Правобережній Україні розпочалось після Карловецького миру між Османською імперією та Річчю Посполитою у 1699 р., згідно з яким Правобережна Україна увійшла до складу останньої.

У результаті цих процесів відновлення шляхетських господарств на Правобережній Україні тривало до XVIII ст. З метою заохочення селян селитись на землях, що пустували, землевласникам приходилось звільняти поселенців від більшості повинностей. У ході повторного освоєння Правобережної України було сформовано низку магнатських латифундій, зосереджених в руках невеликого кола осіб. Для спрощення управління своїми володіннями поміщики розділяли свої латифундії на великі маєтки (ключі), що складались з декількох фільварків, зорієнтованих на виробництво продукції на продаж. Основною виробничою силою у таких господарствах були підневільні селяни, які, за право користуватися земельними наділами, відробляли панщину. Саме фільварки у досліджуваній період становили основну господарську одиницю на Правобережній Україні. Серед великих латифундистів варто відзначити Станіслава Потоцького, якому належали Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашовський ключі, Ольховецьке та інші староства в

Брацлавському та Подільському воєводствах. Маєтки Станіслава Потоцького нараховували 312 сіл та містечок [17].

Іншому представнику цього роду – Проту Потоцькому належали Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський ключі та інші села [18]; Любомирським належало 168 сіл та містечок; Чарторійським у Межибозькому, Зиньковському, Грановському, Старосинявському, Миколаївському ключах, Летичівському й Кам'янецькому старостах й 19 селах в Клеванському маєтку на Волині належало 165 поселень; Браницьким – Білоцерківщина й Богуславське староство, Вороничам – Троянівський та Пилявський ключі. Формування цих володінь проходило шляхом як захоплення селянських земель, так й отримання у посесію чи спадкове володіння обширних земель за рахунок королівських пожалувань, що, на думку В.Маркіної, "підривало економічну силу королівської влади й ослабляло її політичний вплив" [9, с. 41–42].

З відновленням економічного життя на Правобережній Україні, польські магнати переходили до ведення власного господарства. У ньому хоча й була наявна грошова рента, проте важливу роль починала відігравати відробіткова рента – панщина. Також характерним для кінця XVIII ст. є поступове збільшення шляхетського поля за рахунок селянських наділів. Проте формування фільварків безпосередньо залежало від можливості реалізації виробленої продукції [9, с. 54–57].

За розмірами землекористування й землеволодіння шляхти поділялося на велике, середнє й дрібне. Для управління маєтками шляхта наймала уповноважених комісарів. Хоча їх керування через зловживання й було дорогим та доволі часто збитковим. В іншому випадку застосовувалась посесія, що була двох видів: орендна – тимчасове володіння маєтку за договором оренди; заставна – утримання маєтку як застави за борги. Таким чином, посесія була джерелом формування дрібного й середнього землеволодіння [3, с. 274].

Прагнення шляхти отримати максимальний прибуток зі свого маєтку зіштовхувалося зі спротивом селян, які за період слобод та сплати лише невеликого чиншу привикли до відносної свободи й не бажали потрапляти у нову залежність. Тому феодалам доводилось на початковій стадії розвитку свого маєтку звертатись до таких джерел отримання прибутку, як оренда та посесія.

Передаючи в оренду свої феодальні права: виготовлення та продажі горілки, пива, торгівлі деякими товарами, магнати отримували значні кошти. Зокрема, С. Потоцький, віддавши в оренду у 1776 р. м.Каменече Тарговицького ключа Брацлавського воєводства, отримав від орендаря 12393 злотих (зл.) [15, с. 1].

Із 187 поселень Поберезького маєтку князя С.Любомирського у безпосередньому управлінні князівської адміністрації перебувало лише 56 сіл, інша частина маєтку (131 село, що становило 70 % володінь князя) – у заставній посесії [9, с. 72].

Таким чином, як зазначає В.Маркіна, "оренда та посесія були невід'ємною частиною організації поміщицьких маєтків на Правобережній Україні у XVIII ст." [9, с. 67].

Часто посесори та орендатори заводили власне господарство, у якому заставляли працювати жителів залежних маєтків. Так, жителі с. Глубочок у 1771 р. жалілись на посесора Мольдерфа та його дружину, які заставляли їх відбувати повинності не передбачені інвентарями [16, арк. 1–2].

У 1791 р. Чарторійські отримували зі своїх маєтків на Правобережній Україні прибутки у розмірі 1078890 зл., з яких лише корчемна оренда становила 40 % [9, с. 69].

Розглядаючи шляхетське землеволодіння, доцільним є умовний поділ шляхти за економічним становищем на: безземельну та малоземельну; середню земельну шляхту; велику земельну шляхту (магнатів). Про чисельність першого розряду шляхти можна судити згідно з офіційними даними 1802 р. Зокрема, лише у Подільській губернії нараховувалось 94990 осіб дворянського стану. З них землевласниками було лише 8791 осіб обох статей. Решта 81199 (близько 81 %) були безземельною чиншевою шляхтою [5, с. 90–91].

На кінець XVIII ст. майже уся нерухома власність концентрувалася в руках польської шляхти, монастирів, церков. Крім приватних маєтків, шляхта розпоряджалася усією державною власністю, якою володіла або у формі адміністративного управління, або на правах довготермінової оренди – посесії.

Основу державної власності становила так звана "королівщина". Згідно зі своїм статусом це були державні землі, прибутки з яких скеровувалися на державні потреби. Зазвичай, ці землі на різних умовах надавались у володіння шляхті. Державні маєтки, залежно від способу володіння ними шляхтою, поділялись на старостинські, ленні та емфітеутичні маєтки.

Староста – це казенні землі, що становили більшість державних маєтків Правобережної України. Впродовж існування Речі Посполитої уряд надавав їх у позиттєве володіння шляхті. Виникнення староств пов'язане із необхідністю підвищення обороноздатності краю. У період Речі Посполитої значні земельні масиви на пільгових умовах надавались шляхтичам, які мали заслуги перед державою. Першочерговими обов'язками власників були заселення та оборона краю, збір

податків. Зазвичай, староства складалися із групи сіл, що оточували якесь містечко. Однак староства також були й адміністративними одиницями [10, с. 274–275].

Частина маєтків Правобережної України роздавалася шляхті на ленному праві, відомому в усій Європі. За право володіти ленним маєтком землевласника зобов'язували у випадку військової потреби разом з військовим загоном (залежно від величини маєтку) взяти участь у бойових діях за Річ Посполиту. Заборонялось продавати, дарувати, дробити й заставляти у борг ленний маєток. Право на маєток передавалось лише по чоловічій лінії – старшому сину. З припиненням існування чоловічої гілки роду маєток повертався у державну власність.

Емфітеутичними маєтками називались володіння, що передавались шляхті у довготривале володіння, зазвичай, на 50 років або пожиттєво.

Ще одну значну категорію державних маєтків Правобережної України становили поєзуїтські маєтки. Ця категорія сформувалася після ліквідації ордену єзуїтів. Право користування ними було продане польською короною за умови щорічної сплати частини прибутків з власності. Отримані таким чином кошти скеровувалися на утримання та розвиток навчальних закладів.

Слід констатувати, що державним маєткам притаманні ті ж процеси, що відбулись у шляхетських та церковних володіннях. Зокрема, про активний розвиток фільварків у державних маєтках Правобережної України у XVIII ст. красномовно свідчить приклад Хмельницького староства. На 1739 р. у ньому функціонувало лише два фільварки. До 1763 р. їх кількість зросла до 16, а у 1790 р. – до 27. Для створення фільварків поміщики зменшували селянські наділи, посилювали феодальний визиск. Проте такий активний наступ на селянське землекористування призводив до втеч селян, що обмежувало феодалів у запровадженні панщини та змушувало останніх й надалі зберігати чинш для низки категорій поселенців: ковалів, шевців, бондарів та інших [9, с. 57–59].

Окремий тип маєтків становили поєзуїтські. Після ліквідації у Речі Посполитій єзуїтського ордену у 1773 р., його нерухомість, що оцінювалась у 32 млн зл., згідно з ухвалою сейму від 1775 р. передавалось у розпорядження едукативної комісії, що опікувалася розвитком освіти [6, с. 22].

Дослідження соціально-економічного становища Правобережної України другої половини XVIII ст. неможливе без ґрунтовного вивчення ролі духовенства у цьому процесі. У досліджуваній період домінуючі позиції займала католицька та уніатська церква. Незначна частина населення була православною. Якщо католицизм сповідувала польська або полонізована шляхта, то українське селянство в основній своїй масі належало до уніатської церкви.

Церкві в Речі Посполитій надавалось право купівлі, продажу, дарування, застави майна. Основними шляхами набуття земельної власності католицьким духовенством були: надання коронних жалуваних грамот; купівля маєтків із селянами; пожертви майна шляхтичів (заповіти); застава, до якої вдавалася шляхта, позичаючи у духовенства гроші; а в разі неможливості повернути борг, майно переходило до церкви; загарбання маєтків.

Панівна у Речі Посполитій католицька церква знаходилася під захистом усіх державних інституцій. Цілком природно, що з перших днів її існування на українських землях вона розпочала свою місіонерську діяльність із витіснення православ'я і захоплення його володінь.

За короткий час католицька церква стала великим землевласником на Правобережжі. Володіючи значними грошовими сумами, духовним ієрархам вдалося впливати на світське шляхетське землеволодіння, що викликало невдоволення частини шляхетського стану Речі Посполитої. Наявність великих грошових сум, пряма підпорядкованість Риму надавала можливість католицькому духовенству активно впливати на внутрішню та зовнішню політику Речі Посполитої, в тому числі на проведення сеймів і вибори короля. З іншого боку, багаті церковні володіння могли стати об'єктом майбутнього загарбання і джерелом поповнення державної скарбниці. Тому, на думку багатьох польських та українських істориків, змагання шляхти з католицькою церквою, починаючи з XVI ст. стає одною з важливих рис політичного життя Речі Посполитої [6].

Із початку XVII ст. все наполегливіше лунають вимоги про обмеження церковного землеволодіння. З цією метою було прийнято низку сеймових постанов у 1635, 1669, 1676, 1726, 1764, 1788 рр. Проте через слабкість королівської влади й політичну анархію в країні вони так і не були реалізовані на практиці.

Отже, в другій половині XVIII ст. в Речі Посполитій існувала доволі розвинута система землеволодіння та землекористування. Основними формами землеволодіння були: державна, приватна (вотчинна) та церковна. Широко практикувалася передача маєтків у посесію чи оренду, які сприяли розвитку дрібного та середнього землеволодіння.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Монография по истории западной и юго-западной Руси / В. Антонович. – К.: Тип. Н. Давиденко, 1885. – 451 с. 2. Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. / А. Баранович. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с. 3. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на

Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Бармак. – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.

4. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / С. Борисевич. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.

5. Борисевич С. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) / С. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С.86–87.

6. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Зінченко. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.

7. Каденюк О. Аграрна історія України: Курс лекцій / О. Каденюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 300 с.

8. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.

9. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие) / В.Маркина. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 236 с.

10. Никотин И. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876) / И. Никотин. – Т.1. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с.

11. Новый энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. – СПб.: Тип. Акционер. Общ. "Брокгауз-Ефрон", Б.г. – Т.11. – 960 с.

12. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.

13. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. / Д. Толстой. – СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1876. – Т. 1. – 538 с.

14. Толстой Д. Римский католицизм в России: Ист. исследование: В 2 т. / Д. Толстой. – СПб.: Тип. Иосафата Огризко, 1876. – Т. 2. – 438 с.

15. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (ЦДАК України), ф. 49, оп. 1, спр. 1839, 20 арк.

16. ЦДАК України, ф. 49, оп. 2, спр. 1083, 4 арк.

17. ЦДАК України, ф. 49, оп. 3, спр.17, 255 арк.

18. ЦДАК України, ф. 49, оп. 3, спр. 212, 273 арк.

19. Askenazy S. Dwa stulecia XVIII i XIX: Badania i przyczynki / S. Askenazy. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1903. – Т. 1. – 2-е wyd. – 479 s.

20. Askenazy S. Dwa stulecia XVIII i XIX: Badania i przyczynki / S. Askenazy. – Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1910. – Т. 2. – 583 s.

21. Białynia-Cholodecki J. Do dziejow drobnej szlachty Podola / J. Białynia-Cholodecki. – Lwów, 1911. – 214 s.

22. Gąsiorowska N. Polska na przełomie życia gospodarczego (1764–1830) / N. Gąsiorowska. – Warszawa: Nakł. S-ki Akc. – 131 s.

23. Pawlik S. Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII wieku / S. Pawlik. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1915. – 320 s.

24. Rakowski K. Dzieje rozwoju ekonomicznego Polski: Do czasu upadku państwa polskiego / K. Rakowski.– Warszawa: Nakł i drukiem M.Arcta, 1909. – 190 s.

25. Rutkowski J. Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych / J. Rutkowski. – Poznań: Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego, 1923. – 277 s.

26. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku / W. Serczyk. – Wrocław: Ossolineum, 1965. – 168 s.

27. Serczyk W. Historia Ukrainy / W. Serczyk. – Wrocław: Zakład Narodowy im.Ossolińskich. – 1979. – 500 s.

28. Świętochowski A. Historja chłopów polskich w zarysie / A. Świętochowski. – Lwów-Poznań: Nakł. wydaw. Polskiego, 1925. – Т. 1.: W Polsce niepodległej. – 510 s.

29. Świętochowski A. Historja chłopów polskich w zarysie / A. Świętochowski. – Lwów-Poznań: Nakł. wydaw. Polskiego, 1928. – Т. 2.: W Polsce podległej. – 509 s.

Владимир Брославский

ФОРМЫ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII СТ.

В статье исследуются формы землевладения и землепользования, распространенные в Речи Посполитой во второй половине XVIII в. На примере землевладения и землепользования показано социально-экономическое положение Правобережной Украины в исследуемый период.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Правобережная Украина, землевладения, землепользования, социально-экономическое положение.

Volodymyr Broslavskyy

THE FORMS OF LANDOWNING AND LAND USE OF RZECZPOSPOLITA IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

The forms of land owning and land use, widespread in Rzeczpospolita in the second half of the XVIII century, are investigated in this article. The social-economic position of Right-bank Ukraine during the mentioned period is described on the basis of landowning and land use.

Key words: Rzeczpospolita, Right-bank Ukraine, landowning, land use, social-economic position.

УДК 94(477. 4)(1792-1795)

Анатолій Скрипник

УЧАСТЬ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК У ПОДІЛАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1792–1795 РР.)

У статті досліджено участь російської армії в якості ефективного інструмента зовнішньої політики Російської імперії в процесі ліквідації польської державності.

Ключові слова: Російська імперія, Річ Посполита, Правобережна Україна, армія, анексія.

Проблема Другого і Третього поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII століття, а відповідно місце і роль російської армії в цих подіях залишаються об'єктом уваги та наукових досліджень сучасних істориків. Їх намагання дати об'єктивну історичну оцінку стає предметом гострих дискусій, які водночас є свідченням наукової актуальності, що часто трансформується у політичне бачення минулого України, Росії та Польщі.

Наукова новизна публікації полягає в аналізі участі підрозділів російського війська у поділі польських територій на Правобережній Україні.

Об'єкт наукового дослідження – російські війська як ефективний інструмент зовнішньої політики Російської імперії наприкінці XVIII ст.

Предмет дослідження – дії військових частин з метою реалізації планів захоплення території сусідньої держави.

Метою цієї статті є дослідити участь російських військ у поділах Речі Посполитої на Правобережній Україні.

Наукова література, присвячена військовій складовій поділів Польщі є багатогранною. Так, у дореволюційній російській історіографії поділи Польщі та участь в них армії досліджували С.Соловйов, В.Ключевський, М.Костомаров, А.Корнілов [1–4] та інші.

Поряд із зусиллями Катерини II та її оточення у дипломатичній сфері, далеко не останню роль відігравали збройні сили. Тобто, армія перебувала у якості надійного і безвідмовного інструмента зовнішньої політики Російської імперії наприкінці XVIII ст. Накази і розпорядження дипломатам неодмінно синхронізувалися з наказами генералам, і навпаки.

Радянський період позначений фундаментальними дослідженнями І.Сковронека, А.Каменського, Г.Саніна [5–7]. Результатом досліджень стала концепція, що пояснює зникнення польської держави з політичної карти Європи: глибокою кризою польського державного ладу; політикою Пруссії, Австрії і Росії, і несприятливій для Польщі міжнародній ситуації на той час.

Наприкінці XVIII ст. становище Польщі як держави був настільки слабким, що деякі іноземні державні діячі дивувались, яким чином вона існувала до цієї пори і не перетворилась на одну з провінцій сусідніх Російської імперії та Пруссії. Польська шляхта послаблювала свій уряд, який в інших країнах послідовно відстоював державні інтереси у боротьбі зі становими привілеями та корисливими інтересами окремих осіб, а з іншого боку, нещадно гнобила селянство. "Розраховуючи на європейську рівновагу, як на гарантію збереження державного устрою Речі Посполитої, шляхта вважала, що за таких умов можна обійтися без постійного війська та стабільних фінансів і водночас зберегти повну незалежність" [8, с. 4]. При такому стані справ та за відсутності міцної централізованої влади, що мала виступити консолідуючим чинником, занепадом війська та фінансів, слабкості патріотичних настроїв у суспільстві, обмеженості та консерватизму шляхти, яка відстоювала свої привілеї будь-якою ціною, збереження Польщі як суверенної, незалежної держави було майже неможливим. Цим і скористалися сусіди – Пруссія, Австрія та Російська імперія – для захоплення нових територій.

Підписання 27 грудня 1791 р. Яського мирного договору, що став завершенням Другої російсько-турецької війни (1787–1791 рр.) [9], створило умови для подальшого процесу знищення польської держави її сусідами. Повернення з турецького театру військових дій 120-тисячної російської армії, яка розташувалася на зимових квартирах у Молдові, створювало зручні передумови для активізації агресивної політики Росії стосовно Польщі.

З частини добре оснащених і вишколених полків, які набули на той час значного досвіду бойових дій проти турків, була сформована так звана "Українська армія", очолювана генералом М.Каховським. Вона складалася з 54 батальйонів піхоти, 109 ескадронів кавалерії та 13 козацьких полків і нараховувала біля 65 тис. вояків. Армія поділялася на чотири корпуси: під командуванням генерал-поручиків М.Голенищева-Кутузова, І.Дуніна-Барковського, В.Дерфельдена та А.Леванідова [10]. За сприятливих погодних умов, на початку весни 1792 року це угруповання мало розпочати військові дії проти головних сил 20-ти тисячної польської армії князя Й.Понятовського, яка

розташовувалася на Поділлі, у районі Тиврів-Немирів-Брацлав-Тульчин. Ще 10 тисяч поляків знаходилися у районі Дубно на Волині і 15 тисяч у Литві [11, с. 563].

Разом з військовими приготуваннями, на дипломатичному рівні активно обмірковувався план одночасної окупації Польщі військами трьох держав-учасниць поділу. На думку П.Стегнія, про це свідчить "Прожект плана, как поступать в Польше находящимся министрам", підготовлений, як він припускає, В.Зубовим і Морковим [12, с. 263]. Аналіз тексту цього документа свідчить про те, що його укладачі мали на увазі здійснити спільне введення до Польщі військ Росії, Австрії і Пруссії для "відновлення порядку і тиші в державі на справедливій і твердій основі для виправлення національних суперечок, припинення зловживань в уряді й забезпечення нормального політичного існування, такого існування республіки, яке б відповідало інтересам її сусідів" [12, с. 264].

Надалі передбачалося діяти за такою схемою: пред'явлення дипломатичними представниками трьох держав-учасниць спільної декларації польському уряду й скликання надзвичайного сейму для "повалення" конституції 3 травня і відновлення колишніх порядків. Діяти передбачалося за участю короля, "якщо буде з'ясовано, що він має намір увійти в розташування трьох дворів" і з опорою "на тих, у якій би партії вони колись не були" за умови, що вони бажають "закінчити страждання своєї Батьківщини".

29 березня 1792 р. питання про подальші дії щодо Польщі винесилося на обговорення ради при Катерині II. Граф О. Безбородько представив проект декларації (ультиматуму) з польського питання і накази-інструкції щодо введення військ генерал-аншефам М. Каховському і М. Кречетнікову.

У проекті декларації, після перерахування "всіх порушень законів і прав республіки, що вчинив сконфедерований Сейм", що "у третій день травня 1792 року зруйнував вщент систему правління", говорилося, що, "хоча її імператорська величність не бажає слухати гласу власної своєї думки, однак не може не схилитися на прохань, принесених їй від багатьох Поляків", які, "прагнучи порятунку Батьківщини і відновлення колишньої вільності і незалежності своєї, погодилися вони між собою скласти законну Конфедерацію". Внаслідок цього імператриця, "впливаючи, зі своєї сторони, розташуванням дружби й благовоління свого до Республіки, і точно виконуючи зобов'язання своїх з Нею Трактатів повеліла деякій частині своїх військ вступити в області республіки" [12, с. 271].

В інструкціях генералам М.Каховському і М.Кречетнікову про введення військ до Польщі говорилося, що повернення військ з Молдавії представляє "найбільш зручний і натуральний випадок виконати прийняті нами наміри задовольнити наші державні інтереси, і наші зобов'язання щодо польської держави". Генералам наказували "не тільки визнати [проросійську – А.С.] конфедерацію, а й всіляко їй допомагати, підсилюючи людьми і припасами повсюдно по силі можливості". Також належало підтримувати контакти із "призначеним генеральним маршалом цієї конфедерації вповноваженим нашим дійсним статським радником бароном Бюлером", на якого покладалася відповідальність за політико-дипломатичне забезпечення справи [13, с. 193].

7 травня 1792 р. литовському канцлерові І.Хрептовичу вручено декларацію про уведення російських військ на територію Речі Посполитої [14]. 14 травня 1792 р. в українському місті Тарговиці опубліковано акт конфедерації, розроблений і підписаний у Петербурзі 27 квітня. Генеральним маршалом Тарговицької конфедерації проголошувався Фелікс Потоцький, його заступниками – Ф-К.Браницький і С.Ржевуський.

Українська армія діяла згідно з планом, складеним представником генерального штабу генерал-квартирмейстером Я.Пістором. Він полягав у тому, щоб здійснити вторгнення чотирма колонами з різних сторін "до південної Польщі", та, постійно загрожуючи флангам і тилам польських загонів, просто вичавити їх з цієї території. Тим більше, що кожна з цих колон мала кількісну перевагу над потенційним супротивником. Істотно полегшити виконання плану мали "сильні легкі партії", тобто розвідувальні загопи на чолі з офіцерами генерального штабу, які мали інформувати командування про супротивника та місцевість [15, с. 126].

16 травня 1792 р., скориставшись пасивністю польського командування та статичністю його військ, армія М.Каховського чотирма колонами рушила на територію Поділля. В.Дерфельден (11 тис. солдатів) перетнув кордон біля Ольвіополя і рушив на Умань. У районі Брацлава і Красного він без спротиву захопив більшу частину польської артилерії, що дало можливість швидко рухатися до Кам'янця [16, с. 61]. І.Дунін і М.Кутузов спільно форсувавши Дністер, 8 травня поточного року попрямували: І. Дунін (17,5 тис.) – через Томашпіль і Шпиків до Немирова, М. Кутузов (23,5 тис.) – через Шаргород і Брацлав до Вінниці, А.Леванідов (11,5 тис.) з-під Києва на Васильків і Бердичів, а потім через Хмільник, щоб замкнути кільце оточення.

Поляки усвідомили небезпеку свого становища і почали відступ на північ, а 31 травня 1792 р. до Й.Понятовського приєдналися загопи Е.Віельгорського, Т.Костюшко і Гроховського.

Узгоджені дії 100-тисячної російської армії, яка рухалася на Варшаву у трьох напрямках, не зустріли ефективного опору з боку меншої за чисельністю (45 тис. осіб) та недостатньо озброєної польської армії. У Литві 31 травня 1792 р. армією генерал-аншефа М.Кречетнікова було зайняте Вільно, 25 червня – Гродно. Водночас, упродовж першої половини липня М.Каховський витіснив польські війська, спочатку з території Поділля, а потім і більшої частини Волині, опанувавши стратегічний простір між Бугом і австрійським кордоном. Упродовж 11–14 липня 1792 р. армії ввійшли у безпосередній контакт в районі Бресту і Любліна [15, с. 126].

Опинившись в оточенні російських армій, поляки втратили останні можливості до протидії – оборони за принципом ефективного маневрування військовими підрозділами та раптовими нападами на колони росіян. Можливості військового опору були практично вичерпані. Безперспективність підкреслював і той факт, що ні Пруссія, ні Австрія не вжили жодних спроб підтримати Польщу. Король Станіслав-Август Понятовський з рештками своєї армії змушений був приєднатися до Тарговицької конфедерації [17, с. 32].

Ще тривали останні дрібні баталії з частинами польських військ, а у Петербурзі окреслили критерії, за якими Російська імперія мала керуватися при визначенні своєї частки Польщі. Канцлер О. Безбородько наголошував на забезпеченні облаштування нових кордонів, "зручному зв'язку та сполученні зі старими територіями". При цьому він підкреслив невідповідність проведення нових границь по "великих і судноплавних річках", таких як Двіна і Дніпро, оскільки вони потрібні для "вільного і безперешкодного плавання, для постачання життєвих і інших припасів і для користі торгівлі" [18, с. 8]. Під поняттям "постачання" малося на увазі насамперед надійне і регулярне підвезення всього необхідного військам, розташованим поблизу нових кордонів, облаштування та модернізація фортець, створення мережі провіантських магазинів.

На думку О. Безбородька, новий кордон мав пролягати уздовж Двіни по ріках Березі і Прип'яті "до меж Київського воєводства", потім – по річці Случ уздовж Бугу до Могильова на Дністрі. Таким чином, до Росії мала бути приєднана "частина невелика воєводства Віленського, залишок воєводства Полоцького, частина воєводства Мінського, воєводства Київське і Брацлавське, частка від Волині та Поділля для більш зручного округлення кордону". Такі "округлені" границі Росії забезпечували б їй стратегічну ініціативу на випадок воєнних дій з Туреччиною і надійно захищали б її західні терени. Як показали подальші події, цей варіант виявився не остаточним. Відчуваючи повну військову перевагу і зручну дипломатичну ситуацію, територіальні прагнення Катерини II не вгамовувалися.

Подальші експансіоністські плани могли опинитися під загрозою зриву. З середини листопада 1792 р. Катерину II занепокоїли військові приготування з боку Туреччини. У розпорядженнях О.Суворову, адміралу Мордвінову і генералу М.Кречетнікову від 23 листопада 1792 р. вона повідомляла про те, що "по звістках, які до нас дійшли, вчинено з боку турецького озброєння флоту". Довіривши О. Суворову керівництво сухопутними військами Катеринославської губернії і Галицької області, вона наказала привести полки у повну бойову готовність на випадок відбиття можливого турецького нападу та надіслати терміново до Петербурга уточнені дані про війська, що були у його розпорядженні [19].

Про прагнення діяти максимально швидко свідчить і наказ командувачеві російськими військами у Польщі генералу М.Кречетнікову від 8 грудня 1792 р. Відзначивши причини, що спонукали її "приєднати до імперії нашої від республіки Польської землі, які здавна Росії належали, гради, російськими князями створені, і народи загального з росіянами походження та віри", буде пояснено в маніфесті, що "у свій час надрукований і виданий бути має", Катерина II наказувала йому вжити "завчасно необхідних заходів, щоб бути до всього готовими, і писати Правила", за якими він має анексувати частину Польщі, та керувати цими територіями на початковому етапі [20].

Однак розвиток дипломатичної ситуації на шляху до Другого поділу Польщі, та сама Катерина II не обіцяли новопризначеному наміснику спокійного життя. Чітко окресливши ситуацію та майбутніх ворогів російського державного ладу на нових землях, вона передавала усю повноту влади як військової, так і цивільної своїм генералам. "Пруссія першою ввела свої війська на територію Польщі, що змушує нас вжити відповідних заходів для користі імперії, тим більше, що спонукує нас на це теперішній стан справ у Європі, а особливо незгода і розбрат, який панує поміж самих поляків, розпалюваний прусською і французько-якобінською фракціями, партизанами колишньої конституції 3 травня і незадоволеними Тарговицькою конфедерацією, які повстають проти всього, щоб ми не ухвалили для спокою республіки Польської" [21]. Таким чином, регулярним частинам російської армії на початковому етапі формування адміністративної системи управління відводилися, окрім їх основного призначення, ще й поліцейські функції.

Згідно з Другим поділом Польщі Росія захопила значні частини Білорусі і України – усього близько 250 тисяч км² з населенням біля 3 млн мешканців. Військовий контингент, який брав участь у поділах Речі Посполитої, продовжував залишатися на анексованих територіях увесь час війни

Пруссії й Австрії з Францією на випадок надання допомоги союзникам, і звісно для забезпечення "внутрішнього спокою".

У такий спосіб завершився Другий поділ Польщі, що завдав їй набагато більшої шкоди, ніж Перший. Якщо Перший поділ вартував Польщі 29 % її території і 36 % населення, то другий позбавив її 54 % території, що залишалася, і приблизно половини населення, що проживало після Першого поділу. За словами сучасника, "Окупація Польщі не принесла Росії поки що нічого, крім вгамування відчуття помсти за поразки у минулі століття ..." [22, с. 215].

Отже, участь російських військ у поділах Речі Посполитої була важливим чинником зовнішньої політики Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Соловьев С.М. История падения Польши / С.М.Соловьев. – М.: 1863. – 369 с. 2. Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О.Ключевский. – СПб.: 1904. – 1146 с. 3. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой / Н.И.Костомаров. – СПб., 1905. – 213 с. (Собр. соч. Кн. 7. Т. 17–18). – М.: 2007. – 596 с. 4. Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века / А.А.Корнилов. – Петроград., 1915. – 93 с. 5. Сковронек И. Удары с трех сторон: разделы Польши как составная часть европейской истории / И.Сковронек. // Родина. – 1994. – № 13. 6. Каменский А.Б. Под сению Екатерины. Вторая половина 18 века / А.Б.Каменский. – СПб., 1992. – 448 с. 7. История внешней политики России [Отв. ред. А.Н.Сахаров]. Т. XVIII. Гл. Разделы Речи Посполитой. – М., 1998. – С. 168–196. 8. Ильенко А.Н. Начало конца Польши / А.Н.Ильенко. – СПб.: 1898. – 218 с. 9. Полное собрание законов Российской Империи с 1649 г. (далі – ПСЗ-І). Собрание 1-е. – Т.ХХІІІ. 1789-1796. – С-Петербург. Отпечатано в типографии II отделения канцелярии его императорского величества, 1830. – № 17024. 10. Волков С.В. Генералитет Российской империи / С.В.Волков. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Том II. Л–Я. М., 2009. – 832 с. 11. Военная энциклопедия [Под ред. К.И.Величко]. – М., 1916. – Т. XVIII. – 368 с. 12. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. / П.В.Стегний. – М.: Изд. Международные отношения. 2002. – 696 с. 13. Фон-Сміт Ф. Суворов и падение Польши / Ф. фон-Смит. [Под редакцией кн. Голицина]. – СПб., 1866. – 391 с. 14. ПСЗ-І. – Т. ХХІІІ. – С.Пб., 1830. – № 17044. 15. Глиноецкий Н.П. История русскаго Генерального Штаба. Т.І. (1698–1825) / Н.П.Глиноецкий. – СПб., 1883. – 427 с. 16. Сицинский Е.Й. Город Каменец-Подольский – историческое описание / Е.Й.Сицинский. – К., 1895. – 247 с. 17. Богданович М. Русская армия в век императрицы Екатерины II / М.Богданович. – СПб., 1873. – 35 с. 18. Анисимов Е. Алмаз политики, или Канцлер Безбородко // Дело. – 2003. – № 2. 19. ПСЗ-І. – Т. ХХІІІ. – С.Пб., 1830. – № 17091. 23. ПСЗ-І. – Т. ХХІІІ. – С.Пб., 1830. – № 17090. 24. ПСЗ-І. – Т. ХХІІІ. – С.Пб., 1830. – № 17108. № 17112. 25. Зельдич Ю.В. Петр Александрович Валувев и его время: Историческое повествование / Ю.В.Зельдич. – М., 2006. – 576 с.

Анатолий Скрипник

УЧАСТИЕ РОССИЙСКИХ ВОЙСК В РАЗДЕЛАХ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ (1792–1795 ГГ.)

В статье показано участие российской армии в качестве эффективного инструмента внешней политики Российской империи в процессе ликвидации польской государственности.

Ключевые слова: Российская империя, Речь Посполитая, Правобережная Украина, армия, аннексия.

Anatoliy Skrypnyk

PARTICIPATION OF RUSSIAN MILITARY FORCES IN THE DIVISIONS OF RZECZPOSPOLITA ON THE RIGHT-BANK UKRAINE (1792–1795)

The paper considers the participation of Russian army as an effective instrument of Russian empire's foreign policy in the process of Polish state independence abolishment.

Key words: Russian empire, Rzeczpospolita, the Right-Bank Ukraine, army, annexion.

УДК 94(477)

Микола Бармак

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.

У статті розглянуто питання впровадження російської системи судочинства та судоустрою на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст., описано найхарактерніші риси судової системи Речі Посполитої, розкрито політику Катерини II та Павла I у цій сфері.

Ключові слова: Правобережна Україна, Річ Посполита, Російська імперія, судоустрій, судочинство.

Російська імперія, приєднавши у XVIII ст. землі Правобережної України, отримала у спадок складну систему судоустрою і судочинства, що увібрала в себе елементи різних історичних епох та тих держав, у складі яких вони перебували. Доволі часто судові органи дублювали функції, юрисдикція різних судів поширювалася аналогічні справи, нерідко апеляційні та касаційні функції реалізовували ті ж суди, що винесли рішення у справі, чітко не окреслювався порядок виконання постанов та рішень суду, відсутнім було і розмежування повноважень між судовою і адміністративною владою.

Проблеми становлення та еволюції судової системи Російської імперії, незважаючи на важливість теми, досліджувалися в історіографії не настільки активно, як, наприклад, соціально-економічні питання, земельні відносини чи розвиток національного руху. Розвитку судочинства на Правобережжі упродовж XVIII ст. – 1870 р. присвячена монографія М. Калмакова. Учений вважав, що запровадження російської системи судочинства було важливим кроком у питанні успішної русифікації "ополяченого населення" [29].

У роботах Н. Єфремової [10], на основі аналізу матеріалів законодавства, діловодної документації установ та інших офіційних джерел досліджуються механізми становлення і розвитку системи судоустрою та судочинства у XVIII–XIX ст. як у Російській системі, так і на землях Правобережної України. Дослідниця з'ясовує також особливості розвитку російської судової системи на українських землях.

Розвиток права, законності, правосуддя упродовж XVIII–XIX ст. у Російській імперії аналізує у своїй книзі "Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России" Р. Уортман [29]. Нововведення в інститутах юстиції учений показує у загальному контексті формування правової культури, системи офіційних і особистих цінностей чиновників, які служили у цій сфері. На думку автора, виникнення незалежних судів і професії юриста було результатом тривалого процесу, який одночасно і відповідав, і суперечив цілям самодержавної влади у Російській імперії.

Найхарактернішими рисами судової системи Речі Посполитої були об'єднання суду з адміністративною владою і становість. Судочинство в основному здійснювалося на основі норм Литовських статутів та польського законодавства, що визначали також систему судоустрою. Існували окремі судові органи для магнатів, шляхти, міського населення, духовництва і селян.

На магнатів поширювалася юрисдикція королівського суду. Для шляхти створювали гродські, земські і підкоморські суди [26, с. 227]. Земський суд – шляхетський виборний суд, що складався із судді, підсудка, писаря і коморників. До його компетенції належали усі справи, що стосувалися шляхти, за винятком межових та важливих карних справ [6, с. 793]. Земський суд поширював свою юрисдикцію на цивільні справи, передусім розглядаючи питання власності майна, спадкоємства або заборгованості [11, с. 64]. Гродський суд провадив кримінальні справи про вбивства, зґвалтування та крадіжки, як наприклад, справи про заволодіння чужою власністю і взагалі порушення права спокійного володіння [6, с. 793]. Підкоморський суд – межовий суд, єдиною функцією якого був розгляд суперечок про межі між маєтками. На початках він складався з представників сторін, пізніше став одноособовим. Суддю (підкоморія) на повіті призначав король. Підкоморій мав право добирати собі помічника-коморника [6, с.793; 9, с. 2082–2083]. Підкоморій особисто оглядав межі і, вивчивши докази кожної зі сторін, виносив своє рішення.

Скарги на рішення й вироки цих судів на території України з 1578 р. розглядав Луцький трибунал (1589 р. приєднаний до Коронного трибуналу), з 1764 р. – Люблінський трибунал, що був найвищим апеляційним судом для південної частини Речі Посполитої і Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського та Чернігівського воєводств.

Судові функції щодо міського населення здійснювали магістрати та ратуші. У містах, що користувалися магдебурзьким правом, діяли лавні суди, а в інших – ратушні суди [26, с. 227–228; 8,

с. 1250,1429]. Копні суди сільської громади існували поряд із домініальними (вотчинними) судами світських і духовних феодалів над кріпосними селянами та іншими підвладними їм людьми [6, с. 562; 7, с. 1131; 23, с. 366; 24, с. 471; 25, с. 227].

На Правобережжі до XVIII ст. зберігалися елементи третейського суду, що виник при гетьманському правлінні і якому передавали для розв'язання мирним шляхом цивільні справи. Судові функції здійснювали також козацькі отамани і сільські віїти [26, с. 227–228].

Під час "приєднання на вічні часи до імперії" земель Правобережжя імператриця Катерина II пообіцяла зберегти "попередні їх права і привілеї", серед яких було і здійснення судочинства на основі права Речі Посполитої [16]. Імператриця критикувала громіздку судову систему з її безконечними позовами, що існувала у Речі Посполитій. Водночас вона розуміла, що оптимальний варіант, який варто застосувати при запровадженні на цих територіях російської судової системи – багаторівневе та поетапне уведення принципів імперського судоустрою та судочинства, бо надто вже очевидними були відмінності у соціально-економічному, релігійному, освітньому рівні новоприєднаних регіонів і центральних російських губерній.

Також і російський імператор Павло I 12 грудня 1796 р. [15] одним із перших своїх указів підтвердив "надання вищезазначеним губерніям попередніх їх прав і привілеїв". Виконати ці обіцянки було неможливо. Змінилися історичні реалії, а паралельне існування двох правових систем неминуче призводило до конфліктних ситуацій. Зберегти без змін систему судоустрою та судочинства Речі Посполитої, чужу за суттю російській системі, було неможливо, недоцільно та й цього ніхто не збирався робити. Просто її правовий демонтаж розтягнувся у часі, що пов'язувалося зі значними проблемами, які мали формально-юридичний, економічний, кадровий, морально-етичний характер. Ніхто із самодержців не міг навіть допустити, щоб українські землі належали імперії тільки "номінально", а їх мешканці користувалися б спеціальними правами і привілеями.

Уже на початку 80-х рр. XVIII ст. на територію України, підконтрольну імперії, поширено чинність "Установлення для управління губерніями" 1775 р., що означало початок запровадження тут російської системи судоустрою, хоча заміна колишніх судових інституцій на нові відбувалася досить тривалий час – майже до середини XIX ст. Оскільки норми "Установлення для управління губерніями" одні раніше, інші пізніше впроваджувалися на правобережні території України, то пропонуємо розглянути більш детально структуру та принципи судоустрою, межі підсудності судів різних інстанцій, що запроваджувалися у Російській імперії.

Положення "Установлення про управління губерніями" передбачали створення у кожній губернії таких судових органів: палат кримінального суду та цивільного суду, верхніх земських судів, губернських магістратів, совісних судів (усі вони засідали і перебували в губернському місті). У кожному повіті передбачалося заснувати нижній земський та повітовий суди, нижню розправу. Усі ці судові органи засідали і перебували у повітовому місті, де також розміщувалися міський магістрат або ратуша, міський сирітський суд [17, ст. 2–4, 412]. Нижні розправи створювалися або не створювалися залежно від кількості державних селян, і остаточно на українських землях були ліквідовані упродовж 1782–1796 рр.

Згідно з загальним правилом, у губернії встановлювалися дві судові інстанції: нижча – у повіті, вища – в губернському місті, що мало наблизити суд до населення. У зв'язку з прийнятим законодавцем становим принципом організації суду для дворян створювалися повітовий та верхній земський суд.

Повітовий суд був судом нижчої інстанції. Він складався із повітового судді та двох засідателів, що вибиралися дворянством повіту і затверджувалися губернатором. У його компетенцію входили цивільні та кримінальні справи, що відбувалися у повіті [2; 4; 28]. У відання повітового суду входили також обов'язки, не пов'язані зі здійсненням правосуддя. Наприклад, зберігання межових книг, оформлення різних угод, що укладалися на території повіту. Разом із поліцією повітовий суд "вводив у масток" його законного власника. Межі компетенції повітового суду обмежувалися його округом, який, зазвичай, співпадав із територією повіту. Підсудність повітового суду на початках поширювалася на дворян і селян під їх юрисдикцією.

Апеляційною та ревізійною інстанціями стосовно повітового суду був верхній земський суд. У губернії, залежно від її розмірів, могло бути декілька таких судів. Повний склад губернського суду нараховував двох голів, кожен із яких призначався імператором з двох кандидатур, запропонованих сенатом, а також 10 засідателів, які вибиралися кожних три роки дворянством губернії. Цей суд поділявся на два департаменти, у кожний із яких входила половина членів загального складу. Першому департаменту доручалося ведення кримінальних справ, другому – цивільних. Поділ не був жорстким, і у тих випадках, коли один департамент був перевантажений справами, частину із них для провадження передавали в інший.

Повітові суди, дворянські опіки, земські суди підпорядковувалися верхньому земському суду, що розглядав в апеляційному порядку рішення перерахованих органів. Верхній земський суд провадив усі справи стосовно скарг та позовів дворян і на дворян, цивільні та кримінальні, а також ті, що стосувалися вотчин, привілеїв, заповітів, права спадкування. У його компетенції були також справи, що стосувалися різночинців, і ті, котрі могли бути скеровані з повітових та нижніх судів на апеляції у верхній земський суд. У випадках невдоволення сторін щодо інших, розгляд спірних питань міг переноситися у вищестоящу інстанцію – палату цивільного суду. Кримінальні справи підлягали обов'язковій ревізії палати кримінального суду.

Відповідно до "Установлення для управління губерніями" для міщан створювалися також дві судові інстанції – міський магістрат та губернський магістрат, які також мали статус станових органів. "У містах повинні були залишитися міські магістрати...". Міський магістрат, або ратуша, був нижчою судовою інстанцією для міських мешканців і засновувався в кожному місті. Персональний склад міського магістрату обирався раз у три роки міськими купцями і міщанами. Правосуддя у ньому відправляли два бургомістри і чотири ратмани. Вони могли засідати у половинному складі почергово. У штат кожного міського магістрату та кожної ратуші обов'язково входили секретар та необхідна кількість канцелярських службовців [14].

Межі підсудності міських магістратів обмежувалися територією міст, у яких вони розміщувалися. Об'єктами підсудності могли виступати тільки регулярні мешканці, тобто приписані до міста, а не усе населення [3]. Ці органи поділялися на три департаменти, один із яких провадив кримінальні справи, а два інші – цивільні [13]. Міські магістрати не мали права ініціативи самостійного порушення справи. Провадження справи розпочиналося після отримання скарги чи позову від приватних осіб, а також за вказівкою вищих присутствених місць.

Сирітський суд створювався при кожному міському магістраті "для купецьких і міщанських вдів і малолітніх сиріт". До складу сирітського суду входили голова – міський голова, два члени міського магістрату і міський староста. Міському сирітському суду доручалася опіка над малолітніми сиротами, маєтками, які залишилися після смерті власників, вдовами та їх справами.

Апеляційною та ревізійною інстанціями для міських судів був губернський магістрат. До складу губернського магістрату входили два голови і шість засідателів. Голови призначалися сенатом згідно з поданням губернського правління. Засідателі вибиралися мешканцями губернського міста один раз на три роки із купців та міщан міста шляхом балотування. Вибраних кандидатів мав затвердити губернатор. При губернському магістраті функціонували прокурор, стряпчий цивільних та кримінальних справ. Губернський магістрат поділявся на два департаменти: цивільних та кримінальних справ. Обидва департаменти, у випадку нагромадження значної кількості цивільних справ, мали однакове право розглядати їх. Губернському магістрату підпорядковувалися міські магістрати, сирітські суди і ратуші, з яких надходили справи у порядку апеляцій. Йому були підвідомчі справи, що стосувалися привілеїв, спірних володінь або "цілого міста", або порушені стряпчими. Кримінальні справи, розглянуті губернським магістратом, підлягали ревізії палатою кримінального суду. Щодо цивільних справ, то незадоволені, згідно з рішенням губернського магістрату могли апелювати до палати цивільного суду. Як станові суди для вільних селян у повітах та губерніях засновувалися дві судові інстанції: нижня та верхня розправи.

"Установлення для управління губерніями" у кожній губернії передбачало створити по дві судові інстанції (повітову та губернську) для кожного із трьох станів. Третьою інстанцією, загальною для усіх станів, були палати кримінального та цивільного судів. Палати створювалися як органи, тісно пов'язані з найвищим органом галузевого судового управління, і як місцевий відділ цього відомства [17, ст. 106, 115]. Судочинство у палатах кримінального і цивільного судів здійснювали голова, два радники і два асесори. Усі вони призначалися сенатом, голову на посаді затверджував імператор.

Палати були колегіальними судовими органами, але не стали судами присяжних західного зразка. Як судові органи, вони займали особливе становище у російській судовій системі. Це пояснюється передусім тим, що фактично вони замінили собою центральні адміністративні і судові інстанції – колегії, ставши на чолі місцевої судової організації. Вищестоящою інстанцією стосовно них був орган вищого суду в імперії – сенат. Межі підсудності палат визначалися територією губерній, у яких вони створювалися. Від вищестоящих державних органів (імператора, сенату) ці судові органи отримували повеління у формі указів. Їм же підпорядковані установи подавали рапорти і донесення [5; 27].

Окрім станових і всестанових загальних органів, судова система Російської імперії доповнювалася особливими судами. До них передусім зараховувався совісний суд, принципи діяльності якого певною мірою відображали співвідношення категорій права і моралі, закону та справедливості і який перебував поза загальною судовою системою. Згідно зі статусом, совісний

суд вважався інстанцією, рівною палатам, верхнім судам, губернським магістратам [17, ст. 63, 396–403, 430]. Вищестоящим стосовно нього були лише імператор та сенат.

Хоча в "Установленні для управління губерніями" простежується порівняно чітка структура судоустрою, у губерніях українського Правобережжя ця нова система накладалася на колишню, що продовжувала існувати та діяти. Одночасної заміни не відбулося, а обидві структури судоустрою функціонували тривалий час паралельно, навіть можна говорити про асиміляцію деяких елементів. "Установлення про управління губерніями" хоч і стало основним законодавчим актом, що визначав структуру і організацію судових установ, проте чітко не окреслював межі їх повноважень та компетенції. Ці обставини стали однією із причин того, що розгляд справ у судах затягувався. Вони могли пройти до 14 інстанцій, у той час як оптимальним варіантом вважалися три.

Отже, судова система Правобережжя України наприкінці XVIII ст. не була однорідною. Вона включала загальностанові, станові, відомчі, особливі і спеціальні суди. Відповідно до "Установлення про управління губерніями" на українських землях наприкінці XVIII ст. почали функціонувати станові суди: повітовий і верхній земський суд – для дворян, міський і губернський магістрати – для міських жителів, нижня розправа і верхня розправа – для державних селян. Кріпаків судили поміщики.

"Установлення про управління губерніями" розмежувало справи кримінальної та цивільної підсудності. Суд кримінальний відділявся від суду цивільного на рівні усіх інстанцій, за винятком нижчих. Для розгляду деяких цивільних і кримінальних справ про злочини неповнолітніх і божевільних осіб та скарг у кожній губернії створювалися совісні суди. Крім того, у кожній губернії передбачалося дві палати – цивільного і кримінального суду, що були апеляційною і ревізійною інстанціями для усіх судів губернії. Вироки і рішення палат затверджував губернатор, а у найважливіших справах – сенат.

Згідно із положеннями "Установлення про управління губерніями" при створенні нових судових органів використовувався принцип територіальності, формально на місцевому рівні влада виконавча відокремлювалася від судової. До 1796 р. загальна судова система Російської імперії складалася з чотирьох інстанцій. Інформацію щодо якої (до 1796 р.) подано у таблиці.

Інстанція	Для однодворців та державних селян	Для міських жителів	Для дворян
Перша	Нижня розправа	Магістрат або ратуша	Суд повітовий
Друга	Верхня розправа	Губернський магістрат	Верхній земський суд
Третя	Палати кримінального та цивільного судів		
Четверта	Сенат		

Багато судових інстанцій, створених відповідно до "Установлення для управління губерніями", ліквідовувалися за часів правління Павла I. Його уряд не безпідставно вважав, що ця система є громіздкою. У діяльності судових органів виявилися недоліки, викликані їх багатоступеневою організацією, при якій нижчі суди виявились зайвими, оскільки мали незначну компетенцію. Колегіальний порядок розгляду і вирішення справ до нескінченності міг затягувати їх провадження. Тому верховна влада провела у 1796–1797 рр. заходи, скеровані на скорочення кількості судових інстанцій, внесені зміни в структуру і порядок діяльності судових органів.

При складанні та затвердженні нових штатів губерній, палати кримінального та цивільного суду скасовувалися, а замість них у кожній губернії створювалися палата суду та розправа, що поділялася на два департаменти [19]. Апеляції на рішення цих департаментів можна було подавати до сенату [20]. Були ліквідовані верхня та нижня розправи [18], совісні суди [19], функції губернських магістратів перейняли новостворені у 1800 р. ратгаузи, що склалися як із виборних, так і з призначуваних членів і за своїм складом були змішаними установами. Нижчестоящими стосовно них стали повітові магістрати і ратуші, а вищестоящою апеляційною інстанцією – сенат.

Поряд із згортанням місцевої судової системи, Павло I вжив заходів щодо зміцнення ролі центральної, відновивши діяльність деяких колегій, що були уповноважені приймати остаточні рішення з цивільних справ, позов за якими не перевищував 1000 крб., при чому без права апеляції [21]. Реформи стосувалися й сенату. Його адміністративні департаменти реформовано у судові, що свідчило про перетворення його у судовий орган. Змінювався порядок провадження справ у сенаті, що значно прискорило їх розгляд.

Зміни в судовій системі під час правління Павла I проводилися у зв'язку з реорганізацією усього державного апарату з метою посилення його централізації та бюрократизації [10, с.151]. Проте, скорочення кількості судових інстанцій не покращило функціонування судочинства в імперії, оскільки нові органи відкривалися не всюди, а відкриті – виявились нежиттєздатними. Заходи Павла I виявились несвоєчасними, оскільки послаблювали діяльність російського місцевого апарату влади [10, с.151–152]. Якщо для центральних російських губерній це створювало не так

багато проблем, то, наприклад, у правобережних українських землях, які ввійшли до складу Російської імперії всього два десятиліття тому, це могло обернутися катастрофою і поставити під загрозу увесь процес формування на цих територіях місцевих органів російської влади, особливо при існуванні паралельно діючих, повністю неліквідованих інституцій колишньої Речі Посполитої.

Указ Павла I від 19 жовтня 1798 р. у трьох повітах (Васильківському, Черкаському та Уманському) Київської губернії ліквідував повітові та підкоморські суди, об'єднавши їх із відповідними судовими органами суміжних повітів: Васильківського з Богуславським, Черкаського з Чигиринським, Уманського із Звенигородським. Це було зроблено у зв'язку з малочисельністю дворян, які формували шляхом виборів особовий склад цих судових установ [12, с. 31].

А. Градовський, говорячи про скасування Павлом I елементів місцевих, у тому числі і виборних судових посад, зазначав: "Повна диктатура держави... може бути тимчасовим, перехідним фактом, але не може стати постійним явищем. Як наслідок цього, місцеві особливості набули значення знову, а місцеві елементи – організації" [1, с. 84]. Під місцевими особливостями розуміються органи влади, які діяли в неросійських губерніях і, зокрема, на Правобережжі України.

Отже, аналіз виданих верховною владою нормативних актів і судової практики свідчить про те, що у XVIII ст. про скасування політичної автономії українських земель і здійснення спроб пристосувати місцеве право до російської системи відбулося лише у першій половині XIX ст., коли на територію правобережних українських губерній поширювалася дія більшості основних російських нормативно-правових актів.

Судова система, що запроваджувалася на українських землях, була найслабшою ланкою усієї системи російського управління на цих територіях, вона не справлялася зі своїми обов'язками. У цьому, очевидно, відіграла роль і паралельне існування російського законодавства, яке неможливо було пристосовувати повною мірою і колишнього польського права, що ґрунтувалося на Литовських статутах, яке вже не могло самостійно регулювати суспільні відносини у нових умовах, і тривале одночасне функціонування судів Речі Посполитої та Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Градовский А. Д. Собрание сочинений / А. Д. Градовский. – СПб., 1899. – Т. 2. 2. Державний архів Волинської області, ф. 363; ф. 361; ф. 359. 3. Державний архів Волинської області, ф. 368. 4. Державний архів Житомирської області, ф. 2. 5. Державний архів Житомирської області, ф. 17. 6. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2. 7. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 3. 8. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 4. 9. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 6. 10. Ефремова Н. Н. Судопроизводство в России в XVII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование) / Н. Н. Ефремова – М., 1993. 11. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут – К.: Основи, 1996. 12. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис. ... канд. іст. наук. / Кривошея І. І. – Умань, 1997. 13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1–е, с 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830 (далі – ПСЗ-1). – Т. XXVII. – № 20143. 14. ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20314, 20608. 15. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18147. 16. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17108, 17198. 17. ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14392. 18. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17594. 19. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17702. 20. ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18177. 21. ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18333. 22. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – С. 227. – Т. 4. 23. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 1. 24. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 2. 25. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3. 26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 486, оп. 1, спр. 2980. 27. ЦДАК України, ф. 533, оп. 1а. 28. Калмаков М. М. Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / М. М. Калмаков – К., 1872. 29. Уортман Р. С. Властители и судьи. Развитие правового сознания в императорской России / Р. С. Уортман // Серия Historia Rossica. – М., 2004.

Николай Бармак

ОСОБЕННОСТИ РУССКОЙ СИСТЕМЫ СУДОПРОИЗВОДСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ XVIII СТ.

В статье рассмотрены вопросы внедрения российской системы судопроизводства и судоустройства на землях Правобережной Украины в конце XVIII ст., описано характерные черты судебной системы Речи Посполитой, раскрыто политику Екатерины II и Павла I в этой области.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Речь Посполитая, Российская империя, судоустройство, судопроизводство.

Mykola Barmak

THE PECULIARITIES OF RUSSIAN SYSTEM OF LAW PROCEEDINGS IN RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF THE XVIII CENTURY

The issues of implementing of Russian system of law proceedings and judicial system on the lands of Right-bank Ukraine at the end of XVIII century are considered in this article, the most peculiar characteristics of Rzeczpospolita judicial system are described, and the policy of Catherine II and Paul I in this sphere is analyzed.

Key words: Right-bank Ukraine, Rzeczpospolita, the Russian Empire, judicial system, law proceedings.

УДК 94 (477.4): 262.2 "17/18"

Віталій Левицький

ГОСПОДАРСТВО ЦЕРКОВНИХ СЕЛЯН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано питання економічного розвитку господарства селян церковних маєтків на Правобережній Україні в першій третині ХІХ ст.

Ключові слова: Правобережна Україна, маєток, товарно-грошові відносини, церковні селяни, товарне виробництво.

Невирішеність кризових явищ у сільському господарстві становить особливий інтерес для суспільства й наукових кіл щодо економічних проблем у народному господарстві. Процеси, що відбувалися на Правобережжі в минулому, сьогодні потребують глибоких аналітичних і синтезованих оцінок. Тому на сучасному етапі розвитку історичної науки важливого значення набуває поглиблення теорії і практики сільськогосподарських виробничих структур з врахуванням історичного минулого та економічних можливостей окремих регіонів України. Йдеться зрештою і про фактографічну картину побуту українського селянства в конкретних реаліях сільськогосподарського виробництва, в їх взаєминах з фільварком, адміністрацією та різноманітними урядовими чинниками.

Об'єктом дослідження є господарство церковних селян першої третини ХІХ ст.

Предметом дослідження є еволюція форм церковного землеволодіння на Правобережній Україні першої третини ХІХ ст.

Мета публікації дослідити еволюцію форм і розмірів церковного землеволодіння та землекористування церковних селян.

У зв'язку з цим для досягнення поставленої мети необхідно вирішити завдання: визначити особливості розвитку землеволодіння духовенства Правобережної України; з'ясувати місце церковної економіки у соціально-економічному розвитку Правобережної України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. та вплив на неї політичних факторів.

Праці з проблем історії церкви та церковного землеволодіння в історіографії ХІХ ст. належать різним дослідникам. В. Семевський [17] у своїй фундаментальній праці згадує про передачу маєтків духовенства західних губерній Російської імперії до державної казни. Автор пов'язує вилучення церковної власності з політикою самодержавства у селянському питанні на Правобережжі. Також В. Семевський значну увагу приділяє питанням звільнення колишніх церковних селян від кріпосницької залежності, запровадження інвентарів, розмірам селянських земельних наділів та їх повинностей, поділу їх на різні категорії. М. Василенко [1] займався вивченням питань землеволодіння селян церковних маєтків, зокрема проблемою запровадження інвентарної реформи в часи царювання Миколи І.

Особливе значення для дослідження церковного землеволодіння на Правобережній Україні має монографія М. Дружиніна, яка на широкому фактичному матеріалі розкриває особливості становища державного села [5, с. 44]. Автор показує зміни у складі державних селян упродовж ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., особливу увагу приділяє становищу селян подуховних маєтків у складі державного села після реформи П. Кисельова.

Проблема церковного землеволодіння прослідковується в роботах Є. Сташевського [19], І. Гуржія [2–3]. У них аналізуються розвиток церковно-монастирського землеволодіння, методи

соціального визиску селян церковних маєтків, розклад феодально-кріпосницької системи у сільському господарстві Правобережної України.

Значним кроком у дослідженні цього питання стала праця О. Крижанівського [13]. У якій автор розкриває основні риси господарського ладу маєтків духовенства, становище селянства у них, з'ясовує основні засади політики Речі Посполитої та російського царизму щодо церковного землеволодіння.

Основу господарства церковних маєтків у першій третині XIX ст. складало сільське господарство, яке входило в комплекс церковного господарства. Духovenство надавало частину своєї землі в користування селянам, отримуючи від них додаткову працю у вигляді відробіткової ренти. Але не лише рента визначала багатство церковних землевласників, – чисельність підданих кріпосних селян, які ведуть самостійне господарство, також складало багатство власників. Феодали прагнули зміцнити і підтримати селянські господарства, бо чим багатший був селянин, тим більше він платив податків. Ці умови також диктували ступінь і форму визиску в окремі періоди.

Одним з найважливіших показників, які характеризували селянське господарство, було землекористування. Дані щодо співвідношення селянської та фільваркової ріллі початку 40-х рр. XIX ст. свідчать про те, що економічна рілля становила 32–48 %, а селянська – 52–68 % орних земель. Примітно, що доля селянської ріллі у маєтках парафіяльного духовенства (52–63 %) була нижчою, ніж у маєтках монастирів і вищого духовенства (до 67 %). Маєтки другої групи були більшими за розмірами і мали більшу кількість землі. З 98 маєтків парафіяльного духовенства на Правобережній Україні у 17 маєтках селяни зовсім не мали польового наділу, у 10 – вони користувалися 30 і менше відсотками орної землі, у 25 – їм відвели від 31 до 50 % земель, у 29 – від 50 до 70 %, у 14 – користувалися понад 70 % орної землі. Доля сіножатей, що перебували у розпорядженні селян становила у церковних маєтках Київської губернії 65 %, Подільської губернії – 43,2 %, в маєтках парафіяльного духовенства Волинської губернії – 55,5 % [7, с. 75–76].

Характерною рисою церковних маєтків Правобережної України було гостре селянське малоземелля. Лише в окремих маєтках на початку 40-х рр. XIX ст. середній наділ на ревізку душу становив 7 десятин. Майже у двох третинах маєтків селянам були надані землі, що становили в середньому 2 десятини на ревізку душу. Селяни не мали, отже, навіть 5-десятинного наділу, що вважався мінімальною нормою земельного забезпечення. Середній земельний наділ на ревізку душу в маєтках духовенства становив у Київській губернії 1,68 десятин, у Подільській губернії – 1,9 десятин, а у маєтках парафіяльного духовенства Волинської губернії – 2 десятини [7, с. 76]. Лише у Подільській губернії цей показник зрівнювався з середнім земельним наділом на ревізку душу в державних маєтках, а у Волинській та Київській губерніях він був значно нижчим. Згідно з даними М. Дружиніна, середні розміри селянських наділів у казенних маєтках Київської, Подільської та Волинської губерній становили відповідно 3–5 десятин, 1–2 десятини, 5–8 десятин на ревізку душу [5, с. 318].

Згідно з даними перевірки 1823 р. з 23 господарств села Білостока Луцького повіту в маєтку однойменного василіанського монастиря 7 господарств мали земельний наділ у 12 "днів оранки" і 6 "косарів" сінокосу (30,4 % господарств), 10 господарств (15,5 %) мали наділ у 7 "днів оранки" і 4 "косарі" сінокосу, 6 господарств (26,1 %) були безнадільними. У Літківському та Зубковицькому фільварках овруцьких василіан налічувалося 114 селянських господарств. З них 27 (23,7 %) мали польовий наділ у 15 моргів, 75 (65,8 %) – у 7,5 морга, 12 (10,5 %) не мали польового наділу. Перевірка Заславського костела святого Яна свідчить про те, що із 120 селянських дворів у його маєтку, 99, що становило 82,5 % господарств, "тримали поля 1 шнур", решта ж не мали і того мізерного наділу. З 14 селянських дворів села Новостав Рівненського повіту, яке належало Клеванському костелу, у кожного був наділ у 2 чверті поля і 3 сінокоси (міра не вказана) та город; у селі Пересопниці кожне з 20 селянських господарств мало земельний наділ у 3 чверті поля, 2 сінокоси, 1 город, одне господарство мало лише город (маєток того ж костелу) [7, с. 76–77].

У віданні містечка Клевань з 24 господарств лише 2 мали наділ у 1 чверть волоки, 17 мали лише город, а 7 господарств не мали навіть присадибної землі. У маєтку Веледницького костелу на Волині налічувалося 108 селянських господарств. З них ґрунтових дворів (півволочних і четвертинних) було 71 (65,9 %), 10 господарств були лише городниками (9,3 %), 13 селянських господарств не мали польового наділу й городу. У маєтках Олицької католицької колегії на Волині налічувалося 109 селянських дворів. З них дольовий наділ в 1/2 волоки (четвертини) мали 60 господарств (37,7 %), 83 господарства (52,5 %) були четвертинними, 8 господарств (5 %) не мали польового наділу, 7 дворів (4,4 %) були пустими. Серед господарств Фастівського ключа найбільше розпоряджалося найменшим наділом у 4 морги [7, с. 76–77].

У 1815 р. таких господарств налічувалося 56,2 %. Кількість плугових господарств (16 моргів) становила 2,8 %, приблизно 1/10 частина господарств не мала польового наділу. Однак навіть в

умовах такого гострого малоземелля ще низький був рівень господарства юридик, костелів і монастирів, у яких селяни в ряді випадків були зовсім малоземельними [7, с. 76–77].

Супрягу часто зустрічаємо в описах селянських повинностей, які доповнювали інвентар і записувалися у візитах слідом за ним. Так, у документі Мурафського домініканського монастиря вказувалося, що у селі Голинчиці Подільської губернії при відбуванні панщини, коли піші залучені до супряги, належить відробляти 1 день панщини за кожен голову худоби [12, арк. 160–175].

Духовенство строго вело облік для своїх підданих. Тяглові селяни зобов'язані були за кожен пару волів орати і сіяти 1 – 2 дні церковне поле, а також скосити за одного коня по 25 копиць сіна. Пішим селянам, які не мали робочої худоби, доводилося висилати на панщину косарів та женців. У вотчинах Києво-Видубецького монастиря монастирські селяни у своїх господарствах мали 273 воли та 280 коней, за які вони зобов'язувалися накосити для монастиря 13815 копиць сіна. Косарі об'єднувалися у бригади по 5 осіб і мали заготовити по 20 копиць сіна, а в цілому – 1 скирду [16, с. 138].

В основу поділу господарств безпосередніх виробників маєтків духовенства на групи за інвентарями є спосіб призначення або розрахунку основних рент. Інвентарі церковних маєтків Правобережної України першої третини XIX ст. фіксують дві системи рент. Перша визначалася за розміром земельного наділу селянина і була притаманна північно-західній Волині. В історичному аспекті вона тяжіла до старовинної волочної системи. Найпоширенішими у такій системі були господарства півволочні, третинні, четвертинні, шестинні, восьминні або півланові, чвертьланові тощо. До цього поділу у більшості випадків належали й такі розряди селянських господарств, як городники (загородники) і халупники (кутники). Є. Сташевський [19, с. 242–251] вказує на те, що упродовж XVII–XVIII ст. відбувалося руйнування волочної системи й перехід у цій частині Волині на подвірну систему. На решті території Правобережної України панувала подвірна організація з її системою групування господарств за кількістю робочої худоби. Ця система групування виділяла плугових, почвірних, потрійних, парових, поєдинків і піших. Додаткова ознака поділу – величина земельного наділу; відсутність ґрунту виділяла халупників і коморників. Господарства одержували наділ залежно від того, в який розряд вони потрапляли за основним показником поділу, тобто за кількістю голів робочої худоби.

О. Левицький зазначав, що селяни Подільської губернії поділялися на 5 розрядів: парових, поєдинків і піших, які утримують землі поміщиків для хліборобства, халупників і коморників, які лише проживають в будинках поміщиків. Усі ці розряди платять власнику за землі та за "халупи" чи "хати" певну кількість грошей (в деяких маєтках) і повсюдно відробляють встановлену інвентарями кількість днів панщини. До того ж вони зобов'язані платити за себе державні податки [14, с. 40].

Найважчою для церковних селян Правобережної України була відробіткова рента, що максимально обмежувала господарську самостійність хліборобів, прив'язувала їх до панського лану. Інвентарі визначали розмір щотижневої панщини за розрядами селянських господарств відповідно до традиції, що існувала в тому чи іншому церковному маєтку. Селяни маєтків духовенства виконували, зазвичай, панщину в межах 1–4 днів. Проте за інвентарями простежувалася тенденція до збільшення панщини. Найяскравіше це зростання проявляється за інвентарями західних повітів Правобережжя. Так, селяни Низкиницького у 1802 р., Білостоцького в 1823 р. василіанських монастирів та Олицької католицької колеї у 1839 р., розташованих у західній Волині, відбували регулярної панщини 4 дні влітку й 3 дні взимку. Згідно з даними Волинської палати державного майна, тяглові селяни парафіяльних костелів, майно яких перейшло у відання казни в 1843 р. – Матіївського, Голобського (Ковельського повіту), – відбували таку ж кількість днів на тиждень, а Скорецького костелу (Луцького повіту) – 4 дні на тиждень упродовж усього року [7, с. 61–62].

Тижнева панщина, що покладалася на селян нижчих рангів, була, зазвичай, меншою. Однак зменшення не відповідало пропорції у землекористуванні. У деяких маєтках кількість днів тижневої панщини встановлювалася незалежно від розряду селянського господарства. Наприклад, ченці Барського василіанського монастиря на Поділлі встановили для селян з села Семенок дводенну панщину і з парового господарства, і з поєдинкового (поєдинкові господарства тримали лише 1 вола чи коня і вдавалися до супряги), і з халупника. У результаті різниця в повинностях інвентарних груп селянських господарств визначалася лише величиною данин та й та була незначною (2 курки, 12 яєць на рік для парового і 1 курка, 6 яєць на рік для поєдинка й халупника) [9, арк. 7–12].

Проте, незважаючи на ці дані, відмінність між розрядами господарств у відбуванні повинностей потрібно враховувати. Адже у ній відображено потреби фільварку в різних видах робіт – тяглової, пішої й жіночої та соціальне розшарування в селянському середовищі.

Відробіткова рента була тим обтяжливішою для господарства церковних селян, чим біднішим воно було. Економіст Д. Журавський зазначав, що "при будь-якій системі панщини... тягар повинностей збільшується в міру зменшення можливостей для їх виконання... Плугові сім'ї, в яких

більше землі, менше обтяжені повинностями, ніж почворні господарства, в яких наділи менші, почворні ж є меншими, ніж парові. Найбільший тягар несуть господарства піших селян..." [18, с. 353].

Важкою повинністю для церковних селян у фільваркових господарствах була гужова. Тяглові господарі раз чи двічі на рік мали доставляти на ярмарок на своїх возах фільварковий товар. Досить трудомісткою для селян була повинність довозення дров. Наприклад, селян Мукарівського маєтку, що належав Кам'янецькому католицькому єпископу, посилали за 40 верст до міста Жванчика рубати дрова, після чого дрова треба було везти назад до Кам'янця в єпископську резиденцію, а потім – повертатися додому ще за 30 верст. За це селянам зараховувалося два дні панщини. Але при всьому їхньому прагненні, вони не могли за цей час нарубати дров і доставити їх за місцем призначення [10, арк. 14–18].

В усіх фільваркових господарствах духовних власників селяни відбували такі види повинностей, як дармівщина та шарварки. Показана в інвентарях дармівщина означає, що селянин зобов'язувався платити по 8 злотих за пару волів, інколи призначали ту ж плату за 4 воли, але при цьому збільшували кількість панщини. Шарварки призначалися за кількістю душ, які проживали на одному дворі (по 12, 8 і 6 днів щорічно). Селян відправляли на певні види робіт без будь-якого відшкодування [14, с. 28].

У церковних маєтках існували повинності, що не входили до панщини. Опис повинностей селян подільських церковних маєтків вказував на те, що обробіток прядива, миття, стрижка овець, чищення вовни є загальним обов'язком селян, крім панщини за давнім звичаєм, аналогічно, як і обробка льону та конопель. Серед таких повинностей згадуються вивезення сіна з лісу, прополювання пшениці й жита, винесення пасік із зимових сховів навесні та занесення їх восени назад [8, арк. 22–25 зв.].

Низкий контроль влади за нормами селянської праці відкривав священикам можливості до зловживань. Зокрема, вони давали селянам непосильні уроки, вимагали натуральну ренту, добивалися від парафіян додаткової праці: відпрацювати треби, епітимію. Так, у селах Велика Татаринівка й Ружки Житомирського повіту священик брав за похорон по 4 – 5 крб. сріблом і вулик бджіл, примушував селян безкоштовно виготовляти йому ременент. У селі Росолівка Старокостянтинівського повіту священик брав за похорон 3 крб., а за вінчання – по 5 крб. з обох молодих, примушував селян відробляти за сповідь [6, с. 111].

Духовенство неоднозначно ставилося до майнового та соціального розшарування своїх підданих. Частина священнослужителів прагнула мати у своїх маєтках певну кількість економічно міцних господарств, тому особливо не перешкоджала одним підданим багатіти за рахунок інших, навіть створювала для хазяйновитих селян відносно кращі економічні умови. Так, Жидичинський монастир встановлював для своїх плугових селян дводенну панщину, а для тих, хто вдавався до супряги, – триденну [21, арк. 118–128]. У багатьох випадках власники церковних маєтків орієнтувалися на "середнє" селянське господарство і тому намагалися не допустити значного розшарування серед своїх підданих [15, с. 78].

З розвитком на Правобережній Україні в першій третині XIX ст. товарно-грошових відносин, власники церковних маєтків дедалі частіше схилялися до чиншової форми визиску селян. Вони не лише примушували їх водночас платити певний чинш грошима, а й повністю переводили з панщини на чинш селянські господарства. Зазвичай, це були економічно міцні господарства, а іноді – й безтяглові, з розрахунку на те, що без панщини вони зміцніють і внаслідок цього підвищать рентабельність маєтку. Різноманітність форм переведення селян на чинш означала, що власник маєтку намагався врахувати економічну специфіку кожного селянського господарства, щоб воно приносило йому найбільший прибуток.

Питання про вихід на ринок господарств безпосередніх виробників, становить важливий інтерес для дослідників. Вони відзначають обмеженість торгових ресурсів, якими оперували селянські господарства. Поневолені кріпосником селяни, вважає І. Гуржій, продаючи продукти своєї праці, дуже мало купували і майже усі виручені гроші віддавали на оплату державних податків і поміщицьких повинностей [3, с. 227]. Церква ще більше ускладнювала життя підданих, оскільки для свого забезпечення стягувала на податки значно більше коштів, ніж це передбачалося державною розкладкою. Повинності, які накладало духовенство на своїх селян, не дозволяли їхнім господарствам ефективно пристосовуватися до потреб ринку. Товарність хліба й ремісничих виробів, що йшли з селянських господарств, була значною мірою умовною. Становище основної маси селян, у тому числі і в маєтках духовенства, було досить нестійким. Лише заможніші з них мали стабільні зв'язки з ринком. Тому певну компенсаційну роль у цих господарствах відігравали ремесло та праця за наймом. Заможніші господарства займалися візництвом та чумакуванням. Так, селяни Фастівського маєтку продавали у Києві, Фастові, Василькові зерно та іншу

сільськогосподарську продукцію, а найбагатші з них їздили у Крим за сіллю й солоною рибою чи доставляли в Київ з місцевих крупорушок муку й зерно [20, арк. 508].

У тих церковних маєтках, у яких селянське малоземелля було особливо гострим, воно виштовхувало безпосередніх виробників у сферу ремесла й торгівлі. У них кріпацтво під впливом ринку перепліталось з відносинами найму. В описі села Грушки Подільської губернії зустрічаємо відомості про те, що селянам не вистачає землі для того, щоб прогодувати свої сім'ї, тому вони ходять на заробітки до інших землевласників. Деякі селяни займаються у своїх хатах дрібними промислами, наймаються на поміщицький цукровий завод [11, арк. 18–29]. Такі випадки були типовими для багатьох дрібних маєтків Правобережної України.

У документі Почаївського василіанського монастиря за 1823 р. зазначається, що з 58 селянських господарств фундушевого маєтку лише 10 мали польовий наділ, за який вони відбували панщину, решта – це "слуги кляшторні, а саме: капелісти, повари, фурмани, парубки, сторожі та інші ремісники", які "служачи щоденно при обителі, собі на прожиття заробляють" [4, арк. 15–25].

Отже, у першій третині XIX ст. на Правобережній Україні безпосередні виробники страждали від феодалного визиску, малоземелля. Церковне господарство велось шляхом зростаючої кріпосницької експлуатації селян, що зумовлювалося розвитком товарно-грошових відносин, прагненням духовенства отримати й реалізувати якомога більше сільськогосподарської продукції. Велике значення у селянських господарствах мало забезпечення їх інвентарем та тягловою силою, за якими визначався загальний майновий рівень та феодалні повинності. Частина селян звільнялася від панщини. Це були насамперед громадівська та фільваркова адміністрація, а також наймані робітники. Проте у цьому випадку сільській громаді доводилося виконувати за них польові роботи. Таким чином, широке поширення панщини хоча і сприяло накопиченню багатств духовенством, проте супроводжувалося підризом економічних можливостей селянських господарств.

Список використаних джерел

1. Василенко Н. Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае при Николае I и введение инвентарей / Н. Василенко. – М., 1911. – 78 с.
2. Гуржій І. Борьба селян і робітників проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.) / І. Гуржій. – К.: Рад. школа, 1958. – 168 с.
3. Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницьких відносин в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
4. Державний архів Тернопільської області, ф. 258, оп. 1, спр. 423, 235 арк.
5. Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – М. – Л., изд. и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в Моск., 1946 / Н. Дружинин. – Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. – 635 с.
6. Жилко С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук / С. Жилко. – К., 1994. – 203 с.
7. Зінченко А. Церковне землевладіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Зінченко. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.
8. Кам'янець-Подільський міський державний архів (К-ПМДА), ф. 111, оп. 1, спр. 78, 63 арк.
9. К-ПМДА, ф. 315, оп. 1, спр. 29, 15 арк.
10. К-ПМДА, ф. 315, оп. 1, спр. 183, 16 арк.
11. К-ПМДА, ф. 315, оп. 1, спр. 388, 85 арк.
12. К-ПМДА, ф. 685, оп. 4, спр. 21, 125 арк.
13. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
14. Левицький О. Положение крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX ст. / О. Левицький. – К., 1906. – 48 с.
15. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е гг. XVIII в. / В. Маркина. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1971. – 175 с.
16. Мордвинцев В. Церковно-вотчинное хозяйство и секуляризационная реформа на Левобережной Украине в XVIII в.: дисс. ... д-ра ист. наук / В. Мордвинцев. – К., 1999. – 579 с.
17. Семевский В. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. – Т. 2. Крестьянский вопрос в царствование императора Николая I / В. Семевский. – М., СПб., 1888. – 625 с.
18. Статистическое описание Киевской губернии, изданное Ив. Фундуклеем: В 3 ч. – СПб., 1852. – Ч. 1–3.
19. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 484 с.
20. Центральний державний архів України в м. Київ (ЦДАК України), Ф. 491, оп. 45, спр. 30, 254 арк.
21. ЦДАК України, ф. 2071, оп. 1, спр. 58, 144 арк.

Виталий Левицкий

ХОЗЯЙСТВО ЦЕРКОВНЫХ КРЕСТЬЯН НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX СТ.

В статье рассмотрен вопрос экономического развития хозяйства крестьян церковных имений на Правобережной Украине в первой трети XIX ст.

Ключевые слова: Правобережная Украина, имение, товарно-денежные отношения, церковные крестьяне, товарное производство.

Vitaliy Levytskyi

DEVELOPMENT OF FARMS CHURCH PEASANTS UKRAINE RIGHT BANK IN THE FIRST THIRD OF THE NINETEENTH CENTURY

The paper considers the question of economic development of peasants church estates in the Ukraine in the first third of the nineteenth century.

Key words: Right-Bank Ukrain, estate, commodity-money relations, church peasants, commodity production.

УДК 94(477.4)

Богдан Луговий

РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА У ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ КИЇВСЬКОЇ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ (40–50-ТІ РР. ХІХ СТ.)

У статті проаналізовано становлення тваринництва у військових поселеннях Київської і Подільської губерній в окреслений період. Досліджено особливості формування поселенської системи та її вплив на розвиток тваринництва як основної галузі економічного поступу.

Ключові слова: Київська губернія, Подільська губернія, військові поселення, тваринництво, сільське господарство.

Активна зовнішня військова політика Російської імперії в ХІХ ст. впливала на реформування армії. Досліджувана проблема неодноразово привертала увагу істориків. Військові поселення у Київській і Подільській губерніях вирізнялись своєю специфікою, тому що їх створювали з метою полегшення утримання армії для імперії. Це стосувалося розвитку тваринницької галузі в цьому регіоні. Окреслена проблема є актуальною у наш час, оскільки маловивчена та фрагментарно висвітлена в історичній науці.

У військових поселеннях Київської та Подільської губерній тваринництво було важливою галуззю після землеробства і становило основу економічного розвитку. У поселенських господарствах займалися конярством, вівчарством і розведенням великої рогатої худоби. Основну увагу зосереджували на виведенні кращих порід робочої худоби і коней для збільшення поголів'я. Проте ця мета щодо розвитку цієї галузі досить часто не досягалася. Основною причиною цього було як недостатнє фінансування, так і ресурси для її розвитку. Це призводило до складного становища тваринництва, а подекуди й до погіршення загального стану та падежу худоби.

Досліджуваний аспект розвитку сільського господарства висвітлюється в сучасній літературі в контексті загальної характеристики економіки військових поселень у Київській та Подільській губерніях. Значний масив інформації знаходиться у архівних матеріалах. У цій статті використано матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, а саме фонду 12 "Колекція мікрофільмів", у якому подано статистичні цієї щодо розвитку даної галузі та її коротку характеристику [6], а також Державний архів Черкаської області [3]. Доповнюють архівні матеріали опубліковані джерела, до яких належать законодавчі акти "Повного зібрання законів Російської імперії" [1–2]. Важливий внесок у дослідження задекларованої тематики внесли , Т. Кандаурова [4], В. Цубенко [7], К. Ячменіхін [8] та інші.

Об'єктом дослідження є розвиток тваринницької галузі у військових поселення Київської і Подільської губерній.

Предметом вивчення виступає процес формування галузі та тенденції її подальших змін.

Метою цього дослідження є аналіз розвитку тваринницької галузі у військових поселеннях Київської і Подільської губерній у досліджуваний період.

У процесі формування військово-поселенської системи тваринництву відводилася важлива роль. Підтвердженням цього є той факт, що при формуванні соціальної структури враховувалася кількість робочої худоби: воли, коні. До господарів першого розряду відносили поселенців, які володіли двома парами волів або чотирма кіньми; до другого – з одною парою волів або двома кіньми, окрім земельних угідь. До розряду "негосподарів" зачисляли сім'ї, у яких не було худоби [1, с. 122].

З початком утворення військово-поселенської системи у Київській та Подільській губерніях у господарствах не було необхідної кількості робочої та продуктивної худоби. Керівництво намагалось виправити ситуацію, однак це вдавалося не завжди. Загалом показник кількості худоби на одне господарство у військових поселеннях цієї території був найнижчим у порівнянні з іншими

поселеннями. Він становив 0,65 голів на ревізійну особу. Свідченням цього є динаміка розвитку тваринницької галузі в округах військових поселень, подана у таблиці 1 [8, с. 408].

Таблиця 1

Показники розвитку тваринницької галузі (в розрахунку на 100 осіб чоловічої статі)

Назва поселення Періоди	Кількість		
	Коней	Волів	Корів
Українське:			
1840–1844 рр.	17,5	65,3	83,6
1845–1849 рр.	18,6	63,4	82,4
1850–1854 рр.	17,6	54,2	65
Новоросійське (Херсонське):			
1840–1844 рр.	13,9	65,9	112,2
1845–1849 рр.	13,1	62,8	100,9
1850–1854 рр.	11,2	55,5	87,8
Києво-Подільське:			
1840–1844 рр.	12,3	49,1	46,8
1845–1849 рр.	18,4	50,8	59,6
1850–1854 рр.	20	50,5	64,9

В інших округах ситуація була кращою. Скажімо, такий показник у Новоросійському військовому поселенні становив – 1,45 голів [8, с. 250]. Однак, варто відзначити, що на початку існування Українського та Новоросійського (Херсонського) військових поселень показники тваринництва були значно вищим і в процесі поселенської системи кількість худоби зменшилась.

Згідно з правилами, у кожному волості мали завезти таку кількість жеребців, щоб співвідношення останніх та кобил було 1 до 25. Так, загалом було доставлено 58 коней: в 1-й (Уманський) округ – 9, 2-й (Маньківський) округ – 13, 3-й (Ладизинський) округ – 12, 4-й (Меджибізький) округ – 13, 5-й (Савранський) округ – 9, а у відокремлену волость – 2 жеребців. Це робилося за рахунок коштів позичкового військово-поселенського грошового капіталу. Для догляду та утримання жеребців у кожній волості вибирали трьох доглядачів, а їм допомагали почергово декілька негосподарів. Цей процес проходив під контролем начальників волостей і окружних командирів [6, с. 33].

До 1840 року в 2-му (Маньківському) окрузі існував кінний завод. Поголів'я його складалось із 9 жеребців, 71 кобили і 121 лошака. Цього ж року він був ліквідований, а придатні для служби коні переведені в округи Новоросійського військового поселення [1, с. 127]. Також для збільшення кількості коней проводилася практика перегону з однієї більш забезпеченої території на другу, менш забезпечену. Підтвердженням цього є факт перегону коней з Умані та його передмістя у села Маньківку та Соколівку [3, с. 14]. Якщо порівняти показники поголів'я коней з іншими округами кавалерії, то вони були досить високими. Так, на 1857 р. у Новоросійському військовому поселенні на кавалерію припадало близько 1541 коней на округ [7, с. 117]. У досліджуваному нами регіоні цей показник становив 2333 голів (див. табл. 2). Це пояснюється тим, що коні тут використовувалися як основна тяглова сила.

Аналогічна ситуація склалася і з розведенням великої рогатої худоби. На 1837 рік господарі були мало забезпечені худобою. У зв'язку із цим у 1840–1841 рр. закуплено 7 тис. волів на суму 420 тис. карбованців (крб.) асигнаціями. Повного забезпечення худобою у цих округах так і не було досягнуто [8, с. 253]. Для покращення породи великої рогатої худоби у кожному окрузі утримували спільних бугаїв кращої української породи. Так, в 1-му (Уманському) окрузі було 5, в 2-му (Маньківському) окрузі – 11, 3-му (Ладизинському) окрузі – 7, 4-му (Меджибізьському) окрузі – 7, 5-му (Савранському) окрузі – 4 і у відокремленій волості 4 бугаї. Усього – 38 бугаїв [6, с. 33].

В округах військових поселень Київської і Подільської губерній поселяни розводили дрібну рогату худобу та птицю. Найбільше поголів'я було овець. Органи влади слідкували за динамікою приросту овець, що знаходило відображення у статистичних звітах округів. Поселяни у своїх господарствах вирощували також кіз та свиней. Контроль за цією сферою їх діяльності був не таким всеохоплюючим. У зв'язку із цим поселяни їх розводили для власних потреб. Однак різноманітність поголів'я домашньої худоби не забезпечувало достатньої кількості м'яса та молочних продуктів у раціоні поселян. Як відзначає К. Ячменіхін, основу їх їжі становили мучні та рослинні продукти. Це в свою чергу негативно впливало на працездатність дорослого населення та перешкоджало повноцінному фізичному розвитку підлітків [8, с. 254].

Для покращення породи коней у кожен округ Київської та Подільської губерній завозили жеребців бітзької породи з кінних заводів. Ця порода славилася своєю тяговою силою, спокоєм та здатністю

виконувати важку роботу при помірному харчуванні. Вартість коней коливалася в межах 50–85 крб. сріблом за голову. Вік жеребців мав бути не менше 4 і не більше 6 років [1, с. 374].

У кожному окрузі, створювався воловий парк, у якому перебувало по 100 пар, а у відокремленій волості 1-го (Уманського) округу – 30 пар. Вони використовувалися для перевезення будівельних матеріалів з лісу. Утримання худоби вимагало значної кількості кормів на осінньо-зимовий період. Однак недостатня кількість фуражу, використання худоби у різноманітних громадських роботах призводило до гибелі тварин [6, с. 37].

Таблиця 2

Поголів'я худоби у господарствах поселян у Київській та Подільській губерніях на 1856 р.

Округ	Поголів'я				Всього	До утворення військових поселень
	коней	волів	корів	овець		
1	326	5012	4167	16100	25605	17980
2	1365	4891	7402	24996	38354	13186
3	2566	5779	5968	19186	33499	12907
4	6488	3561	9563	18795	38407	30773
5	874	6353	10147	14674	32048	2485
Відокремлена волость	48	1574	1393	5401	8416	4212
Всього	11667	27170	38340	99152	176329	81543

[6, с. 29].

Згідно з даними таблиці, упродовж 19 років існування військових поселень у Київській та Подільській губерніях поголів'я худоби тут значно зросло. Так, в 1-му (Уманському) окрузі коефіцієнт приросту становив 1,42 рази, у 2-му (Маньківському) – 2,9 рази, у 3-му (Ладижинському) – 2,5 рази, 4-му (Меджибізькому) – 1,24 рази, 5-му (Савранському) – 12,8 рази, а у відокремленій волості 1,99 рази. Загалом цей показник у поселеннях становив 2,16 рази.

Аналіз досліджуваної проблеми свідчить про те, що у кожному із військових поселень спостерігалась тенденція до забезпечення господарства засобами виробництва у максимально можливій кількості, виходячи зі стану ресурсів регіону. Саме ці умови забезпечували рентабельність усієї поселень. На думку Т. Кандаурової, рівень господарського розвитку у Київській та Подільській губерніях дозволив сформувати заможні поселенські господарства, що стали надійною основою економічної організації нововведеної системи [4, с. 81–82]. Однак, на наш погляд, це не забезпечило очікуваної економічної ефективності у той час, як для селянства, так і для Російської імперії. Підтвердженням цього є факти, наведені К. Ячменініним при порівнянні основних показників – розмірів земельних наділів, кількості посівів на одиницю площі, та урожайності у військових поселеннях Київської і Подільської губерній. Аналіз даних свідчить про те, що досліджувані нами поселення займали останнє місце серед земельних наділів – 3,83 четверті, на противагу 5,53 – в Українському та 4,74 – Новоросійському військових поселень [8, с. 241]. Розвиток тваринницької галузі нічим не відрізнялася від загальних показників розвитку сільського господарства.

Однією з основних причин повільного розвитку тваринницької галузі було те, що поселяни виконували численні повинності та накази військового керівництва. Лише три дні вони могли працювати у своїх господарствах. Усе, що вони отримували, займаючись хліборобством, тваринництвом, торгівлею та ремеслами, складало їх власність [6, с. 7]. Проте поселяни працювали замість трьох обов'язкових днів подекуди і цілий тиждень на державних роботах. Траплялись випадки примусової роботи і в неділю та свята. Начальник військових поселень Є. фон Брадке у своєму рапорті начальнику штабу військових поселень дав характеристику поселень станом на 1841 рік. Згідно з цим документом, господарі першого і другого розрядів мали недостатньо робочої худоби, ще й погано відгодованої. Більша частина поселян не мали жодної корови [5, с. 38–39].

Однією з вагомих причин такого стану розвитку тваринництва була повинність надавати свої підводи військовим, що пересувалися територією їх округу, і допомагати при перевезенні військового спорядження у межах свого округу. В результаті цього перевізники втрачали значну кількість худоби, що призводило до їх зубожіння та занепаду господарської системи загалом. Ще одним важким

* Мається на увазі ферма тяглової худоби.

тягарем для поселенців стала Кримська війна 1853–1856 рр. У цей час, крім триденних робіт на громадських полях, вони мали перевозити солдатів, провізію, фураж тощо. Власне військові поселення стали тилом для армії.

Отже, сільське господарство вважалося основою військово-поселенської системи. Військові поселення були новим економічним інститутом для цього регіону. Уряд намагався створити міцну матеріальну економічну основу для розвитку господарства військових поселень. Одночасно військово-поселенське господарство перебувало під постійним контролем місцевого керівництва та входило до сфери державного регулювання. Тваринництво у Київській і Подільській губерніях розвивалося найслабше. Це можна пояснити низкою причин, до яких можна віднести наступні: держава не виділяла достатньої кількості необхідних коштів для ефективного їх розвитку; поселенці сплачували боргові зобов'язання, які числилися за конфіскованими маєтками; використання поселенської робочої худоби на різні перевезення; некомпетентне керівництво щодо ведення сільського господарства.

Список використаних джерел

1. Высочайше утвержденное предположение об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). II. – СПб., 1841. – Т. XV. – Отделение первое. – 1840. – № 13244. – С. 119–129.
2. Высочайше утвержденные правила о способе улучшения породы собственных лошадей военных поселенцев в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – 1850. – № 24069. – С. 373–375.
3. Державний архів Черкаської області, ф. 696, оп. 1, спр. 25, арк. 141.
4. Кандаурова Т.Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830-е – 1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов / Т.Н. Кандаурова // Круг идей: модели и технологии исторической информатики. Труды V конференции ассоциации "История и компьютер". – М., 1998. – С. 78–86.
5. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселенцев на Украине: Учебное пособие. / Т.Д. Липовская. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 84 с.
6. Центральний історичний архів України у Києві, КМФ 12, оп. 1, спр. 111, арк. 44.
7. Цубенко В.Л. 3 історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військово-поселення кавалерії. 1817–1857 рр. / В. Л. Цубенко. – Одеса: Optimum, 2006. – 218 с.
8. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

Богдан Луговий

РАЗВИТИЕ ЖИВОТНОВОДСТВА В ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЯХ КИЕВСКОЙ И ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИЙ (40–50-Х ГГ. XIX СТ.)

В статье проанализировано становление животноводства в Киевской и Подольской губерний в данный период. Исследовано особенности формирования поселенческой системы и её влияние на развитие животноводства как главной отрасли экономического роста.

Ключевые слова: Киевская губерния, Подольская губерния, военные поселения, животноводство, сельское хозяйство.

Bogdan Lugovyi

DEVELOPMENT OF STOCK-RAISING AT THE MILITARY SETTLEMENTS OF KYIV AND PODILLYA PROVINCES (40–50 XIX OF CENTURY)

Settlement of stock-raising at the military settlements of Kyiv and Podillya provinces in certain period is analysed in the article. Peculiarities of settlement system formation and its effect on the development of stock-raising as the main industry of economic growing are investigated.

Key words: Kyiv province, Podillya province, military settlements, stock-raising, agriculture.

УДК 94:334.713-005.2(477) "1861/1917"

Інна Вановська

ДРІБНЕ ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається розвиток жіночого дрібного промислового підприємництва в Україні упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., аналізуються соціально-економічна організація, масштаби та географія основних жіночих промислів і ремесел.

Ключові слова: дрібне промислове підприємництво, жіночі ремесла, кустарництво, соціально-економічна організація, гендерна економіка.

Актуальність проблеми обумовлена тим, що упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. жіноче кустарні промисли і ремесла були невід'ємною частиною домашніх занять майже кожної української родини. В Україні традиційно вважалося, що жінка зобов'язана вміти виготовляти борошно, виконувати ткацькі роботи, плести кошики інакше вона не вважалася повноцінною дружиною та господинею. Для Наддніпрянської України цей час характерний активізацією проведення ліберальних реформ і ринкової трансформації суспільства. Урядовий курс на розвиток приватного підприємництва сприяв подальшому розвитку ринкових відносин, що повсюдно в Україні знайшло своє відображення й в зростанні різних форм дрібного підприємництва, зокрема різноманітних кустарних промислів і ремесел. При цьому істотно змінювалася роль жінок у підприємницькій діяльності, що свідчить про те, наскільки вдалося українському суспільству перебороти стереотипи традиційної патріархальної культури, відмовитися від старих суспільних установок і виробити в ході ліберальних реформ нову філософію й нормативну базу жіночого домашнього підприємництва. Тому без детального дослідження еволюції жіночого домашнього промислового підприємництва неможливо об'єктивно зрозуміти історичний розвиток України упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Проблема визначення динаміки жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., історії розвитку жіночого кустарництва в Україні завжди привертала увагу дослідників. Суттєвіший внесок в наукову розробку визначеного питання зробили такі дослідники, як В. Ажаєва [1], О. Бломквист [2], Т. Богомазова [3], Р. Дутка [4], В. Єгоров [5], С. Давидова, Е. Полоцька, К. Беренс, Є. Свідерська [11] та інші, роботи яких вирізняються насиченістю фактичним матеріалом, що суттєво посилює дослідницький потенціал нашого дослідження. В роботах попередників, на тлі узагальнюючого вивчення кустарних промислів, досліджувалися деякі важливі аспекти динаміки жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проте ця проблема потребує додаткового дослідження.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні розвитку жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., завдання статті в аналізі різноманіття промислових занять українського жіноцтва, в інтерпретації, реконструкції й систематизації жіночого кустарництва як суттєвого компонента гендерної економіки України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Важливим проявом змін у суспільній свідомості жителів пореформеного українського села була й зміна поглядів на соціальний статус жінки та її роль у господарському та суспільному житті України. Саме в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні почався широкий рух жінок за рівноправність, що виражався в боротьбі за доступ до освіти, право на професійну працю, ініційована соціальними потрясіннями епохи. Більшу роль у розвитку жіночої самосвідомості відігали й західний фемінізм, що поширився в Україні в ході європеїзації українського суспільства, і російський нігілізм, що став вираженням умонастроїв різночинців, їхньою реакцією на складну соціально-економічну ситуацію в країні. Характерно, що в українському суспільстві не викликало активний протест прагнення жінок до суспільної діяльності, професійній рівноправності, їхньої спроби змінити устояні норми поведінки. При цьому участь жінок у підприємницькій діяльності, що мала місце й у дореформений час, сприймалися як щось природне в складній особистій ситуації, як життєва необхідність, прагнення забезпечити гідне життя собі й своїм дітям [18, с. 340–342].

Ступінь поширення й рівень розвитку жіночих промислів і ремесел у різних господарсько-економічних регіонах України були неоднакові. Це обумовлювалося найрізноманітнішими чинниками: як природно-географічними, так і господарсько-економічними. Найбільше поширення дрібні жіночі промисли набули у Харківській, Полтавській, Київській губерніях. Тут практично в кожному селі селянки мали промислові заняття. Було чимало сіл, у яких неземлеробські промисли

відігравали основну роль у селянському господарстві, а у великих промислових селах, що звичайно були центрами кустарних округів, землеробство взагалі було другорядним заняттям [13, с. 8–10].

При дослідженні жіночого промислового підприємництва українського села питання про його динаміку, загальні показники розвитку і насамперед питому вагу та місце в народному господарстві країни, є одним з основних. Водночас точне визначення загальної кількості жіночих промислових закладів, зокрема в українському селі, обсягу продукції, яка ними випускалася, та чисельності зайнятих у виробництві жінок через недостатню точність джерел виявляється і найбільш складним для вивчення обраної теми. Це пов'язане з тим, що офіційна статистика у 1861–1917 рр. була дуже далекою від повної реєстрації жіночих кустарних виробництв, особливо тих, де не використовувалася наймана праця. Дослідження, що проводилися місцевими земствами і сільськогосподарськими товариствами, мали інший недолік: не завжди досконало й чітко фіксували організаційно-економічний бік жіночого кустарництва, оскільки кореспонденти мало рахувалися з програмами досліджень, а свої повідомлення укладали згідно з особистими поглядами. Тому при з'ясуванні місця жіночого промислового підприємництва в загальноукраїнському та регіональному господарстві виникає особлива необхідність використовувати документи різного походження – промислову, податну, торгову, транспортну статистику, земські дослідження тощо, які б взаємно доповнювали один одного.

У складному процесі розвитку жіночого кустарництва в Україні, зокрема у його місці і ролі в господарській структурі українського села, простежувалося кілька основних етапів. Перший з них – етап зародження і початкового розвитку жіночих кустарних промислів, охоплював XVII–XVIII ст., другий тривав з кінця XVIII ст. до 60-х років XIX ст., а третій збігався з хронологічними межами нашого дослідження й характеризувався більш динамічним розвитком жіночого промислового підприємництва й остаточним переходом його на рейки товарного виробництва [6, с. 126].

На перших етапах, тобто у дореформену добу, за свідченням сучасників і дослідників, населення українських губерній задовольняло свої нагальні потреби в неземлеробських товарах переважно за рахунок кустарних промислів, які у цей період домінували серед всіх інших форм промислового виробництва (міське ремесло, мануфактура, фабрично-заводське). При цьому значна частина цих промислів мали поки що характер натурального виробництва, але на цьому тлі йшло становлення і поступальний розвиток товарного виробництва. Упродовж XVIII – першої половини XIX ст. продовжувалося розповсюдження обробних промислів серед селянок й, одночасно, значно посилилася їх трансформація в товарне виробництво. В результаті у цей період товари жіночих кустарних промислів "по всій Україні з похвалою купували" [9, с. 45]. Починаючи з 60-х років XIX ст. повсюдно в Наддніпрянській Україні стали швидко складатися великі кустарні осередки, у яких жінки були зайняті товарним виробництвом нарівні з чоловіками [9, с. 1–12].

На всіх основних етапах поступального розвитку жіночого домашнього підприємництва явно простежувалась тенденція до зростання чисельності селянок, які були ним охоплені. Незважаючи на всю недосконалість джерел та інші складності, дослідники української кустарної промисловості багаторазово робили спроби визначити загальну кількість промислових селянок.

Подібні статистичні підрахунки робилися й стосовно жіночого промислового підприємництва у пореформеному українському селі. Але в цілому вивченню положення кустарної промисловості в Україні до останнього часу приділялося мало уваги; матеріали, наявні з цього питання, украй обмежені й можуть служити підставою лише для наближених вирахувань і висновків. Так, згідно з даними за другу половину XIX – початок XX ст. у дев'яти українських губерніях, що входили до складу Російської імперії налічувався 436 тис. сільських кустарів з яких приблизно 83 тис. були жінками [11, с. 100–117].

Названі цифри в основному визначають принципово істотне місце жіночих кустарних промислів у народному господарстві як України, так й Російської імперії. Дослідження в масштабах кожної з українських губерній дозволяють, на думку автора, більш-менш точно відповісти на питання про загальну кількість місцевих селянок, зайнятих у сфері промислового підприємства. Однак і тут необхідно ставитися до статистичних джерел з достатньою мірою умовності. Можна припустити, що через постійний недооблік певних груп кустарок, особливо у дрібних і віддалених населених пунктах, в основній своїй масі джерела показують лише ту межу, нижче за яку реальне число жінок-промисловиків не опускалося [2, с. 290].

Жіночі кустарні промисли в Україні зосереджувалися переважно в губерніях з мало розвинутою фабрично-заводською промисловістю. Щодо цього спостерігається значна відмінність від російських губерній, де кустарні промисли демонстрували найбільшу щільність у центральних промислових губерніях Московської, Володимирської, Нижегородської, у яких зосереджене понад 25 % усієї кількості кустарів. Найпоширенішими, кустарними промислами в Україні були промисли з

обробки волокна, дерева й шкіри. Особливо широкий розвиток одержали жіноче ткацтво й виготовлення ниток, що становило 89,3 % кількості кустарів [7, с. 16].

Ступінь поширення й рівень розвитку селянських промислів у різних господарсько-економічних регіонах України були неоднакові. Це обумовлювалося найрізноманітнішими чинниками: як природно-географічними, так і господарсько-економічними. Найбільш широке поширення дрібна селянська промисловість одержала у Харківській, Полтавській, Київській губерніях. Тут практично в кожному селищі селянки понад землеробство мали й промислові заняття. Було чимало сіл, у яких неземлеробські промисли відігравали основну роль у селянському господарстві, а у великих промислових селах, що звичайно були центрами цих округів, землеробство взагалі було відсутнє. Великі промислові села були центрами промислових округів, межі яких у міру поширення промислу усе більше розширювалися. Важливо відзначити, що господарство й побут селян перетворювалися тим радикальніше, ніж ближче було те або інше село певного промислового округу до центра промислу. Якщо у селах, що становили периферію промислового округу, землеробство ще зберігало своє велике значення, то у селах, розташованих ближче до центру промислу, землеробство було вже відтиснуте на другорядний план [12, с. 78–80].

Характерно, що на периферії промислового округу існували й більше примітивні форми промислу, та й самі промислові заняття були різноманітніше: тут селянки з'єднували основний для цього округу промисел не тільки з землеробством, але й з іншими промисловими заняттями, які не вимагали високої кваліфікації. Навпаки, у центрі промислового округу його провідний промисел був не тільки основним, але і єдиним заняттям жителів. Великі торгово-промислові села Київської губернії виступали в ролі центрів закупівлі сировини й збуту готової продукції даного промислу. Таким чином, формування промислових округів пов'язувалося з переходом дрібного товарного виробництва у сфері селянських промислів до капіталістичного, із процесом складання капіталістичної мануфактури [15, с. 19–20].

Документальні дані свідчать про те, що упродовж 1897–1915 рр. чисельність українських селян, залучених до промислової діяльності, зросла й досягла в 1915 р. майже 500 тис., серед яких жінки складали більше 100 тис. [18, с. 26–29]. У той же час загальний рівень залучення жіночого населення українських губерній до підприємницької діяльності містив тенденції розвитку окремих промислових галузей. В умовах ринкової економіки ці тенденції часто були закономірно різноскерованими. Окремі промисли не витримували конкуренції з великим фабрично-заводським виробництвом і зникали, інші, навпаки, у ринкових умовах, починали більш динамічно розвиватися. Часто на місці зниклих з'являлися зовсім нові форми жіночого підприємництва, викликані якими-небудь регіональними щойно посталими господарськими потребами [8, с. 17–19].

Результатом подібних динамічних процесів стали суттєві структурні зрушення, які виникли в господарстві українських губерній, зокрема й у сфері кустарної промисловості. Але при всій значущості структурних змін, вони не знизили загальні показники залучення жіночого населення у промислову діяльність. Аналіз наявних відомостей свідчить про те, що у різних повітах жіночі промисли часто відігравали неоднакову роль. Це обумовлювалося цілою низкою чинників: місцевими історичними і виробничими традиціями, сировинною базою, густотою населення, забезпеченістю землею, ступенем розвитку фабрично-заводської промисловості та ін. Але в цілому для України в період, що досліджується, була характерна відносно висока питома вага промислових селянок у загальному селянському населенні, яка досягала щонайменше 4 %, а в деякі роки й вище [1912, с. 10, 16].

Для з'ясування питання про чисельність селянських жінок-підприємців та їх питому вагу в різних губерніях України певну інформацію дає податкова статистика. З огляду на те, що в податкових розрядах звичайно об'єднувалися досить різні економічні групи, її матеріали служать в основному для найзагальнішої диференціації сільських промисловиків. Особливий інтерес становить аналіз динаміки свідоцтв і білетів, що видавалися на дрібний торг з повним і половинним збором. Аналізуючи дані про кількість одержаних у 1883 р. у місцевостях усіх класів промислових свідоцтв обох категорій в українських губерніях, можна зробити висновок про те, жінки займали важливе місце дрібних промисловців. Про зростання жіноцтва серед промислового населення свідчать також прохання селянок про дозвіл на відкриття промислових закладів. Такі прохання масово стали надходити до губернських правлінь вже з 1870-х років й їх потік не зменшувався аж до 1917 р. [10, с. 99–100].

Теза про досить значну питому вагу жіночих кустарних промислів в економічній структурі України підтверджується також і шляхом дослідження обсягу її виробництва. Ще одним важливим доказом того, що селянська жіноча промисловість посідала значне місце в економічній структурі України, є статистика ярмаркової торгівлі. Вироби жіночих промислів були у другій половині XIX – на початку XX ст. важливим компонентом усіх українських ярмарків. Статистика найбільших

ярмарків охоплювала ту частину виробів селянок, котрі виходили на губернський і загальноросійський ринок. На них надходили товари, які продавалися промисловиками на невеликих ярмарках, базарах і в себе на дому, а відтак через систему перекупок поступово склалися у значні партії. Обсяги продажу на найбільших ярмарках України кустарно-промислових товарів і сировини були досить значними. Так, за 1893 – 1894 рр. лише на Хреценському ярмарку було продано таких товарів на 300 тис. крб. [14, с. 270–271].

Разом з тим, показники оборотів найбільших ярмарків і загальна торгова статистика ще не можуть дати об'єктивних даних про загальний обсяг товарного виробництва жінок-промисловців в Україні. У багато разів більша маса товарної кустарно-промислової продукції не надходила на ці великі ярмарки, а поглиналася споживачами на місцях, на дрібних ярмарках і сільських базарах і, отже, не реєструвалася. У той же час аналіз даних, які збереглися в джерелах про діяльність подібних дрібних торгових центрів, дає можливість упевнено констатувати, що питома вага продажу на них кустарних товарів була ще вищою, ніж на великих ярмарках. У цілому, згідно з офіційними земськими джерелами, вироби жінок-кустарок серед товарної маси малих сільських ярмарків і базарів становили приблизно половину. Крім збуту на ярмарках і базарах, значна частина товарної продукції реалізовувалася безпосередніми жінками-виробниками у найближчих слободах, селах, хуторах, продавалася безпосередньо споживачам, виготовлялася на замовлення і через це зовсім не надходила до місць упорядкованої торгівлі [16, с. 214].

Найбільш наочно масштаби розвитку, динаміку і соціально-економічне значення жіночого кустарництва в Україні демонстрували різні сільськогосподарські та кустарно-промислові виставки. Усього за період, що розглядається, українські жінки-підприємці взяли участь у понад 195 виставках, у тому числі приблизно у 25 міжнародних і всеросійських та в 170 губернських і місцевих. Сучасники відзначали величезне враження, що справляли ці виставки на громадськість, та їх безумовно позитивний вплив на подальший розвиток жіночого підприємництва. Жінкам-експонентам, які ставали переможцями, видавалися грошові премії, медалі та похвальні листи, запроваджені державними відомствами, земствами, господарчими товариствами і приватними особами. Це додатково заохочувало промислових селянок до вдосконалювання своїх виробництв, пропагувало нові технології і технічні прийоми, створювало рекламу кустарної продукції, підвищувало її конкурентоспроможність. Експонати свідчили про значні потенційні можливості участі жіноцтва в кустарній промисловості. Так, у 1870 р. на всеросійській виставці у Петербурзі українські промислові селянки експонували багато своїх текстильних виробів. На Паризькій всесвітній виставці 1878 р. дістали схвалення оригінальні вироби українських ткаць. У 1880 р. сільськогосподарська виставка в Харкові продемонструвала істотні переваги тканин, виготовлених місцевими промисловими селянками [9, с. 177–179].

Експлуатація жінок-підприємців скупниками, посередниками, лихварями, торговцями, конкурентна боротьба, безробіття, важке економічне становище часто послужило підставою для організації промислових кооперативів. За таких умов прибуток від кустарного промислу давав можливість домогосподарству сплачувати податки, не прибігаючи до дешевого, несвоєчасного продажу хліба й худоби, дозволяв значно покращити економічний стан родини. Зв'язок жінок-підприємців із землею не переривався, що було найкращою гарантією добробуту родини. Майже 90 % усіх українських кустарок займалися промислами переважно у зимовий час [17, с. 390].

У цілому упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. спостерігалася досить висока динаміка жіночого домашнього промислового підприємництва в Україні. Завдяки наполегливій праці українських народних майстринь основні прийоми виготовлення з будь-якого кустарного виробу були детально відпрацьовані й стандартизовані. В Україні дедалі різноманітнішими ставали форми організації жіночих кооперативних об'єднань. Різноманітні промисли, які з традиційного домашнього заняття селянок за період, що розглядається, перетворилися на окремі товарні виробництва, що стабільно задовольняло побутові потреби місцевого населення. Українське промислове жіноцтво демонструвало здатність вдало поєднувати традиційну організацію виробництва із численними кооперативними новаціями [16, с. 181].

У Наддніпрянській Україні вже у перші пореформені роки склалися усі необхідні як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для широкого розвитку тут жіночого промислового підприємництва. Більше того, сприятливі умови зберігалися і упродовж 1861–1917 рр. При цьому все більш значну й активну роль у стимулюванні розвитку жіночої промисловості відіграла діяльність державних відомств, місцевих земств, різних господарчих товариств і численних приватних покровителів та інвесторів. Таким чином, діяльність загальнодержавних і губернських структур, накладаючись на соціально-економічні чинники, в сукупності створювали те тло, на якому відбувався розвиток жіночого кустарництва й який визначав динаміку, основні форми, соціально-економічну організацію, географію жіночого домашнього промислового підприємництва, а також її місце й питому вагу в

господарській й гендерній структурі в Україні упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Перспективи подальших досліджень жіночого кустарництва визначені практичним значенням одержаних результатів. Вони полягають в тому, що успішне розв'язання поставлених у дослідженні актуальних наукових проблем забезпечує реальну участь автора статті у досить складних процесах оптимізації гендерних відносин в сучасному українському суспільстві. Результати цього дослідження відповідають на питання, викликані активізацією історичної пам'яті народу, зростанням національної свідомості, увагою суспільства до історичної спадщини.

Список використаних джерел

1. Ажаева В.С. Мелкое предпринимательство в России (конец XIX в. – начало XX в.): Аналитический обзор / В.С. Ажаева. – М.: Издание ИНИОН РАН, 1994. – 36 с.
2. Бломквист А. Кустарная промышленность в России / А. Бломквист // Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1887. – Вып. 16. – 605, 100. – 251 с.
3. Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв. / Т.Г. Богомазова. – СПб.: Изд-во Вести, 1999. – 164 с.
4. Дутка Р.М. Полтавські вибійчані рушники / Р.М. Дутка // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 6. – С. 46-50.
5. Егоров В.Г. Кооперативное движение в дореволюционной России (новый взгляд) / В.Г. Егоров // Вопросы истории. – 2005. – № 6. – С. 9-10.
6. Журнал Совещания о нуждах деревообрабатывающих промыслов. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1914. – 175 с.
7. Журнал Совещания о нуждах кустарного промысла. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1905. – 76 с.
8. Журнал Совещания о нуждах кустарной промышленности. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1909. – 26 с.
9. Историко-статистический обзор промышленности России / Под. ред. Д.А. Тимирязева. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1883. – Т. 1. – 222, 53, 83. – 164 с.
10. Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К.: Тип. К. Круглянского, 1912. – 160 с.
11. Кустарная промышленность России. Женские промыслы / С.А. Давыдова, Е.Н. Полоцкая, К.И. Беренс, Е.О. Свицерский. – СПб.: Изд. отделом СЭ и СС, 1913. – 440 с.
12. Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1914 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1915. – 200 с.
13. Кустарный отдел на Полтавской сельскохозяйственной выставке 1909 года. – Полтава: Б.и., 1912. – 33, 10 с.
14. Кустарный отдел сельскохозяйственной и промышленной выставки в Киеве в 1897 г. // Ремесленная газета. – 1897. – № 34. – С. 270-271.
15. Кустарь. – 1911. – № 2. – С. 19-20.
16. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1914 г. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1910. – 307 с.
17. Свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1874. – IX, 629 с.
18. Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1915. – 611 с.

Инна Вановская

МЕЛКОЕ ПРОМЫШЛЕННОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО УКРАИНСКИХ ЖЕНЩИН ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье рассматривается развитие женского мелкого промышленного предпринимательства в Украине во второй половине XIX – начале XX века, анализируются социально-экономическая организация, масштабы и география основных женских промыслов и ремесел.

Ключевые слова: домашнее промышленное предпринимательство, женские ремесла, кустарничество, социально-экономическая организация, гендерная экономика.

Inna Vanovska

SMALL BUSINESS INDUSTRIAL UKRAINIAN WOMEN IN SECOND HALF XIX – EARLY XX CENTURY

In the article the development of the women's small industrial business in Ukraine in the second part of the 19th and in the beginning of the 20th century is examined, social-economic organization, scales and the geography of the main women's trades and professions are analysed.

Key words: domestic industrial business, women's trades, handicraft, social-economic organization, gender economy.

УДК 94(477.54) "18/19":631.3

Микола Трубчанінов

РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ ПОМІЩИЦЬКИХ ТА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті досліджується розвиток землеробського реманенту, як важливої складової матеріально-технічної бази поміщицьких і селянських господарств Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Основна увага приділяється процесам придбання, виготовлення, вдосконалення та використання сільськогосподарського реманенту українськими землеробами.

Ключові слова: матеріально-технічна база, землеробський реманент, сільське господарство, аграрний розвиток, ринкова трансформація українського суспільства.

Актуальність проблеми дослідження визначається тим, що упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. землеробська техніка була матеріально-технічною основою усіх видів господарської діяльності українського селянства та поміщиків. Виробництво та використання сільськогосподарського реманенту мало в Україні багатотисячолітню історію, довгий час посідало помітне місце в матеріальній культурі її сільського населення, а в досліджуваній період було однією з найважливіших галузей національного господарства.

У Харківській губернії упродовж пореформеного періоду відбувалось збільшення попиту на землеробський реманент, що призводило до збільшення кількості знарядь у селянських і поміщицьких господарствах та до покращення їх якості. Усі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки аналітичне дослідження історії виробництва та використання в Україні, зокрема у Харківській губернії, землеробських знарядь і техніки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишається досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес. Без вивчення загальноукраїнських та регіональних особливостей еволюції землеробського реманенту українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. неможливо зрозуміти в усій повноті, різноманітності та складності загальну історію України у період динамічного розвитку в ній ринкових відносин.

Аналіз актуальних досліджень з історії розвитку матеріально-технічної бази поміщицьких та селянських господарств Харківської губернії упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. свідчить про те, що ця проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок історії України. Серед публікацій, що стосуються окремих аспектів нашої проблеми, слід особливо визначити дослідження А. Алова [1], В. Горбанева [3], В. Калініченко [10], В. Кулікова [11], М. Маслової [12] та ін. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити загальні масштаби та динаміку землеробського реманенту в аграрному розвитку України упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Критично проаналізувавши наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними. Саме тому стаття ґрунтується на реконструкції національної історії матеріально-технічної бази сільського господарства, визначенні ролі й місця Харківщини в здобутках аграрного розвитку України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., відродженні та популяризації регіональної соціально-економічної історії.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми й полягає в дослідженні історичного розвитку землеробського реманенту, як матеріально-технічної основи аграрного розвитку Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

При цьому основна увага приділяється вивченню діяльності селян та поміщиків в галузі придбання, виготовлення, вдосконалення, використання землеробського реманенту; аналізу конструктивної та функціональної еволюції окремих видів землеробської техніки; визначенню впливу розвитку матеріально-технічної бази поміщицьких та селянських господарств Харківської губернії на ринкові перетворення сільськогосподарського виробництва в Україні.

Землеробський реманент був важливим елементом матеріально-технічної бази сільського господарства Харківської губернії. Поступальний розвиток товарного виробництва в селянських і поміщицьких господарствах Харківської губернії, який став характерним для другої половини ХІХ – початку ХХ ст., становив, як зазначають численні джерела, чимраз більший попит на землеробські знаряддя праці, особливо на вдосконалені [9, с.7]. Так, уже в 1880-90-ті роки витрати на їх

придбання і ремонт зробилися звичайними і постійними статтями видатку селянських бюджетів. У збіднілих господарствах на це щороку відводилося близько 1 крб., в середняцьких – до 10 крб., а в заможних – від 30 крб. і вище. Основну питому вагу мали плуги – 44 %, молотарки – 22 %, віялки і сортувалки – 10 %, сівалки – 9 %, жатки і косарки – 6 % [22, с.25].

Згідно з даними 1907 р., у Харківській губернії плуги були у 44 % опитаних селянських господарств, молотарки – у 21,6 %, віялки – у 9,8 %, сіялки – у 8,1 %. Найкраще плугами були забезпечені господарства Охтирського, Сумського, Куп'янського та Старобільського повітів. Найгірше – в Зміївському та Ізюмському [24, с. 25–33]. Згідно з даними Центральної статистичної комісії (ЦСК) 1910 р. у сільському господарстві Харківської губернії використовувалося приблизно 839 тис. різноманітних сільськогосподарських знарядь та машин. Серед них селянам належало 769 тис. знарядь та машин або 91 %, поміщикам – 70 тис. знарядь та машин або 9 %. Більшу частину цього реманенту складала знаряддя для розпушення (56 %) та підняття ґрунту (34,3 %) [20, с. 279–280].

Згідно з даними обстеження 1913 р., у Харківській губернії використовувався як вдосконалений землеробський реманент, виготовлений з металу, так й відносно примітивними знаряддями. Зокрема, у селян налічувалось 89745 рал, 28303 дерев'яні сохи, 378737 дерев'яних борін, яким були оснащені в основному бідняцькі господарства [21, с.53]. В середньому на одне селянське господарство Харківської губернії припадало 3,31 знарядь. Найбільше сільськогосподарських знарядь на одне господарство припадало у Ізюмському, Куп'янському та Зміївському повітах, відповідно по 4,25; 3,82 та 3,52 одиниці. Знаряддями для оранки найкраще були забезпечені господарства Охтирського, Ізюмського та Вовчанського повітів відповідно по 1; 0,97 та 0,92 одиниці [21, с. 52]. Рівень забезпеченості знаряддями підвищувався у напрямку з центральних та північних повітів до південних. При розподілі знарядь на 100 десятин ріллі простежується чітка закономірність: щільність розподілу знарядь підвищується з південного сходу на північний захід. Отже, щільність сільськогосподарських знарядь та машин на одиницю ріллі підвищувалась у районах з гіршим забезпеченням землею [20, с. 281].

У 1916 р. 335484 сільських дворів (79 %) Харківської губернії мали сільськогосподарський реманент, зокрема у 198538 (47 %) були плуги, у 60273 (14 %) – віялки, у 21471 (5 %) – сіялки, у 11823 (3 %) – косарки, у 146 (0,03 %) – сінокосарки, у 12378 (3 %) – молотарки [21, с. 53–54].

Під час проведення Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. також збиралися відомості про сільськогосподарські знаряддя поміщицьких та селянських господарств Харківської губернії. Перепис показав, що наявний реманент певною мірою акумулювався в південно-східних, краще забезпечених ріллею повітах. У той же час, щороку збільшувалася кількість безреманентних селянських господарств, у 1917 р. в губернії їх налічувалося 197972 (43,9 %) [2, с. 8]. Згідно з переписом, частка поміщиків у посівній площі складала 12,8 %, а плугів у них було 6,18 % і віялок 3,28 %. Зате більш складними агрегатами (жатками, сіялками) поміщики були забезпечені значно краще на одиницю посівів ніж селянські господарства. Нестача плугів вказує на широке використання у поміщицьких господарствах селянських плугів і сох, та значну здачу поміщиками своїх земель в оренду [21, с. 60–61].

Важливі відомості про забезпеченість землеробським реманентом селянських господарств Харківської губернії містять результати спеціального обстеження, проведеного Міністерством землеробства у 1895–1896 рр. через своїх кореспондентів. Згідно з повідомленнями кореспондентів, більшість селян губернії для обробітки землі "користувалися нескладними знаряддями – дерев'яним плугом, сохою, ралом", часто обходилися "простими боронами власного виробництва й дерев'яними катками". Що стосується знарядь для посіву, то вони були поширені лише у поміщицьких господарствах. Удосконалені знаряддя для заготання насіння зустрічались також майже виключно у поміщицьких господарствах, у селянських такі знаряддя, за свідченням кореспондентів, можна було зустріти лише як виняток, Поряд із цим кореспонденти відмічали поширення залізних плугів ковальського виробництва, у деяких місцевостях поширення букерів і плугів "Сакка", що користувалися особливим схваленням господарів і широко купувалися заможними селянами [20, с. 285].

Серед основних чинників, які сприяли поширенню вдосконалених видів землеробського реманенту серед селянських господарств Харківської губернії значно виділялося створення та розвиток системи кредитування. Необхідність коштів для придбання необхідного в господарстві землеробського реманенту закономірно вело до проблеми кредитування. Так, дані за 1912 р. показують, що на одну десятину ріллі, припадало 22 крб. вартості реманенту. Наприклад, металевий плуг коштував селянам не менше 30 крб., ще дорожче коштували вдосконала молотарка та інший землеробський реманент. Потрібні були чималі гроші також й кустарям-реманентобудівникам для придбання інструменту та сировини [27, с. 8–11].

Харківські регіональні форми та методи кредитування селян з метою придбання необхідного в господарстві землеробського реманенту були різними. У вивчених автором даних про кредитні операції на селі важко виділити відомості, які б безпосередньо стосувалися кредитування придбання селянами землеробського реманенту, але натомість вони дозволяють визначити загальні риси селянського кредиту, повністю характерні і для визначеної сфери. Ці риси переважно зводилися до того, що для будь-якої сфери селянського сільськогосподарського виробництва, зокрема і для забезпечення землеробським реманентом, кредит став у розглянутий період повністю закономірним явищем, оскільки допомагав мобілізації капіталу, прискорював процес виробництва і значно сприяв підвищенню продуктивності праці. Таким чином, загальний розвиток ринкових відносин в Україні вимагав створення відповідної кредитної системи з метою забезпечення селян землеробським реманентом.

У перші пореформені десятиріччя основне місце в системі кредитування селянських покупок землеробського реманенту займала держава. Державний селянський поземельний банк був організований у 1883 р. спеціально для видачі позик селянам, в тому числі й для придбання землеробського реманенту. Через цей банк селянство могло придбати на вигідних умовах складні і дорогі види землеробського реманенту. Спеціалізованого банку, призначеного виключно для кредитування придбання землеробського реманенту на Харківщині, як й в інших регіонах Російській імперії, створити не вдалося. Тому основна частина кредитування селянства для придбання землеробського реманенту відбувалася через розгалужену систему короткотермінового кредиту – товариства взаємного кредиту, кредитні й ощадно-позичкові товариства, земські каси дрібного кредиту, сільські банки і подібні форми. На 1907 р. у масштабах всієї Російської імперії було створено 2110 закладів дрібного кредиту, а на 1914 р. – вже понад 10 тисяч. У цей час вони охоплювали приблизно 4 % селянських господарств [19, арк. 2]. У Харківській губернії в розвитку реманентного кредитування, одним із перших, прийняло участь Ізюмське товариство взаємного кредиту, засновано в 1873 р. Слідом за ним у 1870–1890-ті роки в губернії виникло ще кілька десятків кредитних кооперативів, які суттєво допомагали селянам в придбанні необхідного землеробського реманенту [6, арк. 5–6; 5, арк. 32].

З 1895 р. найбільшого поширення в Харківській губернії набули кредитні товариства. Вони стали найбільш зручною формою кредитування місцевих селян, бо не потребували пайових внесків, а їх основний капітал складався з позик, що видавалися губернською конторою Державного банку. Крім того, кредитні товариства у випадку, якщо їх основний капітал був менший 10 тис. крб., звільнялися від державного промислового податку. На 1912 р. членами кредитних товариств стали більше 10 тис. селян, значній частині яких вдалося оновити й значно покращити свій набір землеробського реманенту. Наприклад, це стосується Богодухівського кредитного товариства, у якому нараховувалося 4543 селян-пайщиків [29; 4, арк. 153–160].

Всього в Харківській губернії у цей період налічувалося вже близько 300 різних закладів дрібного селянського кредиту, що становило більше 3 % їх загальноросійської чисельності [19, арк. 2]. За темпами розвитку кредитної кооперації й в тому числі розвитку реманентного кредитування, Харківська губернія стала однією з провідних в Російській імперії, і тому тут у 1910 р. відбувся Всеросійський з'їзд представників кас дрібного кредиту [17, арк. 6]. У цілому, створення в Харківській губернії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. широкої мережі кредитних закладів супроводжувалося розвитком реманентного кредитування, що в свою чергу вело до якісних і кількісних змін землеробського реманенту в селянських господарствах. Ця система дрібного короткотермінового кредиту справила істотний вплив на зростання продуктивності праці в селянській промисловості, стала досить важливим джерелом її фінансування.

Поряд із кредитними закладами державного і кооперативного кредитування селян з метою придбання ними землеробського реманенту, в Харківській губернії також здійснювалося різними доброчинними організаціями, земськими касами, складами сільськогосподарських машин і прокатними пунктами, кустарно-промисловими музеями, сільськими громадами. Величезну роль в справі придбання селянами землеробського реманенту відігравав й індивідуальний лихварський кредит. Проте, для більшості селянства він часто не виправдовував себе економічно. Так, наявні відомості про лихварське кредитування придбання землеробського реманенту свідчать, що середній лихварський відсоток був високий і на практиці звичайно досягав 35–40 % річних, хоча закон 1893 р. і обмежував його до 12 %. Ще більшим був він у тому випадку, коли сплачувався не коштами, а готовими виробами [15, с. 16; 30, с. 131].

Серед основних напрямків забезпечення селянських господарств необхідним землеробським реманентом були такі, як саморобне виготовлення, замовлення сільському кустарю, придбання в вільному продажі, придбання складами сільськогосподарських машин і прокатними пунктами в Харківській губернії також здійснювалося різними доброчинними організаціями, земськими касами,

сільськими громадами тощо. Величезну роль в справі розповсюдження землеробського реманенту відіграла ярмаркова торгівля. Статистика ярмаркової торгівлі другої половини XIX – початку XX ст. переконливо свідчить про те, що різноманітні землеробські знаряддя праці кустарного та фабрично-заводського виробництва були важливим компонентом усіх місцевих ярмарків. Статистика найбільших ярмарків охоплювала ту частину землеробського реманенту, котра виходила на губернський і загальноросійський ринок. На них надходили товари, які продавалися промисловиками на невеликих ярмарках, базарах і в себе на дому, а відтак через систему перекупок поступово складалися у значні партії. Таким чином, на великих ярмарках основна маса землеробського реманенту продавалася гільдійськими купцями і призначалася в основному для вивезення за межі губернії. Наприклад, у списку торгуючих на Покровському ярмарку в 1888 р. згадувалися такі заможні купці-скупники, котрі спеціалізувалися на торгівлі землеробських знарядь, як, П. Рижов, В. Бочаров, П. Волосачов та інші [7, арк. 8,10–12].

Обсяги продажу землеробського реманенту на найбільших ярмарках Харківської губернії були досить значними. До подібних висновків приводить аналіз річних торгівельних оборотів у губернії. Так, за 1893–1894 рр. лише на Хрещенському ярмарку продано таких товарів на 300 тис. крб. У 1904 р., за відомостями біржового комітету, на основних ярмарках Харкова землеробських знарядь і машин реалізовано на 5660 тис. крб., що становило близько 17 % від суми, отриманої за всі продані товари. У 1909 р. у відомостях про торговельні обороти Покровського ярмарку зафіксовано, що землеробські знаряддя і машини становили приблизно 20 % від загальної суми усіх проданих на ярмарку товарів [7, арк. 8]. Дані за 1910–1914 рр. про структуру товарів на Успенському, Покровському і Хрещенському ярмарках також свідчать про значну питому вагу землеробського реманенту в загальній товарній масі [7, арк. 7, 11–13; 14, с.9–12; 8, с. 93–95].

Значна частина землеробського реманенту не надходила на великі ярмарки й купувалися споживачами на дрібних ярмарках і сільських базарах. Аналіз даних, які збереглися в джерелах про діяльність подібних дрібних торгових центрів, дає можливість упевнено констатувати, що питома вага продажу на них землеробських знарядь та машин була ще вищою, ніж на великих ярмарках. Більше того, значна частина місцевих ярмарків і базарів взагалі спеціалізувалися переважно на продажу землеробського реманенту. Наприклад, у своєму звіті Харківській кустарній комісії її кореспондент Д. Капацінський писав, що на Воздвиженському ярмарку в Чугуєві, який проходив у вересні, були широко представлені такі металеві вироби як ножиці, ніж, серпи, а серед вироби з дерева – колеса для возів та плугів [16, арк. 10]. На базарах у слободі Нова Водолага теж, зазвичай, продавався землеробський реманент, про що в січні 1891 р. повідомляла місцева газета "Южный край" [32]. Крім збуту на ярмарках і базарах, значна частина землеробського реманенту кустарного виробництва реалізовувалася безпосередніми виробниками у найближчих слободах, селах, хуторах, продавалася безпосередньо споживачам, виготовлялася на замовлення і через це зовсім не надходила до місць упорядкованої торгівлі. Наприклад, такі форми збуту широко використовували ковалі слободи Білосток Старобільського повіту для продажу виготовлених ними плугів. Місцевий споживчий ринок часто задовольнявся через розвізну торгівлю також такими ходовими виробами, як лопати, граблі, вила, серпи, коси колеса, дуги, голоблі та ін. [16, арк. 12–14]

У цілому, згідно з офіційними земськими джерелами, різноманітні вироби, які належали до землеробського реманенту серед товарної маси малих сільських ярмарків і базарів становили приблизно половину. Більш точний показник питомої ваги встановити складно з огляду на те, що у джерелах майже немає показника цінності проданих товарів. Але й за такої умовності, як свідчить проведений автором аналіз різних матеріалів, можна зробити висновок про те, що частка землеробського реманенту в губернському товарообороті була стабільно високою.

Поряд з численними ярмарками і базарами значну роль в забезпеченні селянського населення землеробським реманентом відіграла мережа місцевих складів сільськогосподарських машин, створена у Харківській губернії зусиллями земства, товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, різних господарчих і фінансових товариств, сільських громад і численних окремих доброчинців. Одними з перших земські склади сільськогосподарських машин відкрилися в 1896 р. у Старобільському і Вовчанському повітах, у 1899 р. – в Сумському, Лебединському, Зміївському та Харківському, у 1900 р. – в Богодухівському і Валківському, у 1901 р. – в Ізюмському, а у 1912 р. в губернії діяло вже більше 70 таких складів [18, арк. 58]. При цьому найбільшою активністю у справі розповсюдження серед селян нових вдосконалених видів землеробського реманенту відзначалася діяльність складів сільськогосподарських машин, що були відкриті Великописарівським сільськогосподарським товариством, Боромлянським кредитним товариством, Більчанським та Куп'янським товариствами сільських господарів і Харківською повітовою касою дрібного кредиту [5, арк. 5].

Повсюдно в губернії склади сільськогосподарських машин являли собою великі склади-крамниці, спеціалізовані на продажу різноманітного сільськогосподарського реманенту, як фабрично-заводського, так й кустарного виробництва. Товар звичайно закуповувався безпосередньо у виробників на дуже вигідних умовах оптової купівлі і продавався потім селянам теж з певними пільгами. Збитки, що закономірно виникали, покривалися за рахунок засновників складів. Так, наприклад, завдяки значним земським дотаціям, на Барвенковському складі-крамниці сільгоспмашин землеробський реманент продавався з 25 % знижкою, а на складі, який утримувався Сумським земством, землеробський реманент продавався в кредит [19, с. 55, 56; 31].

Забезпеченню селянських господарств необхідним землеробським реманентом також сприяла широка мережа прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту. Вони створювалися в Харківській губернії на кошти місцевих земств, господарчих товариств, сільських громад і приватних осіб. На 1914 р. в губернії налічувалося близько 166 таких пунктів, причому переважна частина пропонуваніх на них землеробських знарядь праці виготовлялася місцевими сільськими ковалями. Засновники прокатних пунктів не лише виступали у ролі вигідних для кустарів покупців, але й багатьом з них допомагали у забезпеченні сировиною, надавали позики під майбутній товар, передавали в оренду різний інструмент і устаткування, оплачували навчання в технічних учбових закладах [20, с. 242; 25, с. 286].

Аналіз досліджуваної проблеми свідчить про те, що застосування в аграрному секторі Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. вдосконалених сільськогосподарських машин вело до концентрації виробництва і до застосування капіталістичної кооперації в землеробстві. Сільськогосподарські машини в ринкових умовах застосовувалися, головним чином, в заможних селянських та великих поміщицьких господарствах. Разом з бурхливим розвитком ринкових відносин в Харківській губернії відбувалось значне збільшення попиту на землеробський реманент, особливо на нові, більш продуктивні сільськогосподарські машини та знаряддя праці. На загальному тлі кількісного збільшення землеробського реманенту в селянських та поміщицьких господарствах, поступово відбувалися й позитивні якісні зрушення. Найінтенсивніше відбувався на Харківщині перехід від технічно і морально застарілих плугів із дерев'яним корпусом до суцільнометалевих. Поширення жнивварських машин, парових молотарок та інших вдосконалених землеробських машин вказувало на концентрацію землеробського виробництва. Упродовж пореформеного періоду підвищений попит та масове застосування машин і поліпшених знарядь у сільському господарстві Харківської губернії неминуче вело до розширення внутрішнього ринку, а також прискорювало перехід поміщиків та селян до ринкових засад ведення господарства.

Список використаних джерел

1. Алов А.А. Производство плугов в слободе Белостоке / А.А. Алов // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В.Киршбаума., 1898. – Т.5. – С. 471–489.
2. Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 года. Харьковская губерния. Итоги по уездам, губернии и городам. – Харьков: Тип. А.А. Либина, 1920. – 17 с.
3. Горбанев В.В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук / Валерій Вікторович Горбанев. – Харків, 2005. – 182 с.
4. Державний архів Харківської області, ф. 306, оп. 1, спр. 102, арк. 153–160.
5. Державний архів Харківської області, ф. 1014, оп. 1, спр. 139, арк. 32.
6. Державний архів Харківської області, ф. 82, оп. 1, спр. 150, арк.5–6.
7. Державний архів Харківської області, ф. 504, оп. 1, спр. 20, арк. 8, 10–12.
8. Ежегодник промышленности и торговли за 1912–1914 гг. – СПб.: Б.и., 1915. – 205 с.
9. Журнал заседания земледельческого съезда Харьковского уезда 4-го октября 1870 г. – Х.: Тип ун-та, 1871. – 28 с.
10. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
11. Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук / Володимир Олександрович Куліков. – Харків, 2005. – 323 с.
12. Маслов М.П. Развитие селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Микола Павлович Маслов. – Харків, 1998. – 230 с.
13. Материалы по истории крестьянской промышленности. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т.2. – 563 с.
14. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. – Х.: Тип. губ. правления, Б.г. – 38 с.
15. Отчет государственных сберегательных касс по сберегательным операциям за 1915 г. – Пг.: Б.и., 1916. – 216 с.
16. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1331, оп. 1, спр. 28, арк. 10, 12–14.
17. РДІА, ф. 403, оп. 1, спр. 203, арк. 6.
18. РДІА, ф. 395, оп.1, спр. 2545в., арк. 58.
19. Російський державний історичний архів економіки (далі – РДАЕ), ф. 328, оп. 1, спр. 11, арк. 2.
20. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Б.и., 1914. – 615 с.
21. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. – Харьков: Тип. А. Либинь, 1918. – 154 с.
22. Статистический ежегодник за 1907 г. – Х.: Изд. Харьк. губ. зем. управы, 1908. – 187 с.
23. Статистический ежегодник за 1909 г. – Х.: Изд. Харьк. губ. зем. управы, 1910. – 236 с.
24. Статистический ежегодник Харьковской губернской управы. – Харьков: Тип. Печат. дело, 1908. – 244 с.
25. Сумцов Н.Ф. Слобожане. Историко-этнографічна розвідка / Н.Ф. Сумцов. – Х.: Вид-во Союз, 1918. – 240 с.
26. Украинцы, конец XIX

начала XX вв.: Путеводитель по экспозиции / Гос. музей этнографии нар. СССР. Сост. О.В.Карпова. – Л.: Ленинприздат, 1988. – 44с. 27. Харьковская губернская земская управа. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 года по кустарной промышленности. – Х.: Тип. губ. правления, 1912. – 98 с. 28. Харьковская губернская земская управа. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1914. – 103 с. 29. Харьковский листок. Известия по торговле, промышленности, технике, искусству и ремеслам. – 6 января, 9 марта, 20 июля, 1901. 30. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П.А. Хромов. – М.: Высшая шк., 1982. – 240 с. 31. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 22 ноября 1901. 32. Южный край. – 27 августа 1913.

Николай Трубчанинов

РАЗВИТИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ ПОМЕЩИЦКОГО И КРЕСТЬЯНСКОГО ХОЗЯЙСТВА ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье исследуется развитие земледельческого инвентаря, как важной составляющей материально-технической базы помещичьих и крестьянских хозяйств Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX века. Основное внимание уделяется процессам приобретения, изготовления, усовершенствования и использования сельскохозяйственного инвентаря украинскими земледельцами.

Ключевые слова: материально-техническая база, земледельческий инвентарь, сельское хозяйство, аграрное развитие, рыночная трансформация украинского общества.

Mykola Trubchaninov

DEVELOPMENT LOGISTICS LANDLORDS AND FARMS KHARKIV PROVINCE UNDER MARKET TRANSFORMATION UKRAINIAN SOCIETY (SECOND HALF OF XIX – XX CENTURY)

Annotation: In this article the development of the agricultural implements as the significant part of the material and technical basis of the manor and peasant households of the Kharkov province in the second part of the 19th and the beginning of the 20th century is investigated. The primary attention is paid to the processes of gaining, producing, improvement and using of the agricultural implements by Ukrainian landowners.

Key words: material-technical basis, agricultural implements, agriculture (farming), agrarian development, market transformation of Ukrainian society.

УДК 94:334.713(477)“18/19”

Микола Маслов

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУСТАРІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТА ПРОМИСЛОВИХ ВИСТАВКАХ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджується участь українських кустарів у народногосподарських виставках, що відбувалися в Російській імперії та європейських державах упродовж XIX – початку XX ст. Основна увага приділяється з'ясуванню масштабів та особливостей участі українських кустарів у виставковій справі.

Ключові слова: сільськогосподарська та промислова виставка, кустарні промисли, виставкова справа, експонування, кустарні вироби.

Постановка проблеми дослідження визначається її актуальністю та недостатньою вивченістю в українській та зарубіжній історіографії. Зокрема визначається тим, що упродовж XIX – початку XX ст. дрібна кустарно-ремісничя промисловість набула широкого розвитку в економіці України, стала масовим явищем і приносила значний прибуток для багатьох дрібних підприємців. Саме в цей час значно розширювалися асортимент кустарних виробів та сировинна база багатьох виробництв, швидко вдосконалювалися їх технологія, змінювалися соціальні функції кустарної промисловості. Одним з основних чинників, що підтверджував позитивну динаміку, темпи, характер, масштаби розвитку дрібної кустарно-ремісничої промисловості була участь українських кустарів у

вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися упродовж XIX – початку XX ст.

Дослідження обраної проблеми також диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історичного розвитку української кустарно-ремісної промисловості більш об'єктивного визначення її місця в соціально-економічних процесах, що відбувалися в Україні.

Аналіз актуальних досліджень з історії вітчизняних та світових народногосподарських виставок XIX – початку XX ст. та участі в них українських кустарів свідчить про те, що ця проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок в історії України. Лише частково це питання висвітлюється в окремих монографіях та статтях О. Алова [1], Б. Бутник-Сіверського [3], І. Белоконського [4], Є. Емельянова [10], М. Костриці [12], В. Ханко [27] та інших дослідників. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити деякі сторінки історії участі українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися упродовж XIX – початку XX ст. Проте зафіксований фактичний матеріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки він до цього часу подавався, загалом, фрагментарно.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та її недостатньою науковою розробкою попередниками.

Саме тому в цій статті висувається завдання дослідити масштаби та проаналізувати особливості участі українських кустарів у вітчизняних та світових народногосподарських виставках, які відбувалися упродовж XIX – початку XX ст., довести те, що експонування українських кустарних виробів було важливим показником модернізації національної дрібної промисловості.

У соціально-економічну історію Наддніпрянської України XIX – початок XX ст. ввійшло як період зародження та широкого розвитку дрібної кустарно-ремісної промисловості, коли вона задовольняла різноманітними видами виробів значну частину українського населення. Одним з важливих показників цього процесу була активна участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках. У Російській імперії поширення сільськогосподарських, промислових, кустарних і різних спеціалізованих виставок, викликане до життя розвитком капіталізму, бере початок в основному в 20–30 роках XIX ст.

Перша публічна виставка вітчизняних мануфактурних виробів відбулася у 1829 році в С.-Петербурзі. Вона розмістилася у спеціально побудованому для цієї мети експозиційній будинку на Василевському острові. Тут же пізніше проходили всеросійські мануфактурні виставки 1833, 1839, 1849 і 1861 рр. Плануванням і організацією цих оглядів російського народного господарства займався департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі міністерства фінансів, що шляхом виставок прагнуло ознайомити громадськість із успіхами вітчизняної фабрично-заводської й кустарної промисловості, перемогти існуючі в той час забобони, про істотні переваги іноземних товарів. Різні відмінності й нагороди, якими міністерство фінансів стало нагороджувати експонентів, покликані були збудити дух змагання між різними виробниками й заохотити їх до подальшого вдосконалення своїх виробів.

Розвиток у Російській імперії виставкової справи вимагав розробки механізмів державного регулювання. У зв'язку із цим 25 серпня 1836 р. опублікований імператорський указ, яким дозволялося проведення в губернських містах виставок промислових і кустарних виробів й вперше визначалися основні правила для подібних народногосподарських оглядів. Указ 1836 р. став першим державним документом, у якому був юридично закріплений порядок організації й проведення господарських виставок у Російській імперії, у якому підкреслювалася необхідність участі в подібних виставках кустарів всіх професій. Організація всіх наступних всеросійських, губернських і місцевих виставок проходила вже з посиланням на правила 1836 р., а міністерство внутрішніх справ розіслало губернаторам, у тому числі й губернаторам українських губерній, рекомендації щодо проведення виставок [13, с. 49].

Промислові виставки влаштовувалися поки нерегулярно й не завжди мали спеціальні кустарні відділи, але були різноманітні за змістом й залучали значну кількість експонентів і відвідувачів. Незабаром після Першої мануфактурної виставки в Петербурзі у 1829 р., були проведені промислові виставки в інших містах. Перша Московська мануфактурна виставка була організована в 1831 р. і вразила сучасників довгошерстими покривалами й багатьма іншими експонатами, привезеними з України. Наступні виставки проходили у Москві в 1835 і 1843 роках, у Петербурзі в 1833 і 1839 роках і Варшаві в 1841 і 1845 роках. Подальший розвиток промисловості й всеросійського ринку викликав необхідність організації всеросійських промислових виставок. Перша успішно пройшла в Петербурзі у 1849 р. Потім через кожні чотири роки вони влаштовувалися у Москві, Петербурзі й Варшаві. Різноманітні вироби й знаряддя праці українських

кустарів були широко представлені вже на виставці сільських виробів 1850 р. в Санкт-Петербурзі [13, с. 112].

Після скасування кріпосного права в 1861 р., із зростанням промисловості й розширенням внутрішнього ринку, всеросійські промислові виставки влаштовувалися рідше, ніж у дореформений період, але стали різноманітніше й залучали набагато більше експонентів і відвідувачів. На промислових виставках, що відбулися в Петербурзі в 1870 р. й в Москві в 1882 р., поряд з металообробкою, машинобудуванням, металургією, виробництвом текстильних виробів та іншими галузями індустріальної промисловості, також широко були представлені кустарні промисли. Перша в Україні регіональна сільськогосподарську виставка з кустарним відділом була організована в 1834 р. в Одесі з ініціативи міністерства державного майна. В 1835 р. міністерство державного майна знову організувало в Одесі сільськогосподарську виставку. У наступні роки були проведені ще кілька міських і сільських виставок у ряді українських губерній. Успіх цих перших оглядів української економіки перевершив усі очікування. Вони поклали початок виділенню кустарних експозицій в складову частину сільськогосподарських й господарських виставок й в самостійний тип виставок [13, с.16].

Ця ініціатива більш активного залучення численних кустарних виробників до виставочної діяльності була підтримана урядом. На підставі урядових постанов від 9 грудня 1842 р. та 23 березня 1845 р. міністерство державного майна почало заснувати регіональні виставки. Імператорськими указами пропонувалося "виставки сільських виробів засновувати в тих місцях, де стан сільського господарства того вимагає; керівництво виставками доручати особливому тимчасовому комітету; до участі в виставці допускати всі стани; на витрати кожної виставки асигнувати по 1000 рублів сріблом із сум Міністерства державного майна; за подання кращих виробів видавати по визначенню комітету виставки: медалі, грошові премії й похвальні аркуші" [6, арк. 32–34].

У січні 1849 р. набув чинності указ, згідно з яким, на усі сільськогосподарські виставки обов'язково допускалися місцеві фабричні й кустарно-ремісничі вироби. Експонати на виставки добиралися згідно "Правил для виставок сільських виробів". У європейській частині Російської імперії міністерство державного майна створило в 1849 р. шість округів для регулярного проведення тут сільськогосподарських виставок. Територію Наддніпрянської України було розподілено між трьома округами. До першої ввійшли Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії, Бессарабія та суміжні регіони Поділля, до другої – Чернігівська, Київська, Полтавська та Харківська губернії, до третьої – Подільська та Волинська губернії. Згідно правил, організатори виставки були зобов'язані подавати звіти про результати її проведення не лише в міністерство, але й публікувати у місцевих органах друку [3, с. 66]. Упродовж 1843–1849 рр. за розпорядженням російського уряду було організовано вже 23 губернських і окружних господарських оглядів у різних частинах імперії, у тому числі й в Україні. На них експонувалося більше 14 тис. різних предметів, взяло участь 5802 експонентів, з яких 1918 були заохочені різними нагородами. Згідно з даними міністерства державного майна, серед окружних кустарних виставок, що пройшли упродовж 40–50-х років XIX ст. в Україні, активна участь кустарів-експонентів відмічалася на виставці у Катеринославі (1845 р.), Ромнах (1846, 1847, 1848 рр.), Єлисаветграді (1848 р.), Харкові (1849, 1852, 1854, 1859 рр.), Кролевеці (1850 р.), Полтаві (1853 р.) та Херсоні (1853) та Києві (1857 р.) [3, с. 65].

На Роменській виставці 1846 р. експонувались вироби кустарів з Полтавщини, Чернігівщини, Курщини, Київщини та Харківщини, завдяки чому виникали контакти між народними майстрами суміжних губерній, що творчо їх збагачувало. Зокрема у Роменській виставці 1846 р. брало участь 518 кустарів, які експонувалися вишивані рушники, хустки, скатертини, серветки. Особливо красиві були вишивані рушники кустарок Юліхіної та Казаченкової, що приїхали з Хорольського повіту. Ткані вироби з шерсті відзначалися багатством асортименту. Найкращий килим належав козачці Зінківського повіту О. Гармашовій, а шерстяне рядно з візерунками – кустарю М. Кусайкові з Кролевецького повіту Чернігівської губернії [3, с. 66].

Найбільшим успіхом виділялася "виставка сільськогосподарських виробів", що проходила упродовж 14–28 вересня 1850 р. у м. Кролевець Чернігівської губернії. У царському наказі про відкриття виставки вказувалось, що "на основі Височайшого веління 19 березня 1845 р. для заохочення і удосконалення сільського господарства і різноманітних його галузей, а також селянських ремесел в губерніях: Чернігівській, Полтавській, Київській, Харківській і Курській в 1850 р. відкривається м. Кролевець виставка сільських виробів" [9, арк. 34]. На виставці була представлена значна кількість виробів українських кустарів: землеробське знаряддя праці, оброблена конопель і лен, мита і немита шерсть, самоткані полотна, мотузки, сукно, столярні вироби, вази, колеса, санки, відра, сундуки і багато іншого [9, арк. 35].

Кролевецька окружна виставка виступала як діючий регулятор ролі кустарної промисловості в культурі України, насамперед у Чернігівській, Полтавській, Харківській і Київській губерніях. Дрібні

підприємці одержували право на зображення державного герба на своїх вивісках і виробих, їм вручали ордени, спеціальні медалі виставок, значні грошові премії, похвальні аркуші. Всього за результатами виставки кустарі були нагороджені: 1 золоту медаллю, 2 великими срібними, 4 срібними малими, а також грошовими преміями. Усі ці медалі і премії кустарям видавали разом зі свідоцтвами установленної форми, які були підписані головою і членами організаційного комітету виставки. Після закінчення виставки, частина своїх товарів, які експонувались на виставці, кустарі передали "на загальну користь" в місцевий музей, а частину продали відвідувачам виставки [9, арк. 35].

Упродовж досліджуваного періоду усі народногосподарські виставки, на яких українським кустарям вдавалося експонувати свої вироби, за своїм характером і змістом традиційно ділилися на кілька типів: кустарні відділи вхідні як складові частини в багатогалузеві народногосподарські виставки (сільськогосподарські, промислово-художні й ін.); загальні промислово-кустарні й кустарні виставки; спеціальні кустарні виставки. Розрізнялися виставки за участю українських кустарів і за своїми масштабами: всесвітні, міжнародні, всеросійські, обласні або регіональні, у яких брали участь представники декількох губерній, губернські й більше дрібного рівня – повітові, волосні, сільські. Перша Петербурзька мануфактурна виставка 1850 р., безсумнівно, являлася однією з найбільших політичних, економічних і культурно-просвітніх заходів середини XIX ст. у Російській імперії. Серед її експонатів важливе місце займали вироби українських кустарів "крім усього іншого тут були представлені кустарні сільськогосподарські знаряддя праці: плуги, сохи, борони, віялки, сапи, коси, серпи, сокири, маслоробки, м'ялиці й тіпалки, самопрядки, ткацькі верстати", а також моделі кустарних майстерень, кузень, млинів та ін. У результаті виставка 1850 р. заклала фундамент розвитку кустарно-ремісничої виставочної справи не тільки в Росії, але й в Україні, а також визначила правову й організаційну основу проведення всіх наступних виставок [6, арк. 14–15; 9, арк. 15–26].

Організатори перших виставок, що проходили у великих містах розраховували на відвідувачів певного класу – підприємців середнього й високого достатку. У 1851 р. прийняла своїх перших відвідувачів Перша всесвітня промислова виставка в Лондоні. У 1855 р. відбулася Друга всесвітня виставка в Парижі. Третя всесвітня промислова виставка відкрилася також у Лондоні в 1862 р. Якщо Паризька виставка 1855 р. не залишила помітного сліду в історії українського кустарництва, то в обох лондонських виставках Російська імперія, у тому числі й представники її українських губерній брала активну участь. Вони часто привозили у Лондон художні й інші вироби кустарів і експонували їх як приклад працьовитості й таланту українського народу. Із самого початку виникнення ідеї проведення Першої всесвітньої промислової виставки у 1851 р. у Лондоні російський уряд ставився до неї як до найважливішої, неабиякої події. Уже в травні 1850 р. розпорядження про підготовку до виставки і відбір експонатів отримав Чернігівський, Полтавський і Харківський генерал-губернатор С. Кокошкін [28, арк. 1].

Перша всесвітня виставка почала роботу 1 травня 1851 р. і тривала п'ять із половиною місяців. У ній взяло участь кілька десятків країн. Грандіозна експозиція складалася з чотирьох відділів: сировина, машини, готові товари й прикладне мистецтво. Російську імперію представляли кілька сотень підприємців, фірм, а також суспільних діячів, які й привозили в Лондон українські етнографічні предмети й вироби українських кустарів. Велике враження відвідувачів привернули традиційні українські землеробські знаряддя, зразки українських глин і вироби з неї, виготовлені у кустарних майстернях різні сорти олії, смоли, скипидару, дьогтю, поташу й багато інших товарів привезених з України [9, арк. 1–13].

Близький успіх слобожанських рушників вишитих шовками, привезених на Паризьку всесвітню виставку 1867 р. графинею В. Капніст сприяв процвітанню цього промислу, особливо у Лебединському й інших повітах Харківської губернії завдяки різко зрослому попиту на національний український текстиль серед своїх же співвітчизників. Саме на всесвітніх виставках уперше відбулося широке знайомство світу із самобутньою українським образотворчим і декоративно-прикладним мистецтвом, оригінальними предметами кустарного виробництва, що значно сприяло зміцненню престижу України за кордоном. Участь українських кустарів на цих виставках зміцнювало торговельні зв'язки з іноземними партнерами, сприяло виникненню тісних культурних зв'язків і спільних проектів [25, с. 98].

На початку 60-х років XIX ст. міністерством державного майна заплановано проведення в Україні 11 губернських господарських виставок з кустарними відділами. У 1862 р. українські кустарі експонували свої вироби на сільськогосподарських виставках у Катеринославській і Київській губ., в 1863 р. – у Таврійській, Полтавській й Волинській губерніях, 1864 р. – у Бессарабській області і Харківській губернії, в 1865 р. – у Херсонській й Чернігівській губерніях, в 1866 р. – в Катеринославській і Подільській губерніях. Основною метою цих виставок було поширення серед кустарів нових технологій, передового вітчизняного й закордонного досвіду, наукових знань. Крім

того, виставки служили місцем укладення угод між кустарями й споживачами їх товарів, вивчення попиту на різні види продукції кустарної промисловості, а також на інструменти, устаткування й матеріали, необхідні для їхнього виробництва [6, арк. 122].

Всеросійська етнографічна виставка 1867 р. у Москві, організована зусиллями "Товариства аматорів природознавства, антропології й етнографії" мала широкий суспільний і науковий резонанс. Після закриття виставки багата колекція кустарних виробів із Чернігівської губернії була закуплена Московським публічним Румянцевським музеєм й стала складовою частиною його етнографічної колекції, а в 1869 р. – етнографічного відділу Румянцевського музею [2, арк. 2–6]. У 1875 р. земством Одеського повіту була проведена сільськогосподарська виставка в Одесі, на якій представлено самостійний кустарний відділ. Особливим успіхом користувалися експозиції, що демонструвалися успіхи кустарної промисловості Одеського й сусідніх повітів Херсонської губернії. Найбільшим успіхом у відвідувачів виставки користувалися вироби кустаря Красновського – очеретові меблі та інші оригінальні вироби із очерету [15, с. 24–25].

У 1884 р. імператорське товариство сільського господарства Південної Росії звернулося до міністерства державного майна із проханням про проведення в Одесі нової сільськогосподарської виставки з кустарним відділом. Одеська міська управа, на своєму засіданні 13 березня 1884 р., вирішило виділити оргкомітету 500 крб. на організацію виставки й 1500 крб. на нагородження її учасників". Одеська сільськогосподарська і художньо-промислова виставка проходила з 8 вересня по 1 жовтня 1884 р. й на ній були представлені вироби кустарів, більшість з яких свідчили про позитивні зміни в українській кустарній промисловості [7, арк. 1, 12, 17, 22].

Одним з важливих українських центрів кустарно-виставочної діяльності стрімко ставав Київ. На Київській виставці 1857 р. було багато кустарних виробів, що експонували селяни Київщини (935 виробів), Полтавщини (237), Чернігівщини (134), Харківщини (27), Волині (56), Поділля (27), а також Курської Московської, Володимирської та Орловської губерній. На виставці було близько 210 художніх речей з шерсті – понад 120 плахт, запасок та різного іншого жіночого одягу, а також до 40 поясів і килимів. Виставка була багата й гончарними виробами, особливо кахлями роменського гончаря К. Чумаченка і керамічним посудом київського гончаря Миненко. Майже всі експонати були розкуплені відвідувачами виставки [3, с. 67].

Повсюдно в Україні постійним явищем стала участь в організації кустарних виставок губернських статистичних комітетів. Прикладом такої тенденції з'явився устрій виставки кустарних виробів у Харкові в 1880 р., що проходила тут одночасно із сільськогосподарською виставкою. Одними з ініціаторів проведення кустарної виставки у Харкові стали заступник голови Харківського губернського статистичного комітету, доктор політичної економії й статистики І. Сокальський та його дружина. У Харківській кустарних виставці 1880 р. брали участь переважно кустарі Харківської губернії. Усього у виставці було 108 кустарів, які представляли 800 різних виробів. Різноманітну керамічну посуду експонували гончарі П. Чумак із Охтирського повіту, О. Келепко, Ф. Яковенко, Ф. Тарасенко, Т. Колісниченко із слободи Нова Водолага Валківського повіту. Керамічну цеглу та інші види керамічних виробів найвищої якості експонував Є. Кулініченко із Нової Водолаги. У виставці також взяв участь Харківський музей кустарних промислів, який представляв гончарні вироби, зразки глини, піску і фарб, які місцеві кустарі використовували у своєму виробництві [25, с. 97–101].

Всеросійська промислово-художня виставка, що пройшла в Москві в 1882 р. стала черговим оглядом промисловості, у тому числі й кустарної, котрий тривав більше чотирьох місяців. Сучасники відзначали широкий соціальний склад відвідувачів виставки, вважали, що своїми архітектурними формами, спорудженнями, розмірами й всіма пристосуваннями для огляду експонатів й для зручності публіки вона майже ні в чому не поступалася всесвітнім виставкам. В цілому українські кустарі, які взяли активну участь у Всеросійській промислово-художній виставці 1882 р. продемонстрували значний прогрес у всіх галузях дрібного промислового виробництва, що відбувся за останні роки в Україні. Від Полтавської губернії на виставці були представлені вироби з рогу, рушники заткані червоними орлами. Бронзовою медаллю було нагороджено відомого в Україні кустаря Ф. Падалку, який гончарював в слободі Мижирич Харківської губернії. Це було ще одним доказом загальнодержавного авторитету й популярності виробів української кустарної промисловості [27, с. 66; 26, с. 282].

З кінця XIX ст. всеросійські народногосподарські виставки все частіше стали проводитися на території України, де вони ставали багатогалузевими заходами. В 1896 р. був підписаний імператорський указ про проведення Всеросійської виставки в Харкові, затверджені положення про виставку й склад організаційного комітету [24, с. 544, 549, 601, 602]. Найважливішим тематичним розділом виставки стала українська кустарна промисловість із значною кількістю найрізноманітніших експонатів, що були розміщені у сьомому відділі. Величезну роль у формуванні експозицій цього відділу та залученні до участі у виставці чисельних як кустарів-експонентів, так й

відвідувачів, належала Харківській кустарній комісії, яку очолював І. Сокальський [23, арк. 71–73, 76–77]. Багато хто з українських кустарів, що експонували свої вироби, були нагороджені вищими нагородами виставки. Наприклад, кустаря Ф. Падалку, який гончарював у слободі Мижирич Харківської губернії, було нагороджено срібною медаллю [26, с. 282].

Значний внесок в історію розвитку кустарно-виставочної справи в Україні внесли місцева адміністрація та земство Херсонської губернії. Так, у 1890 р. за ініціативи і на кошти херсонського земства проведена Херсонська земська сільськогосподарська і промислова виставка. Вона проходила на Ярмарковій площі, де виставкові павільйони зайняли площу більше 6 тис. кв. саж. Експонати Херсонської виставки 1890 р. продемонстрували високий рівень економічного розвитку в Україні, в тому числі і суттєвий прогрес в розвитку кустарної промисловості. Так, із с. Нова Одеса привезли шерстяні килими кустарі Є. Альбещенко, М. Альбещенко, І. Дорошенко, Ф. Бринза, Л. Бугенко, О. Дем'яненко, Є. Возняк та ін.; із Єлисаветградського повіту приїхали експонувати свої вироби кустарі Я. Іванов, С. Соколов-Бородин, М. Живкович, П. Кузьменко, В. Лигензевич; із Ананьєвського повіту – Г. Прянін; із Одеського повіту – І. Поришер; із Олександрівського повіту – Д. Горличко, М. Шаповалов, С. Козубенко; із Херсонського повіту – П. Іванов, Г. Коперт, С. Кравець; з Полтавської губернії – С. Скиба, А. Морозов; з Київської губернії – А. Зеле; з Таврійської губернії – Ф. Шкатов, Ф. Гоппе; з Катеринославської губернії – О. Власов. Багато кустарів продемонстрували свою винахідливість, а участь у виставці розглядали як вигідну можливість реклами свого підприємства [16, с. 31–48].

Серед організаторів кустарних виставок в Україні нерідко ставали й різні сільськогосподарські й кустарно-ремісничі навчальні заклади. У Чернігівській губернії упродовж 16–18 вересня 1900 р. пройшла сільськогосподарська і промислово-кустарна виставка при Майновській сільськогосподарській і ремісничій школі. Необхідні для її проведення кошти були виділені Козелецьким повітовим земством (100 крб.) і Міністерством землеробства і державного майна (200 крб.) [13, с. 103–120].

Шістнадцята Всеросійська промислова й художня виставка, що проходила упродовж 28 травня – 1 жовтня 1896 р. у Нижньому Новгороді, була щедро профінансована з державної скарбниці й приватних пожертвувань. Серед українських кустарів, які експонували свої вироби на виставці можна назвати таких чоботарів, як С. Кривич, І. Кривеченко, Ф. Фарин, П. Шпичаков, С. Хворостов, К. Хворостов, Я. Харин, які приїхали в Нижній Новгород за рахунок земства із такого крупного осередку українського чоботарства, як м. Валки Харківської губернії Коваль Г. Сергієнко із м. Суми Харківської губернії експонував найбагатший асортимент кінних підків. Кустар О. Козьменко із с. Гуляй-Поле Зміївського повіту експонував штучні мармурові плити, які широко використовувалися в будівельній справі [22, арк. 1–25].

Одним з вдалим прикладів організації проведення в Україні регіональних кустарних виставок стала сільськогосподарська і кустарна виставка, яку провело Полтавське губернське земство у 1896 р. в м. Кременчук. Сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка відбулася упродовж 26 серпня – 15 вересня 1899 р. у м. Ромни Полтавської губернії. Для сучасників Роменська виставка в кустарному відношенні залишила найприємніші спогади і показала, яке серйозне значення може мати участь земств у покращенні місцевих кустарних промислів. У Чернігівській губернії місцеві кустарі зуміли продемонструвати свої високі професійні здібності також на сільськогосподарській виставці-ярмарку, що відбулася 9 жовтня 1897 р. в с. Крапивне Конотопського повіту. Вона була проведена на спільні кошти міністерства землеробства, місцевого земства та приватних спонсорів з числа крупних землевласників повіту. Виставку відвідало 12640 осіб, більш ніж половина з яких безкоштовно. Організатори виставки зробили усе можливе, щоб вона стала справжнім святом української народної творчості. Усього на виставці можна було ознайомитися з 1258 експонатами, що представляли всі галузі господарства Конотопського повіту. У тому числі в кустарному відділі 197 місцевих кустарів експонували 347 різноманітних виробів. Всі ці вироби свідчили не лише про загальний високий рівень розвитку кустарної промисловості в регіоні, але й про якісно нові тенденції в цьому розвитку, про намагання кустарів оперативно реагувати на всі новітні потреби українського населення [10, с. 19–21].

У Волинській губернії подібна регіональна сільськогосподарська та промислово-реміснична виставка пройшла в 1901 р. в м. Бердичеві. Ця виставка дозволила продемонструвати потенційні можливості українських кустарів-товаровиробників, значно посприяла просуванню українських кустарних виробів на внутрішній і зовнішній ринки, впровадженню в кустарні майстерні нових технологій, нових прогресивних інструментів і техніки, зміцненню позитивних тенденцій розвитку різних галузей дрібного промислового виробництва [12, с. 86–87]. Упродовж липня-жовтня 1897 р. пройшла Київська виставка. Після закриття експозиції оголошено, що на ній побували 202268 відвідувачів [5, с. 840]. У 1898 році відбулася чергова Київська сільськогосподарська виставка.

Експозиція виставки складалася із чотирьох відділів: сільськогосподарський, промисловий, кустарно-промисловий і науковий. Свої експонати на виставку привезли більше 1700 експонентів [13, с. 128].

У березні 1902 р. в Санкт-Петербурзі відкрилася перша Всеросійська кустарно-промислова виставка, організована і проведена міністерством землеробства і державного майна й відбувалася під кураторством імператриці Олександри Федорівни. До оргкомітету виставки увійшли такі відомі фахівці кустарної справи, як О. Наришкін, граф О. Бобринський, Д. Тимирязев, М. Боткін, Д. Семенів, М. Пономарьов, Є. Максимов, К. Ніколаєвський, П. Курлов, а його головою став член Державної Ради П. Семенов. Держава не поскупилися й виділила більш ніж 60 тис. крб., на які оргкомітетом і співробітниками відділу сільської економії і сільськогосподарської статистики міністерства пророблена досить значна робота. Значну кількість звозених з усієї країни експонатів було розділена на три тематичних груп і розміщено у відремонтованому Таврійському палаці [20, арк. 9–10].

В українських губерніях збір експонатів для виставки проводився місцевими адміністративною владою, земствами, кустарними комітетами та іншими громадськими організаціями й окремими меценатами кустарного руху. Заявки на участь у виставці були подані до 1 листопада 1901 р. у відділ сільської економії і сільськогосподарської статистики як від окремих кустарів, так і від багатьох земських управ, наприклад від Полтавської, Харківської, Чернігівської, від губернських і повітових кустарних комітетів, учбових майстерень, кустарно-ремісничих шкіл тощо. Після закінчення виставки кустарі могли продати усі вироби, які вони експонували. Всеросійська кустарна виставка перетворилася в справжнє свято народної праці й мистецтва. Майже чотири тисячі учасників з 56 губерній і областей Російської імперії представили свої вироби на цьому огляді народної творчості. Одночасно з виставкою проходив Перший з'їзд діячів кустарної промисловості, на якому було вирішено, що подібні спеціалізовані кустарні виставки уряд проводитиме приблизно кожні десять років. Серед українських експонатів особливий інтерес у відвідувачів виставки викликали вироби подільських вишивальниць з с. Клембівка, з переважно волосько-українським населенням, і с. Ялянець, з переважно грецьким населенням. Після показу на виставці клембовські та ялянецькі вишивальниці отримали багато замовлень, а їх вироби почали закуповуватися навіть за кордоном – в Англії, Німеччині та Данії. Промисел значно розширився, лише до 1916 р. в с. Клембівка і Ялянець Ямпольського повіту товарною вишивкою було зайнято 908 кустарок, що складало 9,2 % усього населення цих сіл [21, арк. 40–43].

Всеросійська кустарна виставка 1902 р. мала широкий резонанс у пресі. Так, наприклад, бронзовими медалями були нагороджені кустарі В. Шелудко, Т. Колескин, С. Тарасенко, які представляли кустарництво Нової Водолаги – найкрупнішого кустарного осередку Валківського повіту Харківської губ. Бронзовими медалями була також оцінена праця кустарів Лебединського повіту Харківської губернії [29, арк. 32–33].

Свідченням визнання Одеси великим торгово-промисловим, науковим і культурним центром не лише України, а й всієї Російської імперії стала Всеросійська фабрично-заводська, художньо-промислова й сільськогосподарська виставка, що проходила в Одесі в районі Олександрівського парку упродовж 15 травня – 1 жовтня 1910 р. Ініціаторами проведення виставки стали Одеське відділення Російського технічне товариства й імператорське товариство сільського господарства Південної Росії [30, арк. 6–8].

З метою залучення в країну іноземних інвестицій, для участі у виставці були запрошені представники промислових підприємств Європи й Америки. На виставці було 1400 учасників, 450 з яких представляли українські губернії, 57 – Москву, 52 – Петербург, а 73 – різні іноземні фірми. Таким чином, одеська виставка мала й міжнародне значення. З 17 виставочних відділів, які працювали на виставці, 15 відділ повністю призначався для демонстрації виробів української кустарної промисловості. Тут була представлена значна кількість експонатів, які наглядно характеризували основні напрями розвитку кустарної промисловості Південної України і особливо Одеського і сусідніх повітів. Серед експонатів переважали вироби кустарів-деревообробників (меблі, вази, колоністські фургони, двоколісні гарби, колеса, землеробський реманент, вулики тощо), вироби з овечої шерсті (килими, сукно, одяг тощо), різні вироби ковалів (замки, цвяхи, якорі, ланцюги, рибальські крючки тощо), вироби гончарів, каменотесів, чинбарів, чоботарів і багато інших цікавих експонатів [31, арк. 30–32].

Утвердження оригінальності народної культури нерозривно пов'язане з участю українських кустарів на міжнародних виставках. До початку ХХ ст. вироби українських кустарів все частіше з'явилися на виставках, що проходили у європейських країнах. Майже щороку Російська імперія успішно проводила виставки за кордоном, зокрема, виставки кустарних виробів. Причому вироби українських кустарів завжди користувалися особливим незмінним успіхом у європейської публіки. При цьому, починаючи вже із Всесвітньої виставки 1851 року в Лондоні українські кустарі одержували високі нагороди міжнародних комісій, включаючи золоті медалі. Особлива увага приділялася

всесвітнім виставкам, що проходили за кордоном, оскільки гідна участь у них було питанням престижу держави. У складі загальноросійських делегацій українська кустарна промисловість була представлена на багатьох міжнародних і всесвітніх виставках в Лондоні, Парижі, Відні, Чикаго, Глазго, Турині, Единбурзі. Наприклад, на виставці промисловості, сільського господарства і мистецтва у Копенгагені (1888 р.) [32, арк. 1–59].

В 1889 р. була влаштована постійна виставка зразків російської та української кустарної промисловості в Бухаресті. В 1904 р. з ініціативи Московського земства був відкритий склад-музей зразків російської та української кустарної промисловості в Парижі. Узимку 1900–1901 року в Санкт-Петербурзі була організована Міжнародна виставка кераміки з кустарним відділом, на якій українські гончарі продемонстрували нове віяння в гончарному виробництві [14, с. 11–12].

Блискучий успіх приніс українським народним майстрам кустарний відділ Російської імперії на Паризькій всесвітній виставці 1900 р., що тривала з 15 квітня по 12 листопада. За сім місяців виставку відвідали більше 50 млн осіб, що є рекордною цифрою й донині. На участь у виставці російський уряд витратив близько 6 млн крб. У роботі виставки брав активну участь Д. Менделєєв, що був віце-президентом Міжнародного журі. Комісія з устрою російського відділу виставки, яку очолював В. Ковалевський, відібрала для відправки у Париж 2400 експонатів, серед яких було 170 експонатів для кустарного відділу [33, арк. 1–33].

Отже, у XIX – на початку XX ст. публічні народногосподарські виставки зайняли важливе місце в економічному й культурному житті Наддніпрянської України. Для окремих українських губерній, повітів, волостей і сіл публічні огляди стану місцевого господарства були важливою подією й впливали позитивно на розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі, технічного і соціального прогресу. Особливу роль вони відіграли в модернізації української кустарної промисловості, популяризації нових технологій, виробничих прийомів, інструментів, верстатів тощо. Участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках стала важливим показником модернізації національної дрібної промисловості.

Список використаних джерел

1. Алов А.А. Кустарное производство сельскохозяйственных орудий и машин / А.А. Алов // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1900. – Т. 6. – С. 1–156.
2. Архів Російського етнографічного музею (СПб) – Ф. 5, оп. 2, спр. 24, арк. 2–6.
3. Бутник-Сіверський Б.С. Українське народне мистецтво на виставках-ярмарках 1840-1850-х. років / Б.С. Бутник-Сіверський // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 2. – С. 64–68.
4. Белокопский И.П. Сельскохозяйственный музей Бессарабского губернского земства / И.П. Белокопский // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. зем. управы. – 1893. – № 2. – С. 40–43.
5. Доклад управы № 8 по ходатайству Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. зем. управы. – 1898. – № 9. – С. 840.
6. Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 560, арк. 32–34.
7. Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 3, спр. 1159, арк. 1, 12, 17, 22.
8. Державний архів Одеської області, ф. 333.
9. Державний архів Харківської області, ф. 220, оп. 1, спр. 32, арк. 34.
10. Емельянов П. Краткий обзор сельскохозяйственной выставки-ярмарки, устроенной в селе Крапивне Конотопского уезда Черниговской губернии в октябре 1897 года / П. Емельянов // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. земской управы. – 1898. – № 1. – С. 6–24.
11. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. зем. управы. – 1897. – № 7. – С. 41–43.
12. Костриця М.Ю. Сільськогосподарська і промислово-реміснична виставка 1901р. в Бердичеві / М.Ю. Костриця // Бердичівська земля в контексті історії України: Науковий збірник Велика Волинь: Праці житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / Відп. редактор М.Ю. Костриця. – Т. 19. – Житомир: МАК, 1998. – С. 86–87.
13. Кустарная промышленность и ее нужды. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1899. – 142 с.
14. Международная выставка керамики в С.-Петербурге // Технолог. – 1901. – № 2. – С. 11–12.
15. Отчет сельскохозяйственной выставки земства Одесского уезда в сентябре 1875 года. – Одесса: Тип. Л. Нигче, 1876. – 54 с.
16. Путеводитель по Херсонской сельскохозяйственной и промышленной выставке 1890 г. в Херсоне. – Одесса: Тип. Одесский листок, 1890. – 48 с.
17. Правила об участии экспонентов на Всероссийской промышленной и художественной выставке 1896 года в Нижнем Новгороде // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. земской управы. – 1895. – № 4–5. – С. 5–9.
18. Письмо черниговского губернатора от 28 января 1896 года за № 1129 на имя председателя собрания по вопросу об устройстве в Чернигове сельскохозяйственной выставки в 1897 году // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Издание Черниговской губ. земской управы. – 1897. – № 5–6. – С. 929–930.
19. Русский кустарь и его промысел // Правительственный вестник. – № 8. – 11 января 1914.
20. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 398, оп. 60, спр. 80, арк. 9–10.
21. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 400, оп. 1, спр. 158, арк. 40–43.
22. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 401, оп. 1, спр. 63, арк. 1–25.
23. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 1331, оп. 1, спр. 23, арк. 71–73, 76–77.
24. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – С.-Пб.: Тип. В. Киршбаума, 1887. – Вып. 16. – 251 с.
- 25.

Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – С.-Пб.: Тип. В. Киршбаума, 1881. – Вып. 7. – 351 с. 26. Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки, состоящей под Августейшим покровительством ее Императорского Величества государыни императрицы Александры Федоровны, 1902 г. – СПб.: Тип. В.С. Балашев и К^о, 1902. – 523 с. 27. Ханко В.М. Кустарні художні промисли та полтавське земство / В.М. Ханко // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 1. – С. 61–66. 28. Державний архів Харківської області, ф. 220, оп. 1, спр. 32, арк. 1–13. 29. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 401, оп. 1, спр. 41, арк. 32–33. 30. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 1331, оп. 1, спр. 119, арк. 6–8. 31. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 398, оп. 1, спр. 813, арк. 30–32. 32. Російський державний історичний архів (С.-Пб), оп. 52, спр. 364, 2 розряд, арк. 1–59. 33. Російський державний історичний архів (С.-Пб), ф. 400, оп. 1, спр. 23, арк. 1–33.

Николай Маслов

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ КУСТАРЕЙ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ И ПРОМЫШЛЕННЫХ ВЫСТАВКАХ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье исследуется участие украинских кустарей в народнохозяйственных выставках, которые проходили на протяжении XIX – начала XX века. Основное внимание уделяется уточнению масштабов и особенностей участия украинских кустарей в выставочном деле.

Ключевые слова: сельскохозяйственная и промышленная выставка, кустарные промыслы, выставочное дело, экспонирование, экспонент, кустарные изделия.

Mykola Maslov

PARTICIPATION IN ARTISANAL UKRAINIAN AGRICULTURAL AND INDUSTRIAL EXHIBITIONS XIX – EARLY XX CENTURY

In the article the participation of the Ukrainian handicraftsmen in the national economic exhibitions, which were running during the 19th and in the beginning of the 20th century is examined. The primary attention is paid to the specification of the scales and features of the Ukrainian handicraftsmen's participation in the exhibition business.

Key words: agricultural and industrial exhibition, craft industry, exhibition business, exhibiting, exhibitor, home made goods.

УДК 94(477)

Едуард Зваричук, Діана Толстопятова

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті досліджено економічне становище римо-католицької церкви та спроби його обмеження з боку російської влади. Окрім того, проаналізовано законодавчі акти, що регламентували економічні взаємини Римо-католицької церкви (РКЦ) з російською владою.

Ключові слова: економічне становище, Поділля, Римо-католицька церква, російська влада, законодавство.

В останні роки в Україні приділяється значна увага багатоплановому науковому висвітленню проблем історичного розвитку різних Церков та релігійних громад. Проте, взаємини російського самодержавства та римо-католицького кліру впродовж другої половини XIX – початку XX ст., на жаль, залишаються однією з маловивчених проблем.

Об'єктом дослідження є політика царизму щодо взаємин з РКЦ.

Предметом – тенденції та особливості економічного становища РКЦ.

Мета статті – дослідити економічне становище римо-католицької церкви на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст.

Окремі аспекти, а саме економічного становища католицького духовенства та політики російської влади, знайшли своє відображення у працях І. Гуржія, Я. Линкова, М. Щербак, Н. Щербак та інших. У вказаних наукових працях, в більшості випадків аналізуються та описуються цивільне польське землеволодіння, визначаються засади національної політики царату та характеризуються репресивні міри влади щодо РКЦ.

Важливим завданням цієї статті є аналіз економічного становища римо-католицької церкви та спроби їх обмеження російською владою.

Початок другої половини XIX ст. визначався подальшим впливом російської держави на економічне становище РКЦ на Поділлі [1, с. 3]. Логічним продовженням секуляризаційної реформи стало закриття у травні-червні 1850 р. одного з найбільших земельних власників серед церковних установ Поділля – Мурафського домініканського монастиря [2, арк. 1]. Згідно з наказом губернської палати держмайна, 170 десятин орної землі та близько 200 кріпаків чоловічої статі конфісковано на користь держави [3, арк. 83 зв.].

Цього ж року самодержавство ліквідувало Маньковецький костел. До державної скарбниці перейшло щорічне грошове утримання, призначене у 1787 р. шляхтичем К. Домбським, у розмірі 180 карбованців (крб.) та 180 ц хлібної ануати. Натомість місцевим священикам призначено 230 крб. компенсаційних виплат з казенного відомства [4, арк. 55 зв.]. Окрім того, було закрито Савранський костел, держава отримала 33 десятини орної землі та 130 душ кріпаків [5, арк. 400]. 7 січня 1787 р. у м. Кам'янці припинив діяльність монастир візиток. Землю, що належала кляштору в розмірі 38 десятин орної та 18 десятин сіножаті, губернська палата держмайна повернула власнику і фундатору кляштора Грохольському [6, арк. 1–2].

З метою посилення російського впливу та більш масштабного скорочення кількості костелів і каплиць та їх землеволодінь, самодержавство у 1851 р. встановило нові межі існування церковних господарств. Зокрема, державний документ затвердив такі положення: у селищах, де не було православних церков, а діяли костели, останні разом з маєтком передавалися православним [7, с. 405].

Відчуваючи наростання активності польського визвольного руху, самодержавство не зважається повністю залишити католицьких священиків без належної економічної підтримки. Так, з цього часу Кам'янецька римо-католицька консисторія за ліквідовані маєтки почала отримувати щорічні дотації у розмірі 2500 крб. [8, арк. 6; 9, арк. 3].

Детальніше аналізуючи економічне становище костелів Поділля на початку другої половини XIX ст., слід зазначити, що у цей час римо-католицькі священики активно займалися лихварством. Архівні джерела фіксують дані про те, що представники РКЦ неодноразово зверталися до губернського правління і різних судових інстанцій Поділля з проханнями повернути їм позичені поміщикам гроші. Частіше такі прохання скеровувалися на адресу до державних інституцій у тому разі, коли позичальник був не спроможний повернути борги. Так, священики Ялтушківського костелу в 1853 р. в рахунок погашення позички отримали невелику ділянку землі з маєтку С. Андруховського [10, арк. 5].

Католицькі священики знаходили й інші методи збагачення та поповнення своїх кошторисів. Зокрема, Захеховецький костел, володіючи 3 десятинами 226 сажнями землі, спромігся здавати в оренду 2 десятини 1730 сажень орної землі, за що щороку селяни-орендарі сплачували незначну суму, необхідну римо-католицьким священикам задля підтримування належного порядку в культових спорудах [11, арк. 117]. Так, Гранівський костел, надаючи оренду 60 десятин орної землі, щорічно отримував 120 крб. [12, арк. 1; 13, арк. 1–4]. Ямпільський костел також здавав в орендне користування землю поміщику Бібловському [14, арк. 1–10]. У такий спосіб римо-католицькі священики мали не тільки грошовий зиск, а й зберігали свої економії від конфіскації, щороку демонструючи державним інспекторам, що земля обробляється, а не пустує.

На початку 60-х рр. XIX ст. вкотре царизм робить спробу провести детальний аналіз економічного становища РКЦ на Поділлі. Необхідні для цього дані збиралися таємно. Для цього самодержавство залучило православних священиків. 8 вересня 1860 р. подільському губернатору надійшов рапорт з православної консисторії. Згідно з яким, основним прибутком римо-католицьких священиків було грошове утримання за рахунок державної казни. Іншими важливими джерелами прибутків виступали надходження від проведення релігійних обрядів, поховальних процесій та одружень. Згідно з підрахунками, вони становили близько 100–500 крб. щороку, а від освячення пасхальних дарунків – 1000 крб. [15, арк. 102].

Внаслідок проведених заходів конфіскації земельних володінь римо-католицького кліру упродовж 1831–1832 рр., 1842 р. та на початку 50-х рр. духовенство залишилося без значних землеволодінь. Однак, у тих місцях, де держава надала право орендного користування (по 33 десятини орної землі на один костел), католицькі священики були вимушені передавати її в суборенду, як це відбувалося у містах Зінькові, Тульчині, Жванці, Балті, або звертатись до місцевих польських поміщиків з проханнями надати їм селян для обробітку землі. Документ чітко розписував частки церковного кошторису, подавав детальний аналіз господарства та церковної економії. Так, згідно з даними звіту, Голованевський костел, окрім державного утримання, додатково одержував щороку близько 100 крб. Синявський притч землі не мав, але з поміщицьких угідь щорічно на його

утримання сплачувалося від 250–300 крб. Цікавою виявилася ситуація з Куманівським і Молчанівським костелами. Лише після їх об'єднання і спільного ведення господарства, костели почали отримувати економічний зиск близько 170–200 крб. щороку [15, арк. 12].

У звіті подані дані про використання католицькими священиками вільнонайманої праці. Так, костели Брацлавського повіту, наймаючи робітників для обробітку своїх земель, сплачували їм по 3–5 крб. кожному, або видавали продуктове утримання [15, арк. 31]. Разом з тим, у Кам'янецькому, Проскурівському та Летичівському повітах, де мешкала значна частина польських поміщиків, була зовсім інша ситуація. Кріпаки, відпрацювавши трудовні на поміщика, повинні були за його наказом один раз або двічі на тиждень відпрацювати на церковну економію. Окрім того, Хмільницький, Китайгородський та Чорнокозинецький костели від місцевої польської шляхти щороку отримували по 180 ц пшениці [15, арк. 24].

Таким чином, РКЦ намагалася господарювати та отримувати прибутки і, не без допомоги польських поміщиків та заможних парафіян католицького віросповідання, залишатися важливим чинником місцевого сільськогосподарського ринку. Разом з цим, священики вишукуючи нові способи обробітку наданої в оренду землі, на початку другої половини XIX ст. стали одним з перших на шлях використання вільнонайманої праці і через це сприяли розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві краю.

Державні установи, врахувавши отримані дані і ретельно вивчивши їх, прийшли до висновку, що подальше скорочення прибуткової частини церковних кошторисів конче необхідно. Завдяки такому ставленню на початку 60-х рр. XIX ст. урядовий сенат своїм наказом підпорядкував нагляд за виплатами ануат відомству міністерства внутрішніх справ, і з цього часу це питання вирішували поліційні відділки [16, с. 347]. Серед можновладців активно поширювалася протилежна позиція на цю проблему. Зокрема, П. Валуєв висував пропозиції щодо часткового повернення господарств РКЦ. На його думку, такі дії змушували б духовенство вирішувати економічні питання, а не політичні [17, с. 300].

Зокрема, Брацлавському костелу дозволялося користуватися земельними угіддями, придбаними священиком Желіховським [18, арк. 1–10]. З січня 1862 р. підписано орендну угоду між Кам'янецьким кармелітським монастирем та Подільською палатою державного майна, за якою перший отримував 103 десятини орної землі, з яких 67,1 десятина знаходилася під "кам'янистими косогорами", і 0,59 десятин під річками [19, арк. 10, 70]. Водночас Вінницькому капуцинському кляштору надавалася в орендне користування 0,02 десятини під вітряком, 16,58 під ставом і 1,40 сіножаті [19, арк. 77].

Однак в жодному випадку чернецькі ордени капуцинів та кармелітів так і не змогли скористатися наданими їм землями. Кам'янецькі ченці, оглянувши маєток, знайшли його непридатним до користування, тому що більшість земельних угідь була кам'янистою і облаштування вимагало значних капіталовкладень. Вінницькі монахи через віддаленість вітряка і ставу не могли мати прибутку від свого маєтку [19]. Самодержавство, наділяючи костели та монастирі землею, з одного боку, мало на меті зацікавити церковників у розбудові своїх господарств, а з іншого – робило все можливе для того, щоб звинуватити римо-католицьких священиків у тому, що земля, надана їм в користування не обробляється, і, тому мала бути повернута до державного реєстру.

Новий етап у відносинах РКЦ і самодержавства розпочався після поразки польського повстання 1863–1864 рр. На Поділлі, на відміну від інших західних губерній, не відбулося активної збройної боротьби, проте проведені маніфестації у костелах та монастирях на його підтримку, збір коштів на закупівлю зброї, діяльність конспіративних товариств, неминуче викликали репресивну політику проти місцевої польської меншини і особливо РКЦ. Внаслідок чого у регіоні було закрито Кам'янецький жіночий домініканський монастир, земельне господарство якого у розмірі 80 десятин передали Подільській палаті державного майна, а споруди стали власністю губерньського карного суду [20, арк. 4]. Від ліквідованої католицької семінарії до державної казни передавалися економії біля містечка Жванчик [21, арк. 9]. Будівлі зачиненого кармелітського монастиря отримало місцеве казначейство та міська поліція [22, арк. 41]. До Православної церкви приєднано володіння скасованого монастиря францисканців м. Городка [23, арк. 8].

Завдяки проведеним репресивним заходам на Поділлі залишилось: один Вінницький капуцинський монастир, 114 костелів та 147 священиків, 2264 десятини орної землі, 293,8 сіножаті та 120 десятин під хуторами [24, арк. 5; 25, арк. 6–42; 26, арк. 2–10; 27, арк. 1–20]. З них усі орні та сіножатні землі надавалися в орендне користування, і лише 76,3 десятини, що знаходилися під церковними садибами, безпосередньо належали духовенству. Найбільші земельні ділянки знаходилися у Могилівському, Зіньковецькому, Кам'янецькому та Ушицькому деканатах. Це зумовлювалось тим, що порівняно з іншими повітами Подільської губернії тут мешкала значна

кількість населення, яка сповідувала римо-католицьку віру і більшість католицьких костелів і каплиць були діючими.

Місцева влада прагнула ліквідувати усі костели і каплиці. Зокрема, згідно з позовом подільського губернатора О. Горемикіна від 17 травня 1868 р. припинив своє існування костел у с. Грем'ячка Летичівського повіту, ліквідовано каплицю у с. Маньківці того ж повіту [28, арк. 32–34], с. Глібові Ушицького повіту [29, арк. 1–4]. Упродовж 1869 р. припинили своє існування католицькі храми у містах Купині, Збрижі, Ярмолинцях, Городоку, Ново-Костянтиніві та Старій Мурафі [30, арк. 445]. Ліквідовано каплицю у с. Ободному Брацлавського повіту [31, арк. 6].

На початку 70-х рр. ХІХ ст. влада спромоглася закрити та перетворити на православний храм Почанецьку каплицю Літинського повіту [32, арк. 1], а будівлі Комаргородського костелу Ямпільського повіту передати поліційному відділку [33, арк. 30; 19]. З цього часу, згідно з наказом міністерства внутрішніх справ, введено нові рекомендації місцевим губернським установам. Згідно з вимогами, вони щороку мали окремо збирати відомості щодо кількості парафіян містечок і сіл, приписаних до костелів. На основі поданих даних, влада робила висновки про доцільність існування тих чи інших римо-католицьких релігійних будівель та споруд [34, арк. 1].

Царизм починає здійснювати тиск і у питаннях надання землі під потреби суто духовного характеру. Так, згідно з рапортом благочинного Ушицького повіту в с. Голозубинцях, римо-католицьким священикам відмовлено у наданні їм вільної землі під кладовище. Місцеві чиновники запропонували використовувати під цвинтар частину наданої їм в орендне користування орної землі [35, арк. 3].

Проте проведені репресивні заходи російського самодержавства, упродовж другої половини ХІХ ст., не дали бажаного результату – польське землеволодіння в краї залишалось значним. У власності знаходилося 52 % розроблених земель, з яких 10 % відносилось до маєтків римо-католицького кліру [36, с. 46; 37, арк. 90; 38, арк. 8; 39, арк. 1–10; 40, арк. 15].

Перевірка виявила, що лише у Проскурівському повіті у користуванні костелу знаходилося 1302 десятини та 1352 сажнів землі. У рапорті повітового голови з цього приводу зроблено такі висновки: "...для остаточного приборкання латинського кліру в повіті конче необхідно скоротити кількість костельної землі і довести її до встановленої законом межі у 7 десятин на одного священика" [41, арк. 4; 42, арк. 2–3].

Такі приписи знаходили належну підтримку самодержавної влади. Так, 25 червня 1901 р. приймається закон "Про обмеження прав, що належали католицькому населенню, на придбання земельної власності в дев'яти Західних губерніях", що надавав право місцевій адміністрації видавати населенню римо-католицького віросповідання та їх пастирям свідоцтва на придбання у цих губерніях земельних володінь, визначати у свідоцтвах максимальні розміри ділянок, що можуть бути придбані, стежити за тим, щоб загальна кількість землі, що знаходиться у власності католиків, а також у членів їх родин, не перевищувала разом з наділом норми, що допускалася лише в окремих випадках у 60 десятин [36, с. 48]. Водночас, згідно з розпорядженням Миколи ІІ, усі землі, що належали скасованим кляшторам городоцьких францискан та монастирю сестер милосердя, і знаходилися у користуванні подільського католицького духовенства передавалися до відомства Православної церкви та губернської управи народних училищ [43, арк. 39; 44, арк. 4; 45, арк. 8].

Із наростанням революційної ситуації на теренах Російської імперії, самодержавство йшло на деякі економічні, політичні і релігійні компроміси і певною мірою лібералізувало ставлення до поляків та римо-католицького духовенства. Зокрема, 23 березня 1905 р. прийнято закон про "Дозвіл на спорудження римо-католицьких костьолів та каплиць" [46, с. 261], згідно з яким, католицькі священики та парафіяни отримали право будувати релігійні споруди без відповідних дозволів православних ієрархів та місцевого цивільного керівництва [264, арк. 105–107].

Черговий законодавчий акт від 17 квітня 1905 р. "Про укріплення засад віротерпимості" проголосував свободу віросповідань і значно полегшував економічно-адміністративне положення римо-католицьких священиків. 1 травня 1905 р. вийшов закон, "Про скасування деяких обмежувачих постанов, що діяли в дев'яти Західних губерніях і про порядок виконання сьомого пункту Іменного указу від 12 грудня 1904 г. стосовно цих губерній". Він дозволяв особам польського походження і католицькому духовенству орендувати землю на загальних підставах без будь-яких обмежень у термінах в межах дев'яти західних губерній, а також купувати її чи брати під заставу. Цим законом полякам та католицькому кліру надавалось також право в названих губерніях купувати з дозволу місцевих генерал-губернаторів нерухомість поза межами міст і містечок, а також обмінювати цю нерухомість на іншу [46, с. 261].

На початок 1907 р., РКЦ на Поділлі, належало 73,3 десятини під церковними садибами, 1609,7 орної землі, 136,8 сіножаті та 2 десятини під городами. Значна кількість земельних ділянок знаходилася у Проскурівському, Кам'янецькому, Могилівському та Ушицькому повітах [47, арк. 3–

25]. Одним із найбільших землевласників була Томашпільська римо-католицька парафія, що володіла 115 десятинами оранки, з яких 100 знаходилось у тимчасовому користуванні, отримуючи по 2 крб. щороку з кожної десятини [48, арк. 5; 49, арк. 2–8].

Підводячи підсумки економічного становища РКЦ на Поділлі, відзначимо, що друга половина XIX – початок XX ст. стала часом, коли вона у краї була поставлена російським урядом в повну економічну залежність від держави і остаточно втратила свою адміністративну незалежність. Грунтуючись на фактичному матеріалі, стверджуємо, що із наростанням революційної ситуації на теренах Російської імперії на початку XX ст. самодержавство, намагаючись залучити РКЦ на свій бік у боротьбі з "політичної крамолою", змушене йти на деякі економічні, політичні й релігійні поступки і дещо лібералізувати своє ставлення до поляків та римо-католицького духовенства.

Низка законодавчих актів, прийнятих російським урядом на початку XX ст., певною мірою пом'якшували взаємини між царською адміністрацією та представниками католицького кліру. Разом з тим, кардинальних змін у економічному житті костелу та парафіян не відбувалося. Місцеві органи російської влади, як і раніше продовжували з недовірою та пересторогою ставитися до римо-католицьких священнослужителів.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. Селянський рух на Україні в 1856 році / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 23 с. 2. Кам'янець-Подільський міський архів (К-ПМДА), ф. 685, оп. 2, спр. 1060, арк. 1. 3. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 2931, арк. 4–83 зв. 4. К-ПМДА, ф. 685, оп. 3, спр. 1, арк. 1–3, 10–25. 5. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4971, арк. 32–34, 40 зв, 400. 6. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 2, спр. 991, арк. 1, 2. 7. О римо-католических братствах // Подольские Епархиальные Ведомости. – Каменец-Подольский: Тип. Губ. Правления, 1904. – № 50. – С. 1183–1184. 8. К-ПМДА, ф. 685, оп. 2, спр. 1064, арк. 6. 9. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 50, спр. 48, арк. 1, 3. 10. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 2, спр. 2035, арк. 5, 62–78. 11. К-ПМДА, ф. 685, оп. 1, спр. 17, арк. 117. 12. К-ПМДА, ф. 685, оп. 1, спр. 123, арк. 1, 302–332. 13. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 7, т. 2, спр. 2300, арк. 1–4. 14. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 9, спр. 202, арк. 1–10. 15. К-ПМДА, ф. 315, оп. 1, спр. 1496, арк. 12, 24, 31, 102. 16. Повний Звід Законів Російської імперії // ПЗЗРІ. – Собр. 2. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1863. – Т. 36. – Отдел. 2. – № 37473. – С. 347. 17. Линков Я.И. Очерк истории крестьянского движения в России 1825–1861 годах / Я.И.Линков. – М.: Учпедгиз, 1952. – 277 с. 18. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 7, т. 2, спр. 2674, арк. 1–10. 19. К-ПМДА, ф. 685, оп. 1, спр. 296, арк. 10, 70, 77. 20. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 9785, арк. 4. 21. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 9786, арк. 1. 22. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 9784, арк. 41. 23. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 5, спр. 5875, арк. 8. 24. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4523, арк. 5, 18, 445. 25. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4529, арк. 6–42. 26. ДАЖО, ф. 178, оп. 7, т. 2, спр. 2473, арк. 2–10. 27. ДАЖО, ф. 178, оп. 7, т. 2, спр. 2546, арк. 1–20. 28. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4971, арк. 32–34; 40 зв, 400. 29. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4825, арк. 1–4. 30. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4523, арк. 5, 18, 445. 31. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4936, арк. 6. 32. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4941, арк. 1–35. 33. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 5057, арк. 30. 34. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 5205, арк. 1. 35. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 11474, арк. 3. 36. Щербак М.Г. Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Г.Щербак, Н.О.Щербак. – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с. 37. К-ПМДА, ф. 17, оп. 1, спр. 129, арк. 90. 38. ДАЖО, ф. 178, оп. 13, спр. 315, арк. 8. 39. ДАЖО, ф. 178, оп. 1, спр. 19, арк. 1–10. 40. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 842, спр. 418, арк. 15. 41. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 12757, арк. 4. 42. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 9, спр. 141, арк. 2, 3. 43. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 256, арк. 1, 2–4, 39. 44. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7666, арк. 4, 15. 45. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 5, спр. 5875, арк. 8. 46. ПЗЗРІ. – Собр. 3. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1909. – Т. 26. – № 27559. – С. 261. 47. К-ПМДА, ф. 226, оп. 79, спр. 2782, арк. 62–78. 48. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 8008, арк. 5. 49. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 2, т. 1, спр. 6, арк. 1–56.

Едуард Зваричук, Диана Толстопятова

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ НА ПОДОЛЬЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статье исследовано экономическое положение римо-католической церкви и попытки его ограничения со стороны российской власти. Кроме того проанализированы законодательные акты, регламентирующие экономические отношения римо-католической церкви с российской властью.

Ключевые слова: экономическое положение, Подолье, римо-католическая церковь, российская власть, законодательство.

Eduard Zvarichuk, Diana Tolstopiatova

**ECONOMICAL CONDITION OF THE CATHOLIC CHURCH IN PODILLIA
(SECOND HALF XIX – EARLY XX CENTURY)**

This article explores the economic situation of the Catholic Church and attempts to limit by Russian authorities. Besides analysis of legislative acts regulating economic relations between the Catholic Church with the Russian authorities.

Key words: economic situation, Podillia, Catholic Church, the Russian authorities, legislation.

УДК 94(477.82)

Володимир Стародубець, Галина Стародубець

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНОЇ ШКОЛИ
ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**

У статті, на прикладі с. Голибіси колишньої Волинської губернії, розглядається система функціонування церковно-парафіяльних шкіл. Звертається увага на особливості організації у них навчально-виховного процесу. Показано умови праці парафіяльних учителів, зроблено спробу виокремити мотивацію сільської дитини до навчання.

Ключові слова: церковно-парафіяльна школа, Голибіси, священнослужителі, Кременецький повіт, волинське село.

З огляду на зміни, що відбуваються упродовж останніх десятиріч практично в усіх сферах життя українського суспільства все більше звертається до традиційної української духовності. За сучасних умов у наукових колах значно поширився інтерес до мікроісторії – минулого регіону, міста чи села. В центрі уваги історика-науковця, поряд з визначними постаттям, перебуває пересічна людина в умовах конкретно-історичного буття. В силу низки об'єктивних причин, соціальна історія практично перебувала поза полем зору вітчизняних дослідників радянського періоду. Проте, як слушно зауважує Р.Еванс, "саме взаємодія індивіда з його або її обставинами і робить вивчення людей минулого таким захоплюючим. Постмодерністська історія повертається до індивіда, до людського фактора в історії на всіх рівнях, відновлює рівновагу – і є в цьому відношенні великим здобутком" [1, с. 150]. Краєзнавчі дослідження дають можливість глибше та ґрунтовніше дослідити та проаналізувати мозаїку різнопланових локальних процесів, які супроводжували історичний розвиток держави в цілому у той чи інший відрізок часу.

Одним із важливих напрямків загального краєзнавства України є педагогічне, під яким розуміється "сукупність національного, регіонального, народного й науково-педагогічного досвіду, спрямованого на морально-духовний розвиток особистості дітей та молоді і підготовки їх до життєтворчості та життєдіяльності" [2]. Історія розвитку освіти Волинського регіону стала предметом наукових пошуків багатьох вчених істориків та педагогів, зокрема Житомирщини, Рівненщини та Волині. Помітний внесок у розвиток педагогічного та історичного краєзнавства внесли такі дослідники, як Н.Сейко, Л.Єршова, С.Коляденко, М.Киричук, Н.Рудницька та інші [3]. У своїх працях, зважаючи на широко представлене у регіоні національне різноманіття, вони розкривають особливості розвитку жіночої освіти на Волині, добротності, структури освітніх закладів.

Мета нашої статті – на підставі архівних джерел дослідити окремі фрагменти з історії одного з малих волинських сіл під назвою Голибіси, розкрити особливості формування тут освітньо-культурного простору та роль і місце у ньому місцевих мешканців.

Село Голибіси силою обставин від часу свого творення розміщувалося на окраїнах великих адміністративних одиниць: будь-то Великого Князівства Литовського, Польської держави, Російської імперії чи СРСР. Тепер воно є складовою частиною Шумського району Тернопільської області. У досліджуваній нами період – друга половина XIX – початок XX ст. – входило до складу Кременецького повіту Волинської губернії.

Одним із найбільш важливих складових сільської історії є діяльність місцевої школи, яка до Першої світової війни мала статус однокласної церковно-парафіяльної та школи грамоти. Відкрита вона була 11 листопада 1886 р. з ініціативи тодішнього місцевого священика Олександра Ксенофоновича Савлущинського. Першим учителем був Роман Ярощук, селянин із сусіднього села Брикова, котрий закінчив місцеву Свято-Кирило-Мефодіївську школу. Оскільки на той час вона була помітним осередком освіти в регіоні й у її стінах виховувалися декотрі з майбутніх голибіських учителів, коротко зупинимось на її історії. Школа була відкрита у 1873 році за сприяння місцевої

поміщиці Антоніни Дмитрівни Блудової, дочки знаменитого державного діяча Російської імперії, міністра внутрішніх справ графа Дмитра Миколайовича Блудова. Вона мешкала у своєму помісті, у Брикові і, будучи не тільки освіченою жінкою, але й, напевно, лібералкою за поглядами та внутрішніми переконаннями, передала селянському товариству частину свого будинку під шкільне приміщення. Власне завдяки цьому стало можливим відкриття тут у 1873 році школи для місцевих дітей.

Будучи вчителем Голибиської церковно-парафіяльної школи, Роман Ярощук за свою роботу отримував від сільської громади 60 крб. щороку і вона ж забезпечувала його харчами. Школу відвідувало 36 дітей – 30 хлопчиків і 6 дівчаток[4]. Треба зауважити, що на той час серед близько десяти однокласних церковно-парафіяльних шкіл Шумської волості Голибиська була однією з найбільших. Так, у 1912 році у ній навчався 51 школяр, тоді, як у школах найбільших сіл волості – Кордишівській та Андрушівській – по 48. Найбільше учнів мала Суразька – 55. У решті шкіл – менше 47.

Шкільне приміщення було мало пристосованим для проведення у ньому занять з дітьми. Так, у матеріалах кожного зі звітів про стан церковно-парафіяльної школи с. Голибиси, четвертого благочинного округу Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості упродовж 1895–1912 рр. підкреслюється, що будівля школи, хоча і "власна, але незручна, внаслідок сирості згнила підлога і гниють стіни, крізь штукатурку у великій кількості росте губка, тому все, що є в класі гниє і псується, особливо шкільна бібліотека, тяжке повітря впливає на здоров'я учнів" [5], "внаслідок сирості і малопросторності, низькості будівлі, повітря важке, що шкідливо впливає на здоров'я учнів. Напівзруйновані стіни пропускають мороз, від чого в класі холодно" [6]. Зрозуміло, що навчатися в таких умовах було, м'яко кажучи, досить незручно, тому за парти сідали тільки ті, хто усвідомлював потребу в освіті. Або ж чий батьки розуміли, що їхня дитина має тільки один шанс вирватися з селянської убогості і вічного наймитування – через грамотність.

Російське самодержавство дозволило функціонування такого роду освітніх закладів, проте матеріальну-фінансову частину їх забезпечення цілковито поклато на прихожан православних храмів. Тому, як уже зазначалося, школа перебувала на громадському утриманні. Проте були й інші джерела фінансування: час від часу деякі кошти передавалися з церковної каси – від 6 до 10 крб.; у 1904–1905 н. р. Єпархіальна учительська Рада теж фондувала 100 крб.; у 1906–1907 р. 60 крб. виділено попечителем школи, місцевим поміщиком О. Янченком; 4,5 крб. прибутку отримували від здачі в оренду шкільного городу. Левова частка отриманих коштів йшла на зарплату вчителя, яка до 1903 р. складала 60 крб., а з нового навчального року була збільшена і становила 160 крб. і в 1906–1907 н. р – 240 крб. Починаючи з 1907–1908 навчального року, Кременецьке повітове управління почало виділяти на зарплату вчителя 300 крб. Тому зібрані селянами кошти, а також грошові фондування попечителя (120 крб.), громада мала змогу використовувати виключно для потреб матеріального забезпечення школи. Деяку суму з отриманих грошей виділяли на ремонт приміщення, оплату роботи сторожа, опалення і освітлення. Як підручниками, так і книгами для читання школярі користувалися безкоштовно, причому незалежно від рівня їх матеріального забезпечення. Зі свого боку, попечитель школи, поміщик О. Янченко цілком безкоштовно забезпечував учнів письмовим приладдям.

Школу відвідували виключно діти православного віросповідання, оскільки, по-перше, нею опікувалася Православна церква, по-друге, представників іншого віросповідання в селі не було. Кількість учнів впродовж 1895-1913 було різною, про що свідчить дані, подані у таблиці [7].

**Динаміка кількісних змін учнів церковно-парафіяльної школи с.Голибиси
упродовж 1895-1913 рр.**

Навчальний рік	Хлопчики	Дівчатка	всього	Поза школою
1895–1896	29	5	34	27
1897–1898	30	4	34	39
1899–1900	26	4	30	27
1900–1901	26	4	30	41
1901–1902	26	4	30	
1903–1904	25	7	32	59
1904–1905	19	6	25	71
1906–1907	26	8	34	75
1907–1908	35	15	50	65
1908–1909	38	8	46	76
1909–1910	36	12	48	80

1910–1911	31	11	42	88
1911–1912	30	10	40	98
1912–1913	31	9	40	109
1914–1915			39	52

Як видно з таблиці, до навчання в школі було залучено тільки близько половини сільських дітей – від 27 до 55 %. Причин небажання вчитися можна виділити декілька: по-перше, неосвіченість батьків, і, відповідно, відсутність у них потреби в освіті. Поширеними були прислів'я на зразок: "все одно попадею не станеш", "волам хвосту крутити можна й без грамоти". По-друге, низький рівень викладання в школі, оскільки вчителі не мали достатньо високого рівня фахової підготовки. Та, власне, й сама навчальна програма і перелік дисциплін, обов'язкових для вивчення, були нецікавими і не стимулювали учня до мислення. Відштовхувала селян від школи також російська мова навчання, з якою більшість з них, у зв'язку з обмеженістю комунікативних зв'язків, була зовсім не знайома.

Загальний найвищий нагляд за діяльністю шкіл грамоти, згодом перейменованих у церковно-парафіяльні школи, в повіті здійснював єпископ Кременецький. Безпосереднім керівництвом цих навчальних закладів займався Кременецьке повітове відділення єпархіальної училищної Ради, члени котрого розглядали і обговорювали усі питання, що стосувалися шкільної освіти в цьому регіоні. Крім того проблемами початкової шкільної освіти займався повітовий спостерігач ("наблюдатель"), котрий для ознайомлення зі станом навчально-виховного процесу на місцях час від часу здійснював інспекцію місцевих шкіл. Завідувачами церковно-парафіяльних шкіл, в обов'язки яких входив постійний нагляд за їх зовнішнім і внутрішнім порядком, були місцеві священики. У Голибській школі впродовж майже чверті століття такі функції виконували Олександр Савлунинський та потім – Андронік Рудецький.

Керівництво шкільними справами Кременецького повіту в особі повітового спостерігача ("наблюдателя") та членів повітового відділення скеровували свою діяльність на якісне покращення складу вчительського персоналу. З цією метою під час призначення на учительські посади надавалася перевага таким кандидатам, котрі отримали освіту в середніх або спеціальних педагогічних навчальних закладах і, окрім цього, могли навчати дітей церковному співу. Особи, котрі не мали диплома учителя, мусили здавати встановлений екзамен. Загалом, за підрахунками учених, "в 1911 р. в губернії лише 23,3 % вчителів початкових класів мали спеціальну педагогічну освіту, а вищу – 0,1 %" [8, с. 245]. Для підвищення професійної кваліфікації учителів і покращення їх теоретичної та практичної підготовки діяли місячні педагогічні курси. Перші з них були організовані у Житомирі в 1913 р. "У 1914 році тут діяли курси жіночі педагогічні, співочі і законовчительські" [9, арк. 102]. Через обставини воєнного часу в 1915 р. такі курси не відбулися.

Тодішній голибський учитель Йосип Мовчан слухачем цих курсів не був. Тим не менше, він користувався надзвичайною повагою та учнівською прихильністю юних голибісців та їхніх батьків упродовж не одного десятиліття. З матеріалів щорічних "звітів про стан церковних шкіл Кременецького повіту" дізнаємося, що впродовж 1912-1914 років його разом з колегами (Іваном Гуменюком з Бриківської школи, Марією Юркевич – Жолобецької, Михайлом Гладунцем – Обицької та ін.) було відзначено "за завзяття та досвідченість в навчально-виховному процесі" [9, арк. 104].

Упродовж 1886–1915 рр. у місцевій церковно-парафіяльній школі змінилося семеро вчителів. Усі вони, зазвичай, були вихідцями з селян, тому легше пристосовувалися до побутової невлаштованості, що супроводжувала їх роботу. З когорти перших учителів нововідкритої школи можна назвати Кипріяна Климентієвича Мовчана, родом із сусіднього села Брикова. Упродовж 1897–1902 рр. учнів навчав селянин з Кордишева Прокоп Лизун, який отримав освіту в Шумському народному училищі і мав дворічний досвід роботи. У 1903–1905 рр. школою завідував досвідчений учитель Корнелій Токарусь. Захар Шемуда, селянин за походженням, у 1905 році закінчив Житомирську церковно-учительську школу і в 1906–1907 навчальному році вчителював в Голибісах. Важкі побутові умови змусили його звільнитися, натомість до праці приступив двадцятирічний Василь Занькевич, котрий не мав спеціальної підготовки, а отримав лише домашню освіту. Проте, згідно з свідченнями інспекторів, до роботи ставився старанно і добросовісно. Три роки, упродовж 1909–1912 рр., обов'язки сільської учительки виконувала дочка місцевого священика Олександра Кресович. Свого часу вона закінчила Волинське єпархіальне жіноче училище, мала кількарічний досвід роботи, а 10 червня 1910 р. за сумлінну працю була нагороджена срібною медаллю. Але, знову ж таки, через побутову невлаштованість два роки поспіль вона просила вище керівництво перевести її до іншого місця роботи. Тому в останній довоєнний рік посаду вчителя церковно-парафіяльної школи обійняв син її колишнього завідувача Йосип (Іосиф) Кипріянович Мовчан з Брикова, випускник Білозорецької другокласної школи. До

речі, він, з перервами, викликаними бурхливими подіями 20–40-х рр. ХХ ст., учителював у місцевій школі аж до Другої світової війни.

"Церковно-парафіяльні школи уряд і церква вважали першоосновою релігійного православного виховання. Духовенство розуміло, що із стін цієї школи діти вийдуть із релігійними переконаннями, а якщо діти будуть виховані в душі православ'я, то вони будуть законотрухняними громадянами, вірними церкві і царю" [10, с. 159]. Власне, тому й не дивно, що найважливішим навчальним предметом у школі був Закон Божий. Його викладали місцеві священики: від початку відкриття і до 1907 р. – Олександр Савлунинський, а потім – Андроннік Рудецький. Вони від першого дня перебування дітей в школі навчали їх загальноприйнятими молитвам, пояснювали значення хресного знамення, поклонів, колінопреклоніння, давали також короткі відомості про храм, поведінку в ньому під час богослужіння. Згодом роз'яснювали поняття "Бога", творення світу, трактування Символу віри та десяти заповідей. Під час своєї роботи вони використовували підручники: "Начатки християнського учиння" і "Наставленіє въ Законъ Божиємъ" архієпископа Агафодора [9, арк. 100].

Окрім викладання Закону Божого обов'язковим предметом було навчання дітей церковному співу. В окремих школах повіту були спеціальні учителі співу, проте в Голибській школі такого не було, тому 10–15 дітей – хористів навчав місцевий учитель. Слід зауважити, що це не позначилося негативно на результаті його роботи. Навпаки, повітове керівництво постійно у своїх звітах відзначало Голибський дитячий церковний хор як один із 40 найкращих у Кременецькому повіті.

І учитель і законвчитель займалися не тільки навчанням дітей, але й, навіть більшою мірою, їх вихованням у душі християнської моралі. Важко не погодитися з думкою вітчизняних дослідників, котрі зазначають, що "характерною особливістю діяльності церковно-парафіяльних шкіл було домінування виховних цілей над дидактичними. Головним у такій школі було виховання у школярів набожності, любові до ближнього, правдивості, щирості, поваги до батьків. Виховний процес повинен був стверджувати православне вчення віри і християнської моралі" [11, с. 169–170]. Священик уважно стежив за тим, аби діти акуратно відвідували церкву, виконували обов'язок сповіді і Святого причастя. В присутності вчителя школярі по черзі читали ранкову і вечірню молитви. Учні Голибської школи суворо дотримувалися своєрідного кодексу етичних настанов – правил, вироблених учителями для такого типу навчальних закладів:

Ввійшовши у школу, зніми головний убір, поклонися, усе зайве заховай; не лінуйся, старанно вчись; не вибігай без причин під час уроку з кімнати; уважно слухай свого вчителя; відповідай лише те, що добре завчив; бажай кожному добра і чим можеш допомагай; уникай сварок, бійок, лихих пригод; коли повернешся додому, привітайся, все розклади на місце, розкажи, що вивчив за день [12, с.77]. Слід підкреслити, що вихованню дітей у душі християнської моралі сприяло й те, що перед першим уроком та після завершення останнього школярами обов'язково читалася молитва.

Окремим навчальним предметом упродовж всього навчання в школі викладалася російська мова. З другої половини першого року, крім російської, школярі вивчали церковнослов'янську за підручником Ільминського "Церковно-словянська азбука". З першого року навчання дітей знайомили з арифметикою. До переліку обов'язкових предметів входило також чистописання.

Школярів за порушення дисципліни карали. Серед найбільш поширених покарань можна назвати: догани, зауваження, "стояння на ногах під час уроку", залишення в класі після уроків тощо. Проте випадки тілесного покарання зустрічалися вкрай рідко.

Після закінчення школи учні складали іспит, який давав право отримати свідоцтво. Ті ж, хто його не склав, такого документу не отримували. Існувала також система заохочень. Так, хлопці, котрі продемонстрували гарні успіхи в навчанні, мали пільги на військову повинність. У 1901 році ними, зокрема, могли скористатися два місцеві випускники – Липовий Прокопій Георгійович та Рижук Михайло Іванович [4, арк. 7].

У зв'язку з початком Першої світової війни у 1914 році єпархіальною училищною радою запропоновано при усіх школах відкрити церковно-шкільні попечительства для завідування господарською частиною життя школи і, зокрема, для надання допомоги учням, котрі були дітьми осіб, мобілізованих до російської армії. Серед 40 інших однокласних шкіл повіту, попечительство було відкрито і в Голибській школі. Попечителями, зазвичай, були місцеві селяни, роль яких обмежувалася сприянням завідувачу в доставці опалення та в дрібному ремонті школи. Проте, на відміну від більшості шкіл Шумщини, наприклад, Рохманівської чи Кордишівської, Голибська мала реального попечителя в особі губернського земського гласного Олександра Івановича Янченка, котрий давав гроші на дрібний ремонт школи [9, арк. 108], купував канцелярські приладдя, в 1914 р. за свій рахунок влаштував школярам свято ялинки [13, арк. 308].

Буремні події Першої світової війни, української національно-демократичної революції, а потім – українсько-польського протистояння прокотилися через село, забравши з собою чоловіків-

солдатів, зоставивши натомість вдів та сиріт. У цих умовах годі було й думати про нормальне навчання в школі. Більш-менш нормальний ритм шкільного життя розпочався в міжвоєнний період.

Отже, найнижча ланка системи освіти в Російській імперії – парафіяльні школи, була покликана надати сільським дітям елементарні основи грамотності. Слабо освічені учителі навчали учнів писати, читати та рахувати. Основна увага зверталася не стільки на навчальний, як виховний процес. Завдання священнослужителя полягало у тому, щоб виховувати у школярів християнські чесноти, а також вірнопідданість самодержавству. Однак, особливістю українського варіанту втілення в життя імперської системи освіти можна вважати існування тут національних особливостей: школярі спілкувалися українською мовою, вивчали національні традиції тощо. Наслідком такої діяльності місцевих учителів та священнослужителів, зокрема у досліджуваному нами с. Голибиси, стало виховання тут свідомих українських патріотів.

Список використаних джерел

1. Ричард Дж. Еванс. На захист історії [Переклад з англ. В.Дмитрука] / Ричард Дж. Еванс. – Львів: Кальварія, 2008.
2. Великий тлумачний словник української мови [укл. і голов. ред. В.Г.Бусел]. – К., 2001. – 1440 с.
3. Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – поч. XX століття: монографія / Н.Сейко. – Житомир, 2001. – 226 с.; Єршова Л. Жіноча освіта на Волині: монографія / Л.Єршова. – Житомир, 2006.; Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти на Волині у XIX – першій половині XX століття: монографія / С.Коляденко. – Житомир, 2002; Киричук М.Г. Волинь – земля українська / М.Киричук. – Луцьк, 1995.
4. Державний архів Житомирської області, ф.147, оп. 1, спр. 1.
5. Звіт за 1899/1900 н. р. про стан церковнопарафіяльної школи четвертого благочинного округу, Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибисах // Архів автора.
6. Звіт за 1901/1902 н.р. про стан церковнопарафіяльної школи четвертого благочинного округу, Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибисах // Архів автора.
7. Звіти за 1895–1913 рр. про стан церковнопарафіяльної школи четвертого благочинного округу, Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибисах // Архів автора.
8. Киричук М.Г. Волинь – земля українська / М.Киричук. – Луцьк, 1995.
9. Державний архів Житомирської області, ф.147, оп.1, спр. 495.
10. Бричок О.Б. Організація початкової освіти дітей на Волині (XIX – поч. XX ст.) / О.Бричок // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія [за ред. проф. Лемківського М.В.]. – Житомир, 2011. – С.159.
11. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія [за ред. проф. Лемківського М.В.]. – Житомир, 2011.
12. Макковейский Н. Педагогика древних отцов и учителей церкви / Н.Макковейский. – К, 1897.
13. Державний архів Житомирської області, ф.147, оп.1, спр. 450.

Владимир Стародубец, Галина Стародубец

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСКОЙ ШКОЛЫ ВОЛЫНСКОГО СЕЛА XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье, на примере с. Гольбисы бывшей Волынской губернии, рассматривается система функционирования церковно-приходских школ. Обращается внимание на особенности организации в них учебно-воспитательного процесса. Показано условия работы приходских учителей, Делано попытку выделить мотивацию сельского ребенка к учебе.

Ключевые слова: церковно-приходская школа, Гольбисы, священнослужители, Кременецкая волость, волынское село.

Volodymyr Starodubets, Galyna Starodubets

FEATURES FUNCTIONING CHURCH-PARISH SCHOOL VOLHYNIAN VILLAGE XIX – EARLY XX CENTURY

In this article, with the help of the example of Holybisy village (Volyn province in the past), the system of functioning of church – parochial schools is described. Attention is paid to the features of organizing there the process of study and education. Conditions of work for parochial teachers are displayed. The motivation for rural children to study is determined.

Key words: church-parish school, Holybisy, clergymen, Kremenets district, Volyn village.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИМИ ФАХІВЦЯМИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується система підготовки та забезпечення технічних кадрів для обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та низка інших питань досліджуваної проблематики.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, обробна промисловість, інженерно-технічні кадри, фахівці.

Для виробництва необхідного товару потрібні кваліфіковані інженерно-технічні фахівці, керівники виробництва, які б знали справу як з наукового, так і з практичного боку. Тому одним із соціальних наслідків розвитку обробної промисловості було формування верстви інженерно-технічних фахівців.

Із розвитком обробної промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. почала зростати кількість кваліфікованих кадрів із числа російських та українських робітників, відповідно іноземних спеціалістів поступово почало зменшуватися.

Об'єктом цього дослідження є система забезпечення обробної галузі технічними кадрами у зазначений період.

Предметом – процес підготовки та впровадження інженерно-технічних фахівців у виробничу сферу обробної промисловості.

Метою цієї праці є аналіз забезпечення українських губерній Російської імперії інженерно-технічними фахівцями в окреслений період.

Виходячи із мети, важливим завданням цієї публікації є дослідження трансформаційних процесів, що проявлялися в обробній промисловості в процесі використання інженерно-технічних кадрів, їхня роль і значення для становлення і розвитку виробництва.

Над досліджуваною проблематикою у різний період працювали такі дослідники, як З. Афанасьєва [1], К. Воблий [3], Б. Кругляк [11], Х. Лебідь-Юрчик [12], Е. Лортикян [13], Т. Ніколаєва [15], М. Толпигін [21–22], М. Цехановський [23–24] та низка інших. Проте на сьогоднішній день задекларована тема залишається недостатньо вивченою і не втрачає своєї актуальності.

Інтереси підприємців українських губерній в Російській імперії у сфері освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомою формою її активності була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Упродовж останньої третини ХІХ ст. питання незадовільного стану професійної освіти постійно висвітлювалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на засіданнях губернських земських і купецьких зібрань, міських дум, біржових комітетів.

В умовах інтенсивного розвитку ринку поставало питання залучення та укомплектування роздрібних професійних початкових навчальних закладів до певної системи, що відповідала б потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності аналогічних систем у промислових розвинутих країнах Європи. У березні 1888 р. уряд видав "Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)", перший документ, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в імперії. У ньому відповідні навчальні заклади поділялися на три основні групи – для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників сільського господарства [15, с. 82–83].

Досліджуючи забезпечення обробної промисловості інженерно-технічними кадрами, варто розглянути насамперед динаміку впровадження цієї проблеми у найпоширенішу її галузь – цукрову, у якій вона найяскравіше проявлялася. Під час проведення націоналізації цукрової промисловості в Україні весною 1919 р. проводилося анкетування щодо праці у цукровій галузі. До першої групи – "Вищий технічний, адміністративний і конторський персонал" – упорядники анкети включили: директорів, віце-директорів (старших помічників), цукроварів (змінних помічників директорів); рафінерів, хіміків (технологів), механіків, управителів при заводськими бурякосіячими господарствами (завідувачів земельними угіддями), бухгалтерів (управителів заводськими конторами). До другої групи – "Середній технічний, адміністративний і конторський персонал" зараховувалися: помічники цукроварів, рафінерів, хіміків (технологів), механіків, економів, приймальників буряку та цукру, магазинерів, комірників, доглядачів заводського двору

(комендантів) та їх помічників, прикажчиків, ваговиків, експедиторів, помічників бухгалтера, обліковців, касирів, конторщиків, табельників тощо [19, с. 97–125]. Власне ці дві групи працівників відносимо до інженерно-технічних працівників та службовців. Усі інші категорії працівників цукрової галузі диференціюємо з робітниками.

Згідно з директивами власника заводу Ю. Кеніга, компетенцією головного адміністратора, при вирішальних голосах директора і головного управителя, розв'язувалися найважливіші питання цукрового виробництва, зокрема: визначення розмірів річної продуктивності заводу, забезпечення заводу цукровим буряком, вугіллям та іншими необхідними матеріалами [20, с. 100–102]. Адміністративний апарат управління Кагарлицьким маєтком і пісочно-рафінадним, спиртовим, цегельним працював у 1913 р. таким чином: очолював управління головний керівник усіма маєтками і заводами; нижче перебували управителі економіки і директори заводів (серед них і цукрового заводу). При кожній економії, крім керівника, були ще 1–2 помічники і обліковець, рахівник та прикажчик. Основна облікова робота зосереджувалася у конторі маєтків та заводів під керівництвом головного бухгалтера з необхідним, дуже обмеженим, конторським персоналом [9, с. 137–143]. Аналогічна структура управління існувала при інших цукрових заводах та при заводських маєтках в українських губерніях досліджуваного періоду.

Відміна кріпосного права призвела до того, що абсолютна більшість спеціалістів цукрового виробництва була практиками, не маючи спеціальної освіти. Серед них зустрічалося чимало іноземців, які хоч і вважалися механіками або хіміками, але теж були особами без фахової освіти. Ці практики виробництва, не маючи відповідних наукових знань, змушені були опановувати секрети цукрового виробництва, намагаючись поліпшити якість цукру, добитися більшого виходу продукції з сировини, підвищити врожайність і цукристість продукції.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. у цукровій промисловості спостерігалася загальна тенденція щодо зміни іноземців вітчизняними фахівцями. Для механічних робіт на парових цукрових заводах приходилося звертатися за допомогою до іноземних механіків. Саме великі парові заводи мали у вигляді допоміжних підприємств механічні заклади (у Бобринського, Яхненка і Симиренка). Ці заклади служили основою для отримання знань і навиків з механічних робіт, необхідних для цукрових заводів. Без сумніву, ці заклади сприяли поширенню і покращенню ремісництва в країні і збільшенню кількості механіків на підприємствах.

У 1881 р. серед директорів цукрових заводів іноземців було 30 %, а в 1913 р. – тільки 3,6 %, серед механіків відповідно 44 % і 5,4 %, серед хіміків (технологів) 25 % і 5,4 % [5, с. 6; 16, с. 9]. Іноземців на керівних посадах заміняли, зазвичай, випускники вітчизняних технічних закладів, мережа яких поступово розширювалася. Відомий вітчизняний спеціаліст у галузі цукрової промисловості М. Толпигін у 1910 р. зазначав, що на двох заводах Полтавської і Харківської губерній керівництво виробництвом здійснювали практики. Обидва ці заводи приносили збитки власникам по 70 тис. карбованців (крб.) щороку. М. Толпигін прийняв завідування цими заводами за умови отримувати не зарплату, а відсотків з прибутку. Передусім, він найняв замість колишніх практиків на кожен завод по 2 помічники, 1 механіку і 1 хіміку-технологу з вищою освітою. Результати на обох заводах через певний час стали вражаючими: виробництво почало приносити щороку прибуток по 140 тис. крб. [21, с. 15–16].

До 1871–1872 рр. керівниками цукрової промисловості були в основному практики, з технічною освітою їх було не більше 4 % від загальної кількості. У тому ж році з переробленого на заводах буряку отримано тільки 6 % продукції. У наступні 24 роки, коли питома вага спеціалістів з технічною освітою у галузі досягала 28 %, вихід цукру досяг 12 %, значно поліпшилася якість продукції, ціна на цукор зменшилася удвічі.

Взаємна відповідальність підприємців та інженерно-технічних працівників давала можливість укомплектувати підприємства обробних галузей висококваліфікованим складом інженерно-технічного персоналу. Ця система зміцнювала трудову дисципліну. При безвідповідальному відношенні спеціаліста до своїх обов'язків промисловці мали юридичне право звільняти найманців до закінчення терміну контракту. Щоб залишитися на робочому місці, фахівці змушені були постійно проявляти у роботі ініціативу, наполегливість, знання та вміння. Підприємці відповідно створювали сприятливі умови праці: порівняно високо оплачували їхню працю, надавали пільги і переваги, зокрема премії, безкоштовні квартири з освітленням, опаленням і навіть харчі. Вища технічна освіта у другій половині XIX ст. перебувала у незадовільному стані. Упродовж наступних років кількість фахівців з вищою освітою поступово зростала, проте це було далеко від потреб.

Аналіз інженерно-технічних спеціалістів у цукровій промисловості свідчить про те, що у 1893–1894 рр. на заводах українських губерній нараховувалося 356 директорів та їх помічників, 108 із них (37,4 %) мали вищу освіту, 42 особи (14,5 %) – середню, 26 осіб (9 %) – спеціальну початкову (технічні школи, класи або училища), 23 особи (8 %) закінчили загальноосвітні земські школи і

реальні училища і лише 90 осіб (31,1 %) – з невизначеною освітою, віднесені до практиків. Із 137 механіків та їх помічників 23 особи (21,9 %) були іноземними підданими. Із 64 особи (46,7 %) кваліфікацію отримали шляхом практики 7 осіб (5,1 %) – закінчили вищі навчальні заклади, 9 осіб (5,6 %) – технічні училища, 13 осіб (9,5 %) – середні загальноосвітні заклади і, стільки ж, – початкові. Із 150 хіміків та їх помічників 30 осіб (20 %) – іноземні піддані.

Із 54 осіб (45 %) – з вищою освітою. Із середньою освітою, після закінчення гімназій і духовних семінарій – 7 осіб (4,7 %). 34 особи (23 %) – випускники технічних класів і училищ, 4 особи (2,7 %) – реальні училища, у 20 осіб (13,3 %) – освіта не встановлена. Бухгалтери в основному не мали спеціальної підготовки, проте при прийнятті на роботу враховувалася загальна освіта. Із 141 бухгалтера лише п'ятеро (3,5 %) були іноземними підданими. Із 10 осіб (7,35 %) мали вищу освіту, 24 особи (17 %) – середню, 36 осіб (25,5 %) – початкову. У 65 випадках (46 %) неможливо встановити рівень освіти [6, с. 137]. Проте ця специфіка у співвідношенні з освіченістю за іншими спеціальностями у промисловості дає право стверджувати, що переважна більшість із них були освіченими. Із наведених фактів чітко проявляється тенденція заміни іноземних спеціалістів вітчизняними і загальне підвищення їх рівня кваліфікації.

Серед директорів питома вага осіб з вищою освітою упродовж 1881–1913 рр. зросла з 19,4 % до 75 %. Якщо у 1881–1882 рр. дві третини директорів заводів були практиками, без фахової освіти, то у 1912–1913 рр. їх залишилося 3,6 %. Практиків було дуже багато і серед механіків (53,6 % у 1912–1913 рр.), а серед головних бухгалтерів – 70,6 %. Найменший відсоток осіб без спеціальної фахової освіти був, після директорів, серед механіків (технологів) – 17,8 % у цей період [5; 7–8]. Це пояснювалося тим, що цукрове виробництво було передусім хімічним виробництвом, тому фахова освіта хіміків (технологів) на цукрових заводах відіграла важливе значення.

У 1850 р. у цукровій промисловості України працювало всього 7 техніків з вищою освітою, а на початку 90-х років XIX ст. їх було вже 500 (більше 30 % від загальної кількості спеціалістів). Порівняно з іншими галузями промисловості це був досить високий показник. Для порівняння, у Росії на 22 тисячі промислових підприємств нараховувалося 1600 спеціалістів з вищою освітою [23, с. 94]. Майже третина із них була зайнята у цукровій промисловості в українських губерніях. На кожному підприємстві було по 3–5 висококваліфікованих спеціалістів. Якщо у галузі із спеціальною освітою було 47,8 % спеціалістів, то у середньому на фабриках і заводах країни вони становили всього 8 %. Все це свідчить про завершальний процес формування інженерно-технічних фахівців у цукровій промисловості. Серед директорів і їх помічників у цій галузі іноземці становили 21 %, тоді як взагалі у промисловості країни вони сягали 25 % [24, с. 95].

У цукровій промисловості Російської імперії питома вага спеціалістів з вищою освітою упродовж 1909–1910 рр. становила серед директорів заводів 65 %, серед їх помічників – 16,3 %, серед механіків – 7,8 %, серед хіміків (технологів) – 45,6 % [21, с. 15]. У 1912–1913 рр. серед 49 директорів цукрових заводів лівобережних губерній, про яких збереглися відомості, 37 мали вищу спеціальну освіту, з них 15 були випускниками Петербурзького технологічного інституту [8, с. 167].

Таким чином, вихованці Петербурзького технологічного інституту посідали домінуюче становище серед директорів зі спеціальною вищою освітою. "Технологи внесли у цукрову промисловість те, про що мріяли цукрозаводчики – знання справи. Освоївши індивідуальні особливості кожного заводу, вони швидко опанували становище, вносили у справу систему, порядок, удосконалення і рухали промисловість вперед настільки успішно, що вітчизняна цукрова промисловість ні на йоту не поступалася перед західноєвропейською", – писав відомий знавець цукрової справи К. Воблий [3, с. 87].

Друге місце серед директорів цукрових заводів із спеціальною вищою освітою посідали випускники Харківського технологічного інституту (7 із 37, які мали вищу фахову освіту). Далі йшли випускники Ризького політехнічного інституту (4 директори), Брауншвейзького політехнічного (2 директори), Львівської політехніки (2 директори), по одному працювали на директорських посадах випускники Київського політехнічного, Варшавського технологічного, Дрезденського політехнічного, Берлінського політехнічного інститутів, Центральної вищої технічної школи у Парижі тощо [8].

Серед механіків і хіміків-технологів з вищою технічною освітою перше місце посідали випускники Харківського технологічного інституту, серед завідувачів при заводських бурякосіючих господарствах – випускники Ризького і Петербурзького технологічного та Московського (Олександрівського) сільськогосподарських інститутів [8].

Обмежена кількість закладів професійно-технічної підготовки кваліфікованих спеціалістів середньої ланки перешкоджала розвитку обробної промисловості. У зв'язку з цим передові представники вітчизняної науково-технічної інтелігенції почали вживати заходів щодо створення професійно-технічних навчальних закладів. У 1868 р. російське технічне товариство об'єднувало у своїх рядах значну кількість учених, інженерів, техніків. Мета товариства полягала у сприянні

розвитку техніки і промисловості. Значна роль відводилася поширенню технічної освіти. Київське відділення цього товариства особливу увагу звернуто на підготовку спеціалістів для цукрової промисловості. У роботі відділення особливо помітну роль відігравав відомий фахівець цукрової галузі М. Толпигін [22, с. 1–2].

Серед інженерно-технічного та адміністративного персоналу цукрових заводів виділялися своєю неординарною діяльністю і технічною ерудицією, були блискучими знавцями справ: директор Носівсько-Козарського заводу (Чернігівська губернія) Н. Майнгард, ініціатор перебудови пресових заводів на дифузійні паралельно зі зміною очищення соку, що дало можливість значно скоротити витрати на крупку (кістяне вугілля) і помітно зменшити собівартість цукру [17, с. 19].

Поступово у промисловості склалася система найму інженерно-технічних працівників та службовців. Між власником заводу і фахівцем укладалися контракти, у яких визначався рівень заробітної плати, обов'язки та права сторін, умови праці. Інженерно-технічні працівники та службовці, особливо середньої та нижчої ланки управління, були безправними у цій ситуації перед господарем. Проте службовці, у більшості, протиставляли свої інтереси інтересам робітничого класу. Відбувалося це тому, що службовці за плату виконували певні функціональні обов'язки своїх господарів [12, с. 11].

Цукрозаводчики досить високо оцінювали працю інженерно-технічних працівників і вищого прошарку службовців. Середньомісячна заробітна плата на цукрових заводах становила: для директорів заводу – 396 крб., помічників директорів – 99,5 крб., хіміків (технологів) – 83,2 крб., бухгалтерів – 138,8 крб., помічників бухгалтерів – 63,3 крб., касирів – 76,2 крб., доглядачів заводів (комендантів) – 74,3 крб., табельників – 40,1 крб., конторників – 39 крб. [12, с. 28]. У порівнянні із заробітками робітників цукрової промисловості та індексом життя в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. це досить високі заробітки, що цілком забезпечували потреби пересічної родини [14, с. 115]. Старші службовці отримували також гроші на прислугу. Службовці, чия посадова ставка не перевищувала 2000 крб. щорічно, одержували суми для виховання дітей в середніх навчальних закладах у розмірі 100 крб. щороку на кожну дитину. Кожен службовець, який втрачав працездатність на службі при заводі, отримував щорічну пенсію, розмір якої визначався безпосередньо власником заводу [20, с. 104].

Наприкінці ХІХ ст. відсутність вітчизняних фахівців із вищою технічною освітою у державі став ще відчутнішим. В Україні спостерігалася висока концентрація цукрового виробництва, постійно зміцнювалися позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Однак цей процес гальмувався домінуванням на виробництві практиків (працівників без освіти або із середньоспеціальною освітою), які у 80-х роках ХІХ ст. становили переважну більшість. Як відомо, у результаті вдосконалення заводської техніки у цукровій галузі особливо загострилося питання заміни практиків кваліфікованими інженерними кадрами.

Значну роль у комплектації технічних спеціалістів відіграв Петербурзький технологічний інститут, заснований у 1828 р. На перших порах учнів підбирала міська рада із 13–15-річних дітей-сиріт, які вміли читати і писати, вихідців із купецтва, міщан. Випускники отримували звання вченого майстра, а з 1849 р. – інженера-технолога або просто технолога в залежності від успішності. У 1869 р. інститут переведений у вищий розряд і приймалися на навчання випускники реальних гімназій [4, с. 79]. У 1878 р. 209 випускників (48 %) працювало на фабриках і заводах обробної промисловості, 100 (23 %) – на залізницях, 46 (10,5 %) – викладачами різних навчальних закладів, 80 (18,5 %) – губерньськими механіками, акцизними чиновниками, працівниками страхових компаній та іншими [2, с. 23]. Наприкінці ХІХ ст. 250 його випускників працювали у цукровій промисловості. Майже третина із них займала вищі адміністративні і спеціальні посади на українських заводах. У 1894 р. нараховувалося 48 директорів або виконувачів їх обов'язки, 20 – хіміків, 5 – цукроварів і 4 – механіки [6, с. 3–59].

М. Толпигін неодноразово звертав увагу на готовність кадрів для цієї галузі промисловості [3, с. 87]. Таким чином, цукрова промисловість набагато випереджувала інші галузі обробної промисловості. Потреба у техніках у цей період становила 60 тис. осіб. Чотири технологічні інститути готували тільки десятину необхідних спеціалістів щороку [3, с. 87]. Кваліфіковані спеціалісти усвідомлювали важливість цієї проблеми, однак на державному рівні це питання так і залишалося не розв'язаним.

Розвиток ринкових відносин у країні в пореформену добу найбільше стимулював в освітній сфері таку її галузь, як комерційну. Найважливіше місце серед навчальних закладів останньої посідали комерційні училища. Перші спроби у відкритті яких було зроблено в Одесі на початку ХХ ст. Проте повноцінно впровадити цю ідею в життя вдалося дещо пізніше. Одеське комерційне училище готувало висококваліфікованих працівників для банків і торгівельних підприємств [11, с. 76].

Турбота про торгівельні кадри була притаманною багатьом заможним купецьким родинам. Вони субсидували мережу комерційної освіти. Поряд із опікуванням навчальними закладами, що

готували фахівців для обробної промисловості і торгівлі, найбільш далекоглядні й освічені підприємці фінансово підтримували, навіть засновували освітні заклади, які не мали безпосереднього відношення до їх професійної діяльності.

28 жовтня 1888 р. у Харкові засноване комерційне училище. Система викладання, навчальні плани і програми Харківського комерційного училища у порівнянні з Одеськими була дещо розширеною. Відповідно і плата за навчання вищою. Так, за рік навчання у підготовчому класі потрібно було заплатити 75 крб., у I–IV класах – по 125 крб., а в VI–VII – по 150 крб. [15, с. 88]. Отже, тут намагалися дати своїм вихованцям як загальну середню освіту, оскільки їхні випускники мали право на вступ до вищих технічних і сільськогосподарських навчальних закладів, так і спеціальні знання, необхідні комерсанту-початківцю для практичної діяльності.

На навчання в торгово-промислові заклади Києва у 1888 р. запрошувалися або іноземці, або вихованці інших міст, у яких діяли комерційні училища. Недостатня підготовка місцевого населення у торгово-промисловій діяльності відбувалася тому, що усі великі комерційні підприємства Києва належали іноземцям. Проте ці училища сприяли спеціальній освіті серед місцевого населення [10, с. 2]. У листопаді 1896 р. у Києві відкрився ще один комерційний навчальний заклад – трикласне училище П. Натансона. У жовтні 1899 р. його перетворено у семикласне [15, с. 89–90].

Нові економічні відносини, ускладнення техніки і виробництва на Полтавщині вимагали розповсюдження освіти, підвищення її рівня. З 1864 р. набувають поширення земства. Кількість земських шкіл швидкими темпами зростала в усіх повітах губернії. Якщо у 1871 р. їх налічувалося 48, то через чверть століття – уже 736. Розвиток обробної промисловості передбачав підготовку кваліфікованих робітників, підготовку яких здійснювали перші ремісничі училища. В Полтаві таке училище існувало з 1894 р., переведене із села Дігтярі Прилуцького повіту [18, с. 182–183].

Стрімкий розвиток комерційної освіти на початку ХХ ст. призвів до того, що в Україні комерційних навчальних закладів різних типів налічувалося вже 92 із 497 в усій імперії [15, с. 89]. Динаміка розвитку кількості відповідних закладів з розвинутою промисловістю і торгівлею виглядала так: у Києві їх налічувалося 13, в Одесі – 8, Харкові – 7, Катеринославі – 5, Єлисаветграді – 4. Комерційні училища і торгівельні школи конкурували між собою за контингент учнів, пропонували передові програми з їх підготовки, ставши, таким чином, своєрідними центрами комерційної освіти.

Фахівці з вищою інженерно-технічною освітою для обробної промисловості переважно готувалися у Москві та Санкт-Петербурзі. Діяльність інженерів шляхів сполучення мала велике значення для соціально-економічного розвитку України [25, с. 110].

У Києві з 1908 р. працював комерційний інститут, а ще раніше, з 1896 р. діяли школа та спеціальні класи, у яких навчали торгівельній справі дітей не молодших 12 років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи останніх двох навчальних закладів відіграв відомий підприємець М. Терещенко, який пожертвував на їх потреби у 1896 р. 100 тис. крб. [11, с. 76].

В Україні вищі комерційні заклади були створені у Києві та Харкові. Ідея створення закладу у Києві виникла в 1903 р., проте тільки у 1906 р. були створені вищі комерційні курси. Зразу ж було поставлено питання про перетворення курсів у комерційний інститут. Весною 1907 р. розроблено і відіслано у міністерство торгівлі і промисловості проект постанови інституту, затверджено лише у травні 1908 р., і з цього часу курси перетворюються у Київський комерційний інститут. Київський комерційний інститут проіснував півтора десятки років, упродовж 1906–1920 рр., вніс відчутний вклад у розвиток вищої освіти [13, с. 43–44].

Проблема технічної освіти в Україні набула особливої актуальності в останні два десятиліття ХІХ ст. Завдяки зручному економіко-географічному розташуванню, зокрема Харкова, налагоджено повноцінний зв'язок між ринками Центрального та Південно-Західного регіонів імперії, що перетворило місто на один із центрів фабрично-заводського виробництва. Активна позиція, передусім технічної інтелігенції, фінансова підтримка приватного сектора економіки призвели до відкриття Харківського технологічного інституту. Проте ситуація із забезпеченням інженерних кадрів для виробництва продовжувала залишатися складною.

Вкрай негативно на розвитку економіки України відбивалася відсутність тут майже до кінця ХІХ ст. вищих навчальних закладів технічного спрямування. Підприємці Англії, Бельгії, Франції монополізували в Україні галузі обробної промисловості. Забезпечивши підприємства найновішим обладнанням, укомплектувавши своїми спеціалістами, вони створювали конкуренцію, гальмуючи відповідно ріст вітчизняних інженерних кадрів. У пошуках виходу із становища в 1884 р. царська влада розробила загальний план промислового розвитку країни, зокрема у сфері вищої технічної освіти.

Відкриття у 1885 р. Харківського практичного технологічного інституту з механічним і хімічним відділами було першим кроком в реалізації завдань влади. Перший набір у цей навчальний заклад

становив 125 студентів (85 на механічне і 40 на хімічне відділення), хоча бажаних було 286 осіб. З наступного року контингент слухачів збільшився з 500 до 1000 осіб. Упродовж 1885–1910 рр. інститут підготував 1557 спеціалістів, у тому числі 1094 на механічному і 463 на хімічному відділеннях [25, с. 113]. Звичайно, що Харківський практичний технологічний інститут не міг повністю забезпечити промисловість спеціалістами.

Діяльність технічної інтелігенції сприяла гармонізації взаємин природи і людини, підвищенню рівня загальнотехнічної освіти населення. Члени товариства внесли значний вклад у розвиток надр Кривого Рогу, Донбасу, вирішенні практичних завдань виробництва. У 1871 р. в селі Городище Черкаського повіту Київської губернії почало функціонувати відділення Російського технічного товариства, яке пізніше перевели до Києва. У тому ж році засноване Одеське відділення, що об'єднувало 47 спеціалістів інженерно-технічного, архітектурного і військового профілів. У 1880 р. засноване Харківське, у 1894 р. – Катеринославське відділення Російського технічного товариства [25, с. 117].

Питання про те, наскільки була потреба у спеціалістах, які б володіли вищими спеціальними технічними знаннями і які могли б керувати та як державними технічними закладами, так і різними приватними підприємствами, неодноразово розглядалися на засіданнях Російського технічного товариства. Набуття вищої технічної освіти в Російській імперії на той час обмежувалося 12 вищими технічними навчальними закладами: 6 – у Петербурзі – технологічний інститут імператора Миколи I; Інститут цивільних інженерів імператора Миколи I; гірничий інститут імператриці Катерини II; Інститут інженерів шляхів сполучення імператора Олександра I; лісовий інститут; електротехнічний інститут; 3 – у Москві – Імператорське технічне училище; Імператорське інженерне училище відомства шляхів сполучення; сільськогосподарський інститут; а також Харківський технологічний інститут імператора Олександра III; Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісництва (Люблінської губернії), Ризький політехнічний інститут. У них здобувало освіту 5497 студентів [1, с. 124–125].

Намагаючись задовольнити потреби держави у вищій технічній освіті, урядові установи, такі, як міністерство фінансів та народної освіти, у 1898 р. відкрили декілька вищих технічних навчальних закладів: Варшавський політехнічний інститут імператора Миколи II, Київський політехнічний інститут імператора Олександра II та розширили уже існуючі – Санкт-Петербурзький технологічний інститут імператора Миколи I, Московське імператорське технічне училище та Харківський технологічний інститут імператора Олександра III. Підготовка висококваліфікованих спеціалістів складалася з трьох основних напрямків: опанування елементів вищої загальної освіти відповідно до спеціальності; засвоєння спеціальних технічних знань; набуття практики у ролі техніка під загальним керівництвом досвідченого інженера [1, с. 125].

Технічна інтелігенція поступово займала чільне місце в соціально-економічній структурі суспільства. Проте в Україні прошарок технічної інтелігенції у XIX ст. був незначним. Питання підготовки інженерних кадрів для обробної промисловості вирішувалися проблематично. Нестача спеціалістів технічного профілю негативно відобразилася на становищі економіки. Самодержавство виявилось неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічної модернізації підприємств, індустріалізації промислового виробництва.

Аналіз професійного складу інтелігенції українських губерній Російської імперії свідчить про те, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить широкою: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, література, мистецтво. Проте в умовах самодержавства вона обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами.

Технічна інтелігенція обробної промисловості формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Найбільш підготовленим до кінця XIX ст. виявився вищий прошарок, який доповнювався випускниками навчальних закладів і в меншій мірі практиками. Забезпечення обробної галузі кваліфікованими кадрами з кожним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у вирішенні цієї проблеми брали представницькі об'єднання торгівельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у заснуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Список використаних джерел

1. Афанасьєва З. До історії Київського політехнічного інституту імператора Олександра II / З. Афанасьєва // Пам'ять століть. – 2007. – № 4–5. – С. 123–131.
2. Вестник промышленности. – 1884. – ноябрь.
3. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська

Академія наук, 1931. – Т. 3. – 270 с. 4. Ежегодник министерства финансов. – Вып. 1881 года. – Спб., 1882. – XI. – 745 с. 5. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1881–1882 год. – К., 1883. – 825 с. 6. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1893–1894 год. – К., 1895. – 978 с. 7. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1894–1895 год. – К., 1896. – 947 с. 8. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912–1913 год. – К., 1914. – 869 с. 9. Из быта сахарников на Кагарлыкском заводе // Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – 1922. – Вып. 1. – С. 18–39. 10. Коммерческое училище // Киевлянин. – 1888. – № 249. – 17 ноября. 11. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81. 12. Лебедь-Юрчик Х. М. Распределение дохода и оплата труда в сахарной промышленности / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Ямполь, 1912. – 349 с. 13. Лортикян Э. Л. Государство и рынок: очерки экономической истории Украины / Э. Л. Лортикян. – ООО "РИРЕГ", 1997. – 174 с. 14. Марголин Д. М. Рабочий вопрос в сахарной промышленности / Д. М. Марголин // Записки по сахарной промышленности КОИРТО. – 1913. – Т. 43. – С. 198–220. 15. Николаева Т. М. Роль підприємств України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Николаева // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 82–96. 16. Обзор Подольской губернии за 1893 год. – 171 с. 17. Пакульский Н. А. Из области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии / Н. А. Пакульский. – К., 1901. – 264 с. 18. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с. 19. Статистика сахаропромышленного труда // Вісник цукрової промисловості. – 1920. – № 7–10. – С. 36–49. 20. Технические предприятия фирмы "Кениг и наследники". – Харьков, 1913. – 261 с. 21. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России с 1 декабря 1908 г. по 1 декабря 1909 г. / М. А. Толпыгин. – К., 1910. – 310 с. 22. Толпыгин М. А. Обзор сахарной промышленности в России за производство сахароварения 1914–1915 года и частью за 1915–1916 год / М. А. Толпыгин. – К., 1916. – 329 с. 23. Цехановский М. Ю. О современном положении русской сахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1909. – 323 с. 24. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с. 25. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / [под ред. В.Г. Сарбей]. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.

Николай Москалюк

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКИМИ СПЕЦИАЛИСТАМИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX СТ.

В статье исследуется система подготовки и обеспечения технических кадров для обрабатывающей промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв. и ряд других вопросов исследуемой проблематики.

Ключевые слова: Украина, Российская империя, обрабатывающая промышленность, инженерно-технические кадры, специалисты.

Mykola Moskalyuk

PROVIDING OF REFINE INDUSTRY UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE BY ENGINEERING AND TECHNICAL SPECIALISTS IN THE SECOND HALF OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTUPIES

The system of preparation and providing of technical shots for finishing industry of the Ukrainian provinces of Russian empire in the second half XIX – at the beginning of XX is probed in the article and some other questions of this theme.

Key words: Ukraine, Russian Empire, manufacturing, engineering and technical personnel, specialists.

УДК 94(477.54/62)"1861/1917"

Ігор Саламахін

ЕВОЛЮЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ТА ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються основні етапи створення та діяльність селянського та земського самоврядування у Харківській губернії упродовж 1861–1919 років. Аналізується ефективність вирішення різними інститутами самоврядування основних господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем населення Харківської губернії.

Ключові слова: селянське самоврядування, земські установи, земська управа, повітове земство, губернське земство.

Актуальність теми дослідження визначається значною роллю селянського та земського самоврядування в історії Харківщини і недосконалістю розробки цієї проблеми в історичній науці. Селянське та земське самоврядування стали складовою частиною українського пореформеного суспільства й суттєво вплинули на ринкову трансформацію українського суспільства. Їх поява сприяла вирішенню значного кола соціально-економічних та гуманітарних проблем, що гальмували розвиток Харківської губернії.

Актуальність теми також визначається також тим, що вона до останнього часу не була в достатній мірі досліджена, містить чимало дискусійних питань, а деякі з її аспектів потребують суттєвого переосмислення. Дослідження основних напрямів діяльності повітових та губернського земств Харківської губернії дозволяє ширше висвітлити та вирішити низку питань, пов'язаних з історією України, що мають як наукове, так і громадське значення.

Історіографія обраної теми повністю відображає складність, багатогранність і динамізм, характерний для розвитку системи органів місцевого самоврядування на Харківщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З урахуванням якісних параметрів цей тривалий історіографічний процес нагромадження наукових знань про багатогранну діяльність установ селянського та земського самоврядування на Харківщині умовно можна розділити на чотири періоди: 1) з 1860-х років до 1919 року; 2) з 1919 до початку 1960-х років; 3) з початку 1960-х років до початку 1990-х років; 4) з початку 1990-х до сьогодення.

Суттєвіший внесок у наукову розробку питання зробили такі дослідники, як Я. Абрамов [1], О. Бакуменко [2], В. Безобразов [3], В. Брунст [4], Д. Багалеї, Д. Миллер [5], Б. Веселовський [6], О. Головачев [8], Є. Гордієнко [9], О. Гуз [10], Л. Корнійчук [11], В. Корнілова, Т. Степаненко, Л. Федоренко [17], Г. Львов, Т. Полнер [19], Т. Лобас [20], Є. Ольховський [25], І. Миколаєнко [26], О. Русов [27], М. Слобожанин [28] та інші. У їх роботах досліджувалися деякі важливі аспекти діяльності харківського земства. Проте, спеціальної праці, яка б охоплювала історію розвитку органів селянського та земського самоврядування та Харківщини у 1861–1919 рр., ні в українській, ні в зарубіжній історіографії поки що немає. Ця обставина стала однією із головних причин вибору автором теми для свого дослідження, а також визначила мету і основні завдання статті.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації, інтерпретації та реконструкції історії створення та діяльності селянського і земського самоврядування в Харківській губернії. Основна увага приділяється аналізу ефективності вирішення земством основних господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем місцевого населення у пореформений період, також простежити наслідки соціально-економічної та гуманітарної діяльності земських установ в Харківській губернії.

Ставиться завдання сформулювати конкретні пропозиції та рекомендації відносно подальшого розвитку наукових досліджень досвіду діяльності земських установ Харківщини. Така мета роботи цілком відповідає вимогам сучасної історичної науки щодо кардинального оновлення й поглиблення розробки історії місцевого самоврядування в окремих регіонах України, а також відповідає державним планам і програмам по гармонізації системи місцевого самоврядування в сучасній Україні.

Важливою особливістю розвитку Харківської губернії була та обставина, що напередодні реформи 1861 р. селянство складало до 90 % її загального населення. Феодальні порядки, які були характерні в цей час для губернії, значно стримували господарську ініціативу селян і подальшу ринкову еволюцію сільського господарства, що спонукало уряд до проведення в другій половині ХІХ ст. заходів з відміни кріпосного права та створенню органів селянського самоврядування. Після декількох років розробки цієї реформи та її детального обговорення в урядових колах всі 17 законодавчих актів були підписані Олександром ІІ 19 лютого 1861 р. й набули сили закону. В той же

день імператор звернувся до населення держави з Маніфестом, у якому декларувався намір влади провести великомасштабну реформу з упорядкування становища селян, які вийшли з кріпосної залежності. Через два тижні було оприлюднено решту законодавчих актів селянської реформи 1861 р.: "Загальне положення", "Місцеві положення" та "Додаткові правила". Губернатором Харківської губернії ці офіційно завірені законодавчі акти були отримані 10 березня і саме з цієї дати було дано хід селянській реформі в регіоні. Реалізація основних її положень покладалася на спеціальний орган – Харківське губернське в селянських справах присутствіє, яке розпочало свою діяльність з 12 березня 1861 р. Головою присутствія став губернатор генерал-майор О. Ахматов, якого незабаром змінив граф О. Сіверс. Членами присутствія також були: губернський предводитель дворянства, князь О. Трубецький, керуючий палатою Державного майна – М. Мартинов, прокурор Є. Флукі та чотири місцевих поміщики – М. Герцевич, О. Левшин, які були призначені міністром внутрішніх справ, а також Д. Хрущов і І. Орлов, обрані від губернських дворянських зборів. Це само по собі попередньо визначило практику ведення справ бюрократичними методами, які вже стали традиційними для губернського правління [30, арк. 82–84].

Першими кроками Харківського губернського в селянських справах присутствія стала його активна діяльність зі створення у поселеннях колишніх поміщицьких селян органів самоврядування. За їх зразок було взяте самоврядування, створено для державних селян ще в ході реформи 1837–1841 рр. Згідно з законом, усі селянські поселення, які входили раніше в один панський маєток і тому були об'єднані загальними господарчими інтересами ставали тепер однією адміністративною одиницею – сільською громадою. Головним органом її управління був сільський сход, в прерогативу якого входила низка важливих господарських питань. Вирок сходу надавався мировому посереднику, який потім затверджував його в Харківському губернському управлінні у справах селян. Тексти усіх вироків також вносилися в спеціальну книгу, що зберігалася у волосних управліннях [31, арк. 29–35].

Декілька сільських громад утворювали особливу адміністративну одиницю-волость. У ній нараховувалось приблизно 300–2000 душ чоловічої статі, а самі поселення, із яких вона складалася, були розташовані компактно і знаходились не далі, ніж в 12 верстах від волосного центру. Основна робота з утворення волостей покладалася на особливі повітові комісії під керівництвом місцевих предводителів дворянства або авторитетних поміщиків. Вже 28 березня 1861 р., першою в Харківській губернії, розпочала свою діяльність Богодухівська комісія "для створення проекту розподілу поселень на волості", а наступного дня – Ізюмська (голова О. Гес-де-Кальве) та Сумська (голова М. Похвиснєв). Упродовж квітня подібні комісії були створені у решті восьми повітах Харківської губернії. Їх практична діяльність не викликала будь-якого опору з боку селянства, як це було в інших губерніях України та Росії. Проте вона суттєво гальмувалась відсутністю в складі комісії достатньої кількості досвідчених землемірів [34, арк. 11].

Усього за квітень-червень 1861 р. зусиллями комісій створено 204 волості. У тому числі в Харківському повіті – 17, Валківському – 11, Богодухівському – 20, Охтирському – 13, Сумському – 29, Лебединському – 25, Зміївському – 16, Вовчанському – 14, Ізюмському – 33, Куп'янському – 10 та Старобільському – 19. Але до середини літа ця робота так і не була остаточно закінчена, що викликало стурбованість в урядових колах. На адресу харківського губернатора надходили різні суворі розпорядження про те, щоб створення в регіоні нових адміністративних одиниць було завершено якомога швидше. В результаті вже восени 1861 року всі ті території губернії, на яких проживали колишні кріпосні селяни, були поділені на сільські громади та волості [32, арк. 8–11].

Упродовж березня-вересня 1861 р. в Харківській губернії створена досить працездатна система сільського самоврядування. Тільки після цього у адміністрації губернії з'явилася реальна здатність для переходу до наступного етапу реформування колишнього кріпосного селянства, і насамперед до вирішення питань їх поземельного впорядкування. Цей новий етап реформи розпочався на Харківщині з червня 1861 р., коли тут був створений інститут мирових посередників. На них уряд поклав увесь центр ваги практичного проведення реформи в окремих регіонах. До функцій мирових посередників поряд, із затвердженням та введенням уставних грамот та завіренням викупних актів, входили: розбір різних спорів поміж селянами та поміщиками, керівництво розмежуванням їх земельних угідь, нагляд за органами сільського самоврядування і навіть суддівські функції. Отже, коло повноважень цих державних чиновників сповна відповідали намірам уряду бути посередником в ході реформи між поміщиками і селянами, захищаючи інтереси і тих, і інших в однаковій мірі на основі законів. У Харківській губернії 51 мировий посередник та 29 кандидатів були призначені губернатором О. Ахматовим на основі списків, запропонованих повітовими дворянськими зборами, і затверджені сенатом. Мирові посередники були підзвітні повітовим з'їздам мирових посередників, а з'їзди, в свою чергу, були підзвітними губернському в селянських справах присутствію. Головами повітових мирових з'їздів були призначені предводители

дворянства цих повітів: князь Ф. Голіцин, І. Бахметєв, Д. Кованько, князь В. Голіцин, В. Савич, А. Третьяковський, князь О. Кудашов, З. Бекарюков, С. Сонцов, Є. Розалліон-Сошальський та О. Марінов. До складу кожного із повітових з'їздів було також призначено по одному представнику безпосередньо від уряду. На всю губернію їх було троє: І. Клепацький, Я. Лялін та С. Альбрехт [33, арк. 16–17].

Основною функцією мирових посередників було упорядкування та уведення в дію в губернії уставних грамот. Ці грамоти були визначальним юридичним документом, який закріплював усі конкретні умови виходу селян із кріпосної залежності. На бланках уставних грамот завжди стояв герб імперії, що сприяло зміцненню довіри до цього документу. В тексті грамоти повідомлялись основні відомості про поміщиків та селян, які укладали між собою договір, та основні умови цього договору. Таким чином, уставні грамоти стали основним документом, який визначав соціально-економічні умови переходу кріпосних у "тимчасовозобов'язаний" стан. Процес складання та уведення в дію уставних грамот, що розпочався в Харківській губернії влітку 1861 р., проходив досить повільно і часто супроводжувався виникненням гострих суперечностей між поміщиками і селянами. До кінця вересня було складено і підписано всього 11 уставних грамот. Тільки з весни 1862 р. цей процес став більш динамічним. Всього в губернії було уведено в дію 1543 уставних грамот, із яких 998 грамот були підписані селянами, а 545 – введені в дію мировими посередниками без згоди селян [35, арк. 70–71].

В цілому в результаті проведення в Харківській губернії селянської реформи 1861 р. тут були створені умови для динамічного розвитку товарно-ринкових відносин. Усі селяни отримали особисту волю, а основна маса з них також отримала у власність достатні для ринкового господарювання ділянки землі на досить вигідних умовах. В цей час також були закладені підвалини для формування в губернії цілісної системи місцевого самоврядування. Наступним етапом її розвитку стала земська реформа, проведена у Харківській губернії у 1864 році. Основою її проведення стали положення про губернські і повітові земські заклади самоврядування від 1 січня 1864 р. Згідно з цим положенням, створювалися губернські і повітові органи самоврядування: губернські і повітові земські збори та їх виконавчі органи – губернська і повітова земські управи. Роль розпорядницьких органів виконували губернські та повітові земські збори, члени яких обиралися за трьома виборчими групами – куріями. Хоча селянська курія була найчисленнішою, кінцевий результат виявився не на користь селян. На перших же земських виборах у Харківській губернії голосних повітових земських зборів із дворян було обрано 42 %, із селян – 38 % [36, арк. 6–8].

Вибори в губернські земські збори проводилися повітовими земськими зборами. Розподіл кількості голосних у куріях визначалися більше на користь імущих класів. У Харківській губернії на виборах 1878 року дворяни одержали 74 % голосних, селяни усього лише 11 %. Повітові земські збори склалися з виборних від трьох з'їздів – повітових землевласників, міських виборців і сільських товариств, що обирали, зазвичай, посадових осіб – старшин та старост. Виборчий механізм працював відповідно до інтересів поміщиків, що, одержавши перевагу в земствах, мали можливість проводити там відповідну політику. У виконавчих органах земських закладів – губернських і земських управах також переважали дворяни [37, арк. 8–9].

До компетенції земських органів Харківської губернії входили, головним чином, питання господарського призначення: шляхи сполучення місцевого значення, піклування про місцеву торгівлю і промисловість, охорону здоров'я, суспільне піклування, боротьба з падінням худоби і зі шкідниками сільського господарства тощо. Земства не мали адміністративних прав і свої рішення реалізовували через державні органи, головним чином через поліцію. У досліджуваний період харківськими земствами на рік витрачалося на економічні заходи понад 500 тис. крб., причому вони в основному йшли на надання допомоги господарствам, завдяки яким розвивався розвиток сільського виробництва. Земства намагалися економічними заходами поліпшити становище народного господарства, що було пов'язано з нестачею коштів, існуванням застарілих форм господарства і низькою прибутковістю. З різних причин деякі питання були одразу взяті під контроль земців, а до розв'язання інших, не менш гострих, їм довелося неодноразово звертатися у процесі своєї діяльності [7, с. 277–279].

Розв'язання тих або інших питань, пов'язаних з розвитком сільського виробництва, харківські земства бачили у створенні фінансових підвалин, спираючись на які можна було досягти суттєвих зрушень. У цьому плані вони зацікавлено підійшли до проектів щодо земельних банків, враховуючи те, що про необхідність їх створення клопоталися землевласники ще у 1859 р. при підтримці дворянства. Однак на реалізацію цього проекту, як і деяких інших, суттєво впливав той чинник, що на початковому етапі становлення земств як установ, провідна роль належала дворянству. Перше десятиліття переважна, майже виключна увагу харківських земських зборів зверталася на організацію кредиту землевласникам, причому упродовж короткого часу питання пройшло кілька

різних стадій. Починаючи з 1866 до 1871 р. Харківське губернське і майже всі повітові земства посилено обговорювали і виробляли проекти "земельних банків". Уже на перших же губернських зборах у 1865 р. порушили питання про відкриття земського банку. Взагалі фінансове питання через створення банківської системи у губерніях для вирішення господарських проблем неодноразово порушувалося земствами у досліджуваній період. Спочатку банки розглядалися ними як джерела для фінансування великих особистих землевласників. Але ці проекти у період 1871–1874 рр. ліквідуються і земці звертають увагу на позико-зберігальні товариства, тобто установи дрібного кредиту, а частково, й товариства взаємного кредиту, організації короткострокового кредиту для торгівлі та промисловості [22, с. 86].

Отримавши право на відкриття банків довготермінового кредиту, харківські земства значну увагу привернули до товариств взаємного кредиту. Так, з 1871 р. членом товариства стало Охтирське земство Харківської губернії, а з 1874 р. – Сумське. Це останнє зробило внесок у розмірі 16 тис. крб. На цей внесок воно отримувало завжди більш-менш значний прибуток. Наприклад, у 1894 р. – 1440 крб. або 9 %. Лебединське земство заснувало "Товариство взаємного кредиту" в 1874 р., скориставшись позикою, яку вирішило видавати у 1871 р. Харківське губернське земство новоствореним товариствам. Заснувало у 70-х р. товариство взаємного кредиту ще Ізюмське земство Харківської губернії. Ці товариства відіграти суттєву роль у покращенні забезпечення народного господарства грошовими надходженням, але скористатися ними могли лише заможні вкладники торгового і промислового класу завдяки зростанню середнього розміру членського внеску: у 1864 р. він становив 71 крб., у – 1894 р. – 210 крб. Для широкого загалу незаможного населення ці кредити були недоступні [13, с. 48–50].

Суттєвою перепоною до покращення господарства на селянських землях була нестача оборотних коштів, тому Харківське губернське і повітові земства вважали єдиним засобом до усунення цієї перепопи у широкій організації дешевого загальнодоступного кредиту як короткотермінового, так і довготермінового. Найбільш дієвим типом позикової установи земства вважали позико-зберігальні товариства, на засадах вільного договору, з обов'язковою участю членів у створенні оборотного капіталу шляхом поступових дрібних внесків і з виборним правлінням. Починаючи з 1871 р., питання про ці товариства набувають популярності: не було жодного повітового земства, яке б не захоплювалося ними. Харківські земства лише за 1872–1878 рр. видали позику 37 товариствам. Земства шляхом введення позик намагалися покращити економічне положення населення. З середини 90-х років питання про дрібний короткостроковий кредит знову починає привертати увагу земських зборів, і до кінця цього періоду вже робиться дещо в даному напрямі [21, с. 189].

Згідно з законом про земства 1864 р., одним з їх функціональних обов'язків земських закладів Харківської губернії стала відповідальність за стан шляхів. Необхідність вирішення цієї повинності була зумовлена тим занедбаним станом доріг, який негативно позначався як на соціально-економічному розвитку Російської імперії у цілому, так і на українських губерніях. У Харківській губернії земства незважаючи на труднощі, вважали за необхідне витратити значні кошти на виконання дорожньої повинності. Насамперед, це стосується Вовчанського повіту, де почали прокладати шосейні дороги. Як свідчать факти, це отримало похвалу з боку царського уряду, який від 18 січня 1888 р. прийняв рішення: "Призначити земству Харківської губернії на влаштування чотирьох під'їзних шляхів безповоротну допомогу в розмірі половини вартості цих доріг, тобто 188 тис. крб." Але такі рішення приймалися лише тоді, коли дороги мали загальнодержавне значення [24, с. 83].

У цілому земства Харківської губернії в дорожньому будівництві досягли значних успіхів. Порівнюючи кількість шляхових споруд, які були на утриманні губернського збору до введення земських установ і тих, які мали місце у 1894 р., можна побачити, що у 1864 р. на балансі налічувалося усього 183 мости, а всі інші мости, дорожні споруди (греблі, гатки і т. д.) будувалися і ремонтувалися шляхом важкої і нерівномірно розподіленої натуральної повинності. До 1 січня 1892 р. на утриманні одного губернського збору існувало вже 867 мостів, з яких дерев'яних – 845 довжиною 11 верст 253,46 кв. сажени, а кам'яних і бетонних – 22 довжиною 26 кв. сажени. Окрім цього, за рахунок цього ж збору утримувалося 789 гребель і гатки довжиною понад 150 верст. Також на рахунок земства було 85 кам'яних бруківок довжиною більше 81 версти [16, с. 127].

Необхідність розвитку ринкових відносин як складової капіталістичного виробництва, було неможливим без впорядкованих шляхів. Тому в Харківській губернії у 1892 р. дорожні споруди на повітових шляхах було передано на фінансування повітових земств, які одержували інколи підтримку з боку губернського земства. Наприклад, на влаштування і виправлення доріг і шляхових споруд у 1869 р. витрачалося 8 531 крб. 98 коп., через 10 років ця сума змінилася – 7 908 крб. 65 коп. (1878 р.) і 7 414 крб. 30 коп. (1879 р.). Харківська губернія поступово була поділена на дільниці,

за якими закріплювали техніків, які обов'язково мешкали в межах своєї території і наглядали періодично за усіма губернськими дорогами, даючи на місці вказівки відносно проведення необхідних робіт. Вони ж складали доповідні проекти, плани і кошториси, які перевірялися для більш значних робіт у центральному технічному бюро, заснованому при Харківській губернській управі. Бюро складалося з трьох осіб: старшого інженера, що завідував бюро, одного архітектора і одного техника, якому разом з тим було доручено завідувати повітом губернського міста, бо інші 14 повітів були розділені на сім діляниць з особливими діляничними техніками [22, с. 23].

Дуже важливим напрямом господарчої діяльності Харківського земства була організація продовольчої справи. На Харківщині вона мала особливу гостроту, оскільки почастишали неврожаї у зв'язку з несприятливими погодними умовами і недостатнім рівнем забезпеченості необхідним посівним матеріалом. Лише за 15 років (упродовж 1867–1882 рр.) продовольчий капітал Харківської губернії зріс на 71 %. Найкраще продовольча справа була поставлена у Золочівському та Старобільському повітових земствах [24, с.70]. Земські установи Харківської губернії з початку своєї діяльності поставилися з усією серйозністю до питання про стан натуральних продовольчих запасів і приділили багато уваги та надали допомогу сільським громадам при приведенні в порядок хлібозапасних магазинів. Переконавшись з часом у нестійкості і недостатності цього способу забезпечення населення у випадку неврожаїв і беручи до уваги складність контролю над громадськими продовольчими запасами, а також і те, що у Харківській губернії і сусідніх з нею повітах Чернігівської, Подільської і Катеринославської губерній, у випадку неврожаю, завжди легко було знайти необхідну для населення кількість зерна, – Харківське земство дійшло висновку, що забезпечення населення продовольством можна краще досягти за умови переведення зернових запасів у продовольчі капітали [13, с. 59–60].

Після значного неврожаю 1873–1875 рр. харківським земствам довелося впевнитися в тому, що хлібні запаси набагато гірше забезпечують населення продовольством, ніж грошові капітали, бо більшість запасів знаходилася у нестачах, а показаний у наявності хліб насправді був не весь у наявності. Тому надзвичайні харківські губернські збори 1874 р., згідно з доповіддю управи, вповноважили її клопотати перед урядом, щоб хлібні позики з громадських продовольчих магазинів дозволялось стягувати грошами за довідковими цінами і щоб земству надавалось право або залишати стягнені таким чином кошти в кредитних установах, використовуючи їх у неврожайні роки на придбання хліба, або ж заготовлювати хліб завчасно і зберігати його в запасних магазинах [24, с. 37–39]. Заміна зерна грошима, судячи з наявних даних, в Харківській губернії здебільшого почалася з 1879 р., і лише деякі селянські товариства вирішили перевести запаси у гроші трохи раніше. Швидка заміна зернових запасів грошима, незважаючи на те, що існуюча система переходу від природи до грошей була дуже обтяжлива для земства, дала можливість земству дійти висновку, що саме населення усвідомлює усі переваги грошових продуктивних капіталів і тому поповнює їх краще, ніж натуральні запаси, хоча земства, як відомо, і в тому, і в іншому випадку однаково на мають змоги примусити населення сплачувати своєчасно і повністю борги. Причина полягала в тому, що селянські товариства могли більш інтенсивно й універсально використовувати землю в своїх інтересах, пристосовуючись до ринку збуту та попиту. Окрім громадських продовольчих ресурсів у населення Харківської губернії були ще станові та губернські продовольчі капітали. Станові капітали становили, як і громадські, власність засновників, а також були передані у власність міських спільнот у 1867 р. у Харківській губернії в сумі 49720 крб. 70 коп. Наведені цифри свідчать як про збільшення загальної суми губернського продовольчого капіталу, так і про стан його наявності [12, с. 19].

Однією з важливих ділянок роботи Харківського земства у вирішенні господарських проблем слід вважати сприяння їх розвитку кустарним промислам, без яких складно було б добитися позитивних зрушень на селі. Йдеться передусім про створення можливостей для господарств придбання необхідного у достатній кількості робітничого сільськогосподарського інвентарю, розвиток мережі кузень та майстерень. Харківські земці намагалися як через поширення технічних знань для вдосконалення засобів виробництва, так і через фінансову підтримку поліпшити справи. Більш за все у цьому напрямі зроблено земствами Харківського та Сумського повітів. Наприклад, у Сумському повіті у 1881 р. відкрито ремісничі класи. У таких майстернях навчалися як дорослі кустарі, так і молоді. Через майстерні вводилися у виробництво нові прийоми роботи для покращення продукції. Окрім того, майстерні займалися також і збутом кустарних виробів [14, с. 519].

Діяльність земств Харківської губернії з покращення умов сільського господарства, а значить, і у вирішенні проблем господарчого розвитку, виражалася, і у підході до осушення боліт і заболочених лугов, у зрошувальних або обводнювальних роботах. Найкраще така робота здійснювалась у земствах Ізюмського і Охтирського повітів. Що стосується зрошувальних робіт, то вони дуже часто ставали необхідними в місцевостях з посушливим кліматом. Так, у 1879 р. на

засіданнях Харківського губернського земства вказувалося на необхідність цих робіт у губернії. Зрошувальні роботи виконувалися або власне земством через своїх службовців, або ж земства видавали позики окремим особам і сільським громадам на влаштування запруд, водоймищ тощо. Так, наприклад, Харківське земство у 1886 р. мало обводнювальний капітал 72 тис. крб. і видавало з нього позики [23, с. 70–72].

Поряд з іншими земськими заходами, щодо поліпшення природних умов сільського господарства у Харківській губернії необхідно відзначити боротьбу зі шкідниками, головним чином ховрашками і жуками, які в південних губерніях значною мірою завдавали збитків сільському господарству. У 1867 р. знищення ховрашків визнано обов'язковою повинністю для усіх станів. З цього часу земства розробляють систему боротьби з ними, що зводилася до знищення гризунів у час їх найінтенсивнішого розмноження. Так, наприклад, у Старобільському повіті на ховрашкову повинність у 1883 р. витрачено 2516 крб. 22 коп. [7, с. 89–90]. Іншим, не менш відчутним лихом сільського господарства Харківської губернії став хлібний жук, який вважався ще більш загрозливим, оскільки єдиним заходом боротьби з ним було його збирання. Якщо знищення ховрашків було обов'язковою натуральною повинністю, то за знищення жуків земство сплачувало селянам винагороди з ховрашкового капіталу. Так, наприклад, у 1879 р. надзвичайні губернські збори Харківської губернії вирішили встановити порядок відбування повинності зі знищення хлібного жука. Її визнали обов'язковою з оплатою за рахунок земства. Так, Зміївське земство встановивши плату 15 коп. за гранець, у 1900 р. за 6140 поданих гранців сплатило селянам 920 крб. У сусідньому Ізюмському повіті роком раніше земство змушене було сплатити селянам близько 100 тис. крб. за знищені 600 тис. гранців. Такі виплати ставали дуже відчутними для земства, тому надалі з'явилися пропозиції увести знищення жуків до обов'язкових повинностей. Приклад вирішення питання боротьби зі шкідниками був випадком більш-менш узгодженої дії земства і держави, коли уряд прислухався до порад земств і допомагав їм матеріально. Тому з такою допомогою і справа йшла узгоджено і мала належні результати і зацікавленість населення Харківської губернії [15, с. 119–120].

Розкриваючи заходи, що приймалися земськими закладами Харківської губернії у сприянні розвитку сільського господарства, необхідно відзначити і такий суттєвий для регіону аспект як введення обов'язкової посадки дерев. Це мало величезне значення для сільського господарства – збереження земель від знищення їх вітром, покращення ґрунту завдяки затримці вологи та снігу та інше. Про актуальність цієї проблеми свідчать наступні факти: тільки в Купянському повіті з 888673 десятин землі, що малися у повіті, 39380 десятин або 4,5 % були непридатні для землеробства. З них тільки пісками було зайнято 8 тис. десятин. Як свідчать звіти земств, питання про посадку дерев постійно порушувалося на земських нарадах, особливо стосовно джерел для його фінансування [29, с. 203–205].

Не менш уважно ставилося Харківське земство до питання зі збереження лісів, що були передані урядом у повну власність державним селянам. Це проявлялося у піклуванні про влаштування розсадників, запруд, а також розчищенні джерел з обсадженням їх деревами, особливо у повітах, які мали їх значну частину і були одним із джерел життя місцевого населення завдяки своїм природнім властивостям – полювання, деревина, збирання ягід і грибів, що були одним із засобів харчування населення. У Харківській губернії вводили навіть штрафи за лісові порубки і випас худоби у молодому лісі. Упродовж 1867–1893 рр. земством прийнято 10 постанов, що сприяли збереженню лісів [16, с. 68–69].

Таким чином, становлення та розвиток земств як органів місцевого самоврядування Харківської губернії об'єктивно поставило їх перед необхідністю вирішення значного кола господарських та гуманітарних проблем. Аналізуючи діяльність земських установ Харківської губернії за майже п'ятдесятирічний період, можна зробити висновок, що загальні наслідки підкреслюють наявність значних потенційних можливостей у земств як органів місцевого самоврядування. Їх дії на користь місцевих потреб, залучення місцевого населення до вирішення життєвих проблем дали поштовх до появи економічної ініціативи та зацікавленості у повітах Харківської губернії, сприяли їх капіталізації та розумінню необхідності зміни існуючих економічних відносин. В сучасних умовах, коли місцеве самоврядування є складовою частиною процесу реформування та створення ринкової економіки в Україні, набутий земством Харківщини досвід є не тільки актуальним, але й потребує подальшої наукової розробки.

Список використаних джерел

1. Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает / Я.В. Абрамов. – СПб.: Типография газеты "Новости", 1889. – 288 с.
2. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Харків, 1999. – 224 с.
3. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление в России / В.П. Безобразов. – СПб.: Тип. МВД, 1897. – 162 с.
4. Брунст В.Э. Земская агрономия

- /В.Э. Брунст // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. – Спб.: Изд. Тов-ва О.Н. Поповой, 1914. – С. 323–341.
5. Багалей Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Багалей Д.И., Миллер Д.П. – Х.: Харьковская книжная фабрика им. М.В.Фрунзе, 1993. – Т.2. XIX-й и начало XX-го века. – 958 с. 6. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издание О.Н.Поповой, 1909. – Т. 1. – 724 с. 7. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Департамент Генерального Штаба, 1891. – Харьковская губерния. – 383 с. 8. Головачев А.А. Десять лет реформ. 1861-1871 гг. / А.А. Головачев. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1903. – 268 с. 9. Гордеенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии / Е.С. Гордеенко. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с. 10. Гуз А.М. Земства в політичній системі Російської імперії : напрями та результати діяльності / А.М. Гуз // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 55–59. 11. Корнійчук Л. Економічні питання в діяльності земств / Л. Корнійчук // Економіка України. – 1995. – № 1. – С. 58–64. 12. Доклад Ахтырскому Очередному Уездному земскому собранию 1909 года. По административному отделу. – Ахтырка: Б.и., 1909. – 39 с. 13. Доклады Харьковской Губернской Земской Управы 1893 года по земскому попечительскому делу. – Харьков, 1893. – 118 с. 14. Ежегодник МВД. Год Шестой 1912. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1913. – 717 с. 15. Земства на Украине. Сборник документов и материалов. – К., Изд-во Акад. наук УССР., 1961. – 397 с. 16. Земские переписи 1880-1913 годов. Поуездные итоги / Сост. З.М. и Н.А.Свавицкие. – М.: Б.в., 1926. – 270 с. 17. Корнілова В.О. Харківське губернське земство та розвиток економіки краю / Корнілова В.О., Степаненко Т.Л., Федоренко Л.В. // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". – К., 1995. – Ч. 1. – С. 190–192. 18. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Наук. думка, 1996. – 96 с. 19. Львов Г.Е. Наше земство и 50 лет его работы / Львов Г.Е., Полнер Т.И. – М.: Задруга, 1914. – 57 с. 20. Лобас Т.В. Деятельность земств Украины по организации кредитования населения / Т.В. Лобас // Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки. – № 2 (24). – Луганськ, 2000. – С. 35–41. 21. Материалы по статистике Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1916. – 228 с. 22. Народное хозяйство в России. – М.: Изд-во "Русский книжник", 1912. – 129 с. 23. Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. – Спб.: Изд-во ГУЗ и З, 1914. – Т.5. – 255 с. 24. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. – Спб.: Тип. С.Т. Цветков, 1899. – 121 с. 25. Ольховский Е.Р. Российское земство и проблемы сельского хозяйства в конце XIX – начале XX в. / Е.Р. Ольховский // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX века. – Спб.: Алетейя, 1999. – С. 259–265. 26. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: "Історіографія". – К., 2003. – 20 с. 27. Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А.А. Русов. – К.: Кружок студентов Киевлян, 1914. – 119 с. 28. Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России / М. Слобожанин. – СПб.: Жизнь для всех, 1913. – 551 с. 29. Самоуправление в России. Сборник законодательных актов. – М.: Госюриздат, 1953. – 316 с. 30. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 7, спр. 19, арк. 82–84. 31. Державний архів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 55, арк. 29–35. 32. Державний архів Харківської області, ф. 16, оп. 1, спр. 39, арк. 8–11. 33. Російський державний історичний архів, ф. 395, оп. 1, спр. 229, арк. 16–17. 34. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 2, спр. 81, арк. 11. 35. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 2, спр. 138, арк. 70–71. 36. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 7, спр. 122, арк. 6–8. 37. Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 1, спр. 50, арк. 8–9.

Игорь Саламахин

ЭВОЛЮЦИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО И ЗЕМСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НА НАЧАЛО XX ВЕКА

В статье исследуются основные этапы создания и деятельности крестьянского и земского самоуправления в Харьковской губернии на протяжении 1861–1919 годов. Анализируется эффективность решения разными институтами самоуправления основных хозяйственных, социальных, культурных и бытовых проблем населения Харьковской губернии.

Ключевые слова: крестьянское самоуправление, земские учреждения, земская управа, уездное земство, губернское земство.

Igor Salamahin

EVOLUTION OF RURAL AND GOVERNMENT ZEMSTVO IN KHARKIV PROVINCE IN SECOND HALF – THE EARLY TWENTIETH CENTURY

In this article the basic periods of creation and activity of the peasant and county self-government in the Kharkov province over a period of 1861–1919 years are investigated. The efficiency of solving of the main economic, social, cultural and domestic problems of the population of the Kharkov province by the different institutes of the self-government is analysed.

Key words: peasant self-government, county institutions, county council, district county, province county.

УДК 94(477)

Андрій Лень

ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ ТОВАРАМИ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню проблем розвитку внутрішньої торгівлі товарами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: внутрішня торгівля, українські губернії, Російська імперія, харчова промисловість.

Зростання промислового і сільськогосподарського виробництва, транспорту, внутрішнього ринку, міст, зокрема робітничих селищ, розшарування селянства в пореформенний період сприяли розвитку торгівлі. Одним з найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля.

Об'єктом дослідження є розвиток торгівельних відносин в українських губерніях Російської імперії на прикладі харчової промисловості.

Предмет дослідження – історичні умови становлення та розвитку внутрішньої торгівлі в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Метою статті є висвітлення ролі різних форм торгівлі у формуванні торгових відносин між виробниками і споживачами продуктів харчової промисловості в Україні у зазначений період.

Виходячи із мети, одним із основних завдань цієї статті є аналіз розвитку внутрішнього ринку збуту товарів харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії.

Дослідженню розвитку внутрішньої торгівлі зазначеного періоду присвячено не так вже і багато праць. Свого часу, цією проблематикою займалися такі дослідники, як І. Аксаков [1], І. Гуржій [4], І. Довжук [5], Б. Кругляк [10, с. 81–90; 11–13], М. Москалюк [14] та інші. Проте питанням внутрішньої торгівлі продуктами харчової промисловості дослідники торкалися лише побіжно, тоді як це виробництво становило чи не найголовнішу статтю торгових операцій на ринку імперії. Виходячи із цього, ми можемо констатувати на актуальності цієї проблематики дослідження.

Після скасування кріпосного права у 1861 р. в Російській імперії почався повільний перехід до індустріального суспільства. Влада прагнула досягти підвищення продуктивності праці, запровадження нових технологій обробки землі та вирощування тварин, орієнтації товаровиробників випускати таку продукцію, що користуватиметься попитом на ринку.

Дедалі порівняно швидкого поширення набули різні види внутрішньої торгівлі, насамперед – базарна, ярмаркова і постійна (стаціонарна) [9, с. 353].

Важливу роль у налагодженні постійних економічних зв'язків між містом і селом, торгівельних відносин між окремими економічними районами відігравали базари, що були засобом залучення безпосередніх виробників у постійні ринкові зв'язки. На них передусім реалізовувались залишки продукції селянських господарств і вироби кустарів [6, с. 634].

Упродовж 60–90-х рр. ХІХ ст. кількість базарів в Україні збільшилась з 351 до 897, а базарних днів з 50,8 до 77,3 тис. Щорічний товарний обіг на базарах становив понад 80 млн крб. Якщо у перші пореформені роки базари відкривалися переважно у містах, то у 80–90-х роках – і в більшості сіл [9, с. 353].

Залізничний транспорт сприяв розвитку міських базарів, що мали безпосередній зв'язок зі стаціонарною торгівлею. У них зосереджувався продаж сільськогосподарської продукції, запасами якої поповнювалися міські продуктові крамниці [14, с. 160]. Розвиток ринкових відносин у промисловості і сільському господарстві мав значний вплив на розширення асортименту базарної торгівлі. Поряд з продуктами землеробства і тваринництва, що вироблялися для продажу в поміщицьких, куркульських і селянських господарствах, важливе місце посідали промислові вироби [11, с. 49].

Серед продукції промислового виробництва на першому місці був цукор. Торгівля цукром відбувалася зі складів заводу, але такий спосіб не міг задовольняти збільшення виробництва. Виникла потреба у розширенні збуту, в основному на базарах та стаціонарних закладах [16, с. 230].

У 1861 р. в містах України діяв 12141 базар, причому щотижня базари відбувались у 34 містах, двічі на тиждень – у 41, тричі на тиждень – у 13 і щоденно – в 9 містах [6, с. 634]. Взагалі, упродовж

60–90-х років XIX ст. кількість базарів у містах і селах України набагато збільшилася. Значно зросла кількість базарних днів. У великих містах базари збиралися не тільки щоденно, а й по декілька в один день. Наприклад, у Києві на різних площах щоденно було по шість базарів. Їх товарообіг становив 2–3 тис. крб. Товари, переважно продукти харчування, сіно, овес, дрова та деякі інші життєві припаси, привозилися на київські базари не лише з навколишніх повітів Київської губернії, а й із Волині, Чернігівщини і Полтавщини. З Криму сюди доставлялося чимало винограду і фруктів [4, с. 105].

У Харкові було три базари – Благовіщенський, Нетеченський та Кінний. На кожному з них працювали магазини і крамниці, але базари мали і свою специфіку. Благовіщенський базар був основним пунктом постачання жителів міста продуктами харчування. Тут же збиралася і так звана "товкучка". На Нетеченському – переважно торгували рибою, сіллю, хлібом, а на Кінному – будівельними матеріалами [4, с. 105].

Наприкінці XIX ст. загальна сума оборотів базарної торгівлі в Україні перевищувала 80 млн крб. До 1913 р. вона, зрозуміло, зросла, оскільки відомо, що щоденні обороти ринків крупних торгово-промислових міст, таких, як Одеса, становили не менше 10,4 тис. крб., Києва і Харкова – 2,5–3 тис. крб., адміністративних центрів економічно менш розвинутих губерній, наприклад, Житомира, в середньому 1,5 тис. крб., повітових міст – 0,8–1 тис. крб. за кожен базарний день, в селах – від 0,1 до 0,2 тис. крб. Загальна сума оборотів базарної торгівлі стрімко зросла за незначний проміжок часу [13, с. 170]. Постійно діючі ринки поступово перетворювались на певний різновид постійної торгівлі. У містах та великих селах на базарних площах відкривалися крамниці, рундуки, столи тощо.

Зростання ринкового виробництва, збільшення неземлеробського населення, особливо найманих робітників, сприяли прискореному розвитку постійної торгівлі, що з 80-х років XIX ст. стала переважаючою. Кількість постійних торгових закладів швидко збільшувалась. Якщо у 1861 р. в Україні їх налічувалось 33,2 тис., то в 1900 р. – майже 87 тис. Основна частина постійних торгових закладів розміщувались в економічно розвинутих містах, портах, на залізничних станціях. У таких великих центрах торгівлі, як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав та інших діяло декілька тисяч крамниць, магазинів, лавок тощо. Починаючи з 70-х років багато їх відкривалося у робітничих селищах і селах, у яких були поміщицькі маєтки і куркульські господарства. Посилювався процес концентрації стаціонарної торгівлі, торгового капіталу. Витіснялися дрібні і середні торговці. Виникали великі універсальні й багатofilійні магазини, торгівельні товариства і фірми, що контролювали ринок і підтримували ціни на високому рівні [9, с. 354–355].

Для пореформеного періоду, особливо для 80–90-х років XIX ст., важливого значення у внутрішній торгівлі та економічних зв'язках у рамках всеросійського ринку набула стаціонарна торгівля, що за обсягом своїх оборотів залишила далеко позаду ярмарки і базари. Якщо у 90-х роках щорічний сумарний обіг ярмаркової і базарної торгівлі в Україні становив близько 225 млн крб., то через мережу стаціонарних торгівельних закладів збувалося товарів на 1,35 млрд крб. (у 5,5 рази більше). Кількість постійних торгівельних закладів тут зросла з 33,2 тис. у 1861 р. до 87 тис. у 1900 р. [4, с. 150, 157].

Розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням кількості магазинів та крамниць, що торгували оптом та вроздріб, яток, палаток, різних закладів з продажу горілки, вина, тютюну тощо.

У пореформений період швидко зростала торгова буржуазія. Згідно з даними офіційної статистики, у 1885 р. торговою діяльністю займалося понад 1 млн осіб, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Окрім того, для 175 тис. осіб торгівля складала допоміжне заняття. У Наддніпрянській Україні чисельність торгової буржуазії за той же час збільшилася в 1,9 рази – з 175,9 до 334,1 тис. осіб. Значний прошарок торгової буржуазії становили торгові посередники: скупники, перекупники, без яких майже не обходилися торгові операції [12, с. 55].

Серед українських губерній обсягом стаціонарної торгівлі виділялися Херсонська, Київська й Харківська. Вони входили разом з Петербурзькою і Московською губерніями до 9 губерній Російської імперії, у яких стаціонарна торгівля мала найбільший обіг. На Херсонщині, Київщині і Харківщині у 1898 р. налічувалося 31,5 тис. гільдійських закладів, обіг яких становив 2993 млн крб. По декілька тисяч магазинів, крамниць та інших торгових закладів знаходилося у Києві, Харкові, Одесі [4, с. 102].

Численними були в Україні заклади з продажу горілки, пива й тютюну. Лише у Київській губернії з продажу тютюну у 1864 р. діяв 61 оптовий склад, 197 крамниць і 716 крамничок. Крім того, тютюн продавався у готелях, кафе, ресторанах, шинках, буфетах (всього 1564 місця). Для пореформеної стаціонарної торгівлі було характерним не тільки збільшення кількості торгових закладів, а й зміни у їх географічному розміщенні. У населених пунктах, що втратили своє

попереднє значення, вони різко скорочувалися, а в промислових центрах, на залізничних станціях і річкових пристанях відкривалося багато нових магазинів, крамниць, яток, палаток [4, с. 103–104].

Результатом якісних зрушень, що відбулися в стаціонарній торгівлі, стало розширення асортиментів товарів та посилення її спеціалізації. У містах, містечках, селах відкривалося багато лавок, у яких збувалися товари повсякденного попиту: хліб, борошно, м'ясо, бакалія. У 1913 р. в Україні було 34,1 тис. магазинів, 120,9 тис. дрібних крамниць та 82,5 тис. палаток і яток, а всього 237,5 тис. торгових закладів.

Стаціонарна торгівля у пореформений період в цілому швидко розвивалася і разом з іншими видами торгівлі успішно здійснювала свою функцію обігу товарів зі сфери виробництва у сферу споживання. Вона була одним із найважливіших засобів забезпечення суспільного поділу праці. У магазинах, крамницях, ятках та інших торгових закладах продавалися місцеві та привозні товари [4, с. 104].

В останній чверті XIX ст. у Росії і Україні, зокрема, з'являються перші монополістичні об'єднання, що діють лише в галузі товарообігу, не зачіпаючи самого процесу виробництва. Вищою формою монополістичних об'єднань стали синдикати, що виникали передусім у тих галузях виробництва, продукція, яких користувалася значним попитом на внутрішньому ринку і мала високу конкурентоспроможність у країні або у певній місцевості. Монополістичні об'єднання намагалися захопити у свої руки ринки збуту або поділити його на сфери впливу, витіснити конкурентів і встановити для себе низькі закупівельні ціни на сировину і високі – на продукцію їх підприємств [10, с. 83–84].

Однією із характерних рис внутрішньої торгівлі у період імперіалізму стала широка участь в ній банків. Вони не тільки поєднували фінансовий капітал з промисловим, а й намагалися безконтрольно розпоряджатися на ринку країни [10, с. 89]. Нагромаджені шляхом торгівлі кошти концентрувалися у банках і кредитних установах, які у свою чергу сприяли подальшому розвитку торгівлі [1, с. 21].

В умовах швидкого розвитку капіталізму стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом з цим неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, у торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це, зокрема, здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатофілійних магазинів [4, с. 99].

Упродовж XIX – початку XX ст. відбулися зміни і у ярмарковій торгівлі. В Україні, як і в цілій імперії, була густа мережа ярмарків. Кожен більш-менш значний населений пункт знаходився в межах цієї мережі, перебував у сфері її впливу. Як і раніше, ярмарки відбувалися в усі пори року й приурочувалися, зазвичай, до релігійних свят. Однак з розвитком ринкових відносин, товаришацією сільського господарства, стрімкою індустріалізацією, побудовою залізниць, удосконаленням водних шляхів, розширенням мережі постійної торгівлі та функціонуванням бірж, ярмаркова торгівля зазнала істотних змін. В одних місцях вона занепала, в інших, навпаки, зростала, перетворюючись на міжрегіональні та всеросійські торгові осередки. Крім того, змінилися форми й методи купівлі-продажу товарів. Частіше стали застосовувати оптову торгівлю за зразками й з аукціонів [6, с. 633]. Якщо на початку 1860-х рр. в Україні їх налічувалося понад 2 тис., то в 1895 р. кількість ярмарків становила 4250, а за десять наступних років зросла до 5600, привіз і продаж на них товарів збільшилися відповідно в 1,3 та 2,3 рази. Кількість ярмарків зросла головним чином за рахунок малих сільських і містечкових з обігом до 10 тис. крб., на які регулярно привозили товари з торгово-промислових центрів [9, с. 354].

Ярмарки обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Особливо значущими вони були у сільській місцевості, де бракувало закладів стаціонарної торгівлі. Дрібні ярмарки тривали лише один-два дні. У 1894 р. одноденні ярмарки становили понад 64 % від загальної їх кількості. Вони радше нагадували великі святкові базари, на яких переважно продавали урздріб сільськогосподарську продукцію, кустарні й частково фабрично-заводські вироби. Якщо вважати дрібними ярмарки з привозом товарів на суму до 5 тис. крб., середніми – від 5 до 100 тис. крб. і великими – понад 100 тис. крб., то у 1863 р. в Україні налічувалося дрібних ярмарків 1064, середніх – 972 і великих – 76 [5, с. 243-244].

У 60-ті – першій половині 80-х років зросла роль великих (або оптових) ярмарків, які мали товарообіг понад 100 тис. крб. і середніх (роздрібно-оптових) у торгових зв'язках між різними економічними районами. Обіги кожного з оптових ярмарків зросли до декількох мільйонів карбованців [10, с. 354]. Великих оптових ярмарків було не так вже й багато. Проте вони вирізнялися обсягом торгівлі й мали не тільки регіональне, а й загальноімперське значення. Так, на Лівобережній Україні відомими на всю країну були чотири харківські ярмарки (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський), Іллінський у Полтаві, Маслянський, Вознесенський і

Михайлівський у Ромнах, Воздвиженський у Кролеві. На Правобережжі найзначнішими були Контрактовий (Стрітенський) ярмарок у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Троїцький (Травневий) у м. Балті (Подільська губернія). У Волинській губернії існувало до 1 тис. ярмарків, хоча з них більше, ніж $\frac{2}{3}$, представляли собою базари з обігом до 5 тис. крб. [5, с. 242]. На Півдні України основними ярмарками вважалися Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Єлисаветграді та Покровський у Вознесенську.

Через великі ярмарки, що взаємно пов'язувалися між собою, відбувався широкий обмін товарами між Україною та іншими економічними районами Російської імперії [4, с. 114].

Найбільшим осередком ярмаркової торгівлі на території, що входили до складу Російської імперії, був Харків з чотирма ярмарками, що мали всеросійське значення. У 1861 р. на Харківщині налічувалося 323 ярмарки, на яких було продано товарів на суму 21644037 крб. [8, с. 20]. У 1874 р. продукція харчової промисловості губернії збувалася, зазвичай, на ярмарках, проте існували випадки, коли продукція йшла на інші ринки збуту, зокрема, хліб продавався в Ізюмі, Слов'янську, Чугуєві. Цукор продавався на ярмарках всередині губернії, спирт – у Харкові, а також частково у Ростові-на-Дону. Тютюнові вироби йшли на внутрішній ринок губернії [14, с. 165]. У 1895 р. на харківські ярмарки загалом було привезено товарів на суму 49 млн крб., а продано на 35 млн крб.

Вироби переробної промисловості, продукти сільського господарства були основним товаром, що збувалися на численних ярмарках України. Так, торгівля спиртними напоями проходила в усіх губерніях. У 1906 р. в Чернігівській губернії нараховувалася значна кількість закладів для продажу міцних напоїв: трактирних – 45, ренських підвалів – 122, буфетів – 123, пивних лавок – 245, винних лавок – 547 [15, с. 1]. У 1908 р. на ярмарки Харківської губернії відправлено різного роду спирту і вина на суму у 612 крб. 16 коп. Також у серпні 1908 р. у Полтавському спиртовому заводі знаходилося в обороті 427392 спирту на суму у 8547 крб. 84 коп. [14, с. 176].

У 1878 р. в Волинській губернії було 3412 місць для роздрібної торгівлі вином, що було у більшій кількості відносно 1877 р. на 107 місць. Слід зауважити, що Волинська губернія славилася продажем хмелю. У той час ярмарки впливали на покращення якості певного товару, оскільки власники цієї продукції прагнули до покращення якості [7, с. 36]. Зростання попиту на хміль стимулювало не тільки збільшення посівних площ під культуру, а й створення збутових кооперативів у Волинській губернії.

На Поділлі у 1861 р. вартість привезених товарів становила: на Травневому ярмарку 2,5 млн крб. і на Петропавлівському – 1,1 млн крб. Продані товари відповідно дорівнювали 800 тис. крб. і 750 тис. крб. [14, с. 180]. Основними предметами ярмаркової торгівлі у Подільській губернії були: пшениця, жито, овес і борошно та фабрично-заводські товари, зокрема, цукор, спирт, шкіра та інше. [3, с. 1614]. У 1904 р. на Петропавлівському ярмарку продано товарів на суму в 1153271 крб. Слід зауважити, що у Могилівському повіті Подільської губернії у 1901 р. було 16 оптових складів пива і меду.

У 1879 р. на ярмарки в Полтаву і Ромни в загальному привезено товарів на суму 42284908 крб. і продано на суму 25921099 крб. Акцизні збори з продажу напیتків, тютюну і цукрового піску становили 6421726 крб. 59 коп, зокрема, з напیتків – 6109500 крб. 10 коп., тютюну – 288837 крб. 63 коп. і цукрового піску – 23388 крб. 86 коп.

У Катеринославській губернії основними предметами торгівлі у цей період були: хліб, вовна, худоба, сира шкіра і сало. Зокрема, у 1907 р. з губернії вивезено залізничними шляхами 30 млн пудів хліба [2, с. 66]. У 1913 р. пунктів збуту хліба на Катеринославщині було багато. Одні місця вважалися основними, інші – другорядними. Таким чином, в основних місцях збуту продукції ціна на неї була досить високою. Крім основних і другорядних пунктів збуту продукції існували і такі, у яких хліб збувався тільки тому, що там знаходилися досить довго покупці. Такими пунктами були усі волосні села, у яких проходила жваво торгівля та існували базари. Варто зауважити, що в 1897 р. у Катеринославській губернії було 5648 закладів з продажу спиртних напоїв; відбулося у повітах 476 ярмарків і базарів [17, с. 50–51].

Водночас функціонували оптові ярмарки, що спеціалізувалися на купівлі-продажу переважно якогось певного товару. Так, у Херсонській, Катеринославській, Харківській, Київській і Полтавській губерніях відбувалися ярмарки, що вирізнялися торгівлею великої рогатої худоби, коней, виробами текстильної промисловості, вовни, цукру, збіжжя тощо.

В українських ярмарках особливо були зацікавлені російські купці, для яких Україна була не тільки джерелом сировини, а й ринком збуту товарів низької якості за високими цінами. З часом російський мануфактурний товар майже повністю витіснив український [5, с. 241–242].

Слід зауважити, що наприкінці XIX ст. на великих ярмарках активізувалася діяльність різних торгових фірм і акціонерних компаній. У цілому ж українські оптові ярмарки відігравали важливу роль у подальшому розширенні міжрегіональних економічних зв'язків у системі всеросійського ринку.

Отже, у пореформений період в Україні успішно розвивалися усі форми внутрішньої торгівлі – ярмаркова, базарна та постійна. Між ними не існувало об'єктивних протиріч, оскільки вони органічно доповнювали один одного. Їх взаємодія дозволила внутрішньому ринку нормально функціонувати, успішно виконувати основну функцію із забезпеченню товарного обміну між різними районами, міським і сільським населенням. Внутрішня торгівля не тільки відображала рівень розвитку ринкових відносин, а й своєю чергою стимулювала їхній подальший поступ.

Список використаних джерел

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб., 1858. – 35 с. 2. Весь Екатеринослав. – 1911. – 278 с. 3. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – 1897. – 3399 с. 4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій– К.: Наукова думка, 1968. – 192 с. 5. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.) / І. В. Довжук – Луганськ: В-во СЧУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с. 6. Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. [Т. А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. – НАН України. – Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 694 с. 7. Засухин И. О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию / И. О. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – № 2. – С. 22–40. 8. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1967. [голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. – 1967. – 1002 с. 9. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с. 10. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. – С. 81–90. 11. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1980. – Вип. 14. – С. 48–53. 12. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 53–58. 13. Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) / Б. А. Кругляк // Отечественная история. – 1993. – № 32. – С. 165–175. 14. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль: Рада, 2009. – 334 с. 15. Обзор Киевской губернии за 1908 год. – 187 с. 16. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность Украины в 60–90-е гг. XIX в.: дис... доктора ист. наук: 07.00.02 / Раковский Леонид Эдуардович. – К., 1995. – 490 с. 17. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – 80 с.

Андрей Лень

ВНУТРЕННЯЯ ТОРГОВЛЯ ТОВАРАМИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX СТ.

Статья посвящена исследованию проблем развития внутренней торговли товарами пищевой промышленности в украинских губерниях Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: внутренняя торговля, украинские губернии, Российская империя, пищевая промышленность.

Andriy Len

INTERNAL TRADE IN GOODS FOOD IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article investigates the development of internal trade of food industry in Ukraine in the second half of XIX – early XX centuries.

Key words: domestic trade, the Ukrainian province, Russian Empire, the food industry.

УДК 94(477)

Ольга Мовчан

СТАВЛЕННЯ ПРОЛЕТАРИАТУ ДО ПОЛІТИКИ РОЗКУРКУЛЕННЯ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УСРР

У статті проаналізовано ставлення різних груп робітничого класу Української РСР до сталінської аграрної "революції", досліджено їх соціальне походження, проаналізовано засудженн ними політики розкуркулення і колективізації.

Ключові слова: розкуркулення, колективізація, УСРР, робітничий клас, сталінський режим.

Останнім часом в українській історіографії з'явилося чимало праць з історії розкуркулення, колективізації, хлібозаготівельної й податкової політики, продовольчої кризи тощо. Саме в цьому контексті зокрема почала розроблятися проблема взаємовідносин влади та суспільства в радянській Україні у вказані роки. Однак дослідження зазначеної тематики, у яких значну увагу приділено вивченню поведінки і ментальності радянських громадян в екстремальних умовах сталінського комуністичного штурму, обмежуються висвітленням політичних настроїв селянства, червоноармійців й інтелігенції [1]. Ставлення ж робітників України до сталінської аграрної політики залишилося недослідженим навіть у працях з історії робітничого класу УСРР, зокрема в тих, у котрих розглядаються його страйкові та опозиційні виступи [2].

Досліджувана проблема слабо розроблена й у російській історіографії, незважаючи на появу спеціальних праць з історії протестного руху російських робітників у 1917–1930 рр. [3]. Певне відображення вона набула лише у статті С. Бикової "Жители города о судьбе крестьян в 1930-е гг.: мнения и эмоции современников и потомков" [4, с. 374–384].

У цій статті зроблено спробу проаналізувати ставлення різних верств робітничого класу УСРР до соціальних перетворень в аграрній сфері, котрі здійснювалися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Документальну базу розвідки становлять матеріали політичних довідок Державного політичного управління (ДПУ) про їх суспільно-політичні настрої, а також листування компартійних органів із цього питання.

У 1920-х рр. ставлення робітників до аграрної політики влади у довідках ДПУ спеціально не висвітлювалося. Реакція їх на події, що відбувалися на селі, почала ретельно відслідковуватися у 1930 р. Це пояснювалося тим, що в зв'язку з масовим опором селян розкуркуленню та насильницькій колективізації влада намагалася попередити поширення антирадянських настроїв та протестних виступів у середовищі робітників. Така небезпека зумовлювалася тим, що лави останніх активно поповнювалися за рахунок селян, пауперизованих наслідок проведення згаданих кампаній.

Проте наприкінці 1920-х рр., коли така загроза тільки назрівала, у довідках ДПУ про політичні настрої робітничого класу відображалася лише фрагментарна інформація щодо проявів його незадоволення утиском державою економічних інтересів селян (посиленням податкового тиску на них, запровадженням розкладкових методів хлібозаготівель, примусовим розповсюдженням державних позик) та іншими репресивними заходами. До кола незадоволених належали напівпролетарі, які мешкали на селі та мали сільські господарства, навіть комсомольці й кандидати у члени партії [5, арк. 21].

Аналогічна інформація відображалася і в матеріалах компартійних органів. Так, у довідці Артемівського окрпарткому до ЦК КП(б)У (березень, 1928 р.) про політичні настрої робітників цієї округи зазначалося, що "менш стабільними" вони були в недавніх вихідців із селян, що пояснювалося не тільки "труднощами у галузі [їх] продовольчого постачання, [а й] незадоволенням [останніх] запровадженням самообкладання й [високим] оподаткуванням на селі". Правда, при цьому підкреслювалося, що вказані робітники "особливої активності в справі виявлення свого незадоволення не має" [6, арк. 24].

Водночас політичні настрої кадрових пролетарів, навіть тих, котрі скеровувалися для керівництва господарсько-політичними кампаніями на село та наочно стикалися з репресіями проти селян, характеризувалися як стабільні. Так, у таємному листі секретаря Харківського окружного КП(б)У П. Постишева до секретаря ЦК С. Косіора від 16 квітня 1929 р. зазначалося, що "хлібозаготівлі, поїздки робітників по селах (у зв'язку з підготовкою перевиборів сільрад) показали їхню витриманість", оскільки після повернення на заводи вони "робили інформацію по цехах правильно, пролетарсько-класово характеризували становище на селі, а селянських настроїв, за незначним винятком, не привезли", проте привнесли в трудові колективи дух класової боротьби, що розгорталася там. "Корінники-пролетарі вступали у політичні суперечки з окремими робітниками,

пов'язаними із сільським господарством", "котрі близько стоять до куркуля", – повідомлялося у цьому листі [7, арк. 53].

Підтримка сталінської аграрної політики більшістю кадрових робітників зберігалася і під час розгортання кампанії масового розкуркулення (зима-весна 1930 р.). Про це, зокрема, повідомлялося у спецдовідці ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У від 17 березня поточного року "Про реагування робітників дніпропетровських й одеських заводів на заворушення селян", спричинені зазначеною кампанією. Свідченням цього були численні факти позитивного сприйняття ними сталінської аграрної політики. Зокрема це підтверджували заклик слюсаря депо Дніпропетровського заводу ім. Петровського до трудівників цього підприємства "бути застрільниками колективізації", пропозиція металургів листопрокатного цеху про "звільнення з виробництва як класових ворогів [тих] робітників із села, котрі підтримали опір куркулів" та багато інших фактів [7, арк. 25].

У політичній недалекоглядності таких робітників, корінні пролетарі найчастіше, як у мостовому цеху того ж підприємства, звинувачували "заводські організації, що не проводили роз'яснювальної роботи серед новачків і радянські органи, котрі не створювали умов для "виведення сільських жителів з під впливу куркулів", під якими розумілося завчасне, до початку колективізації виселення останніх із сіл [7, арк. 24].

Презирливо називаючи робітників, що мешкали на селі, "напівробітниками, котрі просто збагачуються на заводі", корінні пролетарі пропонували профспілковим та партійним організаціям "посилити нагляд за ними", зокрема шляхом запровадження систематичних звітів кожного "про те, яку громадську роботу він виконує".

Щодо мешканців із сіл, котрі підтримували заворушення, скеровані проти насильницької колективізації, кадрові робітники рекомендували застосовувати репресивні заходи – від "виключення із членів профспілок" до "звільнення з роботи". Вони обурювалися тим, "що робітники, котрі мешкають на селі, не надають необхідної підтримки справі колективізації", й погрожували їм, зазначаючи, "що [коли] в перший раз ми вас засудили, то [надалі] ... викинемо із заводу" (група робітників депо заводу ім. Петровського) [7, арк. 24].

Кадрові робітники звичайно звинувачували "у ворожій класовій позиції" навіть вихідців із села, які відверто не засуджували сталінську аграрну політику, але мали дружин, що брали активну участь у селянських бунтах або їх піддержували" [8, арк. 67].

Однак із 1930 р. почали фіксуватися окремі випадки негативного ставлення з боку корінних робітників до політики розкуркулення і суцільної колективізації. У зв'язку з цим, у раніше цитованій довідці ДПУ, згадувався металург Афанасьєв з доменного цеху заводу ім. Петровського. Він засудив репресивні заходи влади щодо повсталих селян та робітників, котрі схвалювали селянський опір розкуркуленню та колективізації, зазначав, що "не бачить нічого поганого в тому, що чесні люди захотіли заступитися за тих, кого грабували", і обурювався ставленням до них із боку влади, котра хоче "щоб усі були дурнями та мовчали, навіть якщо у них забирають добро" [7, арк. 25].

Як зазначалося в іншій довідці ДПУ УСРР "Про ставлення робітників підприємств до колективізації й ліквідації куркульства як класу" (від 27 березня 1930 р.), деякі корінні робітники із колишнього рудника Титова Артемівської округи й заводу ім. Петровського Дніпропетровської округи висловлювали побоювання, що ця кампанія загострить продовольчі ускладнення у містах і призведе до зриву посівної кампанії [8, арк. 40–41].

Більш того, у робітничому середовищі виникала зневіра в успіх колективізації. Деякі з його представників (Держтрамвай, Дніпропетровськ) пов'язували її провал з "нааявністю у селянського елемента сильно розвинутих приватновласницьких тенденцій" [8, арк. 40], а інші (Миколаївський завод ім. А.Марті) з тим, що "до созів та колгоспів вступають [переважно] бідняки-ледарі, щоб тільки жерти, а не працювати" [8, арк. 56].

Найчастіше робітники висловлювали сумніви щодо доцільності форсування колективізації. Наприклад, шахтар Ларіонов з шахти № 17 рудника ім. Фрунзе Луганської округи вважав, що попередньо варто було б "випробувати, як пройде колективізація в одній окрузі, а потім переходити далі". Дехто, як робітник заводу ім. Жовтневої революції Дзюба, звернув увагу на небезпеку загострення стосунків робітників і селян із радвладою" та, як робітник Закрутник із заводу ім. Петровського, попереджав, що "політика партії [щодо форсованої колективізації] призведе до того, що ми програємо жовтневі завоювання, як програв перемогу Наполеон" [8, арк. 41, 44].

Причиною засудження колективізації була і безгосподарність керівників усуспільнених господарств. Так, одна із робітниць Одеської джгутової фабрики, котра побувала на селі, розповідала на підприємстві про те, що "худоба, яку забрали у селян, стоїть голодна та холодна в колгоспах", "що селян душать і морять голодом" [7, арк. 26].

Кадрові робітники, що працювали разом із вихідцями із сіл, іноді переймали їхні думки про те, що "куркулів на селі вже давно немає, що залишилися лише трудівники, що партія й уряд взяли

надто крутий поворот у політиці на селі та поспішили із проведенням колективізації". Зокрема, так заявив інструментальник металургійного заводу ім. Леніна в Дніпропетровську Островський [8, арк. 56]. Аналогічні думки висловлювали ливарники металургійного заводу ім. Старостина, які зазначали, що "селянські повстання відбуваються тому, що розкуркуюють як попало і кого попало", й внаслідок "повстають не тільки куркулі" [7, арк. 27]. Настрої, котрі влада кваліфікувала як правоухильницькі, почали з'являтися навіть серед членів партії й Комуністичної спілки молоді України (КСМУ) [8, арк. 49–50].

Проте лише окремі робітники наважувалися відверто висловлювати у підтримку селянам на зборах, а не тільки у приватних розмовах у курильні чи їдальні. Факт масового відкритого виступу на підприємствах у підтримку селян було зафіксовано лише на Одеській джгутувій фабриці. Під час загальних зборів, на яких керівники профспілки намагалися ухвалити резолюцію про схвалення політики форсованої колективізації, робітниця, серед котрих було чимало селянок із навколишніх сіл, на знак протесту зірвали виступ доповідача.

"Найбільш широко і жваво, – за оцінкою органів ДПУ, – реагували на питання, пов'язані з колективізацією та розкуркуленням, робітники із сіл". Підтримували насильницькі аграрні перетворення винятково вихідці із незаможних селян, у той час як інші селяни сприймали їх негативно. Ті, які виявляли активну громадську позицію, виступали проти організації колективних господарств на селянських зборах, або зривали їх установчі засідання, або агітували членів уже створених колективів за вихід із поверненням паїв [8, арк. 52–58].

Вони проводили антиколгоспну агітацію і серед кадрових робітників. Мешканці повсталіх сіл намагалися підштовхнути міських робітників до відкритих антирадянських виступів, розповсюджуючи на підприємствах інформацію про селянські повстання та жорстоку розправу влади з її учасниками [8, арк. 43]. Однак, завдяки контрзаходам ДПУ ця інформація не виходила за межі округ, уражених заворушеннями селян, – Одеської, Дніпропетровської й Криворізької. "Окремі факти проникнення чуток [про ці заворушення] фіксувалися [лише] серед робітників Харкова, Києва, Артемівська та Кременчука" [8, арк. 64].

Однак вони не приєдналися до селянських виступів, навіть ті, котрі агітували за них. Робітники, що мали дружин – учасниць жіночих бунтів, у більшості виступали за скасування постанови ВЦРПС, що передбачала їх притягнення до профспілкової відповідальності за антиколгоспні виступи дружин. Зокрема, доменщики заводу ім. Петровського кваліфікували цей документ, як такий, що "суперечить свободі слова й рівноправності жінок і чоловіків", оскільки він фактично узаконює відповідальність останніх за поведінку дружин, та погрожували, що у разі ігнорування їхніх вимог, "заборонять жінкам ходити на збори" [8, арк. 70–71].

Чоловіки, котрі намагалися захистити дружин, апелювали до влади, вказуючи на справедливість їхніх виступів проти насильницької колективізації, посилаючись на статтю Й. Сталіна "Запаморочення від успіхів". У транспортному цеху заводу ім. Петровського вони, зокрема, підкреслювали, що в цій статті "чітко сказано про добровільний вступ до СОЗів, [хоча] у селах селян примушують [до них] вступати" [7, арк. 26].

Обговорюючи хиткість свого становища на виробництві, вихідці із сіл висловлювали образу на корінних робітників, за те, що ті називали їх "підкуркульниками" та побоювалися, що їх, у зв'язку з цим, "скоро проженуть з заводу". Проте справжніми винуватцями такого становища вони вважали партійців, що керували ними, й, як мостовик заводу ім. Петровського Г. Гаркавенко, мріяли про "час коли візьмуться як слід за комуністів", "коли організації, котрі зараз не виявлені, будуть ходити по ночах по квартирах і забирати комуністів" і "тоді прийде для них кінець" [7, арк. 26].

У відповідь на випадки на свою адресу з боку міських робітників вони все частіше звинувачували городян у тому, що ті за їх рахунок намагаються покращити власний добробут, "щоб ні в чому не знати нужди, добре їсти й пити", а їх мріють "позбутися із заводів та загнати до колгоспів" (з виступу робітників, що мали сільські господарства у с. Ломівка, на об'єднаному пленумі завкомів Дніпропетровської округи) [8, арк. 71–72].

Проте, деякі робітники, котрі мешкали на селі, вважали, що їхню позицію відносно колективізації підтримують також безпартійні трудівники. "Коли б ви запитали будь-якого безпартійного робітника, то він би відповів, що він проти такого звірства, щоб людей босими й голими виганяли з дворів і проти того, щоб насильно тягнули до созів, але кожний боїться говорити про це", – розмірковував один із мостовиків заводу ім. Петровського [7, арк. 26].

Найактивніше селян підтримували робітники тих галузей промисловості, у яких частка вихідців із села була найвагомішою – будівельники, цукровики, працівники млинів. Зокрема, на цукрових фабриках постійно мали місце розмови про те, що радянська влада нищівно експлуатує селянство, "насаджуючи панщину, котра раніше у нас була", а "заворушення селян, що розпочалися, є результатом їх нестерпного життя при цьому ладі". Обурення з приводу "примусу незаможного

селянства до запису в колективи", який спричиняє його виступи, висловлювали й тютюнники [7, арк. 26].

Радикально налаштовані робітників не тільки співчували селянам, а й висловлювали жаль із приводу того, що ті запізналися з антибільшовицькими повстаннями, котрі, за їхньою думкою, змінили політику партії на селі. Такі настрої були зафіксовані, зокрема серед працівників млинів. Один із них говорив: "У селян відбирають, а ... нічого не дають. У душі палає вогонь проти влади! Дурні мужики, що спочатку дозволили відібрати у них майно, мабуть, забули прислів'я: "Дурень віддає, а розумний бере!". Взятися за розум, але пізно – багатьох уже повиселяли. Коли вони відразу діяли так дружно, як діють у деяких районах, то в них нічого б не забрали, бо всіх не посадити" [7, арк. 27].

Однією з причиною моральної підтримки виступів селян був також страх робітників, що після експропріації куркулів влада візьметься і за них. Так, на Одеській джгутувій фабриці робітниця, обговорюючи події у навколишніх селах, у яких відбувалися антиколгоспні повстання та появу чуток про можливість експропріації робітників, почали закликати до підтримки опору селян: "Мовчати не будемо! Добре, що селяни повстали, нехай нас хоч зачеплять! Потрібно всім дружно взятися, і тоді все б скінчилося. Скоро всі поголовно повстануть!" [7, арк. 26].

Неоднозначно поставилися робітники й до статті Й. Сталіна "Запаморочення від успіхів", надрукованої у газеті "Правда" 2 березня 1930 р., у якій він, зокрема, звинуватив "заповзятих усупільнювачів" у "розкладі й дискредитації колгоспного руху" і засудив їхні дії, "що ллють воду на млин наших класових ворогів". Як зазначалося у політичній довідці ДПУ УСРР "Про реагування робітників на статтю Сталіна та останні рішення ЦК ВКП(б) з питань колективізації" від 3 квітня 1930 р., багато робітників сприйняли її як щире бажання генерального секретаря ЦК ВКП(б) припинити "ура-колективізацію". Вони, як лопатник Шевченко рудника ім. Артема Криворізької округи, раділи, що "партія усвідомила свої помилки і пише про добровільну колективізацію" [7, арк. 70]. Ті, котрі вважали винуватцями насильства на селі місцевих керівників, тішилися тим, що Й. Сталін врешті-решт побачив їх безчинства та поклав їм край. Так, прокатник Божко із заводу ім. Петровського сказав: "Я цілком вітаю статтю Сталіна, оскільки, насправді, у деяких місцевостях з боку сільських радянських працівників було допущено факти викривлення лінії партії" [7, арк. 67]. Звичайно прихильники Сталіна, як ливарник Крючек з Рутчинківського металургійного заводу, вважали їх "справою контрреволюції" [7, арк. 72].

Завзяті поборники форсованої колективізації, – такі, наприклад, як робітник Харківського трамвайного депо Сащенко, що нещодавно повернувся із села, де працював як мобілізований двадцятип'ятисячник, звинуватив Й. Сталіна у тому, що він своїм листом підірвав усю роботу з колективізації, оскільки селяни "через цей лист забрали багато худоби, зерна і реманенту й вийшли з колгоспів" [7, арк. 69].

Противники сталінського комуністичного штурму висловлювали думку про те, що "тепер колгоспи розпадуться з причини примусової колективізації". Зокрема, бурильник Кирюхов із рудника ім. Кагановича сказав: "Пізно т. Сталін схаменувся виправляти свої помилки. Село йому цього не пробачить, прийде весна і запахне порохом" [7, арк. 69].

По-різному робітники оцінювали й причини відступу державної партії від курсу на форсування колективізації. Вони зазначали, що його викликали не тільки селянські повстання (на думку машиніста врубової машини шахти № 30 з рудника ім. Кагановича) [7, арк. 69], руйнування сільського господарства (групи робітників із Харківського паровозобудівного заводу, лопатника Некозакова з рудника ім. Леніна Криворізької округи) [7, арк. 72, 74] та погіршення продовольчого постачання міст (робітника Матюгіна – Артемівська округи) [7, арк. 71–72], а й загроза війни та антирадянські кампанії за кордоном (робітника Сталінського металургійного заводу Козлова, забійника Буравченка з шахти Ново-Чайкіне Чайкінського рудоуправління, групи модельників київського заводу "Більшовик", слюсаря Шипульського з Маріупольського заводу ім. Ілліча) [7, арк. 72]. Досить поширеною у робітничому середовищі була думка про те, що стаття "Запаморочення від успіхів" є "лицемірним наміром Сталіна" відхреститися від того, що коїлося за його ініціативою на місцях. Це зазначали шахтар Минаков із Рутченківського рудоуправління Сталінської округи, токарі київського "Червонопрапорного заводу" Бюрко, Жук і Остапчук, газопилувик Риковського металургійного заводу, машиніст кисневого відділення заводу "Червоний хімік" й ін.) [7, арк. 67, 70, 72].

Проте, усі робітники помітили, що сталінське керівництво взяло різкий крен у питаннях колективізації, переходячи на позицію так званих "правих", котрих нещодавно звинувачувало в "згортанні соціалістичного будівництва шляхом поступки глтайсько-куркульській верхівці села" [9, с. 541]. Противники Сталіна вказували на правоту Бухаріна, нещодавно репресованого Сталіним [8, арк. 83], а прихильники генерального секретаря висловлювали занепокоєння, що скоро його самого затаврують як "ухильника" та викинуть із партії [8, арк. 69].

З часом навіть ті, хто сліпо вірив вождю, зокрема, слюсар Молчанов із котельно-мостового цеху Сталінського металургійного заводу, почали дивуватися, чому, незважаючи на статтю "Запаморочення від успіхів", насильницька колективізація не припиняється [7, арк. 73].

Розмірковуючи над чинниками, що визначали ставлення українських робітників до сталінської аграрної політики, слід визначити їх соціальне походження і соціальний склад, короті впродовж першої п'ятирічки зазнали суттєвих змін. Якщо до кінця відбудовного періоду (1927 р.) поповнення українських робітників здійснювалося переважно за рахунок городян, то із розгортанням політики розкуркулення, тобто розселення, у їх складі поступово збільшувалася частка вихідців із селян. У зв'язку з цим у робітничому середовищі посилювалося засудження політики розкуркулення та насильницької колективізації. Важливе значення мали й наслідки аграрної політики для продовольчого забезпечення міст і зокрема робітників, а також принципи карткового постачання останніх, згідно з потребами індустріалізації, за котрими пільги надавалися насамперед кваліфікованим працівникам у промислових районах та тим, що працювали на індустріальних підприємствах. Невипадково найчастіше проти розкуркулення й колективізації виступали робітники дрібних підприємств легкої та харчової промисловості, що мали купувати продовольчі продукти на ринку в приватників за спекулятивними цінами.

Прояви опозиційних настроїв сільських робітників найчастіше обмежувалися кулуарними розмовами і лише іноді відкритими виступами на зборах. З боку переважної більшості корінних міських робітників зберігалася підтримка аграрної політики партії, хоча й їх позиція не залишалася незмінною. Проте частка їх у складі робітничого класу УСРР поступово зменшувалася, оскільки з кінця 1920-х рр. основним джерелом його поповнення стали вихідці із селян.

Список використаних джерел

1. Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації: Соціальні почуття та політичні настрої червоноармійців в роки голодомору / Л.В. Гриневич // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., Наукова думка, 2003; Гриневич Л.В. Червона Армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима – весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології та поведінки / Л.В. Гриневич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 7: Спеціальний. – К., 2003; Гриневич Л.В. Ціна сталінської "революції з гори": українське селянство в очікуванні на війну / Л.В. Гриневич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 16. – К., 2007; Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): автореф. дис. канд. істор. наук: "Історія України" / Бем Наталія Володимирівна. – К., 2004. – 24 с.; Бем Н.В. Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства і інтелігенції (1928–1930 рр.) / Н.В. Бем // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 16. – К., 2007. 2. Трубенюк О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х – початок 30-х рр.) / О. Трубенюк // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: Науковий і документальний журнал. – 2000. – № 2/4 (13/15); Гіроякі Куромія. Свобода і терор в Донбасі: Українсько-російське прикордоння в 1870–1990 рр. / Гіроякі Куромія. – К.: Основи, 2002. – 510 с.; Україна в добу сталінщини: Історія опору / М. Т. Безотсотний / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослід. – К., 2002. – 127 с.; Шитюк М.М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту півдня України в 30-х роках ХХ ст. / Шитюк М.М., Крайнік Р.М. – Миколаїв, 2010. 3. Чураков О.Д. Бунтуючий пролетарий: Рабочий протест в Советской России: 1917–1930-е гг. / Чураков О.Д. – Москва: Вече, 2007. – 362 с. 4. История сталинизма: Крестьянство и власть. Материалы международной научной конференции. – Екатеринбург, 25 сентября – 2 октября 2010 г. – М.: РОССПЭН, 2011. 5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2800, арк. 21. 6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3056, арк. 24. 7. ЦДАГО України, спр. 3192, арк. 24–27, 53, 67–73. 8. ЦДАГО України, спр. 3193, арк. 4, 40–41, 43, 49–50, 52–58, 64, 67, 69–72, 83. 9. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2-х т. Т. 1. 1918–1941. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.

Ольга Мовчан

ОТНОШЕНИЕ ПРОЛЕТАРИАТА К ПОЛИТИКИ РАСКУЛАЧИВАНИЯ И КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В УССР

В статтє проанализировано отношение различных групп рабочего класса Украинской ССР к сталинской аграрной "революции", исследованы их социальное происхождение, проанализированы осуждение ими политики раскулачивания и коллективизации.

Ключевые слова: раскулачивание, коллективизация, УССР, рабочий класс, сталинский режим.

Olga Movchan

ATTITUDES TO POLICY PROLETARIAT DISPOSSESSION
AND COLLECTIVIZATION IN THE USSR

This article analyzes an attitude of different groups of working class in Ukrainian SSR towards Stalin's agrarian revolution, studied their social origin, analyzed their conviction politics dispossession and collectivization.

Key words: dispossession, collectivization, USSR, working class, Stalin's regime.

УДК 37.061.235 (477) "18" / "19"

Ольга Христенко

**РОЛЬ ЖІНОЦТВА В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ В ПЕРІОД
ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ СВІТОВИХ ВОЄН**

У статті репрезентовано досвід громадської діяльності українського жіноцтва, його суспільну роль в період Першої та Другої світових воєн

Ключові слова: жіночі організації, громадська діяльність, Перша світова війна, Друга світова війна, "жіноче обличчя" війни.

Актуальність дослідження полягає у тому, що прогрес суспільства тісно пов'язаний з розвитком особистості взагалі і особистостей жінки та чоловіка зокрема. Система волевиявлення обох статей – чоловіків і жінок як рівних у правах та можливостях, що закріплені законодавчо й забезпечені реально у політико-правових принципах, діях з урахуванням гендерних інтересів, має стати основою функціонування суспільства.

Жіноча половина людства веде боротьбу за свої права з найдавніших часів. На початку нового тисячоліття панівною стає ідея, відповідно до якої, принцип рівності чоловіка й жінки реально може бути досягнутий лише через комплексний підхід до цієї проблеми.

Створення та діяльність сучасних жіночих організацій в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стала об'єктивним наслідком тих політичних та соціальних змін, що розпочалися в українському суспільстві ще у другій половині 80-х років минулого століття. Трансформація тоталітарної системи призвела до публічного обговорення проблем статусу жінок. Стрімкий розвиток подій, творення нових політичних і громадських структур склали реальне підґрунтя для відродження жіночого руху в Україні.

Наше суспільство має історичний досвід існування жіночих організацій другої половини ХІХ – початку ХХ століття, і сьогодні надзвичайно важливим є знання історичних уроків жіночого руху першої хвили, усвідомлення його традицій, без яких громадська активність сучасних українок не має перспективи.

Роль жінок у воєнний період, зокрема, вивчали О. Шмельова, В. Мурманцева, М. Хорошайлов, В. Кисельов, М. Коваль, В. Галаган, але проблема настільки глобальна і багатогранна, що вона не втрачає актуальності та продовжує привертати увагу дослідників.

Метою статті є репрезентувати досвід громадської діяльності українського жіноцтва у контексті історичних умов першої половини ХХ століття, власне, під час Першої та Другої світових воєн.

Перед тим як перейти до аналізу досліджуваної проблеми, варто звернутись до початків жіночого руху в Україні, з'ясування його особливостей та ролі у житті тогочасного суспільства.

Жіночий рух України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) розвивався значною мірою під впливом загальноєвропейського руху, однак мав ще й свої окремі вияви та шляхи розвитку, детерміновані специфічним становищем української нації під іноземним поневоленням. Перші його прояви були у Наддніпрянській Україні, що входила до складу Російської імперії. Змагання до вищої освіти жінок виявилось уже в 50-х роках ХІХ століття, а в 1860 році жінки здобули, хоч і на короткий період, можливість вступати до університетів. У цьому напрямку працювало одне з перших жіночих товариств України "Товариство допомоги вищій жіночій освіті". Значним здобутком розвитку жіночого руху було заснування вищих жіночих курсів (Київ, 1878 р.). Активність жінок виявилася у заснуванні та діяльності недільних шкіл. У цій сфері багато працювала Христина Алчевська [4, с. 38].

Важливим соціальним явищем емансипаційного етапу жіночого руху стала діяльність народниць. Їх незалежна поведінка, активна життєва позиція, протест проти феодально-кріпосницької системи і патріархальної сім'ї створили ґрунт для зростання авторитету жінки в суспільстві.

У 90-х роках XIX століття жінки стали активно залучатися до політичних партій, а початок XX століття позначився зростанням чисельності жіночих організацій різного спрямування.

У 1909 р. формуються організації нового типу – жіночі клуби, які розглядалися як самостійні організації феміністичної орієнтації. До них належали: Київський жіночий клуб та Київське загальне зібрання. Період 1908–1914 рр. характеризувався утвердженням феміністичної тенденції в жіночому русі. Представниці жіночих організацій брали участь у Всеросійських з'їздах (Перший Всеросійський жіночий з'їзд (1908 р.); Всеросійський з'їзд щодо боротьби з торгівлею жінками (1910 р.); Всеросійський з'їзд з освіти жінок (1913), Міжнародних конгресах [3; 6–8], Всесвітніх виставках, що сприяло залученню жінок України до загальноцивілізаційних процесів, розширювало коло уявлень та понять про механізми та методи боротьби за жіночі права.

На західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, піонеркою жіночого руху була Наталя Кобринська, яка заснувала в Станиславові "Товариство руських жєнщин". Хоч товариство не існувало довго, все ж його ініціаторка знайшла інші вияви популяризації жіночого руху, головним чином через видавничу діяльність (альманах "Перший вінок", 1887 р.). У 1880 р. українки Східної Галичини вислали петицію до Віденського парламенту щодо надання права жінкам отримувати вищу освіту, а в 1891 р. у Стрию було організоване перше жіноче віче.

Одночасно зі створенням і кількісним зростанням жіночих організацій на західноукраїнських землях йшло залучення жінок до діяльності різноманітних громадських організацій, наприклад, до роботи у "Просвіті", педагогічному товаристві, "Руській бесіді", кооперативі "Народна торгівля". Отже, діяльність жіночих товариств сприяла новому психологічному сприйняттю жінки у суспільстві.

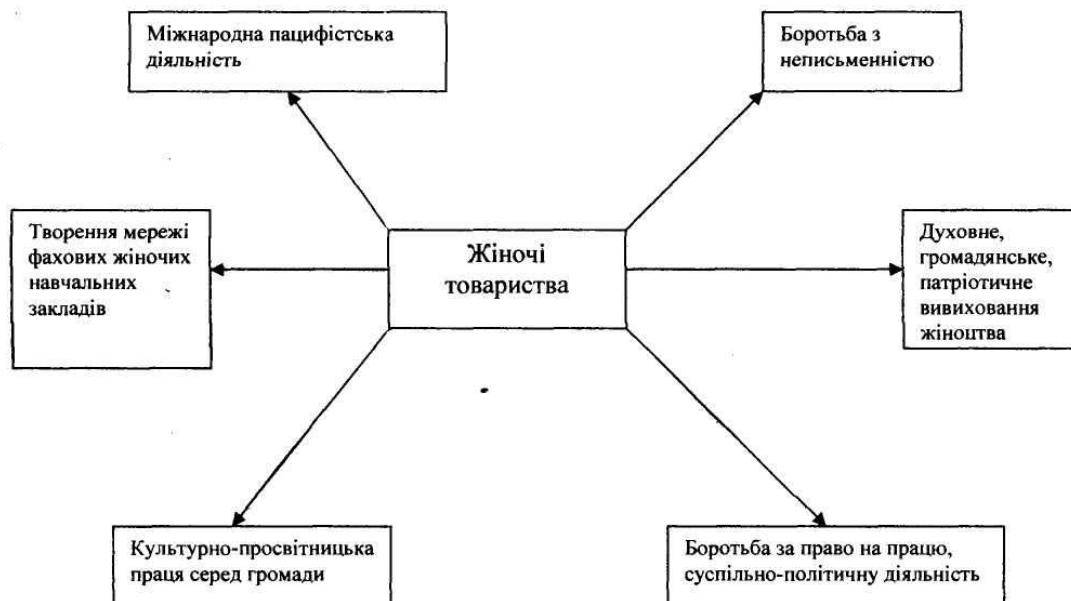
Українки не залишилися осторонь і у воєнні лихоліття. Коли чоловіки опинилися на фронті, жінкам довелося перебрати на себе всі функції: господиня дому, робітниця на заводі, жінка-фронтвий лікар тощо. Одночасно вони вишукували можливості для просвіти населення. Саме через виховання дітей та дорослих українські просвітительки популяризували і утверджували цінності, які, на переконання діячок жіночого руху, були необхідними для повноцінного поступу народу відповідно до його культурних потреб та суспільно-політичних інтересів, детермінованих конкретними історичними обставинами. Такими базовими просвітницькими цінностями виступало національне виховання, гуманізм, моральність, духовність, демократизм, пошана до жінки, матері [5, с. 62].

Отже, діяльність жіночих організацій періоду Першої світової війни була тісно пов'язана з актуальними національно-суспільними потребами. У воєнні роки жіноцтво брало активну участь у добровільній та санітарній роботі. У Києві та інших містах українські жінки працювали у "Товаристві допомоги біженцям", допомагаючи втікачам та полоненим. Київський український клуб був перетворений на шпиталь, у якому працювали жінки, ведучи одночасно національно-виховну роботу серед поранених.

Аналогічно активно в харитативній сфері працювало жіноцтво Західної України. У Відні українські жінки заснували комітет допомоги пораненим воякам. Молоде жіноцтво входило до складу військових частин, багато жінок та дівчат працювали як медсестри, служили в армії, зокрема, хорунжа Олена Степанів [9, с. 241–242].

Револуція 1917 року втягнула жінок до громадської та політичної діяльності. До Української Центральної Ради їх увійшло 11 (дві стали членами Малої Ради). У вересні 1917 року в Києві відбувся з'їзд, на якому засновано Український жіночий союз. Також виходив часопис "Жіночий Вістник" [2, с. 2–3].

У той же час українські жінки вперше вступили у міжнародні жіночі організації. З цією метою у 1919 році в Кам'янці-Подільському створено Українську жіночу національну раду. Її делегати брали участь у конгресах Міжнародної жіночої ради (Осло, 1920) і Міжнародного жіночого союзу (Женева), а в 1921 р. в Конгресі Міжнародної Ліги Миру і Свободи (Відень). Українська жіноча національна рада стала членом цих міжнародних об'єднань. Напрямки громадської діяльності українських та європейських жіночих організацій подано у схемі [5, с. 32].

Жіночий рух періоду між двома світовими війнами мав можливість розвиватися лише за межами радянських земель. В УРСР заборонялися будь-які форми жіночих чи харитативних організацій під гаслом існуючої рівності жінок з чоловіками. Що ж до західноукраїнських земель, то тут жіночий рух розвивався, незважаючи на несприятливі умови. У Східній Галичині найбільшою жіночою організацією був "Союз українок", перетворений з "Жіночої громади" (1917 р) [10]. Значну роль у розгортанні організованого життя відігравала жіноча преса. Організовувалися жінки й за політичним чи світоглядно-релігійним принципом. З 1934 р. почали створюватися жіночі гуртки при Українському католицькому союзі. У 1938 р. на місці ліквідованого польською владою "Союзу українок" засновано політичну організацію "Дружина Княгині Ольги".

Згідно з офіційними даними, загальна чисельність жінок, які брали участь у бойових діях становила 800 тис., а понад 150 тис. жінок були нагороджені бойовими орденами і медалями.

Ніхто й ніколи не рахував кількість жінок, мобілізованих, та добровольців, які пішли на фронт. Невідомо, скільки поранених, контужених й тих, хто стали інвалідами. Льотчиці, танкістки, розвідниці, партизанки, зв'язівки, водійки автомашин і тракторів, телефоністки, кулеметниці, комірниці, бібліотекарки, кухарки, лікарки та медсестри. Жінки замінили чоловіків на фабриках, заводах, полях. Вони взяли на себе далеко не "жіночі" справи: воювали, рили окопи, працювали на лісозаготівлях, у шахтах, гасили пожежі, вирощували врожаї. А ще вони відправляли рідних на фронт, виходжували поранених, виступали з концертами на передовій і, навіть, в такі важкі часи народжували, вигодовували та навчали дітей. Своїми листами на фронт надихали чоловіків на подвиги й підтримували в них віру у перемогу.

У липні 1945 р. у своїй промові голова президії Верховної Ради М. Калінін рекомендував демобілізованим жінкам не говорити про свої військові заслуги. Так, з перших днів після закінчення війни майже мільйонна армія жінок, яка брала участь у бойових діях, в офіційній звітності "розчинилася", перетворилася на невидимих та невідомих солдат великої війни. Фронтівки, учасниці бойових дій стали "фігурами замовчання", про яких не говорили, і які не тільки не хотіли згадувати й розповідати про війну, але й були вимушені приховувати своє військове минуле заради налагодження "нормального" життя.

У війни "нежіноче" обличчя. Саме такою залишилася Друга світова війна у свідомості наступних поколінь. Жіноча історія Друга світова залишається ненаписаною і дописати її з кожним днем стає все важче, адже тим, кому в 1941 р. було 13, сьогодні – 83.

Отже, дослідження ролі жіноцтва в громадському житті України періоду Першої та Другої світових воєн свідчило про те, що жіночі організації продемонстрували глибоке розуміння проблем і потреб українського народу; своєю організаційною, просвітницькою, фізичною працею у воєнних умовах жінки сприяли збереженню української родини, громади, нації; безпосередня практична участь жіноцтва у Першій та Другій світових війнах є взірцем громадянського героїзму українок, котрі заслужили на гідну історичну пам'ять та пошанування нащадків; славні традиції жіночого руху України повинні знайти розуміння та продовження в діяльності сучасних жіночих організацій, які

також покликані скерувати свої сили на вирішення актуальних потреб української громади, передусім, духовних, соціальних, національних.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Воскресіння, 1993. – 110 с.
2. Жіночий вістник. – 1917. – Ч. 1. – С. 2–3.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 319, оп. 1, од. зб. 40, 133 арк.
4. Енциклопедія українознавства : [слов. частина]. – Париж ; Нью-Йорк, 1955. – Т. 1. – С. 38.
5. Кобельська О. Просвітницька діяльність жіночих організацій України (кінець XIX – перша половина XX ст.) / О. Кобельська. – Тернопіль: Мандрівець, 2007. – 234 с.
6. ЦДАЛ України, ф. 319, оп. 1, од. зб. 4, 67 арк.
7. ЦДАЛ України, ф. 319, оп. 1, од. зб. 75, 45 арк.
8. ЦДАЛ України, ф. 872, оп. 1, спр. 20, 68 арк.
9. Олена Степанів // Шлях виховання й навчання. – 1932. – Ч. 12. – С. 241–242.
10. Статут товариства “Союз українок” у Львові : З друкарні “Діла”, 1917. – 19 с.

Ольга Христенко

РОЛЬ ЖЕНЩИН В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЫ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ И ВТОРОЙ МИРОВЫХ ВОЙН

У статті представлено досвід громадської діяльності українських жінок, їх роль в період Першої та Другої світових війн

Ключові слова: жіночі організації, громадська діяльність, Перша світова війна, Друга світова війна, “жіночий лик” війни

Olga Khrystenko

THE ROLE OF WOMEN IN PUBLIC LIFE IN UKRAINE DURING THE FIRST AND SECOND WORLD WARS

The article shows the experience of public activity of Ukrainian women, its social role during the First and Second World Wars

Key words: women's organizations, First World War, Second World War, “female image” of war.

УДК 339.543(438)(091)(477.8)“19”

Святослав Русенко

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Статтю присвячено дослідженню організаційних особливостей здійснення митної справи у Західній Україні. Крім того, важливе місце відведено організації митної справи на новостворених кордонах та всередині митної території.

Ключові слова: Річ Посполита, Західна Україна, державні органи влади, митна справа, митні органи.

Внаслідок перерозподілу територій після Першої світової війни на карті Європи, Польща постала в межах нових кордонів. Західноукраїнські землі, незважаючи на дипломатичні та військові спроби УНР та ЗУНР, так і не здобули незалежності. Країни Антанти, попри дискусії про долю Східної Галичини, Західної Волині та Прикарпаття, прийняли рішення про передачу цих земель під владу Польщі. Організація належної системи державного управління та розподіл владних повноважень, зокрема, здійснення митної справи стало першочерговим питанням для польської держави.

Актуальність дослідження полягає у тому, що в статті досліджуються особливості діяльності польських митних структур у Західній Україні в міжвоєнний період.

Метою роботи є дослідження особливостей діяльності митної справи у Західній Україні у міжвоєнний період.

Досліджувана проблема частково аналізувалась Л. Присташ у праці “Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921–1939)” [8], С. Кобринською у праці, присвяченій Ризькому мирному договору [6], П. Шеремета у “Правовому регулюванні митної діяльності в Україні” [14]. Н. Сай у статті “Становлення та розвиток митної справи у Галичині (середина XIII ст. – 1939 р.)” [11]. Проте особливості діяльності польської митної служби власне у Західній Україні потребують окремого дослідження.

Діяльність польської митної служби у Західній Україні мала свою специфіку, викликану певними історичними та соціально-економічними чинниками, котрі були визначальними у ставленні Польщі до цих теренів і відтворювали загальну ситуацію, пов'язану зі ставленням польської влади до українців. До таких особливостей відносилися такі, як формування митних органів управління, що здійснювали митну справу, організація митної справи, новостворені кордони, пріоритетність економічного розвитку. Ці особливості мали місце як в силу політичних подій, так і в силу конкретних об'єктивних обставин.

Формування митних органів управління, виступало нагальною потребою Польщі в нових історико-економічних умовах. Законодавчо цей процес закріплювався 31 липня 1919 р. з прийняттям закону "Про тимчасову організацію влади та фінансових органів". Податкові органи, структури фінансового характеру, державних монополій, фінансові каси створювалися у кожній адміністративній одиниці, інші ж органи: акцизу, монополії, митниці створювалися за необхідністю [24, с. 690].

Таким чином, законодавство передбачало створення митниць, але з невизначеним статусом та місцями їх розташування.

2 серпня 1919 р. прийнято тимчасовий закон "Про організацію адміністративної влади другої інстанції" [22, с. 698-700], відповідно до якого у Польщі утворювалися Варшавське, Лодзьке, Келецьке, Люблінське і Білостоцьке воєводства. Столиця Речі Посполитої – Варшава виділялась в окрему адміністративну одиницю. Вказаний тимчасовий закон містив у додатку проект адміністративного поділу на воєводства, у якому зазначався перелік найбільших населених пунктів, що входили до кожного з перелічених воєводств. Особливість цього тимчасового закону полягала у передбаченні організації влади лише на території так званої "Польщі А" – етнічних польських земель. У законі відсутні будь-які згадки про західноукраїнські землі, що підтверджує додаток, який у своєму переліку не згадує про жодне місто, розташоване в межах сучасних адміністративно-територіальних одиниць Західної України. Це пов'язано з воєнними діями Польщі спочатку проти Української Галицької Армії, а потім проти радянських військ аж до 1921 року та політичної невизначеності Антанти, щодо становища Східної Галичини та визначення лінії кордону.

Питання східного кордону Другої Речі Посполитої піднімалося 29 січня 1919 р., коли Верховна Рада Паризької мирної конференції перейшла до розгляду справ Польщі. На цій конференції провідну роль відігравали керівники Франції, Великобританії і США. Версальські домовленості щодо Польщі були вкрай дискусійними та важкими. Ставлення до неї було неоднозначне. Франція та Великобританія підтримували Польщу, вважаючи її важливим чинником європейської політики на Сході, зокрема стосовно "санітарного кордону" проти більшовиків. Натомість проти польських територіальних претензій виступав англійський прем'єр Девід Ллойд Джорд, який поставив під сумнів право на включення до складу Польщі територій, на яких поляки становили меншість. Після тривалих і драматичних дискусій у комісіях, 28 червня 1919 р. підписано Версальський договір, за яким Німеччина втрачала значні території в Європі та у колоніях, зобов'язувалася сплатити значні репарації та відшкодування, не могла утримувати армію і флот. Територія, що відійшла до Польщі згідно з Версальським договором, становила понад 45 тис. км² з населенням 3 млн осіб, з яких 61,3 % становили поляки [5, с. 446, 451–452].

Польсько-радянська війна почалася з першої незапланованої сутички, що сталася під Березою Картузькою у Білорусії 14 лютого 1919 р. [3, с. 739]. Польські війська під командуванням генерала С. Шептицького розпочали контрнаступ проти Червоної армії і незабаром окупували Пінськ, Мінськ і Вільно [5, с. 450-451]. 6 травня вони вступили до Києва [3, с. 740-742]. Але влітку ситуація змінилася. Після зміни співвідношення сил, у червні відбувся прорив фронту та наприкінці червня радянські війська увійшли у Польщу й скерували війська на Варшаву.

Керівники польського уряду і армії звернулися за допомогою до країн Антанти, яка обіцяла підтримку за певних умов. Польща мала повернути Литві її столицю Вільнюс, захоплену в 1919 р., обмежити територію на сході її етнографічними землями по "лінії Керзона", і зобов'язатися прийняти будь-яке її рішення щодо майбутнього статусу Східної Галичини. Поляки на це погодилися [9, с. 110].

Незважаючи на продовження воєнних сутичок, польсько-радянська війна завершилася 12 жовтня 1920 р., підписанням договору про перемир'я і прелімінарний мир [4; 21, с. 331–346]. Він визначив тимчасові умови миру та зафіксував згоду радянської сторони на те, щоб Західна Білорусія і Західна Україна залишалися у кордонах Польської держави. У додатку № 2 до цього договору відзначалася лінія кордону, яка пізніше за своїм змістом ще раз була відтворена в Ризькому мирному договорі від 18 березня 1921 р. [20] між Польщею з одного боку та УРСР і РРФСР, що також представляла БСРР (Білорусію), з другого. На ділянці від району Несвіжа до

р. Двіни розміщаються польські війська, а російсько-українські війська – в 15 кілометрах на схід від обумовленого державного кордону [10, с. 35].

Відповідно до Ризького договору встановлювався кордон між Польщею та УРСР по лінії, вздовж напрямку до залізниці Олевськ – Сарни, с. Мишаковка, гирло р. Корчик, с. Милятин, м. Острог, р. Вілія, с. Ходаки, м. Білосорка, р. Збруч до р. Дністер [20, с. 815]. Вздовж кордону розміщалися митні пункти пропуску на міжнародних автошляхах у населених пунктах Острог, Підволочиськ, Гусятин, Скала, Окоп Святої Тройці. Поряд з цим, захоплення Румунією Північної Буковини спричинило розширення двосторонніх відносин з Польщею та створення митних пунктів пропуску на спільному кордоні в Устях, Заліщиках, Снятині, Кутах. З Чехо-Словаччиною, яка на той час захопила Закарпаття, Польща мала митні пункти пропуску через кордон у Сланках та Барвінку біля Дуклі, Мушині.

Після підписання договору про перемир'я і прелімінарний мир, 3 грудня 1920 р., згідно з законом "Про тимчасову організацію адміністративних органів другої інстанції (воєводства) на території Королівства Галіції та Лодомерії з Великим Краківським Князівством, а також на введених в межі Речі Посполитої території Спіжа і Орави", визначалося утворення Краківського, Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств, де в додатку зазначався територіальний поділ на воєводства [23, с. 2064-2066]. 27 квітня 1921 р., згідно з розпорядженням міністра фінансів, утворено казначейські органи на території Краківського, Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств [17, с. 596], у функції яких входило здійснення управління митною службою в Польщі. 17 травня 1921 р. окремим розпорядженням передбачалося офіційне самостійне управління воєводствами з 1 вересня 1921 р. [19, с. 680].

11 жовтня 1922 р. згідно з розпорядженням Ради Міністрів створено дирекції мит або митні дирекції як територіальну владу другої інстанції на російському та австрійському кордонах. Такі дирекції мит утворено у Варшаві, Вільнюсі і Львові [18, с. 1567]. Західна Україна входила у сферу діяльності дирекції мит у Варшаві та Львові. Дирекції мит у Варшаві підпорядковувалися воєводства: Варшавське, Келецьке, Лодзьке, Люблінське, Волинське, Поліське і частково Білостоцьке, а дирекції мит у Львові підпорядковувалися воєводства: Краківське, Львівське, Станіславське і Тернопільське [18, с. 1567]. Дирекція мит у Львові перебрала повноваження здійснення митної справи від казначейських органів у Львові й Кракові [18, с. 1568].

Дирекція мит у Львові відповідно до ієрархічної структури митної системи була основною митною установою, що знаходилась безпосередньо на теренах Західної України та здійснювала нагляд над митницями нижчого рівня. Однак необхідно зауважити, що дирекція мит у Варшаві також мала у своєму підпорядкуванні митні органи, що знаходилися у Західній Україні, а саме у Волинському та частково у Поліському воєводствах. Таким чином, дві митні дирекції, що підпорядковувалися безпосередньо міністерству фінансів Польщі, організовували та здійснювали нагляд за митною службою Польщі у Західній Україні.

Відповідно до § 2 розпорядження міністра фінансів "Про митні процедури" від 13 грудня 1920 р., митні органи Польщі ділились відповідно до своєї діяльності на митні органи першого і другого класу. Повноваження митниць різних класів відрізнялися тим, що митні органи першого класу могли відправляти будь-які товари, незважаючи на їх кількість або величину мита. Митниці другого класу, розташовані на навколишніх шляхах, здійснювали митне оформлення експорту тільки деяких видів товарів та у встановлених межах, згідно з табелем, а при увезенні – лише товарів, звільнених від мита. Крім митних органів першого та другого класів створювались митні пости з метою переходу подорожніх та жителів прикордонної смуги [10, с. 37].

Станом на 1930 р. у Польщі функціонувала 61 митниця першого класу, 123 митниці другого класу і 20 митних представництв [15]. Дирекції мит у Львові підпорядковувались митниці першого класу в Кракові, Львові, Мушині, Перемишлі, Снятині-Залуччі, Станіславові, Здолбунові. Відповідно до визначених повноважень митниці у Чорному Дунайці, Ясінові Польному, Кутах, Лавочному, Лупкові, Підволочиську, Сянках, Вороненці, Заліщиках мали статус першого класу при експорті, та другого класу – при імпорті, хоча деякі такі митниці спеціалізувалися на конкретних групах товарів. Наприклад, митниця у Лавочному спеціалізувалася на увезенні свіжих та сушених овочів, митниця у Лупкові – на увезенні горіхів, кави, митниця у Підволочиську – на увезенні чи вивезенні в УСРР залізної руди, митниця у Заліщиках – на увезенні чи вивезенні солоних чи сухих шкір [13, арк. 81–88].

Оформлення решти товарів, що не відносилися до спеціалізації цих митниць і оформлялись ними з дозволу директорату мит, якому вони підпорядковувались лише у зоні діяльності митного органу першого класу. До другого класу відносилися митниці у Барвінку, Хохолуві, Сухій-Горі, Чижні, Окопах Святої Тройці, Кулачині, Кутах-мосту, Лисій Полянці, Недзіці. Митні переходи, що були у підпорядкуванні дирекції мит у Львові знаходилися у Мостіцах, Яблуниці, Юрдові, Клімеці, Конечні, Кожеці, Мушинці, Острогу, Оженна, Північні, Серафінці, Сянках, Вишкові, Заліщиках, Завалі, Жегестові. Ці митні переходи здійснювали пропуск подорожуючих без товарів [13, арк. 81–88].

Серед зазначених митних органів та митних переходів 16 з них здійснювали митне оформлення на залізничному транспорті.

До них відносились митниці в Чорному Дунайцю, Ясінові Польному, Кракові, Кутах, Львові, Лавочному, Лупкові, Лисій Полянці, Підволочиську, Перемишлі, Сянках, Снятині-Залуччі, Вороненці, Заліщиках, Здолбунові, та митний перехід в Мостіцах [12–13].

Загалом землі, що увійшли до складу Польщі, відрізнялись у господарському відношенні. Польський уряд поділив країну на дві території: "Польщу А" та "Польщу Б". До першої входили корінні етнічні польської землі, які були більш розвинені, до другої – переважно західноукраїнські та західнобілоруські, які були переважно відсталим сільськогосподарським краєм з великими соціальними та національними контрастами. Для території "А" був визначений швидкий індустріальний розвиток, а територія "Б" мала залишатися ринком збуту польських товарів та джерелом сировини [7]. Кордон між "Польщею А" та Польщею "Б" умовно проходив по Віслі [5, с. 460]. Незважаючи на те що до 1939 року найбільша кількість основних міжнародних транзитних шляхів проходила через територію західноукраїнських земель [16], такий поділ за економічним розвитком повільно поглиблювався. Фактично Польща "Б" була сировинним додатком. Східна Галичина та Західна Волинь були аграрними регіонами, які постачали Центральній Польщі дешеву сировину, купуючи дорогі готові товари [2, с. 117]. Аналогічна ситуація була з експортом, де переважно вивозилася сировина, а не готова продукція. Так, низка фірм Станіславова вивозили за-кордон, передовсім, лис і лісоматеріали, шкіри, хміль, худобу, птицю, яйця, пір'я, фрукти [1, с. 78, 79]. На Тернопільщині 19 грудня 1923 р. був заснований Подільський союз кооператив, що в подальшому експортував яйці до Німеччини, Англії, Франції, Італії та Іспанії [2, с. 115].

Отже, організація митної служби, що здійснювалась у Західній Україні остаточно не була визначена аж до 1921 року. Міністерство фінансів фактично здійснювало керівництво нею через казначейські органи, що на території "Польщі Б" утворилися у 1921 році. Воєнні дії поляків з УГА та Червоною армією не дали можливості у Західній Україні у порівнянні з рештою території Польщі вчасно створити апарат державного правління, в тому числі належну організаційну структуру митних органів.

Проведення частини кордонів Другої Речі Посполитої з УРСР, Румунією та Чехо-Словаччиною саме територією Західної України забезпечили розміщення значної кількості митних органів у Східній Галичині, на Волині та Прикарпатті.

Список використаних джерел

1. Баранський К. Станіславів до і після 1919 року / К. Баранський. – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2009. – 109 с.
2. Бармак М. В. Наш край – Тернопільщина / М. В. Бармак, О. Я. Бармак. – Тернопіль, 1997. – 154 с.
3. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс: [пер. з англ. П. Тарашук]. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. – 1080 с.
4. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов – К.: Юрінком Інтер, 2001 – 640 с.
5. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
6. Кобринська С. Б. Ризький мир як завершальний етап боротьби 1917–1921 рр. за утвердження української державності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / С. Б. Кобринська. – Київ, 1996. – 24 с.
7. Новітня історія України. Західноукраїнські землі в 1921–1938 рр. Українські землі у складі Польщі [Електронний ресурс] // Книги та підручники з історії України та всесвітньої історії. – Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/book/new/121.html>
8. Присташ Л. Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921–1939): дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / Присташ Лідія Тихонівна. – Львів, 1998. – 220 с.
9. Русенко С. Я. Законодавчі підстави розвитку митної справи на новостворених кордонах в період з 1919 по 1939 рр. на західних землях України / С.Я. Русенко // Вісник Академії митної служби України. – № 3. – Дніпропетровськ. – 2005. – С. 109–114.
10. Русенко С. Я. Організаційно-правові засади функціонування митних органів на західних землях України (1919–1922 рр.) / С. Я. Русенко // Університетські наукові записки. – Хмельницький. – 2007. – № 1(21). – С. 33–39.
11. Сай Н.Я. Становлення та розвиток митної справи у Галичині (середина XIII ст. – 1939 р.) / Н. Я. Сай // Радник Український юридичний портал. – Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/559-mutne/151261939-.html>.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 162, оп.1, спр. 209, арк. 73.
13. ЦДІАЛ України, ф. 162, оп. 1, спр. 598, арк. 81–88.
14. Шеремета П.М. Правове регулювання митної діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: "Теорія управління; адміністративне право та процес; фінансове право; банківське право" / П. М. Шеремета. – О., 1999. – 16 с.
15. Historia [Електронний ресурс] // Urząd Celný (Baza Urzędów Celnych). – Режим доступу: <http://urzedcelny.pl/historia>.
16. Mapa samochodowa Polski 1939 roku (stan dróg na 1939/40). – Warszawa: πTR Kartografia, 2005.
17. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 27 kwietnia 1921 roku w przedmiocie utworzenia Izb skarbowych na obszarze województw: Krakowskiego, Lwowskiego, Stanisławowskiego i Tarnopolskiego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. – № 41. – Poz. 254. – S. 595–598.
18. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 października 1922 roku w przedmiocie ustanowienia Dyrekcji cef, jako okręgowych władz II

instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego i austriackiego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1922. – № 91. – Poz. 846. – S. 1567–1568. 19. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 maja 1921 r. w przedmiocie wykonania art. 3 ustawy z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 46. – Poz. 282. – S. 680–681. 20. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 49. – Poz. 300. – S. 814–867. 21. Umowa o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską z jednej a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony podpisana w Rydze w dniu 12 października 1920 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921. – № 28. – Poz. 161. – S. 331–346. 22. Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 roku o organizacji władz administracyjnych II instancji // Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1919. – № 65. – Poz. 395. – S. 698–700. 23. Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – № 117. – poz. 768. – S. 2064–2066. 24. Ustawa z dnia 31 lipca 1919 roku o tymczasowej organizacji władz i urzędów skarbowych // Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1919. – Nr 65. – Poz. 391. – S. 689–691.

Святослав Русенко

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛЬСКОЙ ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Статья посвящена исследованию организационных особенностей осуществления таможенного дела на западноукраинских землях, которые находились под властью Польши, организация таможенного дела на вновь созданных границах и в середине таможенной территории. Проведен обзор экономического развития территории Польши.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая, Западная Украина, государственные органы власти, таможенное дело, таможенные органы.

Svyatoslav Rusenko

FEATURES OF POLISH CUSTOMS WESTERN UKRAINE IN THE INTERWAR PERIOD

The article is devoted research of organizational features of realization of custom business on West Ukraine earths which were under power of Poland, organization of custom business on the accrued scopes and in a middle custom territory. The review of economic development of territory of Poland is conducted.

Key words: II Rzeczpospolita, Western Ukraine, government organs, custom business, custom organs.

УДК 94(477)

Ярослав Дзісяк

ПЕРЕБІГ БОЙОВИХ ДІЙ НА ЧОРТКІВЩИНІ У ЛИПНІ-СЕРПНІ 1920 Р.

У статті аналізується перебіг воєнних подій на Чортківщині в період останнього року національно-визвольних змагань за участю армій УНР, Росії та Польщі. Досліджуються окремі аспекти суспільного становища у повіті після встановлення радянської влади у серпні 1920 року на основі спогадів учасників та неопублікованих архівних матеріалів.

Ключові слова: 3-тя Залізна Дивізія, кінна армія М. Будионного, Галицька радянська соціалістична республіка, Чортківський повітовий революційний комітет, повітова міліція.

Актуальність цієї теми обумовлена потребою різноаспектного неупередженого дослідження історії Чортківщини, що сприятиме ширшому пізнанню маловідомих воєнних подій, оскільки період другої половини літа 1920 року у публіцистичній та науковій літературі висвітлений надто поверхнево – наявні лише окремі спогади військових керівників.

Об'єкт статті – громадське, політичне та воєнне становище Чортківського повіту упродовж липня-серпня 1920 року.

Предмет дослідження – характеристика бойових дій при відступі підрозділів армії УНР південною Тернопільщиною та основних аспектів суспільного життя Чортківщини, визначених радянською адміністративною системою.

Мета дослідження – проаналізувати перебіг бойових дій на Чортківщині упродовж липня-серпня 1920 р.

Об'єкт, предмет і мета дослідження обумовлені вирішенням таких основних завдань: простежити відступ українських військ; проаналізувати висвітлення бойових дій у вітчизняній науковій літературі; дослідити специфіку діяльності силових структур радянської влади.

При дослідженні цієї теми опрацьовано необхідну літературу, представлену спогадами учасників воєнних подій періоду – праці генерала М. Омеляновича-Павленка [8] та генерала О. Удовиченка [6], дослідження сучасних істориків Я. Грицака [1], В. Савченка. Окрім того, автор опрацював фонд 2309, опис 1. "Чортківський повітовий революційний комітет" Державного архіву Тернопільської області [7; 9–10].

1920 рік був третім завершальним роком воєнної боротьби за утвердження українцями власної держави. Упродовж цього року Україна зазнала зміни влади. Воєнно-політичні трансформації відбулися і на Тернопільщині, зокрема, на теренах Чортківщини. До середини липня кінна армія під командуванням С. Будьонного змусила польсько-українські війська відступити за Збруч. Я. Грицак стверджує, що українське населення, внаслідок польських реквізицій у Наддніпрянській Україні, в ході спільного (союзницького) визвольного наступу армій С. Петлюри та Ю. Пілсудського, контрнаступ Червоної армії сприймало як визволення [1, с. 155]. Галичани на загал були позбавлені такого ентузіазму. Сучасник тих подій, історик І. Нагаєвський писав, що "... зайняли частину Галичини по Гнилу Липу й Дністер. В Тернополі був створений уряд Галицької Радянської Соціалістичної Республіки під головуванням "малороса" Задонського" [2, с. 354].

Згідно з дослідженнями В. Савченка відомо, що 14 липня 1920 р. армія УНР відходить за Збруч, в уже "польську" Галичину, а 15 липня на землях Тернопільщини і східної Львівщини проголошується маріонеткова Галицька РСР [3, с. 335]. У праці "Історія галицького стрілецтва" М. Литвин і К. Науменко радянське вторгнення описують як "вбиття пілсудчиків" [4, с. 170].

Радянська система використовувала перевірену методику – творити місцеві адміністративні структури з представників місцевих сил.

22 липня 1920 р. напрям основного удару Червоної армії на українському фронті зміщується з Волині у Галичину. 1-у кінну армію, частини 12-ї і 14-ї армій повертають на південний захід, у напрямку Львова. 23 липня поточного року командування Червоної армії наказує 1-й кінній армії не пізніше 29 липня захопити Львів, а 14-ї армії – Львівщину. Однак, командувач Західним фронтом, М. Тухачевський вимагав переходу основних сил під Замостя, для згурпування напряму удару на Варшаву. Внаслідок цього виник гострий конфлікт, план наступу на Варшаву поступився ідеї двох ударів – на Варшаву і на Львів [3, с. 332].

Останній більшовицькій владі був важливим в політичному контексті, оскільки у ньому планувалось розмістити майбутню столицю радянської Галичини. 26 липня Тернопіль проголошувався тимчасовою столицею республіки. Оволодіння обласним центром тимчасово стабілізувало фронт по річці Серет. З району Проскурова наступ проводили 41-а і 60-а дивізії. Упродовж 14–26 липня українські війська утримують позиції між Дністром і Гусятином, з 27 липня – по лінії річки Серет. Керівництво УНР перебралось до Скали-Подільської, з часом між селом Джурич Чортківського повіту і містом Бучач, закріпивши оборону на річці Стрипа [3, с. 331–332].

Як згадував генерал О. Удовиченко, внаслідок прориву на півночі польського фронту армією С. Будьонного, поляки відступили на лінію річки Серет. Наприкінці липня у районі Чорткова зосереджено 3-ю Залізну і Запорозьку дивізії. 27 липня командування польської армії наказало командирі Залізної дивізії, полковнику (на той час) О. Удовиченку разом із Запорізькою ліквідувати прорив Червоної армії в районі Чорткова. На позиціях вздовж ріки "протягом майже десяти днів ворог енергійно атакував різні відтинки українського фронту. Особливо уперті бої були під Чортковом [5, с. 168]. Залізна дивізія була "карею швидкої допомоги" не тільки для своїх, а й для поляків". Командир Залізної дивізії для ліквідації прориву викликав 3-й кінний полк до Джурича, щоб на ранок 31 липня почати наступ, в той же час, вислати кінну розвідку на Чортків. Згідно з донесеннями командира 3-го кінного полку, доповненими інформацією штабу Запорізької дивізії, Червона армія зайняла позиції на правому боці річки Серет від Чорткова [6, с. 71].

Проте звільнити місто не вдалося, оскільки розташування ворожих позицій не дозволяло це зробити. Документальним свідченням місцевого органу самоуправління про жахливі наслідки боїв є посвідка із печаткою громадського уряду села Вигнанки, у якій зазначено, що: "Місцевий Ревком стверджує, що ґаздівство Йосипа Гальшевського згоріло в цілості від стрілу гарматного дня 28 (середа) липня 1920 по полудні. 10 серпня 1920 р." [7, арк. 6].

Події серпня 1920 року описує у своїх спогадах генерал армії УНР М. Омелянович-Павленко: "В той час, коли на армію в цілому сипалися як з хмари в місцевій пресі всілякі обвинувачення, армія виявляла рідку боєздатність" [8, с. 419]. 26 липня, в останній день бою на Збручі, червоноармійці форсують річку, їх кінна бригада, підкріплена кіннотою 44-ї радянської дивізії, загальною чисельністю до 900 шабель, проривається аж до Пробіжної, знищивши польські етапові курені. Розпочався період тривалих боїв кінноти, загальною чисельністю, більше дві тисячі чоловік з обох боків: 3-й кінний полк, кінна сотня штабу дивізії, Окрема кінна дивізія, штабові сотні 7–9 бригад – з боку армії УНР. Бій завершився повним успіхом на користь українського війська. Надалі, українська армія активно обороняла лінію річки Стрипи. Дивізії першої лінії розташовувалися по річці Джурин, ближче до Дністра, у напрямках на Товсте і Ягольницю, зосередилася група полковника Загородського – 2-а і 4-а Київські та Волинська дивізії, в околицях Джурина, на залізничній колії Бучач – Гусятин, і на північ по річці Джурин, знаходилася 3-я Залізна дивізія полковника О. Удовиченка, подалі стояла 1-а Запорізька та Окрема кінна дивізії, штаб армії – в місті Бучач [8, с. 419].

Близької другої години ночі 2 серпня, надійшло телефонне повідомлення від команди 3-ої дивізії про прорив червоною кіннотою фронту, що передувало загальному відступу обозів та армійських транспортів на захід від Бучача. Зі слів генерала М. Омеляновича-Павленка, він з конвоєм вирушив до місця постю кінної дивізії, щоб звідти мати кращу орієнтацію, "...гарматні стріли і окремі кулеметні черги на колії свідчили, що бронепотяги "Кармалюк" і "Запорожець" були ще поміж станцією Бучач і Джурин... до темряви ворог не рушив далі, він обмежився зайняттям Джурина і лише посунувся своїми передовими відділами на Бучач. Мій висновок був: на ранок червоні поширять свій клин на південний захід і будуть форсувати Стрипу" [8, с. 420].

Доповненням до поданого є продовження спогадів командира Залізної дивізії. 4 серпня розвідка 3-го кінного полку донесла, що села Палушівка-Полівці-Джурині зайняті червоноармійцями. Попередній наказ польського командування про наступ, не був реалізований, оскільки "поляки знову згинували з фронту". Натомість українське командування наказало частинам Залізної дивізії знову перейти Стрипу [6, с. 71]. На основі наведеного можна зробити висновок про те, що відступ відбувався організовано, особовий склад не був деморалізований, за твердженням деяких дослідників, більше того, були наявні й бойові успіхи.

Варто зауважити той факт, що особовий склад частин Червоної армії був укомплектований галичанами. У складі 14-ї та Кінної армій перебувало немало стрільців, що у кризовий період перейшли з Української Галицької армії до червоноармійців (частина з них, згодом втекла з-під російського командування, перейшовши у дієву армію УНР та повстанські загони). Вони повертались на Батьківщину, щиро сподіваючись, що з приходом радянської влади настане покращення умов життя. Радянська влада довірила окремі посади в адміністративних структурах галичанам [4, с. 171–172]. Присутність галичан у радянських органах влади помітна із мовного стилю документації. Проте "галицькій" кадровій політиці радянської влади є і цілком прагматичне підтвердження. У рапорті начальнику особового відділу ВНК при революційній раді вказувалося наступне: "Доношу до вашего сведения, как в Городе Чорткове, также в его раене предстоит большая работа по раскрытию Петлюровских и Польских организаций в распоряжение которых имеется масса оружия в чем у меня имеется удостоверенное сведение и по этому я вынужден к вам с просьбою о помощи мне в работу опотных сотрудников командировать ко мне кое бы владели бы украинским и польским и немецкими языками например в данное время в Г. Чорткове находится ТОВ. БУХМАН который бегло владеет украинским и польским и немецким языками, кроме сего он опытный следователь и канцелярист, и умеет лавировать с людьми что местное население воспиточные в духе утонченном и вежливости, что весьма ценят, а потому прошу командировать ко мне хоть временно означеннаго ТОВ. БУХМАНА, и также других по возможное сотрудников, а о дальнейшем свидение буду посылать еженедельно. Начальник секретного отдела при ревкому Г. Чорткова [7, арк 16].

Однак невдовзі "радість революційного оновлення", була обумовлена впровадженням української школи, створення комітетів незаможних, сільськогосподарських комун бідних селян, безкоштовних медичних закладів, визволення частини арештованих галичан із радянських таборів для військовополонених кардинально змінилось. Самоуправні реквізити військових підрозділів у селах, оподаткування господарства за національною ознакою викликали негативну реакцію галичан [4, с. 172]. Невдовзі місцеве населення почало виявляти обурення та спротив форсованим діям радянської окупаційної системи. Більше того, після відступу української та польської армій теренами Чортківщини, а також ще з часів Першої світової війни, в цивільного населення залишалась зброя. Повітова влада зверталась до сільських ревкомів із суворим попередженням щодо цього, текст якого подається в оригіналі: "Нигаино наказую Вам изибрати у громадян всього зброю и нигаино приставити до Тайного оперативного видилу мисто Чорткив Улица Трибунальна

бувшого суда за не исполнения сего наказа будет сельский Ревком арештован сроку до 25 серпня. 21 августа 1920 г. [7, арк. 7].

Силові структури своїм агентам з місцевих жителів надавали посвідчення, у яких вказувалося: "Пред'явник цього тов. БЕЙКО ІПАРІОН є дійсно а г е н т ІІ ряду тайного оперативного відділу при повітовому ревкомі ЧОРТКІВ. Має право задержати кожду підозрілу особу также спекулянтів. Має вільний вхід до так приватних як і публічних льокалів всякого рода і в кожній порі. Має право ходити по улицях в кожній порі дня і ночі. Просить ся всі військові і цивільні власти дати вище названому як найдалше ідучу охорону і поміч. Важна до 10 вересня 1920 р. Начальник тайного оперативного відділу. 19 серпня 1920 р. [9, арк. 1]. Аналізуючи посвідчення, але з датою дії до 1 вересня, були видані 24 серпня – Богданову Івану, Кравченку Івану, Чотипському Михайлу, Сірику Степану, 25 серпня – Ляуферу Давиду, 31 серпня – Корніцкому Євгену [9, арк. 2, 4, 5, 7, 9, 12]. Посвідчення схожого змісту, але зі статусом секретаря таємного оперативного відділу мали Комишин Іван, Гошовський Владислав та інші [9, арк. 3, 13].

Вартим уваги є наступний документ правового ідеологічного характеру – пропуск, у якому "Разрешается Тов. Доминику Скибу проход в Особый отдел 41 дивизии по делам брата своего Юзефа Скиба есть действительно сочувствующий коммунист и по этому просим Особый отдел 41 дивизии освободить тов. Ю. Скиба. Начальник секретного оперативного отела. 31 августа 1920 г. [10, арк. 13].

Зразком іншого документу є "Повновласть", проте вона мала як військовий аспект виконання, так і цивільний. Зразком останнього є надання повноти влади на проведення телефонного зв'язку: "Дано се тов. Гофману Генрикови який має право збудувати лінію телефонічну з бюро Начальника тайного оперативного відділу до будинку повітового революційного комітету. 26 серпня 1920 р. [9, арк. 8]. Днем раніше, 25 серпня, начальником таємного оперативного відділу, голові ревкому, передавалася необхідна апаратура [7, арк. 29].

Зразком надання повноти влади як представнику силових структур є мандат, згідно з яким "Позволяет ся тов. Кравченкови Иванови на переповадженє ревізії у тов. Сконя. Цими відобрания пруської машини до писання. Чортків. 19 серпня 1920 р. [9, арк. 6]. Деяко іншого змісту було надання дозволу на проведення обшуку. Проте дані правові норми та широта їхнього впровадження викликали суттєві конфлікти між посадовими особами. Так, у зверненні до начальника повітової міліції зазначалось: "Забороняю Вам переводити без мого відома всякого рода труси і перешукування. Наколи хочете який-небудь трус перевести, то прошу се повідомити і взяти собі від мене Повновласть на се. Начальник Тайного оперативного відділу ____ Секретар ____ 22 серпня 1920 р. [7, арк. 9].

Отже, перебіг воєнних подій на Чортківщині упродовж липня-серпня 1920 р. пов'язаний з вирішальними подіями, утвердження радянської влади та її діями.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
2. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – Рим, 1989, К.: Український письменник, 1994. – 413 с.
3. Савченко В. А. Дванадцять воєн за Україну / В. А. Савченко – Харків: Фолио, 2005. – 415 с.
4. Литвин М. Р. Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.
5. Удовиченко О. Україна у війні за державність / О. Удовиченко. – К.: "Україна", 1995. – 208 с.
6. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія / О. Удовиченко. – Нью-Йорк: Червона калина, 1982. – 232 с.
7. Державний архів Тернопільської області, ф. 2309, оп. 1, 164 арк.
8. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): документально-художнє видання [упорядник М. Ковальчук] / М. Омелянович-Павленко. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
9. Державний архів Тернопільської області, ф. 2309, оп. 1, спр. 2, 18 арк.
10. Державний архів Тернопільської області, ф. 2309, оп. 1, спр. 3, 17 арк.

Ярослав Дзисяк

ТЕЧЕНИЕ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ НА ЧОРТКОВЩИНЕ В ИЮЛЕ-АВГУСТЕ 1920 Г.

В статье анализируется ход военных событий на Чортковщине в период последнего года национально-освободительных соревнований с участием армий УНР, России и Польши. Исследуются отдельные аспекты общественного положения в уезде после установления советской власти в августе 1920 года на основе воспоминаний участников и неопубликованных архивных материалов.

Ключевые слова: 3-я Железная дивизия, конная армия М. Буденного, Галицкая советская социалистическая республика, Чертковский уездный революционный комитет, уездная милиция.

Yaroslav Dzisyak

COURSE HOSTILITIES FROM CHORTKIV REGION IN JULY-AUGUST 1920.

This article analyzes the progress of military events Chortkiv region during the past year, the national liberation struggle with the armies of the UNR, Russia and Poland. We study some aspects of social status in the district after the establishment of Soviet power in August 1920 based on the memoirs of participants and unpublished archival materials.

Key words: 3rd Rail Division, Cavalry Army M. Budyonny Galician Soviet Socialist Republic, Chortkiv county revolutionary committee, the district police.

УДК 94: 655. 413 (477)

Валентина Молоткіна

**МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗБЕЧЕННЯ РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНИХ
ВИДАВНИЦТВ УСРР В УМОВАХ НЕП (20-ТІ РР. ХХ СТ.)**

У статті аналізується матеріально-технічне забезпечення радянсько-партійних видавництв та їх фінансова залежність від держави в умовах НЕП в 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: УСРР, матеріально-технічне забезпечення, партійне видавництво, поліграфічна промисловість, НЕП.

Потреба вивчення видавничої справи 1920-х рр. зумовлена сучасними соціально-економічними обставинами в Україні, які багато в чому схожі з ситуацією 20-х рр. НЕП. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з особливостей функціонування радянсько-партійних видавництв та виявити можливості практичного запровадження прогресивного досвіду минулого.

Наукова новизна полягає в тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу чи не вперше зроблено спробу дослідити особливості матеріально-технічного забезпечення радянсько-партійних видавництв УСРР в умовах нової економічної політики.

Об'єктом наукового дослідження виступає видавнича справа у контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР в 1920-ті роки.

Предметом дослідження є радянсько-партійні видавництва УСРР досліджуваного періоду.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1920-ті рр., на які припадає поява НЕП та становлення і зміцнення тоталітарно-бюрократичної видавничої системи в радянській Україні.

Деякі аспекти діяльності видавництв були досліджені радянськими [12–13] істориками, проте в наш час існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на проблему матеріально-технічного забезпечення та економічної залежності радянсько-партійних видавництв від держави. Серед сучасних українських науковців, які досліджують діяльність видавництв в 1920-ті рр. можна назвати Т. Ківшар, В. Кізюна, О. Левчук, М. Тимошика [6–7; 11; 15, с. 32–34]. Зокрема, В. Кізюн звернув увагу на діяльність державних установ, суспільно-політичних, громадських організацій, які спеціалізувались на випуску друкованої продукції певного змісту і характеру з'ясував вплив держави на розвиток видавничої справи в УСРР. Аналіз наявної літератури засвідчує, що досліджувана нами проблема ще не знайшла ґрунтового, об'єктивного і цілісного висвітлення у наукових публікаціях.

В цій статті автор ставить за мету показати як в умовах НЕП посилюється економічна залежність радянсько-партійних видавництв від державних дотацій.

Відповідно до декрету Ради Народних Комісарів (РНК) РСФРР від 28 листопада 1921 р. всі видавництва переходили на госпрозрахунок, що посилювало їх економічну базу і водночас "зобов'язувало тісніше пов'язувати свою господарську діяльність з вимогами політичного життя, конкретними завданнями соціалістичного будівництва" [13, с. 51]. Здійснювати ж роботу на засадах госпрозрахунку та дбати про рентабельність і при цьому суворо дотримуватись більшовицької ідеології було досить складною справою [6, с. 160]. Перехід на госпрозрахунок у видавничій справі пов'язувався з колосальними труднощами – передусім фінансового (нестача коштів), а також технічного (розладнаність поліграфічного виробництва) та економічного характеру (відсутність необхідних економічних зв'язків видавництв з поліграфією, паперовою промисловістю і споживачами книжок) [25, арк. 22]. Тому багато видавництв працювали "дуже слабо, випускаючи в світ 1–2 книжечки" [14, с.119].

НЕП, а також вільна торгівля і переведення підприємств на самоокупність сприяли поширенню українського друкованого слова [16, с. 18]. В умовах НЕП відроджуються елементи конкуренції і методи господарювання, властиві друкарням – "лавочкам", коли з метою збереження клієнтів деякі друкарні продають свою продукцію нижче собівартості [12, с. 85].

Зміни у видавничій справі, обумовлені НЕП, зокрема надання прав окремим видавництвам на випуск та розповсюдження книжок, збільшення кількості приватних видавництв, переведення Всеукрдержвидаву (ВУДВ) на самостійність, сприяли переходу до нових форм праці. Якщо раніше масштаб діяльності ВУДВ залежав від асигнувань держави, а характер видань визначався завданнями ідейно-політичної агітації і пропаганди, то в умовах НЕП [6, с. 160], ВУДВ не виділялися державні кошти, воно могло існувати тільки за власні кошти, виручені з продажу книжок [16, с. 18].

ВУДВ мало розвиватися на засадах самоокупності й госпрозрахунку, але, як державно-адміністративний орган, воно також знаходилося і на державному забезпеченні, користуючись правами юридичної особи, зокрема, правом самостійно кредитуватися в Державному банку. Крім Держбанку, кредити надавали й державні структури: РНК, ЦК КП(б)У та місцеві губкоми. Так, 1922 р. агітпроп більшовицької партії з мільярдного фонду на закупку паперу виділив Держвидаву УСРР (ДВУ) 600 млн карбованців (крб.) [23, арк. 63]. Окрім цього, ДВУ виставляв рахунки агітпропу на виконання його замовлень. Згідно з рахунками ДВУ, приблизна вартість видань для агітпропу ЦК КП(б)У в 1922 р. складала 112568 крб. у золотій валюті [24, арк. 2]. 25 грудня 1922 р. РНК УСРР доручила управлінню фінансів видати "Пролетарію" безвідсотковий кредит у розмірі 20 млн крб. грошовими знаками, 14 лютого 1923 р. – 200 тис. крб. [22, арк. 9].

Якщо від початку запровадження НЕП жодні пільги на видавничу кооперацію не поширювалися, то через рік від промислового податку звільнялися усі видавництва і книготоргівельні установи в СРСР, у яких не було приватного капіталу [11, с. 36], тобто партійно-радянські видавництва. Зокрема, у грудні 1922 року видавництво "Пролетарій" звільнялося від промислового податку та гербового збору [20, арк. 49], що дало йому змогу покращити своє фінансове становище.

Також влада дала можливість орендувати та купувати націоналізовані друкарські підприємства. 5 грудня 1922 р. вийшла постанова "Про повернення споживчим кооперативним організаціям націоналізованих будівель" [2, с. 1000]. У грудні 1922 р. "Пролетарій" орендував другу Харківську друкарню, у серпні того ж року – восьму Київську (обидві належали ЦК КП(б)У) [25, арк. 41]. 26 лютого 1923 р. виходить ще одна постанова РНК УСРР "Про порядок відкриття друкарських підприємств та спостереження за ними", згідно з якою відкриття друкарських підприємств (друкарень, літографій, металографій) дозволялося державним установам, кооперативним та громадським організаціям, а також приватним особам. Дозвіл на право відкриття друкарських підприємств надавали відділи управлінь губернських та повітових виконкомів за згодою Всеукраїнської ради народного господарства (ВРНГ) [3, с. 117]. Нагляд за діяльністю підприємств здійснювали органи НКВС [4, с. 76].

Після прийняття у березні 1923 р. постанови "Про порядок провадження торгівлі друкарськими матеріалами й шрифтами", згідно з якою купівля і продаж друкарського устаткування дозволялася, як державним, так і приватним та кооперативним організаціям, але без права на перепродаж і за умови, що у них буде дозвіл відповідних державних установ, видавництва намагались поновити техніку, налагодити організацію праці, підвести міцну матеріальну базу під друкарську справу. Так, члени правління видавництва "Пролетарій" у 1923 р. повністю оновили устаткування Харківської друкарні, а для Київської придбано дві набірні й одну перфорувальну машини [19, арк. 35].

Незважаючи на такі кардинальні кроки, процес оновлення основних фондів проходив повільно і виключно на основі імпорту, на який з 1924 р. щорічно витрачалось до 1 млн крб. золотом, оскільки вітчизняного поліграфічного машинобудування не було [12, с. 86].

ДВУ увійшло "в полосу тяжкої фінансової кризи" [27, арк. 2] – борг 400 тис. золотими карбованцями, відсутність обігових коштів для подальшої роботи [25, арк. 13]. З метою покращення фінансового становища ДВУ надано позику в розмірі 500 тис. крб. золотом [25, арк. 23] і кредит 150 тис. крб. золотом [25, арк. 119]. У 1924 р. заборгованість ДВУ Центробудтресту становила 384180 крб., а весь папір, заставлений у Держбанк вилучено. У зв'язку зі складною ситуацією, Укрдержплан мав виділити ДВУ 600 тис. крб. Держбанк на покриття заборгованості видав з коштів Раднаркому за рахунок Наркомфіну аванс 100 тис. й 40 тис. на купівлю паперу на умовах готівкового розрахунку. Крім того, ДВУ просило додаткову позику 150 тис. крб. з Держбанку [27, арк. 11зв., 19], однак влада замість 600 тис. планувала видати лише 400 тис., однак розмір суми та терміни її видачі відклали до затвердження бюджету УСРР [27, арк. 42].

Доволі об'єктивно фінансові проблеми новоутворених радянських видавництвах подав у "Щоденнику" Сергій Єфремов (запис від 8 липня 1924 р.): "Просто біда: ніде не платять грошей. Замість грошей показують ті телеграми, що шлють до Харкова, благаючи грошей та признаючись

одверто, що вони – банкрути. Проїдають і розкрадають усе хоч скільки дай – розуміється, казенні видавництва... Ніхто нічого не робить, ніхто нічого не тямить і не хоче тямити, усякий гарба, що може, – і наскільки... Які можуть бути, oprіч банкрутства, наслідки. Пощастить ще трохи урвати казенного пирога – животітимуть ще якийсь час. Не пощастить – помруть ганебною смертю, занапастивши попереду українську книжку та письменство" [15, с. 32]. Хронічні несплати по грошових зобов'язаннях стали нормою життя [11, с. 76]. Зокрема, під грифом "таємно" М. Полянський повідомляв секретаря ЦК КП(б)У Є. Квірінга про те, що ДВУ не виплатило гонорар В. Винниченку та Е. Бернштейну [25, арк. 1, 107]. У відповідь він рекомендував М. Полянському клопотання Е. Бернштейна та В. Винниченка щодо сплат гонорару "залишити без наслідків, так як нема з Німеччиною літературної конвенції, яка б гарантувала охорону авторських прав" [25, арк. 109–110].

Основною причиною складного фінансового становища була невідповідність видавничих планів фінансовим можливостям, що й призводило видавництва до скрутного матеріального становища [8, с. 238]. Тим не менше, перехід на госпрозрахунок позитивно позначився на зміцненні матеріальної бази українських видавництв, звернув їх увагу на "необхідність більш серйозного вивчення запитів читачів, зменшення відомчих видань" [13, с. 53]. Як зазначав В. Кульженко, "з'явилися нові спроби друку, з'явилися нові винаходи, на книжку звернув увагу капітал, наслідком його повсталала конкуренція, і книжка почала недбало друкуватися та з надзвичайної цінності дійшла до положення звичайного продажного краму" [10, с. 130–131].

З метою здешевлення творів В. Леніна у 1924 р. наркомфін СРСР надав радянським та партійним видавництвам УСРР у якості позики 3 млн крб. При ЦК КП(б)У створюється комісія з розподілу коштів, очолювана секретарем ЦК Е. Квірінг. Отримані 100 тис. крб. комісія розподілила наступним чином: ДВУ отримало 40 %, "Червоний шлях" – 40 %, "Пролетарий" – 20 % [26, арк. 1]. Окрім того, за її здешевлення, "Пролетарий" просив у ВУЦВК ще 75 тис. крб. [27, арк.26]. Також на видання ленінської серії планувалось додатково надати трьом видавництвам (ДВУ, "Червоний шлях", "Пролетарий") 143 тис. крб., з часом цю суму скорочено до 43 тис. Отримані кошти були поділені наступним чином: ДВУ – 26800 тис., "Червоний шлях" – 8800 тис., "Пролетарий" – 7400 тис. крб. [27, арк. 52].

Керівництво ВУДВ майже не дбало про розвиток власного паперового виробництва. Основним постачальником паперу були державні установи, що отримували чіткі вказівки забезпечення видавництва папером з Москви [27, арк. 38]. Таке становище спричиняло численні "паперові кризи", через які деякі видавництва навіть призупиняли свою діяльність [21, арк. 488].

З метою налагодження системи забезпечення папером, уряд передав усі повноваження комітету у справах друку в УСРР. У резолюції колеги відділу друку ЦК КП(б)У від 17 квітня 1925 р. "Про роботу Всеукраїнського видавництва "Пролетарий" зазначалося, що "у зв'язку з недостатнім постачанням українських видавництв папером, відділу друку ЦК РКП(б) поставити це питання на порядок денний, а у випадку неможливості його вирішення, вважати необхідним виділення Україні частини імпортних контингентів для закупівлі паперу за кордоном". Також встановлювався термін кредиту на папір для усіх видавництв України до 6 місяців [9, с. 125]. Подібні резолюції були не окремим явищем і зазвичай виконувалися не повністю. Так, у 1925 р. ДВУ видало 13 томів повного зібрання (14 книг), 16 книг окремих творів, 37 книг з популярної бібліотеки. Виробнича вартість цих видань складала 189421 крб. З державного фонду на видання творів В. Леніна надано позику терміном на півроку в розмірі 47800 крб. [29, арк. 87]. У зв'язку з складним фінансовим становищем, ДВУ виконало план лише 60–65 % [29, арк. 238].

Крім нестачі паперу основними проблемами часу були зношеність устаткування, слабка організація праці в друкарнях, низька кваліфікація більшості робітників тощо [28, арк. 6, 15].

Згідно з даними збірника статей "Печать в СССР к XIV съезду РКП(б)", виданого у Москві 1926 р., обігові капітали радянських видавництв були незначними, перебували у стані банкрутства. Не було коштів на купівлю виробничих матеріалів, паперу, друкарське устаткування було зношеним [31, арк. 32]. Аналізуючи баланс видавництва "Коммунист" на 1 вересня 1926 р. касовий дефіцит складав 150 тис. крб. Цю суму ЦК КП(б)У просив виділити з фонду переобладнання видавництва як позику [29, арк. 176]. Згідно з протоколом засідання комітету секретаріату ЦК КП(б)У щодо ліквідації видавництва "Коммунист" від 26 листопада 1926 р., усім кредиторам видавництво заборгувало 684500 крб. [31, арк. 2].

Маючи непридатне за своїми розмірами та технічним станом приміщення друкарні [30, арк. 17], видавництво друкувало свої видання у інших типографіях [30, арк. 10]. Питання про приміщення виникло тільки після отримання нової ротативної машини, виписаної із Києва і залишеної у сараї на невизначений термін [30, арк. 16]. Положення партійного видавництва оберігало його від мір впливу, що застосовувались до приватних видавництв, у типографії були порушення: відсутність елементарних механічних пристосувань, холодна цементна підлога, відсутність гардеробу тощо, за

які б приватні видавництва були б оштрафовані чи навіть притягнені до судової відповідальності [30, арк. 54].

Агенти з поширення продукції, зібравши кошти за передплату і оголошення, часто "зникали", залишаючи для видавництва "неприємний обов'язок" ліквідувати борги. Так, агенти з "Укрґосанонсу", пайове товариство створене на базі рекламного відділу видавництва "Коммунист", витратило близько 25 тис. крб., агенти зі Сталінського, Єкатеринославського і Охтирського відділень – близько 17 тис. крб. Як зазначала ревізійна комісія з обстеження видавництва "Коммунист", "ці кошти, якби не були вкрадені, дали б можливість видавництву поставити всю справу на здорову основу і привести технічну основу (друкарню, експедицію) в належний стан" [30, арк. 8]. Відсутність коштів призводила до того, що колективний договір з виплати зарплати, охорони праці не виконувався упродовж року [31, арк. 35]. Серед друкарів "все частіше чується слово забастовка" [31, арк. 34].

ДВУ також поставило перед фактом ЦК КП(б)У та Раднарком, що "стоїть перед неминучістю опротестування векселів і зриву роботи" [29, арк. 204]. Фінансування ДВУ в розмірі 3 млн крб. проведено частково, лише на 30 % і то в другій половині року [29, арк. 236], хоча його потреби на здійснення плану 1925–1926 рр. складали 2 млн 100 тис. крб. та 1 млн 749 тис. крб. на будівництво та облаштування типографії у Харкові. Всього в 1925–1926 рр. включені до бюджету заявки ДВУ складали – 3 млн 849 тис. крб. [29, арк. 238]. Тож, "вважаючи, що завдання подальшої українізації друку є одним з чергових завдань, ЦК необхідно прийняти міри до укріплення матеріального становища ДВУ і оздоровлення його господарської діяльності" [29, арк. 241].

Складною ситуація була й у видавництві "Пролетарий". Так, річні фінансові обороти якого залежали від загальноекономічного розвитку держави в цілому. Наприклад якщо за 1924–1925 рр. загальні обороти видавництва склали 4,1 млн крб., то у 1925–1926 рр. з продажу літератури становили 1,2 млн крб. Через фінансові труднощі план на друге півріччя 1925 р. виконано на 82 %. Фінансовий план на 1926 р. скорочено на 50 % [32, арк. 8, 34]. Незважаючи на те, що воно було весь час "в надзвичайно напруженому матеріально-фінансовому стані", сума заборгованості була значно меншою від собівартості книг і паперу, які були на складах [32, арк. 36]. З метою збільшення обігового капіталу, видавництво розпочало кампанію з реорганізації у пайове товариство із залученням пайовиків губвиконкому, губміськкогоспу, губкому, ради з'їзду промисловості і транспорту, "Південмаштресту", Харківської губпрофради та інших, які внесли до 1 липня 1925 р. 135600 крб. Завдяки такому збільшенню обігового капіталу баланс "Пролетария" на 1 липня 1925 р. дещо покращився. Це дозволило видавництву придбати у ДВУ в серпні 1925 р. за 50 тис. крб. другу друкарню [32, арк. 14, 35], а першу друкарню та цинкографію обладнати новими машинами, привезеними з-за кордону, забезпечити шрифтами на 100 тис. крб. [32, арк.15, 21]. Також були зменшені накладні витрати (щомісяця до 29 тис., а в квітні-травні довели до 26 тис.) [32, арк. 36]. Починаючи з 1925–1926 рр. видавництво почало отримувати кошти і від реалізації канцтоварів (0,4 млн крб.). Також кошти надходили із фонду зі здешевлення літератури. Згідно з балансом на 1 березня 1926 р., основний капітал видавництва складав 185 тис. крб. [32, арк. 21]. Ця сума мала покращити матеріальне становище видавництва, а також дати суспільству більш дешеву і доступну книгу. Однак для виконання наміченого плану цих коштів було недостатньо [32, арк. 22].

Якщо перехід від монопольного підприємства доби "воєнного комунізму" до ринкового видавництва середини 1920-х років для ДВУ був кризовим, бо через значний масштаб діяльності ДВУ було найважче реагувати на ринок, то у 1926–1927 рр. "завдяки вжитим заходам щодо оздоровлення торговельної та фінансової діяльності" та державній дотації в 1 млн 600 тис. крб. фінансовий стан ДВУ значно зміцнів [9, с.204]. Станом на 1929 р. ДВУ очолив видавничу галузь, мав кошти та підтримку з боку держави. Книгообіг ДВУ становив 5 млн 274 тис. крб. [17, с. 22], поступово витісняв з книжкового ринку всі діючі видавництва.

Констатуючи, що поліграфічна промисловість УСРР має кустарний характер, існує конкуренція між приватними і державними друкарнями, фінансове становище яких погіршилося та капітальні затрати при незначній амортизації і рентабельності вимагають дотацій [33, арк. 208–209], з другої половини 1920-х рр. держава посилила контроль над друкарськими підприємствами. З метою регулювання поліграфічної промисловості УСРР, згідно з постановою РНК УСРР (1926 р.) "Про комітет поліграфічної промисловості та його місцеві органи" при ВРНГ утворено Центральний комітет поліграфічної промисловості [18, арк.131]. Цей орган впливав на роботу друкарень, визначав кількість необхідного паперу, слідкував за їх матеріальною базою [5, с. 170].

У результаті націоналізації та концентрації друкарень, дрібні друкарні з одною-двома машинами й десятками робітників ліквідувалися і замість них створювалися поліграфічні фабрики [12, с. 86–87]. Така концентрація поліграфічної промисловості давала певний економічний ефект, оскільки полегшувала державі можливість здійснювати централізоване матеріально-

технічне забезпечення цієї галузі народного господарства, що дозволило більш раціонально використовувати обладнання, скорочувати його простої, оперативніше організувати ремонт устаткування [7, с. 8]. Здійснюючи певні поступки для розвитку поліграфічної промисловості, влада здійснювала суворий контроль за підприємствами та їх матеріально-технічною базою.

З 1929–1930 р. комітет у справах друку вводить єдину для всіх видавництв форму плану, що охоплював редакційно-видавничий, торгівельний та фінансовий аспект діяльності [1, с. 3].

Отже, з розгортанням НЕП в 1920-х рр. утверджуються нові принципи ринкової економіки, закладаються госпрозрахункові засади у сфері видавничої діяльності, що сприяли переходу до нових форм праці й сприяли відродженню конкуренції. Однак, самофінансування в повному розумінні цього слова, не мало стосунку до радянсько-партійних видавництв, що випускали соціальну літературу на замовлення держави. Ці видавництва продовжували отримувати цільові кредити. В умовах майже повної відсутності внутрішніх нагромаджень видавництва та типографічні підприємства були нездатними самостійно оновити свій основний капітал, тому з другої половини 1920-х рр. посилюється їх економічна залежність від державних дотацій.

Список використаних джерел

1. Зведений промфінплан книжкових видавництв на 1929–30 р. // Радянський книгар. – 1930. – № 2 (7). – С. 2–5.
2. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 53. – С. 1000.
3. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1923. – № 7. – С. 117.
4. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1923. – № 4. – С. 75–76.
5. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1925. – Ч. 23. – С. 170.
6. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / Т.І. Ківшар. – К.: Логос, 1996. – 344 с.
7. Кізюн В. К. Видавнича діяльність державних, суспільно-політичних та громадських організацій в 20-ті р.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. / В.К. Кізюн. – К., 1994. – 206 с.
8. Книга і друкарство на Україні [За ред. П.М. Попова] – К.: Наук. думка, 1965. – 315 с.
9. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. материалов 1917–1941. – К., 1985. – 478 с.
10. Кульженко В. Минула та сучасна техніка друкарства / В. Кульженко // Бібліологічні вісті. – 1924. – № 1–3. – С. 125–131.
11. Левчук О.М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидавництва в Україні / О.М. Левчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 182 с.
12. Машталір Р. М. Розвиток поліграфії на Україні / Р.М. Машталір. – Львів: Вид. при ЛДУ, 1974. – 188 с.
13. Молодчиков О.В. Книга радянської України / О.В. Молодчиков – К.: Політвидав, 1974. – 176 с.
14. Рятуймо культуру. З преси // Книжка. – 1923. – Ч. 6–10. С. 119–121.
15. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920–1990): ідеологічний та творчий аспекти / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 9. – С. 32–34.
16. Українська книжка в Радянській Україні: Ст. з газети "Український студент". З преси // Книжка. – 1923. – Ч. 1–5. С. 18–19.
17. Хроніка // Радянський книгар. – 1929. – № 2. – С. 20–26.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), ф. 34, оп. 11, спр. 1889, 136 арк.
19. ЦДАВОВ України, ф. 168, оп. 1, спр. 7, 51 арк.
20. ЦДАВОВ України, ф. 168, Оп. 1, спр. 9, 149 арк.
21. ЦДАВОВ України, ф. 174, оп. 2, Спр. 73, 509 арк.
22. ЦДАВОВУ, ф. 3040, оп. 1, спр. 299, 29 арк.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1463, 270 арк.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1464, 186 арк.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1775, 136 арк.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1847, 40 арк.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1848, 81 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1850, 15 арк.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2013, 253 арк.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2015, 111 арк.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2262, 61 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2263, 70 арк.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2493, 232 арк.

Валентина Молоткіна

МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОВЕТСКО-ПАРТИЙНЫХ ИЗДАТЕЛЬСТВ УССР В УСЛОВИЯХ НЕП (20-Е ГГ. XX СТ.)

В статье анализируется материально-техническое обеспечение советско-партийных издательств, а также их финансовая зависимость от государства в условиях новой экономической политики в 20-е гг. XX ст.

Ключевые слова: УССР, материально-техническое обеспечение, партийное издательство, полиграфическая промышленность, НЭП.

Valentina Molotkina

THE MATERIAL-TECHNICAL ENSURING OF SOVIET-PARTY'S PUBLISHING HOUSES OF USSR IN CONDITIONS OF THE NEP (THE 20TH OF XX CENTURY)

In this article is analysed the material-technical ensuring of soviet-party's publishing houses and their financial dependency from the state in conditions of the new economic policy the 20th of XX century.

Key words: USSR, logistics, political publishing, printing industry, NEP.

УДК 94(477) "192-3" 351.825:336.77

Костянтин Нікітенко

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НЕДЕРЖАВНИХ КРЕДИТНИХ ІНСТИТУЦІЙ: МІЖ НЕПМАНОМ І КООПЕРАТОРОМ

Дослідження присвячене аналізу регулювання діяльності недержавних кредитних інституцій в умовах НЕП і першої п'ятирічки.

Ключові слова: радянська влада, НЕП, товариства взаємного кредиту, ощадно-позичкові кооперативи, недержавні кредитні інституції.

Досвід міжвоєнного періоду не втратив свою актуальність і до сьогодні. Критичний аналіз, а також врахування усіх здобутків та прорахунків 1920–1930-х рр.: принципові та докорінні перетворення економіки від неринкової моделі "воєнного комунізму" до ринкових відносин НЕП і різкий поворот в умовах індустріалізації до керування економічними процесами в "наказовому режимі" може бути корисним не тільки з наукової, але й з практичної точки зору.

Проблематиці вказаного періоду присвятили свою увагу багато знаних дослідників: Ю. Волосник [1], С. Кульчицький [2], В. Литвин [3], В. Марочко [4], А. Морозов [5], Л. Нізова [6], О. Пиріг [7], О. Реєнт [8], О. Сушко [9] та інші. Втім, непослідовна, мінлива й кон'юнктурна позиція радянської влади щодо недержавних кредитних інституцій потребує більш детального комплексного вивчення.

Метою публікації є дослідження трансформації діяльності недержавних кредитних інституцій в умовах НЕП і першої п'ятирічки.

Основне завдання дослідження – аналіз соціально-економічних і політичних особливостей регулювання норм і умов співіснування радянської держави й приватного власника на фінансовому ринку; з'ясування механізму створення банківської системи, організації кредитно-фінансових структур; характеристика негативного впливу більшовиків на процеси ринкової економіки.

Об'єктом дослідження обрані недержавні кредитні інституції в УСРР.

Предметом є становлення, розвиток та функціонування недержавних кредитних установ, вплив на них соціально-економічних та суспільно-політичних факторів в умовах сталінізації країни.

Безпосередня загроза втратити владу змусила більшовиків на початку 1920-х рр. піти на певні політично-економічні поступки, що призвело до запровадження НЕП, одним із ключових завдань якої стала відбудова знищеної фінансово-банківської системи. Постановою Всеросійського ЦВК у жовтні 1921 р. відновлено Державний банк.

Однак, швидко стало зрозумілим, що Держбанк не здатен забезпечити фінансовий обіг у країні. Так, на початку 1920-х рр. загальна потреба в кредиті задовольнялася менше ніж на 8 % [10, с. XIII]. Особливо проблемним був фінансовий стан недержавного сектора. Приватні власники отримали у Держбанку лише близько 1 % всіх наданих кредитів, у Промбанку – близько 2 % тощо [11].

Разом із тим, діяльність приватних підприємців була вкрай важливою для країни, що перебувала в умовах глибокого економічного колапсу. Саме приватники були спроможні забезпечити ринок товарами першої необхідності, зняти гостроту товарного голоду, відбудувати дрібні та середні, зруйновані війнами підприємства, а також і забезпечити напівфабрикатами та сировиною великі державні заводи і фабрики.

Отже, ситуація вимагала створення функціональної повноцінної банківської інфраструктури. В країні відкрилися допоміжні фінансово-кредитні інституції: державні спеціальні банки, а також і приватні товариства взаємного кредиту (ТВК) – основним завданням яких було забезпечення фінансової бази приватному власнику.

На Всеукраїнському з'їзді керівників філіями Держбанку (березень 1925 р.) аналізувалася робота банківської системи УСРР і критикувалася відмова від кредитування приватної клієнтури як "нездоровий ухил" [12, с. 4], оскільки питання залучення приватних капіталів у промисловість УСРР визнавалося першочерговим завданням.

У березні 1925 р. Українська економічна нарада (УЕН), розглянувши ситуацію із забезпеченістю коштами найбільш важливих галузей народного господарства, дійшла висновку щодо незадовільності проведеної роботи з кредитування, виявивши абсолютно недостатнє фінансування місцевого господарства спеціального будівництва, кооперації та промисловості. З метою подолання фінансових проблем прийнято ухвалу активізувати співпрацю з приватними банками, які в умовах НЕП стали для підприємців засобом кредитування з метою відбудови народного господарства, першочергово, промисловості. У зв'язку з чим Наркомфін у справах банків доручили "з'ясувати стан кредитування у другому кварталі ТВК по всій Україні й

розміри очікуваного кредитування на третій квартал, а також надати свої міркування щодо подальшої політики використання ТВК і посилення їх кредиту" [13, арк. 2–3].

Як наслідок, кількість ТВК тільки за 1925 рік збільшилася більш як удвічі (з 30 до 68). Зросла також і сума зведеного балансу з 1580 тис. карбованців (крб.) у 1924 р. до 9450 тис. крб. наприкінці 1925 р. Відповідно і середній баланс на одне товариство збільшився з 52,6 тис. крб. до 130,4 тис. крб. Загальна кількість членів ТВК збільшилося з 6306 на 1 жовтня 1924 р. до 24 тис. осіб на початок 1926 р. Приватні банки швидко розвивалися, міцнішали, збільшували свій потенціал та намагалися зайняти гідне місце у фінансово-кредитній системі республіки [14, с. 63].

Окрім того, розвивалася і кооперативна форма. Так, найбільшого поширення у системі промислової кооперації набули ощадно-позичкові товариства. Вони домінували у промислах, без розподілу праці, в процесі виробництва (вишивання, плетіння з рогами, в'язання снасті тощо). Члени таких кооперативів працювали переважно вдома. У випадках, коли утворювалися загальні майстерні, вони являли собою підприємства мануфактурного типу з ручним виробництвом і відсутнім розподілом праці. Основним завданням такого кооперативу було забезпеченням грошовими коштами власних членів. Кількісний склад таких об'єднань промкооперації був найбільшим. На середину 1920-х рр. у таких кооперативах працювало в середньому 312 осіб [15, с. 72].

Утім, ставлення до приватної як індивідуальної, так і кооперативної ініціативи було надзвичайно мінливим і непослідовним. Попри важливість системи промислової кооперації для розвитку господарства країни, відбудові виробництва, насичення ринку товарами широкого вжитку її працівникам довелося долати не лише господарсько-економічні, але й політичні перепони. Так, виступаючи на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р., В.Ленін неодноразово наголошував на тому, що кооперація "служить місцем організації, централізації, об'єднання елементів, політично ворожих нам". Підкреслював, що вона виступала базою для меншовиків та есерів [16, с. 56, 66].

Внаслідок чого, у 1921 р. ВУЦВК прийняв закон, згідно з яким кустарі та ремісники позбавлялися виборчого права [17]. На Шостій конференції КП(б)У у грудні 1921 р., приділялась основна увага стану промислової кооперації в УСРР. Однак домінували виключно політичні міркування. Партійно-господарське керівництво, схвильоване безпосередньою загрозою втрати контролю над системою, проголосило основним завданням позбавляти "буржуазно-спекулятивні елементи захисної кооперативної вивіски" [18, с. 189].

Для підведення підсумків та визначення нових завдань щодо виправлення ситуації терміново скликався I Всеукраїнський з'їзд промислової кооперації, що відбувся 20 січня 1922 р. Знаковою була присутність на з'їзді вищого партійно-господарського керівництва республіки. Голова ВУЦВК Г. Петровський у своїй промові наголошував на значній ролі промкооперації у відбудові народного господарства УСРР [19, арк. 3]. Основне політичне завдання визначав Д. Мануїльський: "Ми будемо всіма силами боротися, щоб кооперація не стала тереном боротьби проти Радянської влади" [20, арк. 4].

У відповідності до рішень з'їзду проголошувався початок "чистки" кооперативів. У рамках розгорнутої кампанії проводилися ревізії, перевірки та обстеження, під час яких основна увага акцентувалася не лише на фінансовій діяльності промкооперативів, а соціальному складу їх членів та політичним переконанням.

Безпосередніми наслідками такої боротьби стало те, що наприкінці 1922 р. кількість первинних об'єднань промислової кооперації, порівняно з попереднім роком, зменшилася майже в одинадцять разів, а кількість членів у них у вісім разів. Залишилось лише 565 кооперативів, у яких працювали 8075 осіб [21, с. 6].

Утім, боротьба за "радянське обличчя" промкооперації не припинялася. У резолюції IX з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.) підкреслювалось, що розвиток кустарних промислів "йде не стільки по руслу кооперування виробництва, скільки по лінії збільшення кількості скупників, що експлуатують бідноту" [18, с. 353]. Виходячи з цього, з'їзд визначив як одне з основних завдань влади – всебічне сприяння організації кустарної кооперації. При цьому увага акцентувалася на необхідності активного планового регулювання заготівель, сировини і збуту промислової продукції. Партійні наради в регіонах, обговорюючи рішення з'їзду, всебічно підтримали політику центру щодо розвитку промислів в УСРР та об'єднання їх в систему промислової кооперації, яка проголошувалась "полем вирішального бою" з приватником. Е. Квірінг у статті "Увагу кустарній промкооперації" писав про те, що розвиток кустарно-промислової кооперації звільняє кустаря від "жадних рук скупників" та напряму б'є по приватно-торгівельному капіталу [22, с. 1].

Утім, в нових умовах проголошеної індустріалізації будь-які приватні форми стали не тільки зайвими, але й шкідливими. Адже від фінансової самостійності один крок до самостійності політичної. Формування "нового" суспільства і " нової" радянської спільноти людей – слухняних виконавців політичних вказівок комуністичної партії, унеможливило й реальну багатокладність

фінансової системи. В умовах "наступу на приватника" закінчився й період певного тимчасового "мирного співіснування" приватних банкірів і радянської влади. Так, на нараді, присвяченій питанням розвитку банківської системи (червень 1927 р.), наркомторг УСРР М. Чернов зазначав: "У світлі перспектив звуження приватно-капіталістичного обігу за рахунок розширення усуспільненого, політика стимулювання розвитку ТВК з державних ресурсів є недоцільною й не відповідає як соціальній політиці держави, так і об'єктивним економічним тенденціям" [23, арк. 8].

Проте об'єктивні економічні тенденції свідчили про протилежне. Економічна доцільність стала жертвою політичної кон'юнктури. Політика витіснення і ліквідації ТВК фактично позбавляла можливостей отримати кредитові кошти, першочергово, мешканців регіонів, невеличких провінційних міст і містечок. Таким характерним прикладом може стати Новоград-Волинський. За багато років воєнних дій житловий фонд міста був зруйнований на 75 %. Якщо відбудова промисловості проголошувалася пріоритетним державним завданням, то громадянам відсутність власного помешкання приходилося вирішувати в індивідуальному порядку. Відбудова житла йшла надзвичайно повільними темпами. Багато років громадяни проживали у землянках або аварійних напівзруйнованих будинках, непридатних для помешкання. Слід підкреслити, що у районі не функціонувало жодної банківської установи. Тому відкриття в середині 1920-х рр. у Новгороді-Волинському ТВК сприймалося місцевим населенням позитивно. Утім принципово-класова позиція радянської влади перекреслила надії і сподівання мешканців. Проголошена політика "наступу на приватні елементи" змусила ТВК постійно балансувати на межі виживання. Товариство намагалося заощаджувати абсолютно на всьому. Навіть контора ТВК знаходилася власному будинку голови правління Е. Ріхліцького.

Не розуміючи того, що генеральна партійна лінія вже визначена на перспективу і що потреби громадян в радянському суспільстві принесені у жертву тоталітарній системі, приватні фінансисти зважилися на нечуваний крок: 12 листопада 1927 р. відправили лист на ім'я наркома фінансів УСРР. Підприємці-банкіри намагалися пояснити економічну ситуацію в регіоні – проблеми населення, а також і те, що радянська влада зі свого боку у фінансовому плані покинула громадян напризволяще – були відсутні будь-які державні кредитні інституції. В умовах наступу на приватного власника, коли офіційна пропаганда щосили таврувала "хижаків приватного ринку", а представники судової системи фальсифікували справи щодо нечужаних економічних злочинів "непманів" (приміром, праці І.Кондрушкіна, А.Броневого та інших [24]), представники ТВК намагалися довести, що вони ведуть свої справи виключно чесно, не викликаючи жодних зауважень з боку місцевого населення, яке користувалося їх послугами: "органи управління справами товариства обрано з найбільш відомих громадян, що користуються довір'ям населення" [26, арк. 73].

Слід наголосити на тому, що досить часто засновниками ТВК виступали фінансисти, які мали серйозний практичний досвід, і, відповідно, були фахівцями високого рівня. Колишні представники дореволюційної фінансово-промислової еліти. Так, один із засновників Другого Харківського ТВК А. Скілліоті майже 30 років, починаючи ще із 1890 р., був консультантом крупних металургійних, вугільних, соляних підприємств Донбасу, багато років – членом ради ТВК гірничих промисловців Півдня Росії, а також виступив засновником, а потім і членом правління Харківського облікового банку. Інший засновник цього ж Харківського товариства – В. Зубков, теж мав стаж дореволюційної фінансової роботи понад 20 років: працював у Азовсько-Донському і Петроградському міжнародних комерційних банках.

Промисловий капітал також був широко представлений у ТВК. Так, Є. Воловик до 1917 р. впродовж 45 років мав у Харкові бакалійну торгівлю, крім того йому належали фабрика "Прогрес", миловарне підприємство, завод із виробництва технічних масел і кристалічної соди. Підприємець також був і членом ради Харківського облікового банку [1, с. 176–177]. Зазвичай, представники дореволюційної фінансово-промислової еліти мали відмінну фахову освіту, значний практичний досвід, розуміли ринкові закони й добре орієнтувалися у ринковій кон'юктурі. Також, що не менш важливо, слід відзначити й наявність у них широкого кола ділових зв'язків, в тому числі й у радянських установах. Так, приміром, вже згадуваний А. Скілліоті після революції завідував юридичним відділом управління "Південсталь", керував справами Донецького управління "Главриба". В. Зубков завідував відділами у Харківському губвідділі народної освіти та у Всеукраїнському акціонерному товаристві торгівлі тощо. Зрозуміло, що набуті зв'язки та навички, останні як фінансового так і юридичного характеру, спрощували багато організаційних і робочих моментів.

Утім, зрозуміло, що жодна аргументація не могла змусити партійно-господарське керівництво змінити офіційно визначену лінію щодо приватного сектору. За 1927 р. Держбанк зменшив кредитування Новоград-Волинському ТВК на 75 % – з 20 тис. до 5 тис. крб., що й стало відчутним руйнівним фінансовим ударом для товариства. Упродовж липня 1927 р. – березня 1928 р. його

баланс зменшився з 88524 крб. до 45412 крб. (на 48,7 %) [26, арк. 18, 75зв.]. Внаслідок чого, ТВК було поставлене за межі виживання й ліквідувалося.

Ситуація була характерною для республіки загалом. Фінансовий стан ТВК стрімко погіршувався. Якщо в період найбільшого економічного піднесення (1925–1926 рр.) зведений баланс ТВК зріс до 15 млн крб., то взятий державний курс на обмеження їх діяльності призвів до різкого зниження балансу до 12 млн крб., а на 1 жовтня 1928 р. скоротився вже до 10,9 млн крб. [27, арк. 47; 28], що спричинило банкрутство й ліквідацію одразу 17 товариств.

Державні архіви України зберегли численні документи-листування ТВК з різноманітними владними інституціями. Товариства надсилали листи, у яких виважено й аргументовано викладали свою позицію, пояснюючи, що знищення ТВК призведе до погіршення економічної ситуації та збільшення соціальної напруги. Не розуміючи тенденцій державної політики, приватні фінансисти намагалися бути максимально лояльними до радянської влади, ніколи не втрачаючи нагоди продемонструвати свою відданість. Наприклад, Радомишльське ТВК у повному обсязі сплативши податки за 1927–1928 р. у розмірі 1106 крб., добровільно пожертвувало ще райвиконкому "на допомогу бідним" – 377 крб. 48 коп., на "допомогу дітям" – 500 крб., а також "до Ювілейного свята Червоної Армії" – 50 крб. (саме так у тексті: відчувається, що фінансисти не дуже розуміли на що саме вони жертвують гроші, але про всяк випадок "ювілей" – написали з великої літери, демонструючи новій владі максимальну повагу – К.Н.). Загалом: 927 крб., що склало майже 84 % від усіх офіційних сплачених податків, або майже 40 % прибутку. Приміром, члени ревізійної комісії Е. Морговський та Я. Городін отримали за підсумками року разом всього 40 крб. премії [29, арк. 3–5, 8].

Утім подібна лояльність, а також і безсумнівна економічна вигідність функціонування приватних банківських інституцій, адже вони на добровільній основі не тільки сплатили досить значну суму податків, а ще й за рахунок різноманітних пожертв на потреби міста фактично подвоїли своє оподаткування, мало цікавила радянську владу. Так, згідно з постановою РНК від 12 квітня 1928 р. обмежувався максимальний відсоток за кредитами для усіх ТВК до 18 %, причому, сюди увійшли і основна ставка, і комісія, і порто тощо. [27, арк. 48].

Це завдало серйозного удару фінансовому стану товариств. Адже в умовах обмеження кредитування у Держбанку, приватники могли розраховувати виключно на свої сили, тож з метою залучення якомога більшої кількості вкладників, і, відповідно, максимальної акумуляції коштів на своїх рахунках, ТВК виплачували найвищі відсотки серед усіх банківських установ республіки й за пасивними операціями також. Обмеження відсотків з кредитування, одночасно змусило ТВК зменшувати й виплати за пасивами, що призвело до виходу з товариств значної кількості вкладників, які були приваблені високими ставками, адже і ступінь ризику в ТВК був незрівнянно вищим ніж у державних банків. Тільки за 1927–1928 рр. сума їх вкладів зменшилася з 16,2 % до 9,5 % [28, с. 110].

Усе це зруйнувало фінансовий стан товариств, призводило до скорочення активних операцій, а згодом до банкрутств і ліквідацій. Наприкінці 1929 р. в УСРР залишалось вже лише 54 ТВК [1, с.212].

В умовах індустріалізації приватний сектор став одним із постачальників фінансових ресурсів. Так, таємний наказ Наркомфіну від 14 лютого 1930 р. наголошував "звернути увагу на максимальне вилучення ресурсів з цього сектору" і з цією метою "незалежно від обстеження ви повинні на підставі попередніх інструкцій вжити заходів до ліквідації ТВК, які порушують, або порушували в тій або іншій мірі статуту, директиву уряду та органів НКФ" [30, арк. 11].

Утім, іноді місцева влада, розуміючи, що ліквідація ТВК призведе до втрати суттєвої частки бюджету, йшла назустріч аргументованим проханням приватників. Приміром, фінвідділ Миколаївського виконкому своїм рішенням у 1928 р. дозволив Миколаївському торгово-промислового товариству взаємного кредиту відтермінувати зменшення відсотків за операціями спочатку до 1 вересня 1928 р., а потім і на 1929 рік [31, арк. 42, 79].

Подібне мирне і, підкреслимо, взаємовигідне співіснування влади і ТВК в умовах різкої зміну курсу, звісно, не могло тривати довго. XVI з'їзд ВКП(б) дав чітку директиву "провести рішучу ліквідацію установ і форм управління як некритично запозичених у капіталізмі, які, хоч і мали значення в перші роки радянської влади, але втратили значення в умовах переважання соціалістичних елементів в економіці країни" [32, с. 405].

Фактично ТВК були приречені. Навесні 1930 р., втративши підтримку місцевої влади, зі значними збитками, припинило свою діяльність Миколаївське ТВК. Ліквідаційній комісії вдалося продати майна всього на 163 крб., після чого, єдиним цінним предметом у конторі колишніх приватних фінансистів залишилася залізна каса-сейф, яку у підсумку отримало акціонерне товариство "Укрутильзвір", а приміщення колишнього ТВК віддали "під загальний гурток курсантів" [33, арк. 12, 42, 53]. Справа стала досить типовою. Щотижня товариства ліквідувалися та припиняли свою діяльність. У жовтні 1930 р. ліквідувалися одразу 10 ТВК (Запорізьке, Харківське,

Семенівське, Жмеринське, Полтавське та ін.), у листопаді – ще 7 (Сталінське, Одеське, Глухівське та ін.) тощо [1, с. 213].

У цей же час влада намагалася протиставити ТВК зростання кооперованих кустарів – збільшення ощадно-позичкових товариств. Утім, зрозуміло, що в силу цілої низки об'єктивних обставин кустарні кооперативи аж ніяк не змогли зайняти місце ліквідованих ТВК і вирішити питання кредитування регіонів.

РНК СРСР і УСРР неодноразово на своїх засіданнях звертались до проблем промкооперації. Практичним наслідком стало прийняття закону від 3 травня 1927 р. "Про кустарно-ремісничу промисловість і кооперацію" [34]. Так, з травня 1927 р. промкооперація включалася в систему державного регулювання, що дозволяло відтепер державним органам контролювати збут та постачання промислових кооперативів [35, арк. 53]. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 5 вересня 1928 р. "Про регулювання взаємовідносин державних органів з кооперацією" [36] сприяла остаточному вирішенню питання підпорядкування промкооперації України державним контрольно-регулюючим органам. Згідно з постановою УЄН отримала право встановлювати принципи побудови кооперативної системи. Відтепер кооперативного виробника прирівняли до державного у галузі регулювання і планування виробництва. Так, встановлення планів і завдань зі збуту та постачання ставили промкооперацію в аналогічний стан з державною промисловістю. Таким чином, промислові кооперативи продовжували залишатися формальними, але якщо раніше за деякими з них стояв приватний власник, то тепер всі вони перетворювалися на фактично державні підприємства.

Завдяки постійній увазі та контролю з боку місцевих партійно-господарських органів упродовж 1928–1929 рр. кількість об'єднань системи промкооперації та працюючих в них кустарів та ремісників зростає вдвічі. На 1929 р. усіма видами промкооперації в Україні було охоплено 37 % кустарів [37, с. 51]. Отже, паралельно із витісненням приватного власника відбувався процес стрімкого зростання кооперування населення.

Утім, подібні кооперативи, зазвичай, формувалися у наказово-директивному порядку. Гонитва за кількістю призвела до різкого падіння якості кредитових кооперативів, що досить часто в нових умовах не могли не те що забезпечити коштами й вирішити фінансові проблеми того населеного пункту, в якому були зареєстровані, а й навіть хоч якось допомогти навіть своїм членам. Приміром, на Житомирщині Баранівське позичково-ощадне товариство "Самодопомога" за 1928 р. продемонструвало різке зростання кількості своїх членів – одразу на 54 %, але у цей же час зростання позичкових операцій склало всього 6 %. На 1 жовтня 1927 р. у складі товариства було 112 осіб, на середину 1928 р. – вже 172 особи, втім, із загальної кількості отримували позики тільки 106 осіб, а 72 особи були включені до складу кооперативу виключно для кількості – жодних позик вони так ніколи й не дочекалися. Це, у принципі, й не дивно, адже свою діяльність кооператив був змушений вести із мізерним балансом всього у 7727 крб.

Перевірки фінвідділу зафіксували масові порушення: незаповнені векселі, переписування векселів, порушення ліміту кредитів тощо. Ситуація у вказаному товаристві була досить характерною для системи промкооперації УСРР, хоча ще й далеко не найгіршою. Слід відзначити, що правління кооперативу звернулося за допомогою до приватників із досвідом фінансової роботи. Так, у складі правління з'явилися двоє нечленів кооперативу – консультантів: Корчмар і Барденштейн [38, арк. 13, 15, 16].

Значно гірше склалася ситуація у Коростишевському товаристві "Кустар", у якому кооператори спробували спиратися виключно на власні сили й задекларовану офіційну державну підтримку. Кількість членів товариства за 1928 р. збільшилася на 165 осіб або на 83,7 %, втім кредитний кооператив отримав збитки у 1301 крб. 43 коп. На відміну від ТВК, до керівництва якими намагалися залучати найдосвідченіших професіоналів-фінансистів, які мали іноді досвід десятків років економічної діяльності, кредитні кооперативи такими фахівцями похвалитися не могли. Приміром, у товаристві "Кустар" голова правління В. Журавель, був дрібним кравцем, у складі членів правління – І. Вайсман, салотоп, Я. Касельман, кравець, М. Осауленко, швець, Г. Лур'є, бляхарь, Ш. Крупник, службовець. Утім, голова правління і один із п'яти членів правління (Ш.Крупник) були членами КП(б)У [39, арк. 2, 3, 16].

Це повністю відповідало проголошеній меті будувати промкооперацію за радянськими законами. Так, таємний обіжник Всеукраїнського центру промислової кооперації вимагав від місцевого керівництва скеровувати на річні підготовчі курси виключно членів партії. У Харкові, Бахмуті, Полтаві, Києві відбувалися партійні наради, на яких у черговий раз піднімалося гостре питання "оздоровлення" стану промкооперації. Київський окружний комітет партії, розглянувши питання про стан справ в промкооперації, вніс пропозицію "підсилити" кооперативи партійними кадрами. Упродовж 1928–1929 рр. у промкооперацію округу скерували працювати 1300 комуністів [40, арк. 74].

Аналогічні рішення були прийняті Харківським, Одеським, Миколаївським та Полтавським комітетами партії. Безпосереднім наслідком виконання прийнятих рішень стало стрімке зростання партійного активу в складі промкооперативів УСРР. Якщо у 1928 р. в складі членів кооперативних об'єднань було 3812 комуністів і комсомольців, то вже за рік у 1929 р. відбулося збільшення майже вдвічі – 6308 осіб [37, с. 52–53].

Газета "Кооперований кустар" – орган промислової кооперації України в номері від 16 травня 1928 р. закликала: "Колишнім копально-власникам, крамарям та власникам фабрик місця в трудових кооперативних артілях не повинно бути" [41, с. 2]. Зрозуміло, що за таких обставин, коли основною умовою кар'єрного зростання радянського фінансиста-кооператора став не досвід роботи, а виключно наявність партійного квитка, кредитні кооперативи були приречені. Радянська дійсність ніяк не сприяла тому, щоб замінити приватного банкіра кооператором.

В Одеському відділенні товариства "Промкусткредит" за 1930 р. 67,4 % усіх кооперованих складала біднота, втім, вдалося зібрати всього 45,2 % від плану внесення паїв. Масово вступали чисто формально, не вносячи жодних внесків. Та й як могло бути по-іншому, коли при вступі до кооперативу порушувалися і принципи добровільності, треба було виконувати щорічні плани-завдання кількості охоплених кооперуванням, і принцип економічної доцільності. Адже більшість "кооперованих" не мали жодного досвіду фінансової роботи. Більше того дотримання генеральної лінії призводило до постійних "чисток" кооперативів, під час яких подібні кадри навпаки безжально виганялися. Приміром, з Одеського товариства були виключені колишні власники Окунь, Виноградов, Купчан, Болтун і Кравець. Як наслідок кооператив ледве зводив кінці із кінцями, отримав збитки та значну кількість прострочених позик на суму 22340 крб. [42, арк. 26].

Таким чином, в умовах соціально-економічного експерименту – індустріалізації, приватна ініціатива на фінансовому ринку проголошувалася шкідливою, що ніяк не відповідала принципам побудови радянського суспільства. Утім, процес заміни приватного банкіра, фінансистом кооперованим, попри досягнення політичного ефекту отримав абсолютно провальну економічну складову. Позичково-кредитові товариства не могли вирішувати питання фінансування ні регіонів, ні навіть власних членів. Вони за своєю сутністю фактично ніколи й не були добровільними кооперативними об'єднаннями, формальні кооперативи із самого свого заснування у радянській системі будувалися як маріонеткові підконтрольні товариства, без жодного навіть натяку на самостійність у своїх рішеннях, а натомість цілком і повністю залежні від суто кон'юнктурних, політичних рішень радянської влади.

Список використаних джерел

1. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу / Ю.П. Волосник. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 383 с.
2. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / С.В.Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
3. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) / В.М.Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.
4. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.) / В.І. Марочко. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.
5. Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: автореф. дис. ... докт. іст. наук. 07.00.01 – історія України – К., 1994. – 35 с.
6. Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР) / Л.В.Нізова. – К.: Інст. історії НАН України, 2006. – 397 с.
7. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / О.А.Пиріг. – К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с.
8. Реєнт О.П. Україна між світовими війнами (1914–1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії. / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 542 с.
9. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929). / О.О. Сушко. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. – 96 с.
10. На новых путях. Итоги новой экономической политики 1921–1922 гг. / [Милютин В.П., Лежава А.М., Струмилин С.Г. и др.]; под ред. В.П. Милютина. – М.: СТО, 1923. – 636 с.
11. О кредитовании Госбанком отдельных отраслей народного хозяйства Украины // Украинский экономист. – 30 июня 1923. – С. 2; Банково-кредитная сессия Укргосплана. (Резолюция по вопросу о кредитном деле на Украине) // Украинский экономист. – 4 сентября 1923. – С. 4.
12. Всеукраїнський з'їзд керуючих філіями Держбанку. Оцінка роботи Держбанку на Україні // Вісті ВУЦВК. – 1 березня 1925. – С. 4.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 337, оп. 1, спр. 3432, арк. 2–3.
14. Магазаник А. Украинские общества взаимного кредита / А. Магазаник, Г. Розенталь // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7. – С. 63–72.
15. Дешко С. Кооперація на Україні / С. Дешко. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 103 с.
16. Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком; Заключне слово по доповіді про заміну розверстки натуральним податком / В.І.Ленін // Повне зібрання творів. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 43. – 528 с.
17. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 11. – Ст. 320.
18. Комуністична партія України в

резольюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. / К.: Політвидав України, 1976 – Т. 1. – 1008 с. 19. ЦДАВО України, ф. 217, оп. 2, спр. 2, арк. 3. 20. Там само, ф. 3040, оп. 1, спр. 259, арк. 4. 21. Василевський К.В. Промислова кооперація на 10 роковини Жовтня / К.В. Василевський // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – № 8. – С. 4–8. 22. Квиринг Э.И. Внимание кустарно-промкооперации / Э.И. Квиринг // Коммунист. – 15 мая 1923. – С.1. 23. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 5752, арк. 8. 24. Кондрушкин И.С. Частный капитал перед Советским судом / И.С. Кондрушкин. – М.-Л.: Госиздат. – 1927. – 240 с. 25. Броневий А. Злочинні шляхи нагромадження приватного капіталу / А. Броневий. – Харків: Держвидав України, 1929. – 56 с. 26. Державний архів Житомирської області, ф. Р-227, оп. 2, спр. 1388, арк. 18, 73, 75зв. 27. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 1021, арк. 47, 48. 28. Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні / Б.В. Сігал. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 179 с. 29. Державний архів Житомирської області, ф. Р-227, оп. 2, спр. 1555, арк. 3–5, 8. 30. Державний архів Луганської області, ф. Р-1283, оп. 3, спр. 62, арк. 11. 31. Державний архів Миколаївської області, ф. Р-548, оп. 1, спр. 66, арк. 42, 79. 32. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / – К.: Політвидав України, 1980. – Т. 4. (1927–1931 рр.). – 557 с. 33. Державний архів Миколаївської області, ф. Р-548, оп. 1, спр. 74, арк. 12, 42, 53. 34. Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. – 1927. – № 23. – Ст. 256. 35. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2303, арк. 53. 36. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – 1928. – Бюл. № 23. – Ст. 256. 37. Єрмак О.П. Політика Комуністичної партії щодо залишків капіталістичних елементів на початку реконструктивного періоду / О.П. Єрмак // Український історичний журнал. – 1973. – № 4. – С. 46–54. 38. Державний архів Житомирської області, ф. Р-227, оп. 2, спр. 1385, арк. 13,15,16. 39. Там само, спр. 1386, арк. 2, 3, 16. 40. Державний архів Київської області, Ф. 709, оп. 2, спр. 423, арк. 74. 41. Вовки в овечій шкурі // Кооперований кустар. – 16 травня 1928. – С. 2. 42. Державний архів Одеської області, ф. Р-5069, оп. 1, спр. 3, арк. 26.

Константин Никитенко

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ОТНОСИТЕЛЬНО НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ КРЕДИТНЫХ ИНСТИТУЦИЙ: МЕЖДУ НЭПМАНОМ И КООПЕРАТОРОМ.

Исследование посвящено анализу регулирования деятельности негосударственных кредитных институций в условиях НЭПа, а так же первой пятилетки.

Ключевые слова: советская власть, НЭП, общества взаимного кредита, кредитно-сберегательные кооперативы, негосударственные кредитные институции.

Kostiantyn Nikitenko

AN ATTITUDE OF THE SOVIET POWER APPARATUS TOWARDS NON-STATE CREDIT INSTITUTIONS: BETWEEN A NEPMAN AND A COOPERATOR.

Research is dedicated to the analysis of the operation of non-state credit institutions under conditions of the NEP and first five-year plan.

Key words: the soviet power, NEP, mutual credit associations, save-and-loan cooperatives, non-state credit institutions.

УДК 94(477)

Микола Галай

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується реформування системи освіти Другої Речі Посполитої на початку 30-х років ХХ століття. Аналізується нормативно-правове регулювання системи освіти Польської держави, характеризується позитивні та негативні чинники проведених змін. З'ясовано зміст реформування системи адміністрування системи освіти.

Ключові слова: реформа, система освіти, Друга Річ Посполита, нормативно-правове регулювання.

Модерні євроінтеграційні процеси зумовлюють зростання інтересу наукової громадськості до дослідження проблем української історії крізь призму історії Європи та світу. В цьому контексті неабиякої актуальності набуває дослідження реформи системи освіти Польської держави на початку 30-х років ХХ століття, до складу якої у міжвоєнний період входили західноукраїнські землі, на теренах яких функціонувала мережа україномовних освітніх закладів.

Об'єктом дослідження виступає система освіти Другої Речі Посполитої упродовж 1932–1939 рр.

Предмет дослідження – реформування системи освіти Польської держави на початку 30-х років ХХ століття.

Мета статті полягає у дослідженні характерних особливостей реформування системи освіти Другої Речі Посполитої на початку 30-х років ХХ століття.

Реалізація мети дослідження передбачає розв'язання наступних завдань: визначення особливостей інновацій нормативно-правового регулювання системи освіти Польської держави початку 30-х років ХХ століття, з'ясування позитивних та негативних чинників проведених змін.

Джерельну базу статті складають нормативно-правові акти Другої Речі Посполитої, що визначали зміст реформування освітньої галузі Польської держави (розпорядження міністра віросповідань та народної освіти "Про шкільні округи" від 7 липня 1932 р. [7], розпорядження міністра віросповідань та народної освіти "Про поділ шкільних округів на шкільні райони" [8] та Президента Речі Посполитої "Про організацію районних шкільних влад" [9] від 4 липня 1933 р., закони "Про приватні школи та наукові і виховні заклади" [10] та "Про устрій системи освіти" [11] від 11 березня 1932 р.) та публікації, розміщені на сторінках тогочасної преси, представлені статтями "Не скує душі живої і слова живого: З приводу реформи шкільництва у Польщі" [2] та "Рідна школа в 1932–1933 р." [4], що розкривають окремі питання наслідків проведених реформ і громадського резонансу, що його викликали ці зміни.

Проблема реформування системи освіти Другої Речі Посполитої на початку 30-х років ХХ століття ще не отримала належного наукового висвітлення, хоча її опосередковано досліджували в наукових працях як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. У цьому контексті варто згадати дослідження Є. Громова "Організація професійної технічної освіти у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.)" [1]. Автор його присвячує розвитку системи професійно-технічних навчальних закладів на теренах Польської держави міжвоєнного періоду, однак звертає значну увагу на змістовне наповнення шкільної реформи початку 30-х років ХХ століття та її позитивні і негативні аспекти.

Також теми реформування системи освіти Другої Речі Посполитої стосується наукова праця Н. Оболончик "Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої" [3], в одному з розділів знаходимо аналіз змін адміністративного устрою системи освіти Польщі після 1932 року та характеристику освітньої реформи з точки зору її наслідків для українських навчальних закладів.

Аналізу реформи системи освіти Польської держави 1932 року присвячена також монографія Б. Ступарика "Шкільництво Галичини (1772–1939)" [5], у якій значна увага приділяється проблемам розвитку системи освіти на західноукраїнських землях в міжвоєнний період і реалізації на цих теренах освітньої політики Другої Речі Посполитої.

Проблеми реформування системи освіти Другої Речі Посполитої початку 30-х років ХХ століття аналізували у своїх дослідженнях також польські вчені. Зокрема, У. Врублевська у статті "Освітня політика Польської держави по відношенню до національних меншин, етнічних та релігійних груп, що проживали на Східних землях Другої Речі Посполитої" [12] крізь призму аналізу офіційної політики Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, досліджує процес проведення реформ культурно-освітнього життя країни у міжвоєнний період.

Тему розвитку системи освіти Польщі міжвоєнного періоду, а в тому числі й реформи системи освіти початку 30-х років ХХ століття, досліджував і Я. Жарновський у монографії "Незалежна Польща 1918–1939" [13], у якій поряд з вивченням політичного та соціально-економічного розвитку країни у міжвоєнне двадцятиліття розглядається й освітня політика Польської держави і її реалізація на підвладних територіях.

Однак, не применшуючи ваги усього історіографічного доробку з цієї проблематики, на наш погляд, тема реформи системи освіти Другої Речі Посполитої початку 30-х років ХХ століття ще потребує належного наукового вивчення.

Незважаючи на низку позитивних зрушень в освітній сфері Польської держави у 20-х роках ХХ століття, станом на початок 30-х років ХХ століття назріло чимало проблем, шляхи вирішення яких подано у праці тогочасного міністра віросповідань та народної освіти Я. Єдженевича "Про новий виховний ідеал", що згодом став основою закону "Про устрій системи освіти", схвалений 11 березня 1932 р [3, с. 43]. В історію він увійшов під назвою "шкільна реформа 1932 р.", або так звана "єдженевичувка". З нового 1932–1933 навчального року цей закон значною мірою перебудував систему шкільної освіти Польської держави, вирішивши чимало питань, пов'язаних з устроєм і завданнями дошкільних навчальних закладів, початкових, середніх, професійних шкіл, системою навчання вчителів, і вищої освіти. Положення закону, як передбачалось, за 6 років мали бути повністю реалізовані [11].

Передовсім вони стосувалися організаційних рівнів системи освіти. На першому рівні цієї структури були дошкільні навчальні заклади, що, зазвичай, діяли у період сезонних польових робіт та приймали дітей віком 3-6 років [11].

Окрему ланку системи освіти складала початкова школа, що згідно з законом "Про устрій системи освіти" була основою устрою системи освіти Польської держави. Навчання у ній було обов'язковим і тривало 7 років [11], розпочиналося з початком шкільного року, коли дитині виповнялося 7 років. Хворі діти, із фізичними вадами, відстаючі у фізичному чи розумовому розвитку, мали навчатися у спеціальних закладах, спеціальних початкових школах, чи у спеціальних відділеннях (класах).

Початкова школа охоплювала семирічний курс навчання. У законі наголошувалося на тому, що початкова школа мала сприяти державі в "організації виховання і навчання загалу на свідомих своїх обов'язків і творчих громадян Республіки, а громадянам тим забезпечити якнайшвидшу релігійну, моральну, розумову і фізичну підготовку, а також кращу підготовку до життя, здібним і талановитим особам з усіх прошарків суспільства уможливити досягнення найвищого наукового та професійного освітнього рівня" [11].

Її програма поділялася на три рівні: перший охоплював початковий рівень загальної освіти, другий – був поглибленням і розширенням першого, а третій – мав підготувати молодь до суспільно-громадського і господарського життя. Окрім того, згідно з законом визначалося, що особливості культурно-економічного середовища, у якому перебувала школа, мали реалізовуватися в навчальному матеріалі усіх трьох рівнів.

Реформа зберегла семирічну обов'язкову початкову загальну освіту. Разом з тим вона ввела організаційне і програмне диференціювання початкових шкіл на школи першого (чотирирічні), другого (шестирічні) та третього (семирічні) ступенів, фактично санкціонуючи відмінності у рівнях навчання вже на першому, обов'язковому ступені навчання [12, с. 121]. Передбачалось, що навчальна програма початкової школи мала бути складена так, аби уможливити перехід учнів зі шкіл одного типу до другого, з шкіл нижчого ступеня до вищого [11].

Більшість шкіл першого ступеня діяло у сільській місцевості, що значно ускладнювало подальший доступ сільських дітей до середніх та вищих навчальних закладів. Фінансові труднощі та відсутність учителів стали причиною того, що значна частина дітей залишалась поза виконанням "шкільного обов'язку". Наприклад, у 1934–1935 навчальному році кількість таких дітей складала понад 900 тисяч [1, с. 113]. У виданому роком пізніше "Статуті початкової школи" (1933 р.) [6] визначалися нові правила створення шкільної мережі. Школа I ступеня мала мати від 60, а не як раніше 40, до 120 учнів, і у ній мали працювати 1 або 2 учителі. Школи II ступеня мали нараховувати від 121–160 учнів і мати 3 учителів, а 161–210 учнів – 4 учителі. Школа III ступеня, що нараховувала 211–260 учнів мала мати штат з 5 учителів, 261–310 учнів – 6 учителів, 311 учнів і більше – 7 учителів [6]. Це призводило до ліквідації значної кількості початкових шкіл у Польській державі.

Третій організаційний рівень системи освіти складали середні загальноосвітні навчальні заклади. Закон "Про устрій системи освіти" від 11 березня 1932 р. ліквідував колишню восьмирічну гімназію, замінивши її новою чотирирічною гімназією та дворічним загальноосвітнім та трирічним професійним ліцеєм [5, с. 126]. Вступати до гімназії дозволялось відтепер виключно за результатами вступних іспитів, лише після закінчення шести класів початкової школи. Гімназії використовували єдину загальноосвітню програму навчання, а до вступу у вищі навчальні заклади готували дворічні ліцеї з гуманітарною, фізико-математичною або природничою спеціалізацією [1, с. 113].

Важливою інновацією стало також реформування сфери професійно-технічної освіти, що отримала належне нормативно-правове регулювання та визначення організаційної структури. У професійній освіті виділялися професійні школи, що включали школи професійного підвищення кваліфікації, школи основного типу (професійні школи нижчого рівня, професійні гімназії, професійні ліцеї, школи майстрів і підмайстрів); школи професійного навчання; вищі технічні навчальні заклади, а також професійні курси [1, с. 113].

Змін зазнала й система підготовки учителів. Згідно з законом ліквідувалися колишні п'ятирічні учительські семінарії, а замість них навчання учителів початкових шкіл мало відбуватися у трирічних педагогічних ліцеях та дворічних педагогіях (педагогічних навчальних закладах) [1, с. 113].

Серед позитивних змін системи освіти Другої Речі Посполитої внаслідок проведення освітньої реформи на початку 30-х років XX століття варто згадати чітке визначення адміністративної структури управління шкільною освітою та окреслення правового регулювання середньої та професійної освіти. Однак мала реформа й чимало прорахунків. Поділ загальноосвітньої обов'язкової школи на декілька рівнів ускладнював доступ значної частини учнів до середніх і вищих навчальних закладів, оскільки право на вступ до гімназії, згідно з положеннями закону "Про устрій системи освіти", мали виключно випускники 6-ми та 7-ми класних початкових шкіл, яких в усій країні було надто мало. Особливо це

відобразилося на сільській молоді, яка, після закінчення початкової школи, здебільшого не продовжувала навчання, а отже, залишалась за межею суспільно-політичного життя держави [3, с. 44]. Разом з тим, скорочувалася кількість середніх освітніх закладів на території Польської держави у 30-х роках ХХ століття, що призводило до скорочення прийому до них.

11 березня 1932 р. прийнято закон "Про приватні школи та наукові і виховні заклади" [10], що визначав основні принципи діяльності приватних освітніх закладів на теренах Польської держави у 30-х роках ХХ століття. Відповідно до його положень, контроль за приватними школами, виховними та науковими закладами мав здійснювати міністр віросповідань та народної освіти, який міг делегувати свої повноваження місцевій шкільній владі. Польському громадянину дозволялось створювати приватну школу на підставі подання статуту, що визначав її внутрішній устрій, мову навчання, програму та назву, а також взаємини власника, директора (керівника) та учителів. Також він мав забезпечити школу відповідним приміщенням, обладнанням і навчальними посібниками; продемонструвати, що коштів на її утримання виділятимуться достатньо; надати довідку компетентних органів, про бездоганну його поведінку щодо моралі та лояльності до держави; продемонструвати рішення шкільної влади про те, що усі умови виконані. Міністр віросповідань та народної освіти у виняткових випадках міг дозволити відкриття приватної школи особам непольського громадянства. Після отримання рішення, що підтверджувало виконання усіх необхідних умов, засновник приватної школи міг її відкрити. Про дату відкриття він мав повідомити шкільну владу не пізніше, ніж за два тижні до початку навчання [10].

Серед приватних шкіл виділялися заклади, що мали повні чи неповні права державних (так звані "права публічності"). За їх відсутності, учні, при переході до відповідних класів державних і приватних, з правами державних шкіл, мали складати вступні іспити з усіх предметів, а випускники – екзамен перед державними комісіями. Приватні школи та заклади, зорганізовані за зразком державних, могли отримати повноваження шкіл державних ("права публічності"), виконавши низку умов [10].

Разом з тим, закон "Про приватні школи та наукові і виховні заклади" передбачав, що приватна школа могла бути ліквідована шкільною владою якщо вона не діяла упродовж трьох місяців без поважної причини, науковий чи виховний рівень школи за останніх 3 роки був недостатнім, школа не виконувала певних приписів чи положень статуту, навчання чи виховання молоді відбувалося у дусі нелояльному до держави, чи школа негативно впливала на молодь. Перед прийняттям рішення про ліквідацію школи, шкільна влада мала вимагати від керівництва школи пояснень [10]. Директором, керівником чи учителем школи міг бути тільки "бездоганний польський громадянин" [10], належної професійної кваліфікації. Директора (керівника) приватного освітнього закладу затверджувала шкільна влада. Вона ж могла вимагати від директора (керівника) чи учителя довідку компетентних органів про бездоганну його поведінку щодо моралі та лояльності до держави, а також звільнення директора (керівника) чи учителя якщо той: здійснював на молодь шкідливий вплив з виховної точки зору, не виконував певних приписів чи положень статуту школи, недобросовісно виконував обов'язки директора (керівника), учителя [10].

У статті "Рідна школа в 1932–1933 р." є коментар щодо ситуації, яка склалася після реформи 1932 року в сфері приватної освіти: "1932–1933 навчальний рік був переломним в організації приватного шкільництва взагалі, а зокрема для шкільництва Рідної школи" [4, с. 354]. Закон "Про приватні школи та наукові і виховні заклади" вимагав від українських приватних закладів підтвердження їх прав здійснення освітньої діяльності, отриманих ще у 20-х роках ХХ століття, а як наслідок "це потягло за собою великі клопоти та грошові витрати. Найболючіше відчувлось положення нового закону, що вимагало від нашого вчителства предкладання свідоцтв лояльності та передбачало можливість незатвердження вчителів з педагогічних оглядів. З початком шкільного року 1932–1933 не одержало свідоцтва лояльності чимало наших вчителів" [4, с. 354].

Про негативні наслідки реформування системи освіти йдеться і у статті "Не скує душі живої і слова живого". Зокрема, у ній наголошувалося на непродуманості законів "Про організацію системи освіти" і "Про приватні школи та наукові і виховні заклади". Активно виступали проти ухвалення цих нормативно-правових актів депутати Мілена Рудницька, Ярема, представник єврейського клубу Грінбавм та "ендеки", які знайшли в них чимало прорахунків та упущень, що давало можливість вільного трактування їх окремих положень. Депутат Стронські взагалі заявив, що вони суперечать міжнародним договорам про охорону меншин і польській конституції [2, с. 50–51]. Коментуючи закон про приватну освіту, усвідомлюючи його прихований зміст М. Рудницька заявляла про те, що після його прийняття "приватне українське шкільництво взяте за горло", а стосовно прийнятого закону про організацію системи освіти: "централізація й уніфікація освіти спрямована проти прикмет українського народу" [2, с. 51]. Для розуміння причин критики закону про приватні школи

варто зауважити, що саме ці навчальні заклади були легальними осередками, де можливе було національне виховання української молоді [4, с. 357–358].

Для реалізації реформи необхідно було внести деякі зміни і в сферу управління системою освіти. З цією метою 7 липня 1932 р. міністр віросповідань та народної освіти підписав розпорядження, згідно з яким Польську державу було поділено на вісім шкільних округів: Брестський, Краківський, Любельський, Львівський, Познанський, Варшавський, Віленський та Луцький. Тернопільське, Станіславське та Львівське воєводства входили до складу Львівського шкільного округу з центром у Львові [7]. 4 липня 1933 р. виходячи з адміністративного поділу системи освіти, президент Польської республіки видав розпорядження про організацію районних шкільних влад, розділивши шкільні округи на шкільні райони (інспекторати).

Шкільний інспекторат займав територію одного чи декількох повітів, очолюваних шкільним інспектором. Шкільний інспектор підпорядковувався куратору шкільного округу [9]. 14 липня 1933 р. міністр віросповідань та народної освіти підписав розпорядження про поділ шкільних округів на шкільні райони [8]. Така структура адміністрування системи освіти Польської держави існувала до вересня 1939 року, коли Друга Річ Посполита втратила власну незалежність.

Отже, реформа системи освіти Другої Речі Посполитої 1932 року мала своїм результатом кардинальні зміни в структурі та адмініструванні системи освіти країни. Вона стосувалася практично усіх рівнів системи освіти. Позитивними елементами реформи було чітке визначення адміністративної структури управління шкільною освітою та окреслення правового регулювання середнього та професійної освіти. Важливою новацією 30-х рр. ХХ століття стало також правове врегулювання діяльності приватних освітніх закладів різних рівнів на теренах Польської держави.

Разом з тим мала реформа й чимало недоліків. По-перше, вона не вирішувала проблеми диспропорції закладів початкового навчання у міській та сільській місцевості. По-друге, створена згідно з реформою чотирирічна гімназія вимагала від вступників закінчення щонайменше 6 класу початкової школи, тоді як у сільській місцевості переважали початкові школи нижчого ступеня організації. По-третє, запроваджені законом загальноосвітні та фахові ліцеї були для молоді "вибором без вибору", оскільки вибір молоді, зазвичай, базувався на близькості навчального закладу до місця проживання. По-четверте, реформування приватної освіти дало можливість шкільній владі більше можливостей для тотального контролю за ним.

Список використаних джерел

1. Громов Є. В. Організація професійної технічної освіти у Другій Речі Посполитій (1918–1939 рр.). / Є.В. Громов // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2008. – № 41. – С. 112–115.
2. Не скує душі живої і слова живого: З приводу реформи шкільництва у Польщі // Рідна школа. – 1932. – Ч. 4. – С. 50–51.
3. Оболончик Н. Г. Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої: дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 / Наталія Григорівна Оболончик. – Луцьк, 2006. – 224 с.
4. Рідна школа в 1932–1933 р. // Рідна школа. – 1933. – Ч. 23–24. – С. 354–376.
5. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772–1939) / Б.М. Ступарик. – Івано-Франківськ: [б. в.], 1994. – 144 с.
6. Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918 – 1939. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: <http://sites.google.com/site/ksztalcenienauczycieli/organizacja-ksztalcenia-nauczycieli/lata-1918-1939>.
7. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o okregach szkolnych. [Електронний ресурс] // Dz.U. 1932 nr 63 poz. 589. – z dnia 7 lipca 1932 r. – Режим доступу до журналу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19320630589&type=2>.
8. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o podziale okregow szkolnych na obwody szkolne. [Електронний ресурс] // Dz.U. 1933 nr 61 poz. 459. – z dnia 4 lipca 1933 r. – Режим доступу до журналу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19330610459&type=2>.
9. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczpospolitej o organizacji obwodowych władz szkolnych. [Електронний ресурс] // Dz.U. 1933 nr 50 poz. 389. – z dnia 4 lipca 1933 r. – Режим доступу до журналу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19330500389&type=2>.
10. Ustawa o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. [Електронний ресурс] // Dz.U. 1932 nr 33 poz. 343. – z dnia 11 marca 1932 r. – Режим доступу до журналу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19320330343&type=2>.
11. Ustawa o ustroju szkolnictwa. [Електронний ресурс] // Dz.U. 1932 nr 38 poz. 389. – z dnia 11 marca 1932 r. – Режим доступу до журналу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19320380389&type=2>.
12. Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / U. Wróblewska // Nayka. – 2011. – № 2. – S. 109–124.
13. Żarnowski J. Polska Niepodległa 1918–1939 / Żarnowski J. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk – Jyd Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – 162 s.

Николай Галай

РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В НАЧАЛЕ 30-Х ГОДОВ XX ВЕКА

В статье исследуется реформирования системы образования Второй Речи Посполитой в начале 30-х годов XX века. Анализируется нормативно-правовое регулирование системы образования Польского государства, характеризуется положительные и отрицательные факторы произведенных изменений. Выяснено содержание реформирования системы администрирования системы образования.

Ключевые слова: реформа, система образования, Вторая Речь Посполита, нормативно-правовое регулирование.

Mykola Galai

REFORMING THE EDUCATIONAL SYSTEM OF THE SECOND POLISH REPUBLIC IN THE EARLY 30-IES OF XX CENTURY

The article examines the reform of the education system of the Second Polish Republic in the early 30-ies of XX century. Analyzes the legal regulation of the education system of the Polish state, characterized by positive and negative factors of the changes. Explained the content of the reform of the administration system education.

Key words: reform, the education system, the Second Polish Republic, legal regulation.

УДК 94(477)

Ігор Саківський

СПРАВА "ПРИШЛЯКА І ГОЛОЯДА" В ІСТОРІЇ ОУН

У статті автор аналізує найвідоміший атентат ОУН у Тернопільському воєводстві. Основна увага приділена причинам акції та процесу поліційного розслідування.

Ключові слова: Тернопільське воєводство, ОУН, націоналісти, атентат, польська поліція.

Історичні знання відіграють винятково важливу роль в процесі становлення молоді держави. Напрочуд актуальним є відтворення цілісної об'єктивної картини історичного минулого на основі широкої джерельної бази, а також звільнення від стереотипів та кліше. Особливо це стосується історії XX століття, зокрема, історії Організації українських націоналістів (ОУН). Маловивченими залишаються такі резонансні акції ОУН в Тернопільському воєводстві, як справа "Пришляка і Голояда".

Досліджувана проблема частково розглядається у працях П. Мірчука, Ю. Юрика [1–2]. П. Мірчук розглядає проблему в руслі боротьби з польськими провокаторами, Ю. Юрик частково описує причини атентату.

Джерельна база дослідження представлена фондами Центрального державного історичного архіву у м. Львові [3] та Державного архіву Тернопільської області [4–7]. Матеріали з цих архівів містять інформацію про хід розслідування, причини та передумови атентату, наслідки для суспільства.

З огляду на актуальність і ступінь наукової розробки теми, метою праці є дослідження причин протистояння польської влади та ОУН, висвітлення культурного та політичного підґрунтя виникнення протистояння.

Об'єктом дослідження є історія діяльності ОУН в Тернопільському воєводстві.

Предметом дослідження – бойові засоби і методи, які використовували націоналісти.

З моменту утворення, ОУН зайняла різку негативну позицію стосовно Польської держави. Націоналісти для досягнення своїх цілей використовували різні форми та методи боротьби. Найбільш радикальними діями були замах та вбивства з політичною метою. Найвідомішими серед них є справа В. Біласа – Д.Данилишина, атентат М.Лемика, вбивство Е.Чеховського, Б.Перацького. Перелік є неповним без справи Якова Пришляка і Павла Голояда, страта яких в квітні 1932 р. викликала широкий резонанс в українському суспільстві. Ця сторінка діяльності ОУН залишається маловивченою попри те, що Я.Пришляк і П.Голояд були першими страченими оунівцями. Їхня справа, поряд з Д.Біласом і В.Данилишином, була важливою складовою ідеологічного виховання націоналістів.

ОУН діяла в умовах тиску з боку Польської держави, використовуючи у деяких випадках терористичні акти. Такі акції скеровувались проти особливо небезпечних і агресивних поліцейських працівників, адміністраторів, конфідентів-інформаторів.

Справи, що стосувалися інформаторів вирішувались по-різному. Спочатку члени ОУН їх попереджували. Якщо попередження було проігнороване – завдавали фізичних ушкоджень. В разі продовження агентурної роботи їм виносився вирок до смертної кари включно. Варто зазначити, що ОУН не застосовувала смертну кару проти українців за їх політичні погляди, лише у випадку доведеної активної співпраці з ворожими чинниками [1, с. 365].

"Справа Пришляка-Голояда" не була єдиною у Тернопільському воєводстві. Так, 13 березня 1934 р. в с. Токи Збаразького повіту члени ОУН Петро Флінт і Олександр Литвин вбили працівника польської поліції Йозефа Глов'яка [2, с. 80]. 8 травня 1934 р. суд у Бережанах засудив Миколу Бея, 24-річного робітника з Литвинова, на 12 років ув'язнення за вбивство конфідента поліції Михайла Скаскова 27 вересня 1933 р. 12 грудня 1930 р. суд у Бережанах засудив Володимира Хамулу на кару смерті, що згодом замінена на довічне ув'язнення, а Євгена Мороза на 6 років ув'язнення – за вбивство поліцейського донощика С. Татуньчака з Підкаменя, пов. Бережани [1, с. 365].

Атентату Пришляка-Голояда передували арешти провідних членів ОУН в Тернопільській окрузі. У лютому 1932 р. слідчий відділ у Тернополі отримав інформацію, що у Скалатський повіт має приїхати Василь Турковський, привезти з собою пропагандистську літературу ОУН, зброю для членів [7, арк.50]. 27 лютого поточного року о 4 годині його затримано у поїзді "Львів-Гримайлів", жандармами залізничного вокзалу Станіславом Кельнером та Антоном Гілем. У поліції була інформація, що затриманого чекали оунівці Теодор Панас і Павло Стадник. Вони перебували у хаті братів Голоядів, в с.Теклівка, що за 3 км від станції Колодіївка, куди мав прибути В. Турковський. Через декілька днів Т. Панаса і П. Стадника також арештовано [7, арк. 51].

Скалатський повітовий провід ОУН вирішив застосувати терор супроти осіб, що підозрюються у співпраці з польською поліцією. Вирішено виконати атентати на Яна Марущака, Василя Затирку і коменданта поліції у Гримайлові Михайла Ковалю. Здійснити акцію мали Я. Пришляк, П. Голояд на Я. Марущака, О. Метельський на В.Затирку [2, с. 82].

29 березня 1932 р. П. Голояд вбив Я. Марущака. Уночі 31 березня О. Метельський виконав замах на В. Затирку, вистріливши йому в голову. Проте, він, незважаючи на рану, добрався до свого помешкання і сказав, що у нього стріляв О. Метельський. Наступного дня поліція арештувала виконавців [3, арк. 5].

Польська поліція вважала, що П.Голояд був безпосереднім виконавцем вбивства Я. Марущака і мала неспростовні докази [5, арк. 2]. Також польські слідчі запідозрили у цій справі Антона Олійника, якого арештували. За версією поліції, він мав брати участь у підпільно-саботажній діяльності братів Голоядів. Також була інформація, що він був вороже налаштований проти Я. Марущака. Згодом А. Олійника через відсутність доказової бази випустили, записавши у формулярі, що він "в даній справі участі не брав" [5, арк. 5].

Я. Марущака визнавали за особу, що "на кожному кроці паралізувала сепаративний рух українців, і тим самим накликала на себе ненависть з сторони місцевих русинів, зокрема, зі сторони Павла Голояда" [5, арк.2]. Вбивство виконано револьвером парабелум, 9 мм, через вікно в кухні жертви. На кухні в той час перебували Стефанія Бучинська, Анастасія Марущак, Анна Бучинська, бабця дружини Параскевія Стадник та Ілько Шикуча [5, арк. 2].

Після виконання убивства виконавець на місці дії розсипав значну кількість паприки, що заважало собакам узяти слід, потім утік через подвір'я в північному напрямку. Він подався на дорогу, яка вела до стодоли (43 кроки) а далі дорога пролягала під вікнами дому Марії Мормуляк. Попри стодолу М. Мормуляк переліз через колючий дріт на обійстя, пройшов біля стодоли поза коморою і стайнею, потім переліз під дротами на подвір'я Лукаша Глинського, пройшов біля дому Л.Глинського, в якому містився кооператив, звідти перейшов на подвір'я М. Дмитеркі, а потім на дорогу по якій швидко втік у західному напрямку [5, арк. 2].

Повідомлений про це вбивство комендант польської поліції В. Томчук о 2 годині разом з старшим поліцейським М. Піестраком прийшли на місце вбивства, де помітили сліди, залишені виконавцем. М. Піестрак знайшов в соломі під вікном використану гільзу з револьверного набою 9 калібру, марки парабелум К.К.Д.В.М. 403, у той час як В. Томчук отримав від Петра Марущака кулю, яка, пронизавши голову жертви, застрягла в стіні на відстані 3,42 см від вікна на висоті 1,59 м від землі [5, арк. 2].

30 березня о 14 годині польська поліція зробила на місці вбивства заміри слідів, залишених виконавцем: довжина стопи – 31 см, ширина – 11 см, довжина каблука – 8 см, ширина каблука – 7,5 см, довжина кроку становила 108 см [5, арк. 2].

Близько 14–15 годин на місці злочину застосували поліцейського собаку "Dragi" з Тернопільського комісаріату, який простежив шлях виконавця з місця дії, довжиною близько 250 метрів до перехрестя біля дому Терези Чарниш і там втратив слід, де напередодні відбувались збори громади [5, арк. 2].

Польська поліція опитала свідків, намагаючись зібрати більше інформації. Свідок Владислав Мормол, 22 роки, римо-католик, мешканець Теклівки, в той день близько 21 год. був на своєму подвір'ї. Зазначив, що за своєю стайнею помітив особу, яка перелазила під колючими дротами на подвір'я Л. Глинського. Людина видалась свідку підозрілою, тому що в тому місці не було жодного переходу. В. Мормол попрямував за нею на подвір'я Л. Глинського, але особи не помітив, тільки чув гавкіт собак на подвір'ї Франциска і Павла Мормола, з чого зробив висновок, що людина втекла в західному напрямку. Повернувшись на своє подвір'я, свідок почув крик біля дому Марущака. Цей чоловік, за даними В. Мормола, був взутий в чоботи та одягнений в коротку куртку, але не міг його впізнати, тому що в той час вже було досить темно. Що та особа була в короткій куртці, свідок пояснює тим, що під час ходи між його ногами виднівся сніг на землі [5, арк. 3].

Свідок Павло Мормол, 36 років, мешканець с. Теклівка, римо-католик, розповів що того вечора біля 21 год., як тільки ліг спати, почув гучний гавкіт собак і одночасно почув, що біля його дому по дорозі хтось дуже швидко втікає [5, арк.3].

На підставі знайденої гільзи і кулі на місці події слідчі дійшли до висновку, що ініціатива виконання вбивства Я. Марущака могла вийти тільки від Павла Голояда і це тому, що 27 лютого було затримано В. Турковського, який їхав зі Львова безпосередньо до дому Голоядів. У нього вилучено 22 набої до пістолета, незважаючи на те, що такої зброї при В.Турковському не було, тому револьвер безсумнівно мав знаходитись у Голоядів. З цих міркувань негайно затримано П. Голояда і під час обшуку поліцейські знайшли одну пару старих черевиків, що належали П. Голояду, на лівій халяві, яких знайдено сліди свіжого пошкодження від колючого дроту. Сліди від них були ідентичними зі слідами на місці злочину. Також вилучено куртку Голояда, яка була розірвана, коли виконавець перелазив колючий дріт біля стодоли Марії Мормуляк [5, арк. 3].

Василь Бучинський, 27 років, свояк жертви, повідомляв, що біля 20:30 год. присутні в кімнаті почули шум під вікном, але не виходили надвір, не надавши цьому уваги. Подумали, що це кіт. Після того сіли вечеряти, розмовляли до 20:55 год. Тоді свідок пішов з кухні, але коли переступив поріг свого дому, почув крик. Запаливши світло, побачив жертву, яка лежала на землі, з голови текла кров. Свідок констатував смерть. Присутні у кімнаті побігли до найближчих сусідів, Миколи Гудзя і Томаша Дороша [5, арк. 3].

Усі домашні, які були у кімнаті під час вбивства, підтвердили свідчення В. Бучинського. Тільки І. Шикла додав, що знаходився в тому місці, де куля увійшла в стіну. Лише завдяки низькому зросту він уникнув небезпеки.

Слідчі зауважували, що своячка жертви була рідною сестрою мами арештованого П. Голояда. Усі домашні, включаючи дружину жертви, які були українцями за національністю, нічого П. Голоядові не інкримінують, а навіть стараються його оборонити.

Владислав Марущак, 21 рік, брат Я. Марущака засвідчив, що той одружився 3 роки тому і на дружину та її родичів ніколи не нарікав. Лише говорив, що вони були свідомими українцями [5, арк. 4].

Марія Скібінська, 37 років, сестра Я. Марущака, розповіла, що брат був палким польським патріотом і при кожній можливості засуджував український рух. Це викликало ненависть з боку української громади, особливо братів Голоядів. Я.Марущак конфліктував з ними, зокрема М. Голояд не мав права голосувати на виборах до сейму, але хотів аби Я.Марущак вписав його до списку. Чого той не зробив [5, арк. 4]

Свідок Ян Жигальські, керівник ґміни у Магдалівці, сказав, що Я. Марущак виконував функції секретного ґмінного вже 7 років, характер мав хороший, був щирим і відвертим, причому польським патріотом. Був одним з найкращих поляків у ґміні [5, арк. 4].

В. Томчук і старший поліцейський М. Пієстрак відзначили, що вбитий стежив за рухом українців, особливо за діяльністю братів Голоядів та П. Стадника. Про свої спостереження доповідав. Між іншим, у січні 1932 року, перед поширенням відозв ОУН у Теклівці і Магдалівці зустрів у полі біля ям з картоплею братів Мирона та Володимира Голоядів у товаристві П. Стадника. Вони, побачивши Я. Марущака, зупинились. Місцеві українці, а особливо П. Голояд, звинувачували Марущака в арешті названих осіб [5, арк. 4].

На підставі зібраних даних слідчі дійшли висновку про те, що безпосереднім виконавцем вбивства був П. Голояд. Йому ніхто не допомагав, а мотивом була помста за арешт братів Володимира і Мирослава. Хоча братів арештували у зв'язку з затриманням В. Турковського, а не за донесенням жертви.

Ще одним доказом проти підозрюваного було те, що він того дня був у Скалаті, де купив паприку, яку в Теклівці і Магдалівці неможливо придбати. Підозрюваний обвинувачення відкидав. Поліція не змогла знайти свідків, які б впізнали його, адже П. Голояд мешкав на відстані 500 метрів від дому жертви та міг прийти на місце злочину в межах 5–10 хвилин [5, арк. 4]

У ході розслідування з'ясовано також, що 31 березня виконано замах на В. Затирку у с. Вікна. Слідчі вважали, що між цими злочинами існує зв'язок. Розслідування показало, що П. Голояд був не лише виконавцем вбивства Я. Марущака, а й моральним винуватцем замаху у Вікнах. У березні в Скалаті він передав Я. Пришляку два револьвери з набоями і дав вказівку вбити В. Затирку, мотивуючи тим, що він був конфідентом поліції та коменданта поліції в Гримайлові М. Ковалю, який був арештованим українців [5, арк. 5].

4 квітня о 10 год. проведено допит Якова Пришляка. При очній зустрічі з П. Голоядом він визнав, що П. Голояд перед Різдвяними святами приїжджав до нього у с. Вікна, саньми з одним гнідим конем та привіз 2 пакунки. Я. Пришляк зустрічався з О. Метельським та П. Голоядом, з яким тричі контактував у Скалаті і під час останньої зустрічі отримав від нього один револьвер з 7 набоями та обойму з 5 набоями. Останній представився Качоровським з с. Кривого, також вручив два екземпляри "Сурми". Я. Пришляк бачив його у Скалаті, коли той їхав парою дужих коней з написом "Теклівка" [5, арк. 5].

Також Я. Пришляк зізнався, що П. Голояд при передачі револьверів говорив про наказ убити ще одного конфідента, який доводився йому родичем. Зрозуміло, що мова йшла про Я. Марущака з Теклівки.

4 квітня 1932 р. о 10:45 год. проведено допит О. Метельського. Він зізнався, що тричі зустрічався з П. Голоядом в Скалаті, а останнього разу, 25 березня, отримав наказ вбити В. Затирку в межах тижневого терміну. Також він розповів, що отримав від П. Голояда інструкції, зокрема з використання паприки. Але О. Метельський не скористався цим, оскільки виконав замах на вулиці [5, арк. 5].

П. Голояд заперечував, що виконував убивство, передавав револьвери, зустрічався з Я. Пришляком і О. Метельським, віддавав накази про вбивство. П. Голояд дотримувався версії, що він цілий день був у Скалаті, звідки повернувся перед заходом сонця і з того часу нікуди з дому не виходив, за винятком вечері біля 20:30 год. та коли виходив на подвір'я, щоб погодувати коней [5, арк. 5].

Батьки Павла, Григорій та Магдаліна, розповіли, що того дня син після повернення з Скалату нікуди не виходив і ліг спати о 21:30 [5, арк. 5].

Владислав Гонта, 16 років, наймит, засвідчив, що П. Голояд нікуди не виходив і ліг спати о 21:30. На запитання, чи дивився він того вечора на годинник, Владислав спочатку відповів ствердно, а потім відмовився. У черевиках П. Голояда ходив не він сам, а В. Гонта. Він спочатку твердив, що взув їх 29 березня пополудні, але потім зізнався, що 30 березня зранку. Врешті-решт, виявилось, що В. Гонта в той вечір до хати не заходив і на годинник не дивився. Причин своєї брехні не зміг пояснити [5, арк. 6].

Слідчі вважали факт, що В. Гонта був взутий у черевики П. Голояда підтвердженням спланованості таких дій з метою заплутування поліційних органів. П. Голояд намагався таким чином уникнути підозр. Зранку 30 березня В. Гонта відніс черевики до батька Василя, щоб поремонтувати їх. Поліція вважала, що він вчинив це за вказівкою П. Голояда [5, арк. 6].

Коні П. Голояда були такими, як їх описав у зізнанні Я. Пришляк, а сани належали Івану Петровському, в якого Павло позичав їх, коли їздив лише одним конем.

Що стосується свіжого сліду від колючого дроту на лівому черевіку, то П. Голояд не зміг цього пояснити. Високий зріст П. Голояда відповідав ширині кроку 108 см. Про пошкодження на куртці підозрюваний говорив, що це міль. Саме у цій куртці він зустрічався з О. Метельським і Я. Пришляком. Також вона відповідає довжині куртки, у якій бачив виконавця свідок В. Мормул [5, арк. 6].

Слідчі також відзначали, що після арешту братів, П. Голояд 2–3 рази на тиждень їздив в Тернопіль та 1–2 рази у Скалат. Багато різних осіб приїжджали до нього додому [5, арк. 6].

У домі Голоядів була місцева читальня "Просвіти", де щонеділі збиралась місцева молодь, але серед них не виявлено осіб, що могли б допомагати Голоядові у виконанні атентату. Слідчі двічі обшукували обійстя Голоядів, але зброя так і не знайшла [5, арк. 6]. Напрацьовані дані передано польською поліцією до суду.

27 квітня 1932 р. суд у Тернополі виніс смертний вирок трьом членам ОУН: О. Метельському, Я. Пришляку, П. Голояду. Президент Польщі першого з них помилував, а Я. Пришляка і П. Голояда страчено 28 квітня 1932 р [1, с.366].

Страта Я. Пришляка і П. Голояда набула значного резонансу на Тернопільщині та за її межами. У всьому краї проводились заупокійні служби, а Тернопільська окружна ексекютива ОУН випустила у день страти 2000 листівок "Страта героїв Я.Пришляка і П.Голояда". 27 травня 1934 р. відбулась масова процесія до могил Січових Стрільців у Тернополі. При цьому частину вінків з написами антипольського змісту члени ОУН намагались поставити на могилу Я.Пришляка і П. Голояда. За такі дії їх арештовували [6, арк. 19]. Після цього молодь поділилася на маленькі групи, намагаючись зібратись біля могили страчених та провести віче. Польська поліція цього не допустила [6, арк. 20]. Постійно виходили відозви з нагоди річниці страти. Так, у 1938 році в Чортківському повіті вийшла листівка, присвячена цій події: "У Страсний Четвер, шість років тому, дня 28 квітня 1932 р., у годині пів до другої вполудні повісив на шибениці ляцький кат двох Твоїх Синів-Героїв: славної пам'яті П. Голояда і Я.Пришляка. "За Україну гинемо" – були їхні останні слова. Для України воїни жили, для Неї і загинули. По лицарськи загинули! Слава Героям! Бо з героїської смерти родиться нове життя" [4, арк. 32].

Отже, справа Я. Пришляка і П. Голояда відіграла важливу роль в історії Тернопільського воєводства у 30-х рр. Вона показала напружені відносини між польськими державними органами та ОУН. Польська сторона, згідно зі своїми інтересами, використовувала інститут конфідентів для боротьби з українським підпіллям. ОУН намагалась боротись проти цього, зокрема збройними методами. Атенатна діяльність ОУН мала відплатний характер та не була превентивною. Проводились попередні розслідування щодо усіх жертв. Наслідком були як вбивства донощиків, так і страта виконавців-оунівців.

Список використаних джерел

1. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Том 1: 1920–1939 [За редакцією Степана Ленкавського] / П.Мірчук. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – 460 с.
2. Юрик Ю. Діяльність Організації Українських націоналістів у Тернопільському воєводстві в 1929–1939 рр. / Ю. Юрик. – Тернопіль, 1999. – 132 с.
3. Центральний державний історичний архів у м. Львові, ф. 371, оп.1, спр. 115, 155 арк.
4. Державний архів Тернопільської області, ф.284, оп.1, спр. 193, 86 арк.
5. Державний архів Тернопільської області, ф. 3, оп. 2, спр. 308, 105 арк.
6. Державний архів Тернопільської області, ф. 275, оп. 1, спр.749, 168 арк.
7. Державний архів Тернопільської області, ф. 3, оп. 2, спр. 276, 105 арк.

Игорь Сакивский

ДЕЛО "ПРИШЛЯКА И ГОЛОЯДА" В ИСТОРИИ ОУН

В статье автор анализирует известный атентат ОУН в Тернопольском воеводстве. Основное внимание уделено причинам акции и ходу полицейского расследования.

Ключевые слова: ОУН, Пришляк, Голояд, националисты, Тернопольское воеводство, атентат, польская полиция.

Igor Sakivsky

"PRYSHLYAK AND HOLOYAD" CASE IN THE HISTORY OF OUN

The article examines the most famous Assassination OUN in Ternopil province. The main attention is paid to the causes of action and the police investigation.

Key words: OUN Pryshlyak, Holoyad, nationalists, Ternopil province, Assassination, the Polish police.

УДК 94:371.83

Тетяна Луговська

ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОГО ТОВАРИСТВА "ДРУГ" У ЛЬВОВІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті висвітлюється діяльність русофільського об'єднання студентів Львова "Друг" у міжвоєнний період. Характеризується співпраця з російськими організаціями Польщі, Росії, наголошується на різноманітних заходах, культурно-просвітницькій та фінансово-господарській діяльності.

Ключові слова: "Друг", москвофільство, русофільство, освітньо-культурна діяльність, студентське товариство.

Актуальність публікації полягає у тому, що у громадсько-політичному житті Західної України вагомий вплив мали організації галицьких русофілів. Це, зокрема, такі культурно-просвітницькі організації, як Руський інститут "Народний дім" у Львові, Львівський Ставропігійський Інститут, "Товариство імені М. Качковського", Товариство "Руських дам".

Серед молодіжних організацій досить активно діяло і співпрацювало з іншими русофільськими об'єднаннями студентське товариство "Друг" у Львові.

Мета статті – дослідити організаційну діяльність студентського товариства "Друг" у Львові у міжвоєнний період.

Завдання статті – висвітлити діяльність товариства "Друг" у Львові; охарактеризувати його співпрацю з іншими організаціями; простежити вплив на громадське, культурне, просвітницьке життя Львова; проаналізувати внесок у підтримку російських студентів.

Хронологічні рамки дослідження – міжвоєнний період діяльності товариства.

Територіальні межі статті обмежуються м. Львовом – осередком найактивнішої діяльності товариства.

Основу джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву у Львові (ЦДІАЛ України) [3; 5–7; 10–11; 14], Державного архіву Львівської області [9].

Про діяльність та організацію товариства існує незначна кількість опублікованих джерел інформації. В основному це недостатньо вивчені або взагалі не опрацьовані архівні матеріали ЦДІАЛ України фонд 506 "Діяльність товариства російських студентів "Друг" у Львові (1894–1939 рр.)."

Обмеженою є історіографія питання. Це лише окремі наукові публікації, у яких згадується студентська організація "Друг" у Львові [1; 8], а також один з параграфів дисертації Л. Матюшко [2].

Наукова новизна статті полягає в тому, що дотепер ретельного аналізу характеру та особливостей діяльності студентського об'єднання "Друг" у Львові в українській історіографії практично не здійснювалося.

Свої витоки молодіжна організація вбачала у львівському "Академічному гуртку", створеному у 1871 році, який проіснував до 1894 року і був закритий. На його місці виникло товариство російських студентів "Друг" згідно з розпорядженням Галицького намісництва у Львові від 30 листопада 1894 р. [3, арк. 3]. Воно об'єднувало у своїх лавах студентів російської національності львівських навчальних закладів університету, ветеринарної академії та політехнічного інституту, пізніше і вищої торгівельної школи [3, арк. 4].

З початком Першої світової війни діяльність товариства була призупинена австро-угорською владою. Майже усі члени товариства, як і члени інших проросійських інституцій, звинувачувалися у державній зраді, арештовувалися і разом з їх родинами вивозилися до Талергофу та Терезину [4].

Молодіжний рух у Львові почав відроджуватись у 1922 р., але тільки весною 1924 р. вдалось закріпити його організаційно. Студентське товариство "Друг" об'єднало усіх тих, хто сповідував ідею єдності "руського народу". Завданням вбачалось підготувати інтелігенцію, яка зміцнить національну самосвідомість селян і збереже від денационалізації [5, арк. 4].

У 1922 році студенти університету імені Яна Казимира у Львові підняли питання про поновлення діяльності довоєнного товариства "Друг". Один з ініціаторів цієї ідеї – Р. Луцик планував провести збори представників галицько-руської студентської молоді у приміщенні літературно-драматичного товариства "Муза" [5, арк. 3]. Чи відбулась ця зустріч, поки нема підтвердження. На сумніви щодо цього вказують запрошення, розіслані влітку 1922 року. У тексті якого повідомлялося про те, що російське студентство у Галичині досі не організоване, упродовж восьми років не виявляє ознак діяльності студентське товариство "Друг", яке до Першої світової війни було центром молодіжного життя. У Львові відсутній студентський осередок, гуртожиток, які

існували до війни. Все це "оновити є крайньою необхідністю. Крім цього є багато інших питань, в яких руське студентство має зайняти певну позицію. Питання вступу руських студентів у польський університет у Львові, ставлення руських до утворення українських університетських курсів – все це питання першочергової важливості. Це змушує скликати збори на 20 вересня 1922 р. у приміщенні товариства ім. М. Качковського" [5, арк. 3 зв.]. Мабуть, щось завадило молоді і цього разу зібратися, бо архіви зберегли протокол зборів ініціативної групи студентів тільки від 22 листопада 1922 р. Тоді на них були присутніми 35 студентів і студенток львівських навчальних закладів. Збори вів і зачитав доповідь про життя львівських студентів-росіян у 1921–1922 рр. Г. Чемерис. Після обговорення стану справ обрано правління у складі семи осіб для підготовки статуту майбутньої молодіжної організації [6, арк. 4].

Загальні збори відновленого товариства російської студентської молоді "Друг" відбулися 12 червня 1923 р. у присутності 40 осіб. З доповіддю про історію та завдання організації виступив К. Труш [5, арк. 4–5]. У 1924 р. затверджено статут товариства [7, арк. 1–6].

На кінець 1924–1925 навчального року львівський "Друг" налічував 156 осіб. Серед них 54 – студенти політехніки, університетська молодь була представлена 38 слухачами філософського і 32 з юридичного факультету. З медичної академії до товариства входило 27 студентів і 5 майбутніх ветеринарів. Крім них, до товариства входило 15 молодих осіб – колишніх студентів російських навчальних закладів, яким польська влада не тільки не зарахувала розпочате університетське навчання, але й не визнала атестат про середню освіту. Скасування такого дискримінаційного ставлення влади до них стало одним із завдань "Друга". У боротьбі за свої права вони знаходили підтримку з боку русофільських організацій. У Народній раді Руської народної організації "Друг" мав двох своїх представників, один засідав у правлінні "Товариства ім. М. Качковського" [8, с. 314].

До 1926 року товариство підтримувало партію Народної волі, проте після задекларованого нею переходу на проукраїнські позиції і підтримку виключно українського національного руху, воно висловило свою підтримку Руській селянській організації. Така підтримка полягала у проведенні передвиборчої агітації за москвофільських кандидатів до сейму та сенату, вступі до цієї партії, організації культурно-просвітніх заходів з метою пропаганди москвофільських ідей тощо [8, с. 315].

Хоча більшість русофільських товариств не були пов'язані з активною політикою і в розгорнутій анкеті про мету своєї діяльності вказували культурно-освітню діяльність, за ними здійснювався відповідний контроль з боку держави. У Державному архіві Львівської області зберігся документ, у якому відзначено, що в 1927 році товариство "Друг" з невідомих причин не надало своїх анкетних даних до відповідного підрозділу поліції, як це зробили інші (русофільські, українські, польські, єврейські та ін.) самодіяльні об'єднання Львова [6, арк. 14].

Адміністративно "Друг" підпорядковувався сенату університету імені Яна Казимира у Львові, який призначав куратора. Останній контролював фінансово-господарську роботу, успішність, політичну активність членів. Товариство субсидювалося сенатом університету, львівською владою, періодично – Народним Домом у Львові, Ставропігійським інститутом, Товариством ім. М. Качковського. Зокрема, у травні 1928 року від університету імені Яна Казимира отримано 200 злотих [10, арк. 34].

Товариство надавало моральну і матеріальну допомогу своїм членам для отримання вищої освіти. До компетенції товариства входило: утримання відповідних приміщень, гуртожитку, їдальні, бібліотеки, читальні, видання журналів, проведення наукових та літературних лекцій та бесід, музично-декламаційних зборів, створення наукових та профільних гуртків, надання позик членам [6, арк. 55].

Члени товариства поділялися на звичайних, надзвичайних, почесних та підтримуючих матеріально товариство [6, арк. 24].

Звичайним членом товариства міг стати студент або вільний слухач одного з відділів університету російської національності; надзвичайним – асистенти відділів університету; почесним – професори і доценти, які зробили значний внесок у розвиток товариства [6, арк. 25].

Керівними органами товариства були загальні збори, управа, ревізійна комісія, товариський суд, прокурор товариства.

Згідно зі статутом, загальні збори скликалися щорічно, позачергово за потребою. Усі члени товариства, крім звичайних, мали право дорадчого голосу. На загальних зборах обирались члени управи, ревізійної комісії, товариського суду, а також прокурор та його заступники. Управа товариства обирала президію, яка складалась з голови, двох заступників, секретаря і скарбника, трьох членів управи та двох їх заступників [6, арк. 4].

Управа надавала матеріальну допомогу членам у вигляді позик, а також право користування студентським гуртожитком імені А. Ясеницького. Середня сума позик складала 25 злотих, у 1928

році плата за проживання в гуртожитку складала 3 злотих щомісячно з членів товариства і 4 злотих на місяць з нечленів товариства "Друг" [11, арк. 102].

Фінанси товариства складались з постійного, оборотного фондів та службового інвентарю. До оборотного фонду відносились: членські внески; добровільні пожертвування, дотації; прибутки з підприємств, повернені позики; надзвичайні оплати, накладені на членів загальними зборами [6, арк. 5].

При товаристві існувала бібліотека, читальня, їдальня, курси літературної мови. Наприклад, у травні 1929 року товариство виплатило за уроки російської мови С. Бендасюку 40 злотих [11, арк. 6]. "Друг" опікувався будинком студентської молоді. До його структурних підрозділів належали видавнича комісія та з влаштування вечорів; гуртки: юридичний, філософський, музикантів, студентської академії ветеринарної медицини, студентів вищої комерційної академії, любителів історії та словесності, літній табір та хор товариства [6, арк. 6].

Упродовж 1924–1928 рр. товариство налічувало 105 членів (у тому числі 8 жінок), у 1927–1928 рр. – 206 (з них 24 жінки) [11, арк. 133].

Товариство співпрацювало з усіма російськими студентськими організаціями Польщі, а також студентськими організаціями Чехо-Словаччини, Прибалтики; проводило спільні з'їзди, конференції, організовувало екскурсії, вело активне листування.

Товариство налагодило зв'язки з громадами російських емігрантів у Польщі. Завдяки співпраці з російською еміграцією відбулися певні еволюційні зміни в ідейно-політичних поглядах русофілів порівняно з довоєнним періодом. У зв'язку з цим можна погодитися з дослідниками [1, с. 224–225], які вважають недоречним використання терміну "москвофільство" в історії цього ідеологічного руху в Галичині у міжвоєнний період. Історія "москвофільства" обмежувалася в українській історіографії закінченням Першої світової війни [12–13].

Сучасні українські історики у своїх дослідженнях аналізують продовження діяльності прихильників загальноруської ідеї єднання слов'янських народів на теренах Галичини у міжвоєнний період. У зв'язку з цим використання терміну "москвофільство" до вказаного історичного періоду видається менш доречним [2]. Основна причина в тому, що Росія, перебуваючи під владою більшовиків, не могла вже бути тим орієнтиром, до якого прагнули православні Галичини, Буковини, Закарпаття і Лемківщини. Тому в основу їх діяльності в 20–30-ті роки ХХ століття лягла інша теза – єднання руських народів навколо своєї віри [1, с. 225]. В зв'язку з цим відбулися еволюційні зміни в ідеології русофільства в цілому і в діяльності товариства "Друг", зокрема.

У 1927 р. очільники львівського російського студентства сформулювали свої найближчі завдання. Передусім вони із захопленням зауважували, що "как разнообразен наш состав! Среди нас есть и эмигранты, и "местные" – так или иначе связанные с территорией Польши; среди "местных" есть уроженцы бывшей России – и есть галичане" [14, арк. 7]. У зв'язку з такими корекціями і завдання перед групами студентів були різні. "Эмигранты – перелётные птицы. При первом же теплом дуновении они сорвутся и шумно полетят на восток, – а за ними потянется длинная вереница "местных", не способных сжиться с условиями здешней действительности. Там, за рубежом, они будут радостно встречены: ведь восстановление страны потребует огромного прилива культурных сил. И останутся здесь лишь те, кто слишком связан с местной территорией или слишком отчетливо сознает историческую ответственность, падающую на нас – местных" [14, арк. 7].

Одним із напрямків діяльності товариства визначався як спротив не тільки полонізації, а головно – українізації та білорусизації. "...Если дела пойдут и впредь тем же путём, то не далёк день, когда культурная инициатива на "кресах", по инерции удерживающаяся в руках остатков русской интеллигенции, будет вырвана из этих рук дружным напором более многочисленной украинско-белорусской интеллигенцией, не имеющей культурно-исторических традиций, но сильной своим волевым импульсом" [14, арк. 8].

У 1930 р. з львів'янами зв'язався голова Центрального комітету із забезпечення вищої освіти російському юнацтву за кордоном Михайло Федоров. У своєму листі він інформував їх про те, що уряди Чехословаччини і Бельгії скоротили фінансування проектів допомоги російській молоді з вступу у вищі навчальні заклади. Він просив колег розпочати збір коштів до спеціального фонду. Ця справа затяглася, позаяк львів'яни самі переживали не найкращі часи. Зрештою після декількох письмових нагадувань і неприємних інцидентів у Париж скерували грошовий переказ на 41 злотий і 75 грошей [14, арк. 9].

Крім листа про збір коштів у Львів надійшов "Заклик до 13-ї ганебної річниці закабалення Росії комуністичним Інтернаціоналом": "Чего мы – свободные русские люди, живущие за границами великой камеры пыток СССР, просим у мирового общественного мнения для нашей Родины, для нашего замученного народа? Просим одного: не мешайте тяжкой борьбе русского народа с поработителями коммунистами. Не мешайте вашей поддержкой укреплению советской власти,

вашими союзами, юридическими признаннями, кредитами... ізолюйте их мировым бойкотом" [14, арк. 9–10].

Оскільки за характером своєї діяльності товариство перебувало на антирадянських позиціях, зокрема, проводилась пропаганда підготовки кадрів до війни проти СРСР, то зі вступом Червоної армії у Західну Україну в 1939 році діяльність товариства була припинена [8, с. 310].

Отже, студентське товариство "Друг" у Львові, як найбільш впливове молодіжне об'єднання активно співпрацювало з іншими русофільськими організаціями Львова, Польщі та інших країн, провадило різноманітні заходи, вело активну культурно просвітницьку, фінансово-господарську, ідеологічну, агітаційну, видавничу, допомогову та інші види діяльності.

Список використаних джерел

- 1.Ткачов С. Історіографічний огляд вивчення життя російської громади у міжвоєнній Польщі / С. Ткачов // Україна-Європа-Світ. – Вип. 4: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М.Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. – С. 221–227.
- 2.Матюшко Л. І. Галицьке москвофільство міжвоєнного періоду: автореф. дис. канд. істор. наук / Матюшко Людмила Іванівна.– Львів, 2007. – 22 с.
3. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДАЛ України), ф. 506, оп. 1, спр.1, 12 арк.
4. Алфавитный указатель жертв австро-мадьярского террора во время первой мировой войны 1914–1918 гг. на областях Галицкой и Буковинской Руси с биографическими и библиографическими данными. Третья значительно пополненная редакция. Посвящается 50-летней годовщине Талергофской трагедии Прикарпатской руси. Составил Р.Д.Мирович. – Львов, 1971 // Интернет ресурс. Режим доступа: http://talergof.org.ua/alfavitnyi_ukazatel-pred.html.
5. ЦДАЛ України, ф. 506, оп. 1, спр. 2, 7 арк.
6. ЦДАЛ України, ф. 506, оп. 1, спр. 3, 58 арк.
7. ЦДАЛ України, ф. 506с, оп. 1, спр. 2, 10 арк.
8. Матюшко Л. Діяльність москвофільського студентського товариства "Друг" у міжвоєнний період / Л. Матюшко // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / [Упорядник Олександр Сухий]. – Львів: Видавництво "Піраміда", 2004. – С. 310–322.
9. Державний архів Львівської області, ф. 110, оп. 4, спр. 114, 46 арк.
10. ЦДАЛ України, ф. 506, оп. 1, спр.15, 64 арк.
11. ЦДАЛ України, ф. 506г, оп. 1, спр. 16, 149 арк.
12. Москвофільство: документи і матеріали [Вступна стаття, коментарі та добірка документів Сухого О.] – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – 236 с.
13. Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914) / С. Макаруч // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82–98.
14. ЦДАЛ України, ф. 506, оп. 1, спр. 76, 97 арк.

Татьяна Луговская

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА "ДРУГ" ВО ЛЬВОВЕ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье освещена деятельность русофильского объединения студентов Львова "Друг" в междувоенный период. Исследована часть архивных материалов и научных публикаций которые составляют основу историографии указанной темы.

Ключевые слова: "Друг", москвофильство, русофильство, культурно – просветительная деятельность, студенческое общество.

Tatiana Lugovska

ORGANIZATIONAL ACTIVITY OF STUDENT SOCIETY "FRIEND" IN LVOV ON 1922–1939

In the article analyzes rusofil'skogo students society "Friend" of Lvov on a 1922–1939. Research which make part of the archived materials and scientific publications as a basis of this theme.

Key words: "Friend", moskvofil'stvo, rusofil'stvo, cultural and educational activity, student society.

УДК 94(477)

Микола Бушин, Ірина Перехрест

ОСОБЛИВОСТІ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У 1943–1945 РР.

У статті автори на основі аналізу архівних документів та оприлюднених матеріалів висвітлюють основні тенденції та процеси у сфері медичної допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни на Україні у перші повоєнні роки.

Ключові слова: інвалід, медична допомога, реабілітація, спеціалізована допомога, матеріальне забезпечення.

Одним із надзвичайно негативних наслідків Великої Вітчизняної війни було значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що сталося через одержання ушкоджень, каліцтв, хвороб учасниками бойових дій та цивільними громадянами, які вимушено опинилися в зоні бойових дій та окупації. Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710304 інваліди. Вони отримали важкі тілесні та моральні ушкодження, й потребували довготривалого спеціалізованого лікування та медичної реабілітації.

У зв'язку з цим, перед органами радянської влади постало складне завдання – у короткий термін створити систему закладів для надання кваліфікованої спеціалізованої допомоги інвалідам та спланувати заходи зі здійснення медичної реабілітації цієї групи населення.

Об'єкт запропонованого дослідження – заходи органів влади СРСР у сфері медичної реабілітації інвалідів Великої Вітчизняної війни у період 1943–1945 рр. на території УРСР.

Предмет – медична допомога інвалідам Великої Вітчизняної війни у перші повоєнні роки

Мета дослідження – висвітлення основних аспектів надання допомоги інвалідам, які отримали каліцтва на фронтах Великої Вітчизняної війни та проведення їх реабілітації.

Завдання дослідження – розкрити маловідомі факти проведення медичної реабілітації інвалідів війни різними державними та громадськими організаціями УРСР у період 1943–1945 рр.

Історіографію дослідження проблеми медичної реабілітації інвалідів можна поділити на декілька етапів. По-перше, це роботи радянських дослідників, як істориків так і медиків, які побачили світ упродовж 40–80 рр. ХХ ст. Серед вчених-дослідників цього періоду зазначимо таких науковців, як А. Александровський, О. Вербило та інші [1]. Основний зміст цих досліджень: констатація позитивних зрушень у поліпшенні добробуту та підвищення рівня допомоги людям з обмеженими можливостями, які повністю або частково втратили працездатність у роки Великої Вітчизняної війни. По-друге, це аналіз та дослідження захисту тих верств населення, які постраждали внаслідок прояву різноманітних явищ воєнного часу, зокрема таких науковців, як С. Колесников, І. Кононенко, Т. Гриценко [2]. По-третє, безпосередньо або дотично цієї теми торкаються у своїх дослідженнях сучасні вітчизняні науковці, зокрема: В. Ізюмов, Л. Ковпак та інші [3].

Отже, аналіз історіографії праць з досліджуваної проблеми свідчить про те, що маловивченими залишаються різноманітні аспекти, у тому числі відбудова та розвиток системи реабілітації осіб, що втратили працездатність у роки війни.

Аналіз джерельної бази – основними джерелами цього дослідження слід вважати архівні документи і матеріали, які зосереджені у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань і організацій України (ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України). На особливу увагу заслуговують фонд Наркомату охорони здоров'я (ЦДАВОВ України, ф. 342).

Питання медичної допомоги та реабілітації інвалідів, займало одне із важливих місць у ліквідації наслідків війни. Вперше питання про втілення методів відновлювального лікування, зокрема методів відновлювальної хірургії для збільшення кількості визнаних придатними для служби в армії, виникло на початку 1943 р. Однак, у низці областей, особливо у селах, на той період на було реальної можливості забезпечити інвалідів війни спеціалізованою допомогою, саме тому надзвичайно цінною була ініціатива евакошпиталів, що організували спеціалізовану допомогу та відновлювальне лікування інвалідів в перший повоєнний період [4, арк. 18].

Матеріали комісії з вивчення медико-санітарних наслідків війни дозволяють зробити висновки про збитки, які принесла інвалідність можливостям населення. Згідно з даними обстеження інвалідів війни в Україні, проведеного у 1945 р., до першої групи відносилось 1,6 %, до другої – 37,6 %, до третьої – 60,8 % усіх обстежених. Отже, 39,2 % інвалідів, визнаних за станом здоров'я нездатними до повноцінної трудової діяльності, мали право на державне соціальне забезпечення.

Зокрема, кількість інвалідів з ампутованими кінцівками складала 16,3 %, сліпих на два ока – 0,6 % від усіх обстежених [5, с. 85–87].

Початок становлення спеціалізованої системи лікування інвалідів війни, визначено спеціальним наказом Народного комісаріату охорони здоров'я (НКОЗ) СРСР, від 14 травня 1943 р. "Про організацію спеціалізованої лікувальної допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни". У цьому наказі звернено основну увагу народних комісаріатів на завдання з організації спеціального лікування інвалідів і відновлення їх працездатності. Досить важливим було організувати спеціалізовану допомогу інвалідам війни в Україні відразу після звільнення республіки від окупації. Було зазначено, що лікувальні заклади до цієї роботи підготовлені недостатньо, адже не забезпечені кадрами спеціалістів потрібної кваліфікації, необхідною апаратурою для лікування цієї групи хворих, а ресурси, які є в наявності, не завжди використовуються в достатній мірі [6, арк. 2].

Для покращення організації особистої спеціалізованої допомоги інвалідам війни РНК УРСР прийняла постанову, що визначила першочергові заходи з лікування інвалідів зокрема: організувати мережу лікувальних закладів відновлювальної хірургії та лікувального протезування загальною кількістю 3 тис. ліжок; зобов'язати Держплан УРСР забезпечити заявки НКОЗ УРСР на матеріали, необхідні для лікувального протезування, зобов'язати облвиконкоми та міськради відвести приміщення для розгортання лікарень та поліклінічних відділень поновлювальної хірургії [6, арк. 15].

Відповідно до зазначених розпоряджень, в усіх містах УРСР, що мали спеціальні заклади для лікування інвалідів, а де їх не було – в поліклініках, створено центри допомоги інвалідам. При лікарнях відновлювальної хірургії на 1 листопада 1943 р. організовано протезні майстерні, що забезпечували протезування інвалідів, які перебували на стаціонарному лікуванні [7, с. 204].

Створена система спеціалізованого лікування інвалідів Великої Вітчизняної війни принесла позитивні результати. Із загальної кількості інвалідів, що знаходилися в закладах відновлювальної хірургії, оперувалося більше як 50 %. В результаті проведеного лікування 38 % визнавалися працездатними і 30 % виписувалися із покращенням.

Восени 1943 р. колегією НКОЗ СРСР проведено перевірку й обстежено 121 лікарню невідкладної хірургії та 52 відділення спеціалізованої медичної допомоги інвалідам при поліклініках. Результати перевірки були представлені у лютому 1944 р. і містили відомості про виконання наказу та труднощі, що заважали повноцінному його виконанню. Так, наприклад, у Чернігівській області, роботу з надання інвалідам спеціалізованої допомоги проводили у задовільному обсязі. При цьому виникло ряд труднощів, зокрема: неукомплектованість медичними кадрами вищої кваліфікації, нестача апаратури та устаткування, відсутність паперу для створення картотеки, сировини для протезної майстерні тощо. Виконання зазначеного наказу залежало від створення позитивних умов роботи [6, арк. 98].

Враховуючи значну увагу органів влади до питання забезпечення інвалідів війни медичною допомогою, можна зробити висновок про те, що державна допомога постраждалим в результаті військових операцій на фронтах Великої Вітчизняної війни була одним із пріоритетних напрямів в діяльності органів влади СРСР. З середини 1944 р. почала діяти реабілітаційна програма щодо допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни. Наркомсобез УРСР провів роботу зі створення спеціальних установ – інтернатів з реабілітації інвалідів. Ця робота перебувала під контролем РНК СРСР. Так, на запит РНК СРСР від 4 січня 1945 р. скеровано повідомлення, у якому містилася інформація про роботу спеціальних реабілітаційних закладів в УРСР.

Забезпечення лікувальною допомогою інвалідів здійснювалося позачергово усією лікувальною мережею та кращими спеціалістами. З початку 1944 р. розпочато організацію власної мережі лікувальних закладів – стаціонарних та поліклінічних для інвалідів. Ліжка відновлювальної хірургії на кінець 1944 р. склали 1625 одиниць, з них 500 розгорнуті у Київському та Харківському інститутах ортопедії та травматології. У Харківському інституті надана допомога 1219 інвалідам. Допомога також надавалась і у спеціальних поліклініках Дніпропетровська, Харкова, Сум. У них були створені відбірні комісії з направлення інвалідів на подальше лікування. Зокрема, за 1944 р. надано допомогу в областях у наступній кількості: Харківська – 13371; Запорізька – 2745; Полтавська – 5727; Миколаївська – 2400; Сумська – 2316. Робота проводилася і в інших областях, але в результаті низки недоліків в організації, кількість наданої допомоги була незначною [8, арк. 29].

Отже, по мірі звільнення районів УРСР від окупації, у 1944 р. розпочато організацію спеціальної допомоги інвалідам, проведено низка заходів з покращення медичного обслуговування, протезування та реабілітації інвалідів. Цю роботу продовжено і покращено у 1945 р.

Із закінченням війни проблема лікування інвалідів не втратила свого важливого значення. У липні 1945 р. відбувся пленум госпітальної ради НКОЗ СРСР, на якому визначено завдання подальшої організації лікування інвалідів війни [9, арк. 17]. На основі евакошпиталів, що підлягали розформуванню, створювалися спеціалізовані заклади для лікування осіб, що втратили

працездатність внаслідок поранень та хвороб, отриманих під час війни в діючій армії чи в партизанських загонах – обласні та міжобласні госпіталі для лікування інвалідів війни [7, с. 205].

Значну допомогу у лікуванні інвалідів та поранених червоноармійців надали громадські організації та населення республіки. Хоча ця справа вимагала чіткого узгодження й централізації, у ній яскраво відобразилося щире прагнення населення допомогти тим, хто постраждав в боях із ворогом та милосердя багатьох тисяч людей, яким Червона армія принесла звільнення від загарбників. У 1943 р. на території України поновив свою діяльність республіканський комітет з обслуговування поранених і хворих бійців Червоної армії на чолі з М. Гречухою, а також відповідно обласні, районні й міські комітети.

Яскравим прикладом допомоги населення є організація "домашніх" шпиталів. Так, у Донбасі, після запеклих боїв, де не вистачало госпіталів, на допомогу приходило цивільне населення. У "домашніх" шпиталях Ворошиловградської області лікувалося 1173 поранених воїни. Попри особисту скруту громадяни надавали всебічну допомогу своїм захисникам.

Значну допомогу здійснювали й профспілкові організації та трудові колективи, які власними зусиллями намагалися надолужити те, чого з різних причин не встигали робити державні структури. Так, на березень 1944 р. вдалося розгорнути 9 тис. ліжок для лікування інвалідів.

Значну роботу профспілковими осередками здійснено зі встановлення шефства та догляду за інвалідами війни. Загалом трудові колективи та профспілки взяли шефство над 24 будинками інвалідів, їх зусиллями влаштовано на роботу 800 тис. інвалідів.

У перші повоєнні роки піклування про інвалідів Великої Вітчизняної війни і забезпечення їх кваліфікованою медичною допомогою, відновлення їх здоров'я і працездатності набуло значного розмаху. На відміну від інших республік, які не зазнали німецької окупації, органи охорони здоров'я УРСР, лише із закінченням війни отримали більш широкі можливості в організації спеціальної мережі для обслуговування інвалідів війни. Поряд зі спеціальною мережею, в усіх лікувальних закладах УРСР забезпечувався позачерговий прийом на стаціонарне та амбулаторне лікування усіх груп інвалідів війни.

Упродовж 1945 р. проведено масовий медичний огляд більше як 300 тис. інвалідів Великої Вітчизняної війни. У результаті огляду встановлено, що 70 % усіх оглянутих інвалідів потребують медичної допомоги, з них: в стаціонарному лікуванні – 54,3 %, амбулаторному – 31,3 %, санаторно-курортному – 14,4 %. З урахуванням результатів обстеження до кінця 1945 р. в УРСР організовано 74 госпіталі на 18100 ліжок. У Харкові, Херсоні, Дніпропетровську відкрито лікарні відновлювального лікування на 375 ліжок. Окрім хірургічних методів, в названих лікарнях застосовувалися фізіотерапевтичні методи: масаж, лікувальна фізкультура, грязелікування, тощо. При Київському та Харківському науково-дослідних інститутах створено облаштовані клініки. Мета їх діяльності полягала у наданні всебічної допомоги в ортопедії інвалідам війни. Кількість ліжок на 1945 р. у клінічних закладах становила 400 одиниць. В обласних медичних закладах розгорнуто близько 600 ортопедичних ліжок [10, арк. 28].

Подальше розгортання роботи з допомоги інвалідам війни, здійснювалося у відповідності до рішення РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 31 жовтня 1945 р. "Про заходи по поліпшенню протезування, працевлаштування, виробничого навчання та медичного обслуговування інвалідів війни" [11, с. 52].

Починаючи з 1945 р. в усіх областях України створено спеціалізовані госпіталі з багатьма відділеннями: ортопедичним, нейрохірургічним, психоневрологічним. Для прискорення реабілітації інвалідів, які тимчасово втратили працездатність, при госпіталях створювалися учбові майстерні для трудового навчання, будувалися спеціальні будинки інвалідів, у яких вони жили та виконували посильну працю.

Отже, медична реабілітація інвалідів Великої Вітчизняної війни була важливою складовою частиною ліквідації наслідків війни. Незважаючи на те, що у здійснюваній роботі мали місце серйозні недоліки та упущення, що пов'язувалися, насамперед, з нестачею державних асигнувань, а у деяких випадках і з формалізмом посадових осіб, все ж варто зазначити, що результати проведених заходів щодо медичної допомоги та реабілітації інвалідів війни були досить значними. Упродовж 1943–1945 рр. значній частині інвалідів вдалося покращити стан здоров'я, й більшість з них працевлаштувалася на посильну роботу та знайшла своє місце в повсякденному житті.

Список використаних джерел

1. Александровский А.Б. Лечение инвалидов Отечественной войны / А. Б. Александровский // Советское здравоохранение. – 1944. – № 9. – С. 23–28; Вербило О.М. Всенародна допомога сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни (на матеріалах України 1944–1945 рр.) / О. М. Вербило // Український історичний журнал. – 1968. – № 6. – С. 114–117. 2. Колесников С. А. Организация специализированного лечения инвалидов Великой Отечественной войны / С. А. Колесников // Советское здравоохранение. – 1943. – № 6. – С. 3–10; Кононенко И. Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению / И. Ф. Кононенко // Врачебное

дело. – 1945. – № 3–4 – С. 97–104; Гриценко Т.Т. Допомога сім'ям фронтовиків у 1943–1945 рр. / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1972. – № 5. – С. 78–85. 3. Ізюмов В.І. Соціальний захист родин фронтовиків та інвалідів на Донеччині в роки Великої Вітчизняної війни / В.І. Ізюмов // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. – Вид-во ДонНУ. Історичний факультет. – 2005. – № 1 (23). – С. 189–193; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с. 4. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 2803, 173 арк. 5. Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР. – К.: Держмедвидав УРСР, 1948. – 306 с. 6. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1553, 108 арк. 7. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / [Під ред. П.Л.Шупик]. – К.: Держмедвидав, 1958. – 612 с. 8. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 2808, 48 арк. 9. Державний архів Кіровоградської області, ф. Р-5115, оп. 3, спр. 67, 355 арк. 10. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 668, 165 арк. 11. Барсуков М.И. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. (Исторический очерк) / М.И. Барсуков. – М.: Медгиз, 1955. – 153 с.

Николай Бушин, Ирина Перехрест

ОСОБЕННОСТИ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ И РЕАБИЛИТАЦИИ ИНВАЛИДОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В 1943–1945 ГГ.

В статье авторы на основе архивных документов и открытых материалов раскрывают основные тенденции и процессы в сфере медицинской помощи инвалидам Великой Отечественной войны в послевоенный период.

Ключевые слова: инвалид, медицинская помощь, реабилитация, специализированная помощь, материальное обеспечение.

Mykola Bushin, Iryna Perekhrest

FEATURES OF MEDICAL CARE AND REHABILITATION OF DISABLED PEOPLE OF THE GREAT PATRIOTIC WAR IN 1943–1945.

In the article authors on the basis of the archived documents and open materials of basic tendencies and processes in the field of medicare to the invalids of Great Patriotic war in a post-war period.

Key words: invalid, medicare, rehabilitation, specialized help, material providing.

УДК 94(477)

Володимир Старка

ОПІР СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА СТАНОВЛЕННЮ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ У 1944–1953 РР.

У статті на основі аналізу опублікованих архівних документів та історіографії здійснено спробу характеристики форм опору східногалицького селянства становленню радянської тоталітарної системи у повоєнні роки. Становлення радянської тоталітарної системи в східногалицькому селі супроводжувалося радикальною зміною адміністративної та політичної системи, переходом від ринкової до планової державної економіки, сваволею місцевого адміністративного апарату та масовими арештами місцевого населення. Становлення тоталітаризму в східногалицькому селі загострило і так непросту суспільно-політичну ситуацію в згаданому регіоні, що переросла у неоголошену громадянську війну.

Ключові слова: Східна Галичина, радянська тоталітарна система, політичний терор, активний та пасивний спротив, селянство.

Актуальність проблематики визначається потребою наукового узагальнення складного та суперечливого процесу відновлення радянського тоталітарного режиму в Східній Галичині у повоєнний час. Потреба у нових дослідженнях зумовлена появою нових джерел, зокрема, розсекречених архівних матеріалів та опублікованих спогадів очевидців, котрі по-новому дозволяють розглянути методи становлення радянської тоталітарної моделі, та вплив на подальший соціально-економічний розвиток означеного регіону.

Аналіз досліджуваної тематики свідчить про те, що відновлення радянської суспільно-політичної моделі управління в Східній Галичині викликав неоднозначну реакцію у місцевого селянства, яка в переважній більшості проявлялася у формах активного та пасивного спротиву.

Східногалицьке селянство у першій половині ХХ ст. відіграло значну роль у житті краю, адже становило більшість населення, крім того, ні австро-угорський, ні польський уряди не ризикували повністю ігнорувати його інтереси. Натомість радянська влада, попри задекларовані демократичні гасла, з 1939 р. приступила до формування власної політичної моделі, повністю ігноруючи прагнення селян, чим викликала повне несприйняття з боку останніх.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що на основі аналізу різноманітних джерел здійснено спробу дослідження особливостей формування радянської тоталітарної моделі в східногалицькому селі та протидія їй з боку місцевого населення.

Об'єктом дослідження виступають суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися у Східній Галичині як важливий чинник суспільних трансформацій регіону в повоєнний час.

Предмет дослідження – аналіз особливостей становлення радянської тоталітарної системи у Східній Галичині та опір її проявам з боку місцевого селянства.

Мета публікації – дослідити особливості становлення та прояву радянської тоталітарної системи в східногалицькому селі у 1944-1953 рр.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб проаналізувати особливості становлення та функціонування радянської тоталітарної управлінської системи, як чинника формування активного та пасивного спротиву місцевого населення.

Незважаючи на певні напрацювання істориків в дослідженні історії Східної Галичини у повоєнний час, доводиться констатувати, що за межами наукових публікацій залишається чимало нерозкритих чи недостатньо висвітлених питань. Зокрема, науковці незначну увагу приділяють проявам радянської тоталітарної системи у східногалицькому селі.

Цьому є об'єктивне пояснення. Так упродовж 50-ти повоєнних років, питання функціонування радянської тоталітарної системи у Східній Галичині взагалі не йшлося, натомість більшість публікацій висвітлювала лише позитивні аспекти входження західноукраїнських земель до складу УРСР [1]. Серед сучасних дослідників варто відзначити праці І. Патера [7] та В. Гулая [8]. Певні відомості вміщено в "Історії українського селянства" [5].

Джерельну базу публікації становлять матеріали опубліковані в збірниках документів [2, 4, 10] та фонди державних архівів Івано-Франківської та Тернопільської областей [12-13].

Як свідчить аналіз історіографії, досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу, що й посилює актуальність і наукову новизну публікації.

У становленні радянської тоталітарної системи в Східній Галичині важливу роль відігравали управлінські кадри. Саме партійні і державні функціонери на місцях мали забезпечувати реалізацію директив, наказів та спонукати населення до виконання поставлених завдань. За роки війни радянський управлінський кадровий потенціал було втрачено через загибель або евакуацію, і тому фактично керівний апарат потрібно було відновлювати практично з нуля. Принагідно зазначимо, що в ході звільнення Східної Галичини від німецької окупаційної влади, радянські управлінські органи не обиралися, а формувалися вищими партійними та радянськими органами.

Власне довоєнна насильницька радянська організація не викликала значної симпатії до нової влади з боку місцевого населення, яке часто ігнорувало чи саботувало її розпорядження. Залучені до системи місцеві функціонери проявляли невисоку активність. Так, у грудні 1945 р. голова Калуської райспоживспілки І. Васильєв у заяві на ім'я М. Хрущова скаржився на безвідповідальне ставлення місцевого райвідділу НКВС до пошуку українських націоналістів, коли правоохоронці лише імітували боротьбу з "бандитами", що пограбували автомобіль зазначеної структури. Про бездіяльність місцевого партійного керівництва повідомляв у листі М. Хрущову і майор М. Бітюков заступник начальника окружної школи сержантського складу прикордонних військ НКВС з політичних питань, де серед іншого зазначав, що: "... Варто зазначити, що районні працівники таких районів, як Станіславський, Обертинський, та особливо Коломийський виключно погано працюють, і не є господарями своїх районів, в селах майже не бувають, а якщо і виїжджають, то часто в селах займаються не тим чим потрібно і бояться перебувати в селах, перебільшуючи сили бандитів, а авторитету серед населення зовсім не мають" [2, с. 179, 184].

Зважаючи на нестачу управлінських кадрів, і політичну недовіру до місцевих фахівців, у західні області УРСР спрямовувалися чиновники зі сходу України і всього СРСР. Вони мали стати опорою центральної влади та зразком для наслідування з боку місцевих керівників [3, с. 148].

Якщо у містах проблему управлінських кадрів ще якимось вдавалося вирішити, то в селах було дуже складно. Навіть колишні активісти, котрі працювали в органах влади 1939-1941 рр.,

намагалися ухилитися від цієї, вкрай небезпечної в нових умовах діяльності. Так, у с. Чернелиця на Станіславщині, коли армійські працівники намагалися зібрати мітинг і проголосити встановлення нової влади, місцевий уповноважений Сеник відмовився зібрати селян на мітинг. Коли представники влади почали шукати інших активістів, сестра Сеника заявила: "Веди його городами, хату покажи з городів, щоб ніхто не бачив, що ти його водиш, а то поб'ють". Зазначені активісти пообіцяли допомогти у зібранні мітингу, однак зникли з дому і не з'явилися [4, с. 21–22].

Восени 1945 р. зросла кількість розправ над представниками радянського сільського активу з боку учасників українського націоналістичного підпілля. Так, лише у Львівській області упродовж вересня-жовтня 1945 р. вбито 25 голів сільських рад; 19 листопада спалено будинки сільських рад у селах Голинь і Тужилів Калуського району Станіславської області [10, с. 501].

Не сприяв підтримці влади місцевим населенням і запроваджений в західних областях особливий військовий режим, в ході реалізації котрого місцевому населенню накаували у триденний термін, починаючи з 10 серпня 1944 р. згідно з постановою №3 Військової ради 4-го Українського фронту, здати вогнепальне і холодну зброю, заборонялося на ніч пускати сторонніх людей, проводити зібрання і гуляння з 10 години вечора до 5-ї ранку [4, с. 17].

Військові часто практикували відселення жителів з прифронтових районів, у розпал жнив, незважаючи на протести селян, котрі заявляли, що: "німці нас не виселяли, а Червона Армія жене бозна-куди" [4, с. 19].

Мали місце випадки мародерства з боку червоноармійців у відселених будівлях. Іноді селянам вдавалося за певну кількість харчів та самогону відкупитися від виселення, як це мало місце у с. Іспас на Станіславщині [4, с. 20]. Крім банальних грабунків, представники радянської влади вдавалися і до важчих злочинів. Зокрема, зафіксовано чимало фактів вбивств мирного населення та випадків ґвалтувань жінок. Як, наприклад, офіцер 359 полку комуніст Серов при спробі зґвалтувати жінку, вбив хлопчика який став на захист матері, чи у с. Олексинці Борщівського району Тернопільської області майор Табачников застрелив селянина Медведя, за те, що той відмовився привести до нього жінку. В с. Бронгалівка Підгаєцького району Тернопільської області коли радянські частини вступили до села, то їх першими словами були: "чи є у вашій деревні бандеровці", і коли почули негативну відповідь, встановили за молодими дівчатами та жінками "лови і справляли з ними справжні оргії" [4, с. 27; 9, с. 72].

Та і яка могла бути повага до радянського війська, коли за словами очевидців з с. Божиків на Тернопільщині: "...в березні 1944 р. до села підійшов фронт. Солдати були обдерті, голодні. Один офіцер їхав на коні взутий в жіночі чоботи на високих обцасах, а замість сидла сидів на подушці. Коли кінь біг підтюпцем, то за ним курилося пір'я." [9, с. 36].

На захист мирного сільського населення Східної Галичини стали збройні відділи українського національного підпілля, внаслідок чого, лише в окремих районах Львівської області влітку-восени 1944 р. повстанцям вдалося опанувати політичну ситуацію. Зокрема, у Поморянському районі із 28 сільрад у 20 розпущено органи радянської влади, а у 8-ми повністю знищено сільський актив [7, с. 608].

Одним із напрямків спротиву радянському тоталітаризму, став зрив військової мобілізації населення до Червоної армії. На початку мобілізаційних заходів призивали чоловіків віком від 18 до 35 років, потім 52, наприкінці 55 років. Мобілізації не підлягали голови сільрад, сільські активісти, частково учителі, залізничники, священики і церковна прислуга, працівники театру. Часто мобілізовані переходили на бік вермахту або покидали місце служби, за що встановлювалася сувора відповідальність призовників та їх командирів [4, с. 33-34].

У березні 1944 р. ОУН звернулося до населення із закликом бойкотувати мобілізацію, оскільки вона проводиться московським імперіалізм [7, с. 610].

Згідно з даними начальника політвідділу 1-го Українського фронту на Львівщині мобілізацію фактично зірвано у 1944 р., оскільки з 52693 призовників, у серпні 1944 р. призвали лише 3380 осіб [4, с. 35].

Крім військової мобілізації, бійці Червоної армії "відзначилися" боротьбою з пам'ятниками. Так, часто руйнували символічні могили бійцям за волю України, насипані місцевими селянами, зокрема подібне мало місце у с. Божиків Підгаєцького району [9, с. 53]. Іноді солдати на курганах збивали хрести і тризуби, ставлячи замість них свої пірамідки з червоними зірками [4, с. 41].

Черговий етап спротиву радянській владі пов'язаний з виборами до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р., влада різноманітними засобами намагалася забезпечити високу явку виборців. Натомість повстанці розповсюджували серед населення заклики до бойкоту виборів. Зокрема, у закликах писали: "Сталінські вибори – це глум над демократією. Геть такі вибори! Ні один не підемо до виборів! Хай живуть справжні вільні вибори в українській самостійній державі" [2, с. 31]. Учасники регіональної наради у Львові за участю М. Хрущова, що відбувалася 14 лютого 1946 р., змушені

були визнати акти непокори селян, їх мужню і безстрашну поведінку у ставленні до карально-репресивних органів, а окремі гарячі голови закликали Хрущова надати ешелони, щоб вивезти бандитів та їх пособників [5, с. 398].

У ході безкомпромісної боротьби, знищувалися списки виборців, мали місце підпали виборчих дільниць, місць голосування, здійснювалися вбивства членів виборчих комісій і активістів. Так, у с. Буряківка Товстенського району Тернопільської області внаслідок нападу відділу УПА на радянських працівників і співробітників органів НКВС, що проводили агітацію, загинуло 25 осіб радянського активу. У с. Зашків Львівської області одну з активісток знайшли повішеною. На трупі була записка: "буде з кожним, хто агітує голосувати". Спроби зірвати вибори спостерігалися у Брюховицькому, Радехівському, Рава-Руському, Перемишлянському районах Львівської області, Галицькому, Вигодському і Букачівському районах Станіславської області та низці районів Тернопільської області [2, с. 31; 7, с. 618; 5, с. 398].

Друга хвиля опору, пов'язаного з виборчим процесом, розпочалася на початку 1947 р. і пов'язана з виборами до Верховної Ради УРСР. Усі сільські виборчі дільниці контролювалися військами. Як і під час попередніх виборів, націоналістичне підпілля здійснювало теракти проти членів виборчих комісій, напади на виборчі дільниці у селах. Спроби зриву виборчого процесу мали місце у Перемишлянському, Куликівському районах Львівської області, Бурштинському, Перегінському районах Станіславської області, Мельнице-Подільському, Золотниківському районах Тернопільської області [4, с. 387, 395–396].

30 червня 1947 р. у значній кількості східногалицьких сіл у річницю проголошення Української державності у Львові 1941 р. вивішено національно прапори. 2-3 червня 1947 р. на Зелені свята усе населення урочисто відсвяткувало Свято могил. У ці дні скрізь упорядковано могили полеглих героїв, покладено на їх могили квіти та вінки, поставлено руйновані більшовиками та їх активом хрести, відправлено панахиди [7, с. 621].

Найбільший селянський опір, викликала економічна політика більшовиків, зокрема відновлення колгоспної системи.

Переважає більшість селян не підтримувала ідею колгоспного устрою. В селянині завжди жив дух господаря землі, за яку він упродовж століть боровся. Антиколгоспні настрої наростали і під впливом відомостей про факти голоду у радянській Україні. До 1947 р. у Східній Галичині колективізація фактично провалилася, адже колективізовано станом на 1947 р. лише 4,2 % селянських господарств, а у наступному році – 9,6 % [5, с. 393].

До такої ситуації призвів не лише пасивний спротив селян, а й активна діяльність збройного націоналістичного підпілля. Так, одним із напрямів боротьби став зрив хлібозаготівель та знищення матеріальної бази колгоспів. Зокрема, 4 серпня 1945 р. у с. Шишківці Борщівського району Тернопільської області, відділ УПА спалив молотарку, розбив два трактори, знищив документи у сільській раді; 28 серпня поточного року в Городенківському районі Станіславської області виведено з ладу 6 молотарок; 11 вересня у селі Русилів Золотопотікського району на Тернопільщині повстанці спалили молотарку зірвали всі радянські гасла і транспаранти [10, с. 453, 461-462, 470].

14 лютого 1948 р. задушено голову сільради с. Гніздечно Великобірківського району Тернопільської області Ганну Котович, яка активно організувала колгосп. На її грудях повісили плакат "за насильницьку колективізацію карає народ" [12, арк. 71].

Репресивним заходам радянської влади селяни протиставляли і пасивний спротив. Так, часто, село вдавало що слухається, і в присутності представників райкому партії селяни говорили потрібні їм слова. У село Кошмеки Новосілівського району Тернопільської області приїхав перший секретар райкому Коваленко. Він говорив про підготовку до жнив і наказував, щоб не піддавалися нашептам українсько-німецьких націоналістів про нездачу хліба державі, бо за це будемо карати судовим законом. Селяни, які виступали вслід за секретарем райкому, говорили про те, що вони нібито роблять, під сміх і свист. Секретар райкому вчив тоді ж селян жинувати і прагнув ними керувати, хоч не були вони навіть колгоспниками [11, с. 343].

У Тернопільській області впродовж червня-грудня 1948 р. підпільники і повстанці здійснили 161 протирадянську акцію, внаслідок чого вбито, поранено і забрано до лісу 190 осіб з числа партійно-радянського та колгоспного активу, завдано значних збитків колгоспним господарствам [7, с. 623].

З 1949 р. радянська влада перейшла до тотального примусового створення колгоспів, використовуючи, як метод переконання, примусову депортацію тих осіб, що чинили активний спротив.

Щоб зберегти колгоспи, забезпечити проведення сівби, весною 1949 р. було задіяно значні військові сили. Так, Львівську область поділено на 9 секторів по 3-4 райони в кожному, на чолі з працівниками МДБ у званні не нижче майора. На додаток, кожному району виділили

найдовідченіших спеціалістів обласних управлінь МДБ. У кожний район, на кожен колгосп виділили групу солдатів для забезпечення порядку в селах, у яких ці колгоспи існували. Це 5 осіб на чолі зі старшим сержантом і оперативником. Оперативники охороняли голову і актив колгоспу.

Упродовж 4 квітня–10 травня 1949 р. задіяли 32-у Залізничну дивізію, прикордонну охорону, війська МВС, міську міліцію, 311-й полк зв'язку, конвойний полк і 62-у стрілецька дивізія МВС.

24–25 листопада 1949 р. М. Хрущов відвідав села Джурів Заболотівського району і Ямницю Станіславського району Станіславської області. Ці села вперто не хотіли йти в колгосп. М. Хрущов пропонував або вступати до колгоспу, або усім селом виїздити в Сибір [12, с. 363].

Незважаючи на послаблення визвольного руху, тоталітарний режим не добився очікуваної допомоги від місцевого населення, і акти політичного терору продовжувалися. Зокрема, 23 травня 1952 р. вбито голову сільради с. Лютичі Яблунівського району Станіславської області Д. Ткачука [13, арк. 9].

Загалом, згідно з підрахунками архівно-облікового відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР у 1973 р. сумарні втрати радянської сторони становили 30676 загиблих, серед яких: 2 депутати ВР УРСР, 1 голова облвиконкому, 32 голови райвиконкомів, 1454 голів селищних рад, 860 дітей та осіб похилого віку, 314 голів колгоспів та 15 355 колгоспників і селян [2, с. 35]. Втрати серед учасників націоналістичного Руху Опору та їх симпатиків обчислюються десятками тисяч. Встановити ж реальні втрати практично неможливо.

Таким чином, боротьба з радянським тоталітарним режимом у селах Східної Галичини призвела до значних матеріальних збитків, жертв серед цивільного населення та учасників збройних формувань з обох боків, а також до загибелі багатьох спеціалістів народного господарства, надісланих у регіон з різних куточків СРСР.

Список використаних джерел

1. Борковський П. Створення і виховання парторганізаціями західних областей УРСР масового активу трудящих (1944–1950) / Петро Борковський // Український історичний журнал. – 1973. – № 4. – С. 96–100; Кірсанова О. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму / Олександра Кірсанова. – К.: Наукова думка, 1981. – 221 с.; Ковальчак Г. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1939–1958 рр.): історико-економічний нарис / Григорій Ковальчак. – К.: Наукова думка, 1965. – 186 с.; Економічний розвиток західноукраїнських областей / [ред. Г. Ковальчак]. – К.: Наукова думка, 1988. – 249 с.; Івасюта М. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / Михайло Івасюта. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. – 316 с. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1950 рр.) / Іван Богодист. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 176 с. 2. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 [упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко]. – Київ-Торонто, 2001. – (Літопис УПА. Нова серія.). – Т. 3. – 647 с. 3. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія [Відп. ред. В.М. Даниленко: У 3-х частинах]. – Ч 1, 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. 4. "Особые папки" Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр. Збірник документів / [Упоряд. Ярослав Дашкевич, Василь Кук; Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету]. – Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2010. – 594 с. 5. Історія Українського селянства: нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с. 6. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. 2-ге стереотипне видання. – К.: "Наукова думка", 2005. – 53 с. 7. Іван Патер спротив галичан тоталітарному режимові у повоєнний час (1944–1953) / Іван Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 21: Scripta moment. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича [гол. Редколегії М. Литвин, упорядник О. Седляр, Н. Кобрин]; національна академія наук України, інститут українознавства ім. В. Крип'якевича. – Львів, 2012. – 964 с. 8. Василь Гулай Кадрова політика радянського режиму в Західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / Василь Гулай // Вісник Львівського університету. – Серія. Історична. – 2002. – Вип. 37/2. – С. 190–204. 9. Підгайчани в боротьбі за волю України. Історично-меморіальний збірник [головний редактор Василь Ліщинецький]. – Детройт-Клівленд-Парма-Тернопіль: Видавництво "Горлиця". – 624 с. 10. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943-1959 / [упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. – Київ-Торонто, 2002. – (Літопис УПА. Нова серія.). – Т. 4. – 596 с. 11. Русначенко А.М. Народ збурений: Нац.-визвол. Рух в Україні й нац. Рухи опору в Білорусії, Литві, Естонії у 1940 – 50-х роках / А.М. Русначенко – К.: Унів. вид-во "Пулсари", 2002. – 519 с. 12. Державний архів Тернопільської області, ф. 1, оп. 1, спр. 1133, арк. 71. 13. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 38-п, оп. 1, спр. 116, арк. 9.

Владимир Старка

**СОПРОТИВЛЕНИЕ ВОСТОЧНОГАЛИЦКОГО КРЕСТЬЯНСТВА СТАНОВЛЕНИЮ
СОВЕТСКОЙ ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЫ В 1944–1953 ГГ.**

В статье на основе анализа опубликованных архивных документов и историографии предпринята попытка характеристики форм сопротивления восточногалицкого крестьянства становлению советской тоталитарной системы в послевоенные годы. Становление советской тоталитарной системы в восточногалицком селе сопровождалось радикальным изменением административной и политической системы, переходом от рыночной к плановой государственной экономики, произволом местного административного аппарата и массовыми арестами местного населения. Становление тоталитаризма в восточногалицком селе обострило и без того непростую общественно-политическую ситуацию в упомянутом регионе, переросло в необъявленную гражданскую войну.

Ключевые слова: Восточная Галичина, советская тоталитарная система, политический террор, активное и пассивное сопротивление, крестьянство.

Volodymyr Starka

**RESISTANCE OF EASTERN GALYCHYNA PEASANTRY FORMATION OF SOVIET
TOTALITARIAN SYSTEM IN 1944–1953**

In the article on the basis of analysis of the published archives files and historiography was made an attempt of describing the forms of resistance of the peasantry of Eastern Galychyna to establishment of the Soviet totalitarian system in the post-war years. The establishment of the Soviet totalitarian system in the country of Eastern Galychyna was being accompanied by radical changing in administrative and political system, conversion from planning to market state economic system, arbitrariness of the local administrative personnel and mass arrests of the citizens. The establishment of the totalitarian system in the country of Eastern Galychyna emphasized the social and political situation in the mentioned region, which was complicated enough before, and overgrew into unannounced civil war.

Key words: Eastern Galychyna, Soviet totalitarian system, political terror, active and passive forms of resistance, peasantry.

УДК 94(477): 008: 37.014

Мар'яна Леськів

**КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ
(1944–1953 РР.)**

У статті досліджено основні тенденції розвитку освіти, науки і культури західних областей України (1944–1953 рр.).

Ключові слова: західні області України, культурно-освітні процеси, освіта, наука, культура.

Актуальність досліджуваної тематики ґрунтується на тому, що становлення культурно-освітнього життя у західних областях України відбувалося у вкрай складних умовах. Матеріальна база освіти і культури у процесі війни зазнала значних втрат. Влада основний тягар відбудови цієї сфери переклала на населення. У селах і містах проводилися суботники, дні та тижні школи, під час яких методом народної будови споруджували шкільні приміщення. Батьки безкоштовно брали участь у капітальному і поточному ремонтах приміщень, навчального обладнання – парт, столів тощо. Школярі під керівництвом учителів виготовляли наочні посібники, споруджували спортивні майданчики, займалися благоустроєм шкільних подвір'їв. Упродовж 1946–1950 рр. у західних областях введено у дію 969 шкіл, у тому числі 801 школа – методом народної будови [1, с. 735].

У 1945–1946 навчальному році в західних областях України працювало 6240 шкіл. Ще 688 діяло на Закарпатті. З українською мовою навчання було 6025 шкіл, російською – 41, молдовською – 104, польською – 68, чеською – 1, єврейською – 1. Відбудова зруйнованих і побудова нових шкіл дали відчутні результати вже у 1945 – 1946 навчальному році, коли школу відвідували 1 млн 30 тис. дітей [2, арк. 42, 170]. Щоб забезпечити навчальний процес у школах західних областей, сюди

відрядили тисячі учителів зі східних областей України. На роботу в Західний регіон масово скеровували випускників педагогічних вишів і училищ. До початку 50-х років у західні області України переведено понад 35 тис. учителів зі Східної України [3, с. 44].

У післявоєнний період в усіх західних областях України завершено перехід на радянську систему освіти: запроваджено спочатку обов'язкове початкове, а в 1953 р. обов'язкове семирічне навчання. Однак шкільна мережа не задовольняла наявних потреб. У багатьох школах заняття проводили у дві й навіть у три зміни. Значна кількість шкіл, особливо у сільській місцевості, а також у робітничих селищах розміщувалася в малоприсадибних для занять приміщеннях.

Відзначаючи усе позитивне, що зробили органи влади у сфері освіти, не варто забувати і того, що керівництво СРСР мало на меті якнайшвидше інтегрувати регіон у загальносоюзну систему. При цьому у сфері освіти поряд із певними здобутками виразно простежувалася тенденція до насадження тогочасних, далеко не зразкових, радянських організаційних структур та відвертого нехтування місцевими особливостями і традиціями. Швидко було уніфіковано не тільки систему освіти, але й виховання. Усі школи західних областей перейшли на навчальні плани, програми та підручники радянської школи. Лише 1945 р. в регіон завезено 976 тис. підручників, які були вкрай заідеологізовані [2, арк. 56]. Уніфікації підлягали й методи викладання. У школах утверджували авторитарну педагогіку.

Значним недоліком освіти було й те, що в учительському середовищі працювало ще мало осіб з вищою освітою. Зростанню престижу учительської професії перешкоджали недостатнє матеріальне забезпечення, невлаштованість побуту, практика безпідставних звільнень і переміщень учителів, а то й репресивних заходів проти них.

Упродовж 1944–1945 рр. відновили роботу вищі і середні спеціальні навчальні заклади. У Львові діяли університет імені Івана Франка, політехнічний, медичний, ветеринарний, педагогічний, учительський інститути та інститут радянської торгівлі. Поновили роботу Кременецький учительський інститут, три педшколи, акушерсько-фельдшерська школа, лісний і плодоягідний технікуми, зоотехнікум та торгово-кулінарна школа в Тернопільській області [4, арк. 23–24].

У Волинській області відкрито три педучилища, Луцьку медичну школу, Володимир-Волинський технікум сільського господарства, Луцький учительський інститут [5, арк. 119]. Значною подією у житті Закарпаття стало відкриття Ужгородського державного університету. У Львові почали працювати інститути прикладного і декоративного мистецтва, лісотехнічний, поліграфічний, фізичного виховання. У 1950 р. у 24 вищих навчальних закладах західних областей України навчалася близько 24 тис. студентів денного і 9 тис. заочного відділення [3, с. 45]. До вишів західних областей у ті роки на роботу скерували понад 400 викладачів зі Східної України [6, арк. 216].

З відновленням роботи вищих і середніх спеціальних навчальних закладів розпочалася їх уніфікація. Відповідно до радянської системи, у вишах західних областей утвердилася курсова система, екзаменаційні сесії, обов'язкове відвідування лекцій. В усіх вишах створено кафедри марксизму-ленінізму і їм відводили пріоритетну роль. Ректорів вишів, директорів технікумів призначало Міністерство освіти УРСР, причому осіб, відданих радянській владі і затверджених партійними органами.

Під час комплектування студентства перевагу надавали вихідцям із середовища робітників і селян. Студентів – вихідців з сімей з низьким рівнем достатку забезпечували гуртожитками та стипендіями. Однак частка місцевої молоді серед студентів вишів регіону була незначною. У 1952–1953 навчальному році у вишах і технікумах Чернівецької області кількість місцевої молоді становила менше половини. У Чернівецькому університеті місцевих студентів було 45 %, у медінституті – 27 %, а в технікумах області – 47 % [7, арк. 30].

На усі відповідальні посади у виші і технікуми партійні органи призначали викладачів зі східних областей, виявляючи цим недовіру до місцевої інтелігенції. У 1953 р. із 37 директорів і їхніх заступників у вищих навчальних закладах Львова був лише один місцевий, з 43 деканів лише двоє місцевих [8, с. 14]. У складі директорів, їхніх заступників, деканів факультетів, завідувачів кафедрами у вишах Чернівецької області у 1953 р. не було жодного представника Західної України [9, арк. 56].

Наприкінці 40 – на початку 50-х рр. у вишах і технікумах західних областей України посилилася русифікація навчального процесу. У Чернівецькому університеті з 200 викладачів українською мовою у 1953 р. лекції читали 59 осіб. На хімічному факультеті з 28 дисциплін українською мовою заняття вели лише два викладачі, а на геологічному – тільки один [9, арк. 62]. Із 1723 викладачів вишів Львова лекції українською мовою читали лише 469 осіб [8, с. 17].

У 1944 р. у Львові поновили свою роботу створені 1939 року філіали інститутів АН УРСР, а 1945 р. відкрито додатково ще шість відділів академічних інститутів республіки, у тому числі математики, геології, енергетики, ботаніки тощо. Середовище львівських учених поповнили значні сили, переважно зі східних областей УРСР. Відділ української літератури очолив М. Возняк, етнографії і

фольклору – Ф. Колесса, мовознавства – І. Свенціцький, історії – І. Крип'якевич, археології – Ю. Смішко, економіки – В. Огоновський [10, с. 17]. Відділи поповнили місцеві талановиті вчені, зокрема почали працювати Л. Гумецька, О. Степанів, М. Скорик, М. Драган, М. Кордуба та інші.

Учені окреслили своє прагнення займатися науковою роботою, чітко визначили теми досліджень. Проте реалізувати їх львівським науковцям не дали. Дуже швидко політика захоочення наукової інтелігенції, характерна для перших місяців радянської влади, поступилася місцем адміністративному тиску та репресіям. Режим потребував не об'єктивних наукових досліджень у гуманітарній сфері, а ідеологічних праць, покликаних спростувати ідейно-теоретичні засади українського національно-визвольного руху. Влада прагнула максимально використовувати учених-суспільствознавців у пропагандистській діяльності, залучаючи до виступів на радіо, у пресі, для розвінчування так званого "українського буржуазного націоналізму". Не вдовольняючись цим, було вирішено перекласти на творчу інтелігенцію відповідальність за труднощі у становленні в регіоні радянської системи, за діяльність УПА та її масову підтримку з боку населення. Тому в своїх діях проти інтелігенції режим не гребував нічим, а кожен вияв незадоволення такою політикою відразу кваліфікувався як прояв "українського буржуазного націоналізму" з усіма наслідками, які з цього випливали.

Владні структури орієнтувалися у справжніх настроях багатьох представників місцевої інтелігенції, які здебільшого суттєво відрізнялися від публічних виступів. Проінформоване спецслужбами партійне керівництво розуміло, що формальна згода цих людей з радянською владою є вимушеним компромісом, засобом маскування своїх думок. У близькому оточенні вони часто критикували внутрішню і зовнішню політику Кремля, обурювалися репресіями проти Греко-католицької церкви, не сприймали методи колективізації, з іронією ставилися до спроб нової влади уніфікувати суспільну свідомість. У таких настроях галицької інтелігенції не було нічого дивного. Загострене почуття національної свідомості, притаманне населенню краю, значний вплив релігії та європейської культури чинили інтелектуальний опір утвердженню сталінізму [11, с. 27].

Партійні органи не збиралися толерувати такий стан речей. Сприятливі умови для розправи з західноукраїнською інтелігенцією виникли 1946 року, коли в Україні безпрецедентного розмаху набула боротьба проти "українського буржуазного націоналізму", головним ідеологом і натхненником якого оголосили М. Грушевського та його наукову школу. Розпочалася тривала кампанія проти "ідеологічних збочень" багатьох діячів науки. Одночасно розгорнувся наступ проти академічних установ, який мав на меті знищити Львів як центр українських гуманітарних досліджень. У вересні 1946 р. Президія АН УРСР викликала зі Львова до Києва групу провідних співробітників відділів інститутів історії, економіки та літератури: І. Крип'якевича, М. Возняка, О. Терлецького, М. Кордубу й О. Степанів. Перед ними була поставлена категорична вимога про переїзд до Києва, нібито з метою зосередження кращих наукових сил у столиці України. Галичани вважали, що це свого роду заслання та ізоляція. У жовтні 1946 р. Рада Міністрів УРСР своєю постановою затвердила ліквідацію львівських гуманітарних відділів і дозволила переводити їх провідних співробітників до Києва [12, арк. 143].

До кінця 40-х р. ХХ ст. у Львові продовжували роботу три гуманітарні академічні підрозділи: відділи фольклору й етнографії, мовознавства та археології. Окрім цього, працювали відділи фізико-математичного та природничого профілів. З формального боку виглядало так, що було створено умови для розв'язання важливих питань гуманітарного і природничо-технічного значення.

Однак на кінець 40-х р. ХХ ст. стало очевидним, що наукові підрозділи АН УРСР, які сформувалися в Західній Україні внаслідок усіляких реорганізацій та скорочень, не можуть забезпечити належний рівень наукових досліджень. Академічна наука в регіоні занепадала. Дріб'язкова опіка над науковцями та відділами перешкоджала розв'язувати назрілі проблеми. Ідеологічний наступ на інтелігенцію не оминув жодної наукової сфери. Наслідком цього стало усунення з роботи небажаних владі учених, ліквідація окремих відділів. Упродовж 1948–1950 рр. з наукових установ Львова звільнено 50 співробітників, у тому числі 37 представників галицької інтелігенції [8, с. 645]. На 1 січня 1951 р. у згаданих установах працювало 85 наукових співробітників, з них – 4 академіки і члени-кореспонденти АН УРСР, 1 член-кореспондент Академії архітектури СРСР (О. Кульчицька) і 47 докторів та кандидатів наук. Уродженці західних областей становили лише трохи більше третини наукових співробітників (36,5 %) [11, с. 34].

Львівські установи майже не отримували вакансій для аспірантів. За таких обставин академічні установи не могли стати центрами наукової діяльності у західних областях. У 1951 р. уряд СРСР дозволив Раді Міністрів УРСР організувати у Львові філіал АН УРСР у складі Інститутів суспільних наук, геології корисних копалин, агробіології та машинознавства й автоматики [8, с. 655]. Новостворені інститути були поповнені науковими кадрами, що допомогло дещо активізувати діяльність.

На службу офіційній ідеології режим намагався також поставити місцеву творчу інтелігенцію. Для цього поновлювали організаційні структури, які давали можливість поширювати контроль і на цю специфічну соціальну верству. Йдеться про обласні спілки письменників, художників, композиторів. У 1944–1945 рр., коли ідеологічний тиск тоталітарної влади ще не набрав повної сили, свої досягнення на обласних, республіканських і всесоюзних виставках демонстрували О. Кульчицька, О. Курилас, С. Гебус-Баранецька, Ю. Кратохвиля-Відимська, Л. Левицький, А. Манастирський, Р. Турин, Г. Смольський, інші відомі художники. На всеукраїнську виставку 1945 р. львівські митці представили 114 картин і 10 скульптур. Набирала силу самобутності Закарпатська мистецька школа на чолі з П. Бокшаєм, А. Ерделі, Е. Грабовським, Г. Глюком, Ф. Манайлом.

Основу викладацького складу відновленої Львівської консерваторії становили В. Барвінський, М. Колесса, С. Людкевич, Р. Сімович, А. Солтис, О. Бандрівська, С. Крушельницька, Ю. Крих, В. Шухевич, Т. Маєрський, інші відомі композитори [13, арк. 26, 33–34].

Львівське відділення спілки письменників об'єднувало 15 членів і 4 кандидати. Його ядро становили письменники, які пов'язували свій життєвий шлях з радянською владою. Це – Я. Галан, П. Козланюк, Ірина Вільде, В. Беляєв, В. Готов. Разом із ними співпрацювали й інші літератори. У 1946 р. у видавництві "Вільна Україна" вийшли книжки: "Історія одного життя" Ірини Вільде; "Еті" О. Дучимінської; "Спогади з минулого" Д. Лукіяновича; "Котигорошко" А. Лотоцького; "Світло в темряві" В. Беляєва; "Юрко Крук" П. Козланюка; "Серед блискавиць і громів" А. Волощак [14, арк. 4]. Чимало віршів і нарисів опублікували в літературно-художньому журналі "Радянський Львів", заснованому в 1945 р.

У 1944 р. відновилися і розпочали свою діяльність Львівський театр опери та балету, Чернівецький обласний театр української драми, музично-драматичні театри у Луцьку, Рівному, Тернополі, Станіславі, Дрогобичі. Згідно з постановою уряду в листопаді 1944 р. до Львова переїхав Державний український драмтеатр імені Марії Заньковецької. До Львова прибули майже усі актори старшого і середнього покоління, серед яких – художній керівник театру, народний артист СРСР Б. Романицький, а також В. Яременко, В. Любарт, Н. Половко, І. Слива, М. Пенькович, О. Писаревський, В. Харченко, художник Ю. Стефанчук, композитор О. Радченко [15, с. 63].

Акторський колектив театру поповнила група львівських акторів, серед яких були відомі майстри сцени Л. Кривицька та І. Рубчак. Театри, як і інші культурно-мистецькі заклади, у 1945–1947 рр. одержали від уряду УРСР державні дотації, що дало їм змогу вирішити низку питань, пов'язаних із забезпеченням необхідним обладнанням, ремонтом приміщень, розв'язати кадрові проблеми. Усі обласні театри поповнили нові актори, режисери, диригенти.

Однак за зовнішньою видимістю відновлення і розширення мережі мистецьких установ та організацій приховувалася трагедія дійсного творця духовних цінностей, тупикова ситуація, що склалася у всьому національно-культурному житті. Режим централізував усі культурні засоби, звів духовні процеси в єдине русло, контрольоване і кероване ВКП(б). За загальнокультурним у СРСР стандартом відбулася повна уніфікація системи освіти, вищих і середніх навчальних закладів, видавництв, наукових, театральних і художніх установ, преси.

У результаті підпорядкування культури в різних проявах безпосередньо контролю партійно-державних органів, визначальною її рисою ставала одноманітність. Уся культурна політика набула яскраво вираженого ідеологічного змісту, коли використовувані режимом заходи диктувалися намаганням якнайшвидше добитися лише зовнішніх ознак соціалістичності, відповідності ідеологічним догмам. Тому політику заохочення інтелігенції, характерну для перших місяців після ліквідації німецької окупації, змінила політика адміністративного тиску і репресій.

Упродовж 1946–1953 рр., коли в Україні безпрецедентного розмаху набула надумана боротьба проти "українського буржуазного націоналізму", у західних областях звичними стали упередженість в оцінках діячів культури, вольові рішення, підміна об'єктивної критики формальною, проявлялося самочинне і некомпетентне адміністративне втручання у творчу діяльність, заперечення елементарних творчих свобод. Значну роль в утвердженні цих негативних явищ відіграли прийняті 1946 р. за ініціативи Й. Сталіна і його найближчого оточення постанови ЦК ВКП(б) "Про журнали "Звезда" і "Ленинград" "Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення", "Про кінофільм "Большая жизнь", "Про оперу "Велика дружба" В. Мураделі (1948 р.), відповідні постанови ЦК КП(б)У, а також роз'яснення та уточнення цих постанов у серії редакційних та авторизовано-підписаних статей всесоюзних та всеукраїнських газет, які своїм змістом були порушенням цивілізованих норм і принципів у проведенні культурної політики.

Розпочалася тривала ідеологічна кампанія проти багатьох діячів культури. Відомих митців примушували каятися, зізнаватися в неіснуючих гріхах, відмовлятися від досягнутих творчих результатів. Прицільна критика не обійшла стороною навіть Ірину Вільде, яку запопадливі чиновники від ідеології та літературні критики, покладаючись на "класову пильність", звинуватили у

спотворенні радянської дійсності [16]. Націоналізм, ідеологічні тенденції побачили вони у високохудожніх поезіях А. Шмигельського [17]. Звинувачення подібного змісту переважали в оцінці доробку закарпатського поета Ф. Потушняка, його земляка – літературного критика П. Лінтура, чернівецького мовознавця Є. Марківського. Необґрунтованими були гострі звинувачення на адресу літераторів А. Патрус-Карпатського, О. Маркуша, І. Керча, М. Поповича, І. Андрашка, Д. Лукіяновича, О. Дучимінської, художників А. Ерделі, С. Гебус-Баранецької, Р. Сельського, Г. Смольського, Ф. Манайла, композиторів В. Барвінського, М. Колесси, Р. Сімовича, Д. Задора, на долю більшості з яких випала не лише розносна критика, але й суворі оргвисновки. Справа дійшла до того, що на засіданні Спілки радянських письменників УРСР 1947 р. керівника Закарпатського обласного відділення спілки письменників А. Патрус-Карпатського назвали "націоналістичним прихвоснем, авантюристом і пройдисвітом" [18].

У ці роки рідко згадували позитивне, частіше звинувачували у надуманому багатьох представників творчої інтелігенції: композиторів, художників, літераторів. Злі наміри, хибність, ідейна "кривизна" ввижалися чиновникам скрізь – і у виставах театральних колективів, Львівського цирку, у роботі екскурсодів, музейних працівників, бібліотекарів. Нагнітання обстановки навколо боротьби "з проявами буржуазного націоналізму", нетерпимість до будь-якого інакомислення, прагнення до повної уніфікації суспільної свідомості було не випадковим. Воно потрібне було для мовчазного прийняття народом багатьох насильницьких ініціатив і процесів тих часів, для виправдання непотрібних жертв, бідкування трудящих. Сталінсько-ждановські постанови з питань літератури та мистецтва у 1946–1948 рр. нав'язували митцям обов'язкові і водночас незрозумілі орієнтири. Унаслідок цього, як і багато подібних вторгнень зверху, вони швидко виявили свою деморалізуючу роль. У літературі і мистецтві все помітнішими ставали відступи від життя. В умовах, коли високо оцінювали не художні якості творів, а лише їхнє ідеологічне та пропагандистське значення, заради актуальності і важливості теми на перший план виходили слабкі, ремісничкі, спекулятивні роботи. Наприклад, Львівський театр опери та балету у 1947 р. поставив першу на радянську тематику оперу В. Енке "Любов Ярова" [19, арк. 14]. Опера була досить слабкою у музичному плані, але за ідеологічне спрямування її високо оцінили театральні критики.

Отже, відсутність змагальності і форм, жанрів, стилів у літературі та мистецтві, жорстка канонізація ідей породжували появу творів-одноденок, наспіх виконаних робіт. У доробку багатьох митців запанувало псевдооптимістичне відтворення дійсності, оспівування індустріалізації та колективізації. У середовищі інтелігенції швидкими темпами нівелювався професіоналізм, вона поступово втрачала свій моральний авторитет у суспільстві. Усе це гальмувало розвиток культурного життя на західноукраїнських землях, збіднювало його зміст.

Список використаних джерел

1. Торжество історичної справедливості. Закономірності возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. – Львів: Вид-во Львів. у-ту, 1968. – 803 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВ України), ф. 2, оп. 7, спр. 1838, арк. 42, 56, 170.
3. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті роки) / Володимир Баран, Володимир Даниленко. – К.: Видавн. дім "Альтернативи", 1999. – 303 с.
4. Центральний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 33, спр. 896, арк. 23–24.
5. Державний архів Волинської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 120, арк. 119.
6. ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 7, спр. 1857, арк. 216.
7. Державний архів Чернівецької області, ф. 1, оп. 2, спр. 1935, арк. 30.
8. Культурне життя в Україні: Західні землі. Документи і матеріали [упорядкув. Т. Галайчак; ред. Ю. Сливка]. – К.: Наукова думка, 1995–1996. – Т. 1: 1939–1953. – 1995. – 747 с.; Т. 2: 1953–1966. – 1996. – 916 с.
9. Державний архів Чернівецької області, ф. 1, оп. 2, спр. 1933, арк. 56.
10. Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 78.
11. Галайчак Т. Інститут суспільних наук: сторінки історії / Т. Галайчак, О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наукових праць. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 27–34.
12. ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 7, спр. 3934, арк. 143.
13. Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 2, спр. 262, арк. 26, 33–34.
14. Державний архів Львівської області, ф. 2009, оп. 1, спр. 11, арк. 4.
15. Кулик О. Львівський театр ім. М. Заньковецької / О. Кулик. – К.: Мистецтво, 1989. – 166 с.
16. Вільна Україна. – 14 серпня 1951.
17. Вільна Україна. – 11 липня 1951; Львовская правда. – 10 юлія 1951.
18. Літературна газета. – 20 листопада 1947.
19. Державний архів Львівської області, ф. р-2034, оп. 1, спр. 10, арк. 14.

Марьяна Леськів

КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ (1944–1953 ГГ.)

В статье исследованы основные тенденции развития образования, науки и культуры западных областей Украины (1944–1953 гг.).

Ключевые слова: западные области Украины, культурно-образовательные процессы, образование, наука, культура.

Mariana Leskiv

CULTURAL AND EDUCATIONAL PROCESSES WESTERN REGION UKRAINE
(1944–1953)

The main tendencies of education, science and culture development of West Ukrainian lands (1944–1953) are highlighted in the article.

Key words: western region of Ukraine, cultural and educational processes, education, science and culture.

УДК 94(477) "1945/1950"

Тетяна Терещенко

**ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ
ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ У 1945–1950 РР.**

Стаття присвячена особливостям демографічного стану сільського населення центральних областей України в період післявоєнної відбудови 1945–1950 рр.

Ключові слова: наслідки війни та окупації, голод, селяни, колгоспники, період відбудови.

Обезлюднення сільських поселень є однією з найскладніших та найболючіших проблем сьогодення в Україні. Її загострення зумовлене ускладненням демографічних процесів, занепадом сільськогосподарського виробництва й соціально-побутової інфраструктури.

Серед історико-демографічних чинників, що негативно вплинули на сучасний стан відтворення населення, слід особливо виділити деформацію структури сільського населення внаслідок війни та окупації, голоду 1946 – 1947 рр., особливостей командно-адміністративного управління радянської влади у перші повоєнні роки, що фактично ігнорувала соціальний розвиток села. Село й селяни приносилися у жертву розвитку інших галузей економіки й соціальних груп. Така політика була притаманна й наступним рокам, що й зумовило нинішню кризу.

Дослідження проблем демографічного розвитку сільського населення в різні історичні періоди є надзвичайно актуальним, оскільки саме селянство є природною основою формування трудового потенціалу, носієм самобутніх матеріальних, культурних, моральних надбань і традицій нашого народу.

Об'єктом дослідження є демографічна ситуація у сільській місцевості в період повоєнної відбудови.

Предметом дослідження є несприятливі зміни чисельності селян унаслідок війни, голоду 1946–1947 рр. та деформація статеві-вікової структури сільського населення упродовж 1945–1950 рр., заходи держави, що їх спричинили.

Хронологічно рамки дослідження охоплюють 1945–1950 рр., що співпадає з післявоєнним періодом відбудови народного господарства, часом, коли зберігалися закони воєнного часу, неабияк, зросла ступінь жорсткої державної політики у відношенні до сільського населення. Залучаючи загальноукраїнські дані, автор локалізував свою роботу межами центральних областей України. Не претендуючи на всебічне дослідження, автор ставить за мету розкрити особливості демографічного стану сільського населення у зазначений період.

У радянський період до розробки проблем соціального розвитку і демографічного, зокрема, долучалися економісти, історики, соціологи. З'являлося чимало праць [4; 6; 7; 23; 29], насичених статистичними і фактологічними матеріалами, однак їх пронизувала надмірна заідеологізованість, перебільшення ролі комуністичної партії в житті суспільства. До того ж, у них домінував загальносоюзний матеріал, дослідники уникали, обходили стороною "невиграшну" статистику, такі "негативні" епізоди, як труднощі та нестатки перших повоєнних років, голод 1946–1947 рр. в Україні, проблеми соціального захисту населення. Фігура умовчання склалася довкола того, що вже вкотре держава вирішувала цілий комплекс економічних проблем за рахунок села.

Лише останніми десятиліттями тематика та підходи до таких досліджень розширилися. Корисними для дослідження цієї теми є праці Л. Полякова [20], А. Перковського і С. Пирожкова [19], присвячені демографічним наслідкам війни. І хоча у цих дослідженнях питання демографічних втрат серед сільського населення України спеціально не розглядаються, однак наведені авторами

статистичні дані, зроблені ними узагальнення та висновки значною мірою стосуються демографічної ситуації у повоєнному українському селі. Зокрема, вагому практичну цінність має простежена авторами динаміка народжуваності під час війни та у перші повоєнні роки.

Відійти від усталених у радянській історичній науці схем і стереотипів, критично переосмислити таке складне соціальне явище, як повоєнний голод в Україні одними з перших намагалися Ю. Пилявець та І. Воронов [8].

Нові підходи у дослідженні питань історії повоєнних часів знайшли своє відображення у таких працях сучасних українських дослідників, як М. Коваль [13], П. Панченко [25], О. Веселова [3–5], В. Калініченка [12], С. Тимченка, В. Кириченка [24], Ю. Ніколайця [18]. На значному фактичному матеріалі вони показали складність відбудовчого повоєнного періоду, негативний вплив голоду 1946–1947 рр. як на соціальні, так і демографічні процеси. Міграційні процеси на селі в роки відбудови економіки республіки дослідила Л. Хойнацька [26–27].

В. Гаврилов [9] проаналізував причини поглиблення дисбалансу в статеві-віковій структурі населення сільської місцевості. Проаналізували соціально-економічну ситуацію у голодних 1946–1947 рр. на Дніпропетровщині та Полтавщині О. Нікілев та О. Єрмак [17; 10].

Зазначимо також, що і в цей період жоден із дослідників не визначив предметом окремого дослідження комплексний аналіз соціальної сфери і демографічного становища села центральних областей України у відбудовчий період.

Війна викликала величезні зміни у чисельності населення України. Значними були зміни й у чисельності населення центральних областей України. За роки війни воно скоротилося на 1183,5 тис. осіб. Станом на 1 січня 1941 р. у регіоні проживало 8531,5 тис. осіб, тоді як на кінець 1945 р. – 7348 тис. осіб. У 1946 р. у Київській області налічувалося 2,319 млн осіб, що на 485 тис. менше, ніж у 1941 р.; Полтавській – 1,824 млн (на 401 тис.); Дніпропетровській – 1,956 млн (на 356 тис.); Кіровоградській – 1,089 млн осіб (на 100 тис.) менше [28, арк. 71].

У перший повоєнний рік чисельність сільського населення в республіці порівняно з роками війни зросла, що пояснювалося багатьма обставинами. Особливо помітним було зростання сільського, у тому числі працездатного населення на звільнених від ворожої окупації територіях [13, с. 83] . Сюди прибували сотні тисяч осіб, вигнаних окупантами, вивезених на примусові роботи до Німеччини. Близько половини репатріантів поверталася на село. Поверталися й колгоспники, евакуйовані на початку війни у східні області СРСР [6, с. 5] . Проводилося також організоване переселення в Україну громадян з інших республік [23, с. 25] . Упродовж 1945–1948 рр., згідно з рішенням уряду СРСР, в Україну прибуло з різних областей понад 275 тис. колгоспників [7, с. 217] .

Збільшенню чисельності селянства в перші повоєнні роки сприяло, передовсім, проведення демобілізації, що трічі проводилися упродовж літа 1945 р. – весни 1948 р. [6, с. 5; 25, с. 107; 7, с. 216]. Майже 1,3 млн демобілізованих солдатів і офіцерів повернулися у сільське господарство [23, с. 28; 29, с. 103]. Усього за 1946 р. чисельність працездатних чоловіків у колгоспах збільшилася на 25 %, у 1947 р. – на 17,6 % [6, с. 5] . Це були переважно кваліфіковані фахівці – механізатори, комбайнери, механіки машинно-тракторних станцій. Водночас зміцнювалася й керівна ланка кадрів. Чимало колишніх воїнів були обрані головами та заступниками голів колгоспів, головами та секретарями сільських рад. Демобілізація сприяла поліпшенню демографічних показників українського села [25, с. 108] .

Однак повністю відновити сільське населення не вдалося й до кінця п'ятирічки. Значна його частина була знищена під час війни, багато людей перебралися на роботу в міста, інші переїхали у сусідні колгоспи і радгоспи, що збереглися [7, с. 216–217] .

У післявоєнний період важливою проблемою стало відтворення кількості працездатних колгоспників. Паралельно зі скороченням чисельності сільського населення зменшувалася питома вага безпосередньо зайнятих в аграрному виробництві. Якщо у 1940 р. в селах республіки налічувалося 7,2 млн працездатних, то в 1945 р. – близько 3,5 млн. Після проведення демобілізації, здійснення реєвакуації, чисельність працездатних зросла до 5,6 млн осіб. Однак довоєнного рівня досягнути не вдалося [25, с. 107] . Таке становище за умови, що основна частина матеріально-технічної бази господарства під час війни була знищена, неминуче вело до спаду обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, фактичної натуралізації селянського господарства. Це, своєю чергою, особливо негативно позначилося на матеріальному становищі сільського населення.

Найбільших втрат у роки війни зазнала чоловіча частина сільського населення. У 1945 р. співвідношення серед сільських жителів осіб чоловічої статі до жіночої становило 1:4. Це ускладнювало природне відтворення населення, створювало напруженість у забезпеченні села трудовими ресурсам. Особливо драматичною була ситуація щодо цього в центральних областях республіки – Полтавській, Київській, Дніпропетровській. Вона, звичайно, певною мірою поліпшилася

після проведення демобілізації та в найбільш активному демографічному віці, тобто від 20 до 40 років, все ж залишалася надзвичайно напруженою [25, с. 107] .

У цей же час зростала чисельність і загальна вага непрацездатної частини сільського населення – людей похилого віку та інвалідів. Якщо, у 1940 р. їх нараховувалося – 44 % від всього населення колгоспів, то у 1950 р. – 48 % [16, с. 43] . За цих умов саме жінки несли подвійний тягар: участь (у режимі трудової повинності) в громадському виробництві колгоспу і праця матері, берегині домашнього вогнища, господині двору [19, с. 24] . Така ситуація не могла не призвести до зниження рівня народжуваності на селі, що в цей час мав компенсаційний характер [25, с. 108] .

Кволість темпів демографічного відтворення, що знайшла своє вираження у зближенні показників народжуваності міського й сільського населення, значною мірою пояснюється зміною демографічної поведінки та глибокими деформаціями шлюбно-вікової структури населення, які сталися під впливом демографічних наслідків подій 30–40-х рр. ХХ ст. Це своєю чергою призвело до уповільненості відновлення довоєнної чисельності населення: для цього був потрібен час, що виявився більш як удвічі довшим за період відновлення кількості населення у 1933–1941 рр. [19, с. 24] .

Обезлюдненню села сприяла й зміна державної соціально-економічної політики щодо селянського двору, розпочата в 1939 р. і розвинута в 1946 р. Так, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання" (травень 1939 р.) по суті заборонялися поділи сімей, які призводили до того, що новоутворені двори колгоспників наділялися присадибними ділянками з фонду громадських земель колгоспів. При цьому підкреслювалося, що "громадські землі колгоспу є недоторкані і їх розміри ні за яких умов не підлягають скороченню без спеціального дозволу уряду СРСР, а можуть бути тільки збільшені" [14, с. 393] . Отже, це була майже правова заборона на розширене економіко-демографічне відтворення селянського двору. Після війни вона отримала підтвердження у постанові Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) "Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах" від 19 вересня 1946 р. [15, с. 173–179; 19, с. 24] .

Характерною ознакою воєнних та перших повоєнних років стало підвищення ролі в суспільному виробництві людей похилого віку, інвалідів та інших категорій непрацездатних. Їхня чисельність виросла майже в 1,5 рази, водночас кількість перспективної в демографічному відродженні групи (дітей-підлітків у віці 12–16 років) зменшилася [25, с. 10] .

Та все ж, хоч і значно повільнішими темпами, ніж у довоєнні роки, загальна чисельність сільського населення в республіці продовжувала зростати. За 1946–1950 рр. вона збільшилася на 4,1 млн й становила 23,8 млн осіб. [25, с. 10; 16, с. 7] .

Для перших післявоєнних років характерна міграційна мобільність усього населення, зокрема й селянства [11, с. 420] . Міграційні процеси були викликані різними причинами. Масштаби міграцій порівняно з довоєнним періодом у цей час зросли більш як удвоє. Організовувалися набори мешканців сільської місцевості на роботи на промислові підприємства, шахти, лісозаготівлю, торфдорозробки [11, с. 421] . Сільську молодь, підлітків щорічно набирали (часто – примусово, влаштовуючи облави) в училища і школи професійно-технічної освіти – ремісничі училища, школи ФЗО [7, с. 218; 26, с. 85] .

Основна причина міграції полягала у тому, що переважна частина молодого покоління перебиралася з сіл у міста. Використовувалися будь-які засоби, що дозволяли подолати паспортні обмеження: вихід з колгоспу за оргнабором, від'їзд на навчання, служба в армії, заміжжя [25, с. 72] .

Новим різновидом обміну робочою силою став вимушений, пов'язаний з етнічними конфліктами, трансфер населення між Україною та Польщею після закріплення нової лінії державного кордону. Його обсяги були досить значними (близько 700 тис. осіб), причому це переселення не було одноразовою акцією [25, с. 110] . На територію Дніпропетровської області було переселено 23088 осіб, Полтавської – 7945, Кіровоградської – 10256 осіб [22, с. 95] .

Негативно позначився на демографічній ситуації у селі голод [22, с. 72] . Голод мав прямі й непрямі (опосередковані) демографічні наслідки. Прямі наслідки – це, передусім, демографічні втрати від голоду, різке зростання сирітства й безпритульності дітей, масове захворювання населення на дистрофію та інші хвороби, викликані голодуванням, поширення епідемій тифу, переносниками якого були сотні тисяч біженців з охоплених голодом регіонів країни, різке зростання злочинності на ґрунті голоду тощо [12, с. 13–14] .

Непрямі (опосередковані) наслідки від голоду – це насамперед масовий відтік, фактично втеча сільської молоді у міста та на новобудови, що в майбутньому призвело до старіння і обезлюднення села; падіння трудової дисципліни серед колгоспників і, як наслідок, занепад, деградація

сільськогосподарського виробництва. Результатом усього цього стало поглиблення кризи колгоспно-радгоспного ладу, що набула після війни перманентного характеру.

У науковій літературі наводяться різні цифри демографічних втрат серед населення України від повоєнного голоду. Дані загсів республіки, тобто офіційно зареєстровані, показують, швидше за все, кількість померлих від дистрофії у лікарнях. Летальні випадки подаються нерівномірно. У Дніпропетровській області було зареєстровано 4,87 % усіх летальних випадків, Київський – 3,05 %, Полтавській – 2,75 %, Кіровоградській – 1,64 % [12, с. 12] . Природний приріст населення тут за 1947 р. виявився з мінусовим показником. Загалом того року в згаданих областях померло 265,9 тис. осіб, а народилося 194,6 тис. осіб. Таким чином, кількість смертей перевищила кількість народжень на 71,3 тис. Різко зросла дитяча смертність [19, с. 19] . Джерел свідчать про те, що факти голодної смерті у багатьох випадках не фіксувалися. Підрахунками померлих від голоду ніхто в офіційних державних структурах не займався. Об'єктивні дані поточного обліку населення в перші повоєнні роки відсутні. Нижчою рівня 1947 р. виявилася народжуваність на селі й у 1948 р., але число смертей різко скоротилося. У наступні два роки відбувалося поступове демографічне згладжування піку смертності [21, с. 37] . Щорічний приріст чисельності колгоспників у регіоні за рахунок руху населення після війни продовжувався до 1948 р. У наступні роки він починає помітно зменшуватися через стихійну міграцію, державні вилучення робочої сили в промисловість і на будівництво, наслідки голодних 1946–1947 рр. [1, с. 396; 11, с. 421] . У більшості областей на кінець п'ятирічки так і не було досягнуто довоєнної чисельності колгоспників, а в багатьох випадках спостерігалось її зменшення навіть порівняно з першим повоєнним роком.

У 1948–1950-х рр. відбуваються зміни у рівні народжуваності в сільській місцевості. Так, щорічний природний приріст сільського населення до війни значно перевищував відповідний показник у містах. У післявоєнний період різниця між рівнями народжуваності у міській і сільській місцевості зменшилася [19, с. 22; 22, с. 72] .

У перші повоєнні роки вирішальне значення для відновлення демографічного потенціалу республіки мав рівень народжуваності в селі, тому що сільське населення тоді кількісно переважало. Однак демографічні можливості українського села були досить обмеженими, що зумовлювало свої особливості й у структурі його трудового потенціалу. Так, на 1 січня 1948 р. у колгоспах республіки налічувалося працездатних членів господарств у віці від 16 років – 6077,2 тис. осіб. З них чоловіків від 16 до 60 років було 1 990,2 тис., а жінок від 16 до 55 років – 4 086,9 тис. Жінки, таким чином, становили 67,2 % усього працездатного населення колгоспів. Крім того, у колективних господарствах налічувалося 792,8 тис. підлітків від 12 до 16 років та більш як мільйон дорослих непрацездатних (старих і хворих) колгоспників, які брали участь у колгоспному виробництві. Усе це помітно знижувало ефективність використання трудового потенціалу [19, с. 23] .

Якщо взяти для порівняння дані віково-статевої структури населення за 1950 р., коли хвилі повоєнного повернення населення вщухли, то ми побачимо, що істотного поліпшення в пропорціях представників різних статей серед контингентів 1917–1928 років народження загалом не відбулося. Тому очікуваного класичного зростання народжуваності після війни в другій половині 40-х років на Україні, як і в усьому СРСР, не було. Величезний "дефіцит" чоловіків у найбільш активному віці призвів до вимушеного безпліддя значної кількості жінок, здатних народжувати дітей. Унаслідок цього у повоєнний час відновити рівень народжуваності, що існував до 1941 р., вже не вдалося [19, с. 18–19] .

Водночас змінилася соціальна структура сільської сім'ї: колись велика, різновікова, вона складалася тепер здебільшого з одного-двох поколінь. Така ситуація поряд із загальноісторичними мала й низку специфічних причин, серед яких колективізація, невлаштованість багатьох сільських пар у повоєнні роки [25, с. 111] .

Село здавна слугувало найбільшим джерелом людських ресурсів і для армії, і для промисловості. У результаті військових і промислових мобілізацій кількість селянського населення зменшувалася швидшими темпами, ніж до війни, при цьому скорочення відбувалося в основному за рахунок працездатного населення. Частка працездатних виявилася на селі нижчою, ніж у місті. Це пояснювалося, з одного боку, порівняно високою народжуваністю й переважанням непрацездатного дитячого населення, а з іншого – постійним переміщенням частини працездатного населення у міста. Різке зменшення селянського населення, при збереженні попередньої кількості дворів, означало обезлюднення села, посилення процесу урбанізації.

Таким чином, війна, голод 1946–1947 рр., післявоєнна невлаштованість і соціальна незахищеність селянства мали негативні демографічні наслідки, які деформували шлюбно-вікову, статеву структуру населення, призвели в майбутньому до старіння й обезлюднення села.

Список використаних джерел

1. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю.В. Арутюнян. – М.: Изд-

во АН ССР, 1963. – 459 с. 2. Буцько О.В. Україна-Польща: миграционные процессы 40-х годов / О.В. Буцько. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1997. – 149 с. 3. Веселова О. Українське село в лабетах голоду 1946–1947 рр. / Олександра Веселова // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства [За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова]. – Черкаси, 2001. – Вип. 1. – С. 7–13. 4. Веселова О. Голод 1946–1947 рр. як складова соціально-економічного становища в Наддніпрянщині у контексті зв'язків з країнами Центральної й Східної Європи / Олександра Веселова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 193–201. 5. Веселова О. Післявоєнний сталінський голодомор / Олександра Веселова // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства [За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова]. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 294–298. 6. Волков И.М. Колхозное крестьянство СССР в первые послевоенные годы (1946–1950 гг.) / И.М. Волков // Вопросы истории. – 1972. – № 6. – С. 3–9. 7. Волков И.М. Трудовой подвиг Советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946–1950 годах / И.М. Волков. – М.: Мысль, 1972. – 293 с. 8. Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946–1947 рр. / І. О. Воронов, Ю. Г. Пилявець – К.: Знання, 1991. – 48 с. 9. Гаврилов В.М. Миграційні процеси в українському селі: 1944–1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України) / В. М. Гаврилов // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 51–63. 10. Єрмак О. Полтавщина у голодні 1946–1947 роки / О. Єрмак // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф., 27 трав. 1997 р.: Матеріали. – К. – Нью-Йорк, 1998. – С. 105–112. 11. Иванов Н.С. Раскрестьянивание деревни (40-х – 50-х годов) / Н.С. Иванов // Судьбы российского крестьянства / Под общ. ред. акад. Ю.Н. Афанасьева. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 416–435. 12. Калініченко В. В. До питання про хронологічні рамки повоєнного голоду в Україні / Володимир Вікторович Калініченко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.9: Спеціальний. – К., 2003. – С.430–435. 13. Коваль М.В. УРСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) / Михайло Васильович Коваль // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 80–87. 14. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: (1898–1971 рр.) – К.: Політвидав України, 1980. – Т.5: (1931–1941 рр.). 1980. – 471 с. 15. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: (1898 – 1971 рр.) – К.: Політвидав України, 1980. – Т.6: (1941–1954 рр.). – 1980. – 523 с. 16. Народное хозяйство СССР в 1963 г. Стат. ежегодник. – М., 1964. – 657 с. 17. Нікілев О. Післявоєнний голод на Дніпропетровщині / Олександр Нікілев // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, Київ, 27 трав. 1997 р.: Матеріали. – К. – Нью-Йорк, 1998. – С. 127–132. 18. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Юрій Олексійович Ніколаєць. – Вінниця: ПП "Поліграфічний центр "Фенікс", 2007. – 360 с. 19. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А.Л. Перковський, С.І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15–24. 20. Поляков Л.Е. Цена войны. Демографический аспект / Л.Е. Поляков. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 136 с. 21. Попов В.П. Голод и государственная политика (1946–1947 гг.) / Василий Петрович Попов // Отечественные архивы. – 1992. – № 6. – С. 36–60. 22. Попов В.П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы / Василий Петрович Попов // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 61–76. 23. Талан Є.П. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946 – 1948 роки) / Євдокія Полікарпівна Талан // Український історичний журнал. – 1974. – №3. – С. 25–35. 24. Тимченко С.М., Кириченко М.В. Соціально-демографічні процеси в українському селі 40–80-х років ХХ ст. / С.М. Тимченко, М.В. Кириченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 1997. – Вип.2. – С. 169–176. 25. Україна: II половина ХХ століття. Нариси історії [Під ред. П.П. Панченка, М.Р. Плюща, Л.А. Шевченко та ін.]. – К.: Либідь, 1997. – 352 с. 26. Хойнацька Л.М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1945 рр.) / Людмила Миколаївна Хойнацька. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – 232 с. 27. Хойнацька Л.М. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / Людмила Миколаївна Хойнацька // Сторінки воєнної історії України. – Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 259–264. 28. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 3969. 29. Юрчук В.І. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В.І. Юрчук. – К.: Політвидав, 1965. – 255 с.

Татьяна Терещенко

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ОБЛАСТЕЙ УКРАИНЫ В 1945–1950

Статья посвящена особенностям демографического состояния сельского населения центральных областей Украины в период послевоенного восстановления народного хозяйства 1945–1950 гг.

Ключевые слова: последствия войны и оккупации, голод, крестьяне, колхозники, период восстановления.

Tatiana Tereshchenko

THE CENTRAL UKRAINE VILLAGE (YEARS 1945–1950) DEMOGRAPHIC SITUATION

The article is devoted to the Central Ukraine demographic characteristics of the rural population during the period of re-establishment of the economy 1945-1950.

Key words: the consequences of war and Fascist occupation, the administrative-command system, famine, the village natives, the reconstruction period.

УДК 94(478)

Іван Зуляк

**УЧАСТЬ ОРГАНІВ НКВС (МВС) У ПРОВЕДЕННІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
В УРСР У 1946 Р.**

У статті проаналізовано участь органів НКВС (МВС) у проведенні колективізації в УРСР у 1946 р. Визначено їх вплив на процеси, пов'язані з радянізацією, пошуком ідеологічних противників, "ворогів народу". Доведено, що такі факти не були окремим явищем, а носили системний характер і стосувалися практично усіх областей УРСР.

Ключові слова: УРСР, НКВС, МВС, колективізація, радянська репресивна система.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що участь органів НКВС (МВС) в колективізації виступала важливим чинником і показником прискореної радянізації в цілому і колективізації зокрема. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з найважливіших сфер діяльності радянської влади – участь органів НКВС (МВС) у проведенні колективізації в УРСР у 1946 р.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів проаналізовано участь органів НКВС (МВС) у проведенні колективізації в УРСР у 1946 р. та їх вплив на процеси, безпосередньо пов'язані з радянізацією, колективізацією і боротьбою з ідеологічними противниками.

Доведено, що основна увага радянських органів держбезпеки скеровувалася не на з'ясування об'єктивних причин невиконання планів хлібопоставок, колективізації, пов'язаних з розкраданням колективного майна, безвідповідальністю, безгосподарністю, халатністю і некомпетентністю посадових осіб, відсутністю кваліфікованих кадрів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, а як наслідок підривної діяльності ворожих радянській владі елементів.

Констатуємо, що органи НКВС (МВС) у 1946 р. здійснювали тотальний контроль за громадянами з метою посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями колективізму, загальної рівності й справедливості, боротьбою з "ворогами народу".

Щодо термінології, то НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ) утворений 7 листопада 1917 р., а 19 березня 1946 р. перейменований у МВС (Міністерство внутрішніх справ).

Об'єктом дослідження є соціально-економічні, суспільно-політичні та ідеологічні процеси, що відбувалися в УРСР у 1946 р., скеровані на впровадження колективних методів господарювання у сільському господарстві.

Предмет дослідження – діяльність органів НКВС (МВС) в УРСР у досліджуваній період як важливий чинник прискореної колективізації, тотального контролю за громадянами з метою посилення диктату і нагнітання страху.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити участь органів НКВС (МВС) у проведенні колективізації в УРСР у 1946 р.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних методів, засобів і власне механізму участі органів НКВС (МВС) в проведенні колективізації в УРСР у досліджуваній період.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України. Деякі з них публікуються вперше.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, негативний вплив сталінського тоталітарного режиму розкрито у монографічному дослідженні О. Рубльова і Ю. Черченка [1]. Важливим у розширенні документальної бази репресивно-каральної системи служить дослідження І. Біласа [2]. У праці Б. Яроша з позицій історико-політологічного підходу проаналізовано становище, вплив і наслідки тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у

30–50-ті рр. XX ст. [3] Вплив тоталітарної системи на розвиток українського села досліджував О. Малярчук [4].

Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто зауважити, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх питань задекларованої проблематики. Однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на дослідженні механізму участі органів НКВС (МВС) у проведенні колективізації, розвіяти створений радянською пропагандою міф про їх "законні" дії, "об'єктивність" і "неупередженість" у реформуванні сільського господарства тощо.

У доповідній записці про причини невиконання плану хлібозаготівель і результатах проведення агентурно-оперативних заходів органами НКВС УРСР від 10 лютого 1946 р. повідомлялося про те, що у східних областях його виконана на 80,9 %, у західних на 98 %. Зокрема, найбільшими були показники у Львівській області – 102,8 %, найнижчими у Дніпропетровській області – 72,5 % від плану [5, арк. 14–15]. Окрім того, у доповідній записці повідомлялося про те, що невиконання плану хлібозаготівель колгоспами і радгоспами УРСР призвело до зборгованості у 67,354 млн пудів зерна [5, т. 008, арк. 15].

Загалом хлібозаготівлі в усіх областях припинено в кінці грудня 1945 р. Основними причинами були: відсутність достатньої кількості тяглових коней, причіпного сільськогосподарського інвентаря і робочої сили у колгоспах і радгоспах, зміщення термінів посіву озимих і ярових культур, що викликало втрату майбутнього врожаю, незадовільний догляд за посівами, низький рівень організації праці, збір врожаю вручну і застарілими методами, саботаж і голів колгоспів і радгоспів, активізація діяльності антирадянських елементів, скерована на невиконання плану хлібозаготівель [5, арк. 15–16].

Підйом пару в 1944 р. відбувався з порушенням термінів, визначених урядом. Станом на 15 червня поточного року підйом пару виконано лише на 42,9 %. Незважаючи на те, що підйом пару тривав до 1 серпня 1944 р. із 3680 млн га піднято 3491,3 млн га або 94,9 % від плану. Окрім того, було зірвано підйом зябу. Так, із 6200 млн га піднято 2940,5 млн га або 46,8 % [5, арк. 16].

Посів озимих виконано в обсязі 5858,5 млн га (93,2 %). Внаслідок чого посів озимих тривав до перших заморозків, що призвело до їх вимерзання на площі 347,8 тис. га (6 %). Невиконання планів посіву озимих стало основною причиною напруженої ситуації у проведенні весняно-польових робіт 1945 р. [5, арк. 16].

Складні погодно-метеорологічні умови призвели до того, що у південних областях УРСР частково виникає засуха і знищення ярових культур 204,3 тис. га. Наприклад, у колгоспах Одеської області загинуло 45,9 тис. га, Миколаївській – 30 тис. га, Херсонській – 23 тис. га.

Окрім того, збір врожаю 1945 р. відбувався в основному ручними знаряддями праці, що й призвело до затягування цього процесу і значних його втрат. З 11942,9 млн га посівів зернових комбайнами зібрано лише 869,5 тис. га або 7,2 % [5, арк. 17]. Внаслідок чого станом на 1 березня 1946 р. залишилися необмолоченими зернові культури на площі 15 тис. га. Зрозуміло, що складність ситуації у сільськогосподарському комплексі вирішувалася не за рахунок збільшення техніки, підготовки і залучення фахівців, а тиском органів МВС. Ці об'єктивні факти практично до уваги не бралися, а основна увага зверталася на несвоєчасне виконання планів уряду щодо посівної кампанії, що й пояснювалося низьким рівнем організації виробництва, відсутністю трудової дисципліни у колгоспах і радгоспах, ігноруванням колгоспниками своїх функціональних обов'язків тощо [5, арк. 17].

МВС повідомляло про те, що зважаючи на бездіяльність правлінь колгоспів, у деяких районах УРСР мали місце випадки масового порушення трудової дисципліни колгоспниками. Так, у Чугуївському, Липецькому і Золочівському районах Харківської області під час польових робіт зі збору врожаю вихід колгоспників складав 19 – 24 % від загальної кількості працюючих. У колгоспах Миколаївського району Одеської області із 1600 косарів під час косовиці виходили на роботу лише 200–300 осіб. у колгоспах ім. Ворошилова Білозерського району Херсонської області, "Червоний господар" Чернігівської області під час жнив не виходило на роботу більше 20 % колгоспників [5, арк. 17].

Внаслідок перевірок органами НКВС було встановлено, що до правлінь колгоспів і радгоспів входили активні антирадянські елементи. Згідно з даними управління НКВС у Запорізькій області, виявлено і знято з керівних посад у правліннях колгоспів і радгоспів більше 8 тис. осіб, в Одеській області – 800 осіб, Харківській – до 700 осіб [5, арк. 18].

Внаслідок проведених слідств, органи НКВС встановили, що отримавши керівні посади у колгоспах і радгоспах, антирадянські елементи саботували виконання плану хлібозаготівель.

Зокрема, управління НКВС у Херсонській області розкрило діяльність і ліквідувало у колгоспі "Партизан" Чаплинського району організовану групу активних антирадянських елементів. До складу арештованих входили голова колгоспу Рогальський, завгосп Михалевський, колишній староста районної управи, касир Балаховський, білогвардійський офіцер, бригадир Городецький, дезертир з Червоної армії та інші. Загалом до складу групи входило 9 осіб [5, арк. 18].

Слідство встановило, що названі особи, займаючи керівні посади у колгоспі, проводило організований саботаж під час жнив і проведення хлібозаготівель, сприяли систематичному порушенню трудової дисципліни колгоспниками, що й призвело до занепаду колгоспу. У жовтні 1945 р. в колгоспі ім. Шевченка Дергачівського району Харківської області за ініціативи ревізійної комісії колгоспу Толубеєва і бригадира Луценка було зірвано відправку хліба на заготівельний пункт. Під час завантаження автомобіля, Луценко кричав: "Помру, але не дам вивозити хліб". Толубеєв, вирвавши ключі у завідувача складом, зачинив склад. Втручаючись у процес хлібозаготівлі, Толубеєв і Луценко викрикували антирадянські гасла на адресу радянського уряду і більшовицької партії. Дії зазначених осіб призвели до їх арешту органами НКВС [5, арк. 18].

Голова колгоспу "Комунар" Андріївського району Сталінської області Підгорна саботувала здачу хліба державі, приховала 400 ц зерна. Коли з райцентру прибув вантажівка для вивезення хліба на заготівельний пункт, вона заявила: "Я із колгоспу вивозити хліб не дам" [5, арк. 19]. Слідство встановило, що голова мала доволі тісні зв'язки з антирадянськими елементами і у одному з сіл району на колгоспні кошти збудувала власний будинок. Органи НКВС арештували голову і притягнули її до кримінальної відповідальності. Голова колгоспу "Червоний жовтень" Лисогірського району Миколаївської області Яковенко спільно з членами правління і вагарем намагалися приховати від здачі державі 210 ц зерна. За що їх притягнуто також до кримінальної відповідальності. Так, у дев'яти колгоспах Кременчуцького, Миргородського і Кобеляцького районів Полтавської області під час перевірки органами НКВС виявлено 950 ц зерна, прихованого від здачі. Голова колгоспу ім. Калініна села Берестового Сталінської області Горбуля злочинним шляхом приховав від хлібозаготівлі 150 ц зерна, керівник колгоспу ім. Котовського Андріївського району вказаної області привласнив 600 ц [5, арк. 19].

Такі факти не були окремим явищем, а носили системний характер і стосувалися практично усіх областей УРСР. Реагуючи на факти зловживань головами колгоспів і членами правління, органи НКВС характеризували ситуацію не як звичайну крадіжку, розкрадання колективного майна, а намагалися "шукати ворогів народу". Під час проведених слідчих дій виявлялося, що керівництво колгоспів мало тісні зв'язки або ж з антирадянськими елементами або співпрацювало у свій час з німецькою окупаційною владою. На нашу думку, назрілі проблеми не варто трактувати як наслідок підривної діяльності ворожих радянській владі елементів, а як безвідповідальність, безгосподарність, халатність і некомпетентність посадових осіб, відсутність кваліфікованих кадрів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві тощо.

Як свідчить аналіз звітів слідчих органів НКВС, доволі часто колгоспники вдавалися до самовільного захоплення колективного майна, вимагали роздачі земельних угідь, зібраного врожаю тощо. Звичайно, що реакція силових структур була прогнозованою. Такі дії колгоспників кваліфікувалися ними як диверсії і терористичні акти, що підривали державні плани виконання хлібопоставок. Зокрема, 29 липня 1946 р. у колгоспі "Перемога" Кельменецького району Чернівецької області група колгоспниць у складі 50 осіб вимагала у голови колгоспу роздати усупільнених коней, сільськогосподарський інвентар і зерно. Владу стривожив той факт, що серед незадоволених колгоспниць був інвалід Великої Вітчизняної війни, одноосібник Бугайчук, який підбурював жінок до поділу колгоспного майна, побиття голови правління [5, арк. 20].

Слідство встановило, що організаторами виступу незадоволення колгоспниць були заможні місцеві селяни Гричанюк, Мокрогуз та інші, які намагалися своїми деструктивними діями "розвалити колгосп". Виступ селянок призвів до арештів шести місцевих жителів, організаторів виступу [5, арк. 20]. На нашу думку, жодних терористичних дій у поступках колгоспниць не було. У цьому явищі прослідковується незадоволення селянства колгоспною системою, відсутність у них зацікавленості в результатах своєї важкої праці.

11 липня 1945 р. на хуторі Могилки Черниче-Слобідської сільської ради Сміловського району Сумської області пожежею було знищено колгоспну ферму і 13 голів худоби. Органи НКВС встановили, що зумисний підпал здійснили рядові колгоспники – неможник Григорій Шелест і комсомолец, син куркуля Олексій Прядко. Основною причиною підпалу був арешт НКВС батька Г. Шелеста [ф. 16, оп. 1, спр. 4, т. 008, арк. 20].

У серпні 1945 р. в одному з сіл Тельманівського району Сталінської області пожежею знищено скирту необмолоченого хліба і комбайн. В результаті слідства органи НКВС виявили винуватця підпалу – сина колишнього куркуля Михайла Шаповалова. Слідство довело, що основою причиною

дій підозрюваного було те, що він у свій час проживав на окупованій німецькою владою території [5, арк. 21].

27 вересня 1945 р. в колгоспі ім. Молотова Великописарівського району Сумської області пожежею знищено 8 га необмолоченого хліба і молотарку. Внаслідок слідчих дій встановлено, що підпал здійснив голова колгоспу Василь Галушко. Органи НКВС встановили, що під час німецької окупації він проживав на окупованій території і співпрацював з фашистами. Своїми діями намагався зірвати виконання планів хлібозаготівель [5, арк. 21].

НКВС констатувало, що упродовж збору врожаю 1946 р. у районах східних областей УРСР здійснено 27 терористичних актів проти радянських партійних працівників і сільських активістів. Натомість у західних областях націоналістичне підпілля і загони УПА основним завданням у боротьбі з радянською владою вважали зрив поставок хліба державі шляхом проведення диверсійної діяльності.

З метою забезпечення хлібопоставок і знищення оунівського підпілля органи НКВС в період жнивної кампанії арештували у сільських місцевостях 1874 особи, з них колишніх прихильників німецької влади, які займали керівні і відповідальні посади у колгоспах, МТС – 518, працівників МТС, членів правління колгоспів, колгоспників – 310, куркулів – 104, агентів іноземних розвідок – 71, організаторів і агітаторів невиконання планів хлібопоставок – 305 [5, арк. 22].

Органи НКВС у квітні 1946 р. фіксували масове прибуття жителів Брянської, Орловської, Калузької і Вінницької та інших областей СРСР до Тернопільської області з метою придбання продуктів харчування. Окрім того, зверталася увага на те, що прибулі проводили активну антирадянську пропаганду, поширювали провокаційні слухи, дискредитували колгоспний лад.

Непоодинокими були випадки, коли новоприбулі зі східних областей УРСР, мали при собі документи, у яких посвідчувалося, що вони мали по 300 – 400 трудоднів на які нічого не змогли отримати у себе, тому їм дозволили в'їзд на західних областей для отримання харчів [6, арк. 172].

Ці факти використовувалися націоналістичним підпіллям для проведення масової антирадянської агітації проти колгоспної системи, про що свідчать архівні матеріали проведених спецоперацій органами НКВС. Так, у лютому 1946 р. під час якої у вбитого кур'єра ОУН вилучили документ крайової структури до референта Підгаєцького районного проводу такого змісту: "...Комедія виборів вже пройшла. Нашу пропагандистську роботу слід перевести на інші рельси: підготувати і ознайомити нові кадри, що походять із СУЗ (східних українських земель – автор). Пропагандистську роботу серед мас, цілком зрозуміло, проводити і надалі, однак варто мати на увазі основне в роботі – це Схід і його жителі" (перекладено з російської автором) [6, арк. 173].

У селі Іванків Скала-Подільського району Тернопільської органами НКВС вилучено звіт керівника окружного проводу ОУН у Кам'янець-Подільській області, у якому зокрема наголошувалося на тому, що "...Всю отриману літературу поширили у районах. Поширили її рейдові групи через працюючих у Галичині жителів, що походять з Кам'янець-Подільської області, через людей, що прибули за хлібом, через спеціально відправлених дівчат – кур'єрів ОУН..." (перекладено з російської автором) [6, арк. 173].

Орган НКВС вважали, що вказані факти негативно відображалися на заходах з організації колгоспного ладу в Тернопільській області, тому намагалися контролювати ситуацію, використовуючи свою агентуру. Згідно з її донесеннями, жителі Розгадова Зборівського району Була і Коваль під час спілкування з односельчанином заявляли, що "... Колгоспи нам не потрібні. Хто вступить до колгоспу, той помре з голоду" (перекладено з російської автором) [6, арк. 173]. Натомість житель Озерної Зборівського району Неркий, спілкуючись в колі сусідів заявляв, що "... В Росії раніше було життя краще, але тепер там колгоспи, значить і у нас будуть колгоспи. Я сам розмовляв з колгоспниками, які прибули зі східних областей за хлібом і вони розповідали яке у них там життя" (перекладено з російської автором) [6, арк. 174].

Інший житель цього населеного пункту Шадловський вважав, що "... Нам зараз живеться погано. Коли будуть колгоспи прийдеться працювати на чужих людей, а самі житимемо ще гірше. Краще в колгосп не вступати" (перекладено з російської автором) [6, арк. 174]. Аналогічні висловлювання фіксувалися агентурою і у інших районах Тернопільської області.

Антиколгоспні настрої поширювалися і у інших областях УРСР, зокрема у Закарпатській області. Архівні матеріали свідчать про неоднозначність поглядів на організацію колгоспного ладу навіть серед членів партії. Так, у березні 1946 р. у с. Копашне Хустського округу Закарпатської області виникла ініціативна група з організації колгоспу в складі голови сільського народного комітету, секретаря первинної організації Комуністичної партії Західної України (далі – КПЗУ) Довганича, учасниці республіканської наради передовиків сільського господарства Марії Попадинець.

17 березня поточного року це питання обговорювалося на засіданні сільської організації КПЗУ, на якій більшість сільських комуністів висловились за організацію колгоспу. Однак окремі члени

КПЗУ виступали проти колективної форми господарювання, у зв'язку з чим розпочали антиколгоспну агітацію [6, арк. 175]. Зокрема, член КПЗУ Гангур на засіданні заявляв, що "...Колгоспу організувати не варто, оскільки комуністи звинувачуватимуть нас у знуцанні над народом" (перекладено з російської автором) [6, арк. 176]. Його виступ підтримали інші члени КПЗУ, в тому числі Хланта, який вважав, що "... Я комуніст з великим партійним стажем, але до колгоспу ніколи не вступлю. Вступаючи у члени партії, я довго боровся за свободу, але не за, що організувати колгосп" (перекладено з російської автором) [6, арк. 176]. Кандидат у члени КПЗУ Бринзей наголошував на тому, що "... До колгоспу не вступати до того часу, доки не вступлять усі жителі. Якщо у колгоспі будуть одну комуністи, тоді там нікому буде працювати" (перекладено з російської автором) [6, арк. 176].

Вказані особи не обмежувалися виступом на партійних зборах, а продовжували вести антирадянську агітацію серед місцевого населення. Так, 20 березня 1946 р., зібравши групу з 20 селян, Гангур розповідав про партійні збори, висловлювався проти вступу селян до колгоспу "... Знаєте, добрі люди, воли і все господарство є моєю власністю і я до колгоспу ніколи не вступлю" (перекладено з російської автором) [6, арк. 176]. Хланта підтримував свого однопартійця, поділяв його думки "... Я також до колгоспу не піду і хочу працювати лише в своєму господарстві. Не для того ми вступали до комуністичної партії, щоб жити у неволі" (перекладено з російської автором) [6, арк. 176].

У секретному звіті військової цензури МДБ за вересень 1946 р. на основі аналізу листування червоноармійців та їх родин з 25 областей УРСР зазначалося, що у 1079 листах повідомлялося про складні умови колгоспного ладу і нужденне життя колгоспників [7, арк. 224]. Зокрема, у листі П. М. Сахна, жителя с. Синява Ракитянського району Київської області до П. І. Сахна від 29 серпня 1946 р. повідомлялося про те, що "... У нас в колгоспі безпорядки. Врожай майже не зібрано, колгоспники працювати не хочуть, тому що ні грама хліба не отримали, а на їхніх очах хліб розкрадають члени правління" (перекладено з російської автором) [7, арк. 226 зв.]. Листа вилучили і скерували до Ракитянського райвідділу міліції.

В іншому листі І. С. Грищенко, жителя с. Карповичі Семенівського району Чернігівської області до свого сина, червоноармійця А. І. Грищенко зазначалося, що "... В нашому колгоспі справи дуже погані. Керівники колгоспу Нехаїв, ревком Чернишов тільки й роблять, що крадуть, а народ мовчить. Тяглова сила недіюча, інвентар знищено, збруя порвана. Весною сотки обробляли на собі. Таке становище нашого колгоспу" (перекладено з російської автором) [7, арк. 226 зв.]. Цього листа органи військової цензури скерували у місцевий райвідділ міліції. Єнікова Є. із Новопокровки Суворовського району Ізмаїльської області писала про те, що вона "... краще з голоду помре, але до колгоспу не піде..." (переклад з російської автором) [8, арк. 227].

Антиколгоспні виступи і незадоволення діями радянської влади свідчили про негативне відношення до них українського селянства, недовіру до колективної системи господарювання. Власне недовіра не лише до колгоспної системи, але й до радянської системи в принципі відштовхувала селян від неї. Бійці внутрішніх військ неодноразово чинили грабунки і побиття колгоспників. Так, 3 квітня 1946 р. Жовківським райвідділом МВС у селі Самошино Львівської області проводилася спецоперація з ліквідації члена оунівського підпілля Андрія Генджала. З цією метою начальник райвідділу Сиркін відправив підрозділ внутрішніх військ під командуванням молодшого лейтенанта Захаряна [9, арк. 126].

В ході проведення операції сержант Бондаренко і червоноармієць Хвостов та інші військові увірвалися до помешкання бригадира колгоспу Миколи Генджала, побили його, конфіскували три пари черевиків, військовий квиток, 305 карбованців (крб.), хліб та інші продукти. У заступника голови колгоспу Василя Генджала побили дружину, забрали 12 кг сала, 2 тис. крб. У працівника МТС Івана Дзюби побили дружину, безпричинно відкрили стрілянину. В Катерини Кунтій, чоловік якої працював міліціонером у Львові, провели обшук і відкрили стрілянину в помешканні [9, арк. 127].

Згідно з агентурними даними, що надходили з Рави-Руської Львівської області, повідомлялося про те, що селяни с. Гайчі систематично зазнають пограбувань з боку осіб, які конфісковують взуття, продукти харчування, одяг нібито для загонів УПА. Внаслідок проведеної операції з'ясувалося, що грабунки здійснювали бійці винищувального батальйону с. Вулька-Мазовецька Рава-Руського району Львівської області Степан Хрущ та демобілізований старший сержант Червоної армії, нагороджений п'ятьма медалями, інформатор райвідділу міліції Степан Коростиль (агент "Гнат") [9, арк. 142–143].

21 серпня 1946 р. у с. Братковичі Городоцького району Львівської області виникло протистояння між селянами-одноосібниками і майбутніми колгоспниками у зв'язку з передачею земель перших до колгоспу. Селяни, в основному жінки і діти, у кількості 200 осіб зібралися на полі у той час, коли відбувалася оранка, вони з криками і погрозами накинулися на трактористів.

Завдяки втручанню працівників райвідділу міліції конфлікт було вичерпано, а міліція розпочала слідчі дії у зв'язку з інцидентом. На їх думку, ситуацію спровокували заможні селяни, а основною причиною була недостатня профілактична робота з боку місцевих органів влади [7, арк. 6–7].

Отже, у статті проаналізовано участь органів НКВС (МВС) у проведенні колективізації в УРСР у 1946 р. Вказані структури здійснювали тотальний контроль за громадянами з метою посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями колективізму, загальної рівності й справедливості, боротьбою з "ворогами народу". На основі аналізу архівних матеріалів доведено, що вказані структури не лише порушували законність, але й були важливим чинником утвердження радянської влади на селі, показником прискореної колективізації, боротьби з ідеологічними противниками радянської влади.

Список використаних джерел

1. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с. 2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали. У 2 кн. / І. Г. Білас. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с. 3. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с. 4. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с. 5. Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 1, спр. 4, т. 8, 314 арк. 6. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 4, т. 10, 309 арк. 7. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 4, т. 18, 381 арк. 8. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 4, т. 19, 370 арк. 9. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 4, т. 11, 331 арк.

Иван Зуляк

УЧАСТИЕ ОРГАНОВ НКВД (МВД) В ПРОВЕДЕНИИ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В УССР В 1946 Г.

В статье проанализированы участие органов МВД в проведении коллективизации в УССР в 1946 г. Определены их влияние на процессы, связанные с советизацией, поиском идеологических противников, "врагов народа". Доказано, что такие факты не были отдельным явлением, а носили системный характер и касались практически всех областей УССР.

Ключевые слова: УССР, НКВД, МВД, коллективизация, советская репрессивная система.

Ivan Zulyak

PARTICIPATION OF THE NKVD (MVD) PROVIDING COLLECTIVIZATION IN THE USSR IN 1946

The article analyzes the participation of the NKVD (MVD) in the conduct of collectivization in the USSR in 1946 determined their influence on the processes associated with sovietization, finding ideological opponents, "enemies". It is proved that such facts were not a separate phenomenon, as were systemic in nature and related to virtually all regions of the USSR.

Key words: USSR, the NKVD, MVD, collectivization, the soviet repressive system.

УДК 94(477) 05+322 (477.84)

Иван Шустак

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ У 50–60 РР. ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті охарактеризовано основні аспекти релігійного життя та проаналізовано вплив політики радянської влади на релігійне становище у Тернопільській області у 50–60 рр. ХХ століття.

Ключові слова: Тернопільська область, радянська влада, релігійне життя, церква, релігія.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що традиційно релігія займає провідне місце у духовній культурі українського народу. Церква завжди була невід'ємним атрибутом українського села, яке в основному упродовж століть формувало національні релігійні традиції.

Із встановленням радянської влади на території України розпочалось форсоване подолання багатолітніх релігійних традицій українців, оскільки вони суперечили комуністичній ідеології. Особливо гостро ці процеси реалізовувалися на території Західної України, зокрема, щодо

ліквідації Греко-католицької церкви (ГКЦ), яка серед населення регіону була дуже популярною. Радянська система через різноманітні інституції намагалася впливати на релігійні почуття громадян, нещадно критикуючи церковні цінності.

На сучасному етапі розвитку Української держави, також є суперечності у релігійному житті народу та церкви: місцеві конфлікти за храми представників різних конфесій, зокрема у Тернопільській області, виникнення нових, нетрадиційних для української релігії течій, підтримка з боку керівників держави окремих конфесій тощо.

Тернопільщина, маючи два потужні духовні центри: Почаїв і Зарваницю, претендує на чільне місце у формуванні сучасної релігійної політики нашої держави.

Політику держави у сфері релігії і церкви досліджували свого часу В. Даниленко [1, с. 286–313], В. Баран [2], В. Іваненко [3], В. Войналович [4]. Автори "Історії селянства" зосередили увагу на релігійному становищі у селі в радянський період [5]. П. Бондарчук досліджував соціорелігійні аспекти повсякденного життя після війни у нарисах соціальної історії [6].

Комплексно дослідили релігійну ситуацію у 60–80 рр. XX століття колектив авторів Інституту історії [7], а традиційні вірування, як компонент повсякденного життя вивчала В. Лисак [8]. Узагальнена праця про становище православної церкви в УРСР належить В. Пащенко [9], розвиток ГКЦ на Тернопільщині вивчав Я. Стоцький [10].

Незважаючи на значну увагу науковців до визначеної проблеми, дослідження впливу політики радянської держави на релігійне становище у Тернопільській області в 50–60 рр. XX ст. потребує подальшого вивчення.

Джерельну базу публікації становлять рішення партії та уряду щодо ролі релігії та церкви у радянському суспільстві; матеріали уповноваженого у справах Російської православної церкви (РПЦ) та уповноваженого у справах релігійних культів у Тернопільській області, що зберігаються у Державному архіві Тернопільської області. Це звіти щодо стану та діяльності РПЦ, інформація про проведення релігійних свят, відвідуваність храмів і молитовних будинків тощо.

Мета наукової розвідки – дослідити політику радянської влади у релігійній сфері у 50–60 рр. XX ст. (за матеріалами Тернопільської області).

У роки війни керівництво СРСР переглянуло свою позицію щодо релігії та церкви, оскільки під час війни значно зросла релігійність населення. Важкі випробування, крізь які пройшло населення у роки війни, спонукало їх повернутися до віри. По-друге, окупаційна німецька влада не перешкоджала відкриттю церков і молитовних будинків та проведенню богослужінь. Виходячи з цього, Й. Сталін зрозумів, що продовжувати жорстку боротьбу з церквою, так як це було у 20–30-х роках, далі безрезультатно. Було прийнято рішення взяти церкву під контроль держави, створивши низку інституцій, які забезпечили б повну її залежність від держави.

Переломними для переформатування релігійного вектору радянської політики стали 1943–1944 роки. У 1943 році створено Раду у справах РПЦ при Раді народних комісарів (РНК) СРСР, а постановою № 572 від 19 травня 1944 р. утворено Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР [11, с. 135]. Саме ці органи фактично до кінця існування радянської держави контролювали релігійні організації та духовенство. Основне завдання яких полягало у нагляді за керівниками РПЦ та інших конфесій. На рівні республік, країв та областей функції рад виконували уповноважені Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів. На практиці Ради здійснювали повний контроль за діяльністю церкви, піддавали цензурі друковані видання, священики, згідно з затвердженими інструкціями, мали просити дозвіл на проведення певних заходів тощо.

Політика радянського керівництва щодо релігійних питань у 50-х роках була непослідовною. Так, у липні 1954 року ЦК КПРС ухвалив постанову "Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення". Цей документ не був опублікований у засобах масової інформації, оскільки у ньому визначались чергові завдання посилення антирелігійної пропаганди. У листопаді того ж року ухвалено іншу постанову – "Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення", яка була опублікована у газеті "Правда". У документі чітко декларувалася свобода віросповідання і релігії в СРСР, недопустимість образ віруючих і церковнослужителів, адміністративного втручання в діяльність церкви [12]. Таким чином, ця постанова проголошувала повну свободу віросповідання у СРСР. У 124 статті Конституції СРСР від 1936 року зазначалось: "В цілях забезпечення за громадянами свободи совісті церква в СРСР відокремлена від держави. Свобода відправлення релігійних культів визнається за всіма громадянами" [13]. Отже, у 50-х роках XX століття свобода віросповідання в СРСР закріплювалася законодавчо, але на практиці все було доволі складно, оскільки віруючі не завжди могли вільно висловлювати свої релігійні переконання.

У листопаді 1944 року РНК СРСР прийняв постанову "Про порядок відкриття молитовних споруд релігійних культів" [14, арк. 57]. Згідно з документом, для того, щоб утворити нову молитовну споруду

або відновити діяльність раніше ліквідованої, потрібно звернутись у виконавчий комітет Ради народних депутатів. Члени виконкому, розглянувши заяву віруючих, не мали права самостійно приймати рішення, а мали скерувати усі матеріали уповноваженому у справах релігійних культів або РПЦ. У випадку, коли Рада у справах релігійних культів або ж рада у справах РПЦ приймала позитивне рішення, вона скеровувала його у Раду народних комісарів СРСР. І лише після затвердження урядом, на відповідній Раді ще раз переглядали своє рішення і тоді повідомляли виконком про дозвіл чи заборону відкриття релігійної споруди [15, арк. 113]. Аналогічним був процес реєстрації нової релігійної общини. Таким чином, процес відкриття нової церкви чи реєстрації нової релігійної общини був досить складний і повністю контрольований держаними органами влади.

Так історично склалось, що у Західній Україні за кількістю прихожан переважала ГКЦ, представники якої під час війни виступали на боці національно-визвольного руху. Враховуючи цей вагомий факт, відповідно, у відношенні до них політика радянського уряду була значно жорсткішою. У 1946 році на Львівському "псевдособорі" ліквідовано ГКЦ, частину священників репресовано, а частина перейшли під тиском до РПЦ. Таким чином, наймасовішою легальною релігійною течією в Україні після війни стала РПЦ. В Україні на початок 1947 року було зареєстровано 8815 громад (з них близько трьох тисяч громад греко-католиків). Це при тому, що зареєстрованих на той час у СРСР було 13 813 громад [5, с. 462].

У 1956 році в Україні діяло 8540 православних храмів, у яких служило близько шести тисяч священників і дияконів [2, с. 107]. Згідно з даними В. Даниленка, упродовж 1946–1956 рр. у Західній Україні до православ'я перейшли 2959 греко-католицьких храмів із 3147, 1241 священник з 1832. Ті парафії, що не дали згоду на перехід, в адміністративному порядку розпускали, а духовенство заарештовували, засуджували, або позбавляли парафій [1, с. 245].

Таким чином, на початку 50-х років в Україні легально функціонувала РПЦ, а також низка протестантських общин, серед яких були баптисти, євангельські християни, п'ятидесятники, євангелісти та інші. Окрім цього, була низка общин, які діяли нелегально. Статистично схожою ситуація була і в Тернопільській області.

На 1 січня 1950 р. в області офіційно зареєстровано 822 церкви, 394 священники і 4 монастирі. Згідно з даними обкому партії, до 1939 року в області була 781 греко-католицька церква та 495 священників, після війни, до собору 1946 року, в Тернопільській області було зареєстровано 339 греко-католицьких священників, тобто їх кількість суттєво зменшилась під час війни [16, арк. 54]. Після ліквідації ГКЦ до православної конфесії приєдналися 273 священники, 66 відмовились приєднуватись, з них 54 були репресовані. У 1956 році в області діяли 149 православних церков, у яких служило 120 священників, які були православними і до ліквідації греко-католицьких церков, а колишніх греко-католицьких церков функціонувало 655, у яких служило 102 священники [17, арк. 65]. Кількість церков значно перевищувала кількість священників, що не могло забезпечити релігійні потреби віруючих. Наприклад, у Зборівському районі на 34 церкви було 5 священників, у Монастириському на 20 церков – 3. Приходські общини всебічно старалися підтримували духовенство грошима і продуктами, надавали їм помешкання для проживання і навіть виплачували за них прибутковий податок. Священники спілкувались з віруючими не тільки в церкві, але часто відвідували їх у помешканнях, зокрема, серед архівних матеріалів було знайдено інформацію про те, що представники духовенства дорікали матерям, чому діти не ходять до церкви [17, арк. 66].

У зв'язку з недостатньою кількістю діючих церков, громади вірян часто звертались до Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів з проханнями про реєстрацію нових храмів чи молитовних будинків. Наприклад, представники громади села Івашківці Збараського району просили повернути церкву, яку з 1950 року використовував для своїх потреб колгосп. Вірянам було відмовлено у їх проханні без пояснення причин. Церковна громада с. Полупанівки Скалатського району зверталася з проханням зареєструвати капличку. Їм було також відмовлено у зв'язку з тим, що церква є у Старому Скалаті, на відстані 2 км [18, арк. 2]. Віряни с. Зелена Бучацького району звернулись з проханням повернути їм церкву, що використовувалося колгоспом для зберігання зерна. Знову ж таки їм відмовили, оскільки на відстані двох кілометрів знаходився храм, у який вони могли ходити молитись [18, арк. 3]. Наведені приклади свідчать не тільки про високий рівень релігійності населення Тернопілля у досліджуваний період, але і про те, що політика радянської влади не дозволяла повною мірою реалізувати духовні потреби громадян.

Таким чином, незважаючи на існуючу законодавчу базу, на практиці релігійним громадам часто відмовляли у реєстрації нових або раніше ліквідованих церков чи молитовних споруд. Причиною такої позиції влади у Західній Україні можна вважати те, що упродовж 1955–1956 рр. з місць відбування покарань почали повертатись репресовані греко-католицькі священники. За цей період повернулись 286 із 344 священнослужителів колишньої ГКЦ [2, с. 108]. Їх обліковували, за ними стежили. Так, за офіційною інформацією, у Тернопільській області на початок 1960 року був 31

незареєстрований греко-католицький священик, з яких 15 нелегально проводили богослужіння у будинках віруючих або у недіючих церквах, а інші – працевлаштовувались на роботу [18, арк. 7].

Певну дестабілізуючу роль у загостренні позиції влади щодо релігії відігравали й церковні виконавчі органи. Усього у церковних радах та ревізійних комісіях Тернопільської області станом на 1958 рік було задіяно 3881 осіб. Більшість церковних рад були обрані у 1944–1958 рр., але частина з них діяли ще до встановлення радянської влади у Західній Україні. Саме ці виконавчі органи викликали підозру у представників Ради у справах РПЦ, в зв'язку з тим, що вони дотримувались греко-католицьких обрядів в церковній службі навіть тоді, коли до них приходив новопризначений православний священик [19, арк. 63]. Було виявлено і те, що членами церковних рад та комісій були колишні учасники національно-визвольних змагань, які, спілкуючись з віруючими, проводили "антирадянську пропаганду" [19, арк. 64].

Таке становище у церковному житті Західної України змусило центральні органи радянської влади до проведення жорсткішої антирелігійної політики. Такий внутрішньополітичний курс був пов'язаний також із суб'єктивним чинником – особистим негативним ставленням до релігії М. Хрущова, який прийшов до влади. Він планував "у 1970 році показати по телебаченню останнього попа" [3, с. 428], що означало фактично за дві п'ятирічки повністю ліквідувати релігію в СРСР.

У 1958 р. Рада Міністрів СРСР розпочала форсовану антирелігійну політику, ухваливши низку постанов, скерованих проти діяльності монастирів. Зокрема, було зменшено кількість землі, що перебувала у їх користуванні, підвищено земельний податок із земельних ділянок монастирів, ухвалено додаткове оприбуткування підприємств єпархіальних управлінь і монастирів, встановлено новий прибутковий податок на свічки. Це призвело до того, що більшість монастирів відмовились від значної частини земельних угідь, а нові ціни на свічки спричинили відмову від утримання церковних хорів, проведення ремонту храмів, виплати внесків у єпархіальні управління тощо. У зв'язку з нестачею коштів у церковних громадах.

У 1959 р. відбулось масове закриття монастирів. У Тернопільській області діяло три монастирі: Кременецький жіночий монастир, чоловічий скит Почаївської лаври та Почаївська лавра. У вересні ліквідовано Кременецький жіночий монастир та чоловічий скит Почаївської лаври [20, арк. 1]. Закриття монастирів можна пояснити тим, що вони завжди були основним осередком релігійного життя. Адже якщо у церквах служби проводились лише у певні дні, то у монастирях відправи відбувались регулярно, а на релігійні свята монастирі відвідували сотні паломників. Окрім закриття монастирів та обмеження у реєстрації церков та молитовних будинків, радянські органи влади прагнули зменшити паломництво до культових місць та намагались ліквідувати культові споруди, які були місцями паломництва. Так, у 1960 р. виконком Тернопільського обласної ради депутатів видав наказ про заборону релігійним групам проводити зібрання без дозволу місцевих органів влади. Також був виданий наказ Кременецькому райвиконкому ліквідувати "святе місце" на "Божій горі": зруйнували каплички, що там знаходились, колодязь, печеру та "стопу Божої матері" [19, арк. 10].

Раніше представники Ради у справах релігійних культів лояльніше ставились до культових споруд. Так, у 1958 р. заступник голови Микулинецького райвиконкому Тернопільської області В. Дмитренко звернувся до уповноваженого у справах релігійних культів П. Чазова з проханням дозволити знищити скульптури "Божої матері" у селах Буцнів та Воля, які належали до Микулинецької селищної ради. Якщо скульптура у с. Буцнів була напівзруйнована і не становила цінності для віруючих, то у с. Воля її шанували, доглядали та прикрашали на свята. Уповноважений зазначив, що культові скульптури є чи не в кожному селі, тому дозвіл на їх знищення він дати не міг [18, арк. 7].

У 1960 році ЦК КПРС прийняв постанову "Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культури", що значно посилювала антирелігійну кампанію. На XXII з'їзді КПРС, що відбувся у 1961 році, М. Хрущов зазначив, що "комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних передсудів і забобонів, які все ще заважають людям повністю проявити свої творчі сили" [7, с. 16]. Таким чином, релігію вважали перешкодою побудові комунізму.

16 березня 1961 р. видана постанова Ради Міністрів СРСР "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури", згідно з якою реєстрація і зняття з неї релігійних організацій, відкриття і закриття храмів і молитовних будинків мали здійснюватися згідно з рішеннями виконкомів обласних рад депутатів і з погодженням з радами у справах РПЦ та у справах релігійних культів без ухвали центральних органів, як це було раніше [7, с. 18]. З одного боку це спростило процес реєстрації, але з іншої полегшило і зняття з реєстрації, і саме для цього і був прийнятий документ. Таким чином, центральна влада перекладала відповідальність за закриття церков на місцеві органи.

У Тернопільській області станом на 1 січня 1963 р. було зареєстровано 562 православні релігійні общини та 277 священиків. З 562 церков літургії проводились у 316, а в 245 відправи не проводились більше року за відсутності священиків [21, арк. 1]. Отже, з 1950 року знято з реєстрації

263 релігійних общини та закрито стільки ж церков у області. Також виконком Тернопільської обласної ради депутатів на виконання рішень XXII з'їзду КПРС, постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу" та ЦК КП України "Про стан і заходи покращення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській ССР" значно посилив науково-атеїстичну пропаганду серед населення. У структурі обкому партії і всіх парткомів області були створені і працювали ідеологічні комісії, при них діяли дорадчі ради атеїзму та ради з впровадження у побут нових форм радянської обрядовості. При обласному відділі наукового товариства "Знання" була створена науково-атеїстична секція. Такі секції функціонували у кожній сільській лекторській групі. Обласний радіокомітет транслював атеїстичний радіожурнал "До світла" [21, арк. 3]. Тернопільський обком партії спільно з Інститутом філософії і координаційною радою у питаннях атеїзму Академії наук УРСР, товариством "Знання" провели наукову конференцію атеїстів, на якій розглядалися питання: комуністичне будівництво і питання науково-атеїстичного виховання трудящих, релігійне пристосування і завдання наукової критики релігії в сучасних умовах [21, арк. 4]. Значну увагу в контексті атеїстичної пропаганди влада приділяла і роботі лекторів та лекторських груп. У районах області були створені школи атеїстів, проводились семінари з питань наукового атеїзму. При Тернопільському медичному інституті створено 3 атеїстичні групи, якими проведено близько 100 вечорів наукового атеїзму. Всього в 1963 році проведено 6059 вечорів наукового атеїзму та прочитано 12208 лекцій, у яких взяли участь більше 350 тис. осіб [21, арк. 5].

Незважаючи на цілеспрямовану антирелігійну політику радянської влади, яка виявлялась у припиненні діяльності церков, знятті церковних общин з реєстрації, активній антирелігійній пропаганді та особистій неприязні до релігії першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, релігійна обрядовість населення Тернопільської області була високою. Про це свідчать статистичні дані проведення релігійних обрядів. Так, у період активної антирелігійної політики радянської влади у 1959–1963 роках так звані "показники релігійної обрядовості" навіть зросли. У 1959 р. в області зареєстрували 24255 новонароджених, з них 12250 були охрещені у церкві (50,6 %), а у 1963 р. з 21389 новонароджених 12678 дітей були охрещені у церкві (59,2 %). У деяких районах ситуація була іншою. Зокрема, у 1963 році в Бережанському районі охрещено 63 % від загальної кількості новонароджених (у 1962 – 62 %), у Буцацькому відповідно – 45,5 % у 1962 проти 64 % у 1963, у Зборівському районі відповідно 55,8 % і 64,7 %. Також збільшилася і показники похоронної обрядовості. Так, за церковними обрядами у 1959 р. похоронено 5600 померлих із 10 218 у області, що становило 54,9 %, а вже у 1963 р. з 9634 за релігійним обрядом похоронили 7195 (74,8 %). Така висока релігійна обрядовість пов'язана зі специфікою населення Тернопільської області. Більшість якого становили жителі сільської місцевості, незважаючи на антирелігійну політику влади зберігали давні традиції та обряди.

Таким чином, у 50-60 рр. XX століття у Тернопільській області створена Рада у справах РПЦ та Рада у справах релігійних культур, представники яких повністю контролювали релігійну ситуацію в регіоні та впроваджували основні ініціативи радянської влади. Більшість населення області за віросповіданням були греко-католиками, проте діяльність ГКЦ було ліквідовано, тому віруючі та священники цієї конфесії перейшли у православ'я або підпільно відвідували церковні відправи. Кількість священників була вдвічі меншою за кількість церков, що, очевидно, не задовільняло релігійних потреб населення області. Часто громадяни звертались до органів влади з проханням про відкриття раніше закритих храмів, у більшості випадків їм відмовляли з різних причин. У кінці 50-х – на початку 60-их років значно активізувалась ідеологічна пропаганда, основним гаслом якої було те, що церква заважає побудові комунізму.

Незважаючи на цілеспрямовану антирелігійну політику центральної радянської влади та активне впровадження антирелігійних постанов та указів, релігія займала вагомe місце у житті населення Тернопільської області у 50-60 рр. XX століття, оскільки так історично склалось, що вона відіграла об'єднувальну роль опору радянській системі у західних областях України.

Список використаних джерел

1. Даниленко В. Інтернаціоналізація Радянської України / В. Даниленко // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX століття: зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю.Ю. Кондуфора. – У 2-х тт. – К., 2004. – Т. 2. – С. 286–313.
2. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – Київ: Альтернативи, 1999. – 304 с.
3. Іваненко В. В. Історія Радянської держави (1917–1991рр.) / В. В. Іваненко, А. І. Голуб, А. Ю. Шевченко: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / ; Дніпропетровськ. нац. ун-т. – Д. : Вид-во ДНУ, 2007. – 576 с.
4. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940–1960-х років: Політичний дискурс / В. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
5. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України [В.А. Смолій (відп. ред.)] – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
6. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія [Відп. ред.

В.М. Даниленко]. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с. 7. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин [П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В.М. Даниленко]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с. 8. Лисак В. Ф. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства / В. Ф. Лисак [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Lisak %20V..pdf](http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Lisak%20V..pdf). 9. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1946 – початок 1990-х років / В. Пащенко – Полтава: АСМІ, 2005. – 631 с. 10. Стоцький Я. В. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989) / Я. В. Стоцький–Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с. 11. Утворення та діяльність державних органів у справах релігій радянського періоду (1943-1965 рр.) Ефективність державного управління / У. Б. Хаварівський. – № 22. – Львів, 2010. – С. 135–144. 12. Об ошибках при ведении научно-атеистической пропаганды среди населения // Правда. – 11 ноября 1954. 13. Конституція СРСР 1936 р. / [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://savok.name/179-konstitucija-sssr-1936-god.html>. 14. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 4, спр. 9, 103 арк. 15. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 4, спр. 15, 168 арк. 16. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 5, спр. 430, 122 арк. 17. Державний архів Тернопільської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 2911, 72 арк. 18. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 5, спр. 438, 24 арк. 19. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 5, спр. 402, 106 арк. 20. Державний архів Тернопільської області, Ф. Р-1833, оп. 5, спр. 470, 61 арк. 21. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 5, спр. 559, 91 арк.

Иван Шустак

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В РЕЛИГИОЗНОЙ СФЕРЕ В 50-60 ГГ. XX В. (ПО МАТЕРИАЛАМ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье охарактеризованы основные аспекты религиозной жизни и проанализировано влияние политики советской власти на религиозное положение в Тернопольской области в 50–60 гг. XX века.

Ключевые слова: Тернопольская область, советская власть, религиозная жизнь, церковь, религия.

Ivan Shustak

POLICY OF SOVIET POWER IN RELIGIOUS POLICIES 50-60-TH XX CENTURY (BY TERNOPIL REGION)

The article described the basic aspects of religious life and the influence of Soviet policy on the religious situation in the Ternopil region in the 50–60 years of the twentieth century.

Key words: Ternopil region, the Soviet authorities, religious life, church, religion.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ

У статті проаналізовано основні етапи діяльності УГГ, визначено динаміку участі в ній українських правозахисників та вплив організації на суспільне життя УРСР.

Ключові слова: Українська Гельсінська група, діяльність, інтелігенція, правозахист, гельсінський рух.

Діяльність Української гельсінської групи (УГГ) ще не стала предметом серйозних наукових дискусій і перебуває під впливом стійких стереотипів. Її стан свідчить про те, що на сьогодні спостерігаємо високий пафос правозахисників щодо ролі УГГ та оцінки дослідників українського національного руху. Такий результат став закономірним з огляду на особливості сучасного історіографічного процесу, скерованого на написання національної історії.

Хоча історія УГГ ще чекає свого дослідника, варто назвати істориків, чії роботи стануть невід'ємною складовою історіографії: Г. Касьянов [1], А. Русначенко [2], Б. Захаров [3], О. Бажан [4].

Джерельна база статті включає опубліковані документи й матеріали щодо діяльності УГГ: "Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод" [5], "Документи і матеріали" [6] та чотири томне видання "Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод" [7–10]. Уся статистична

інформація, дати вступу в УГГ, арештів та ув'язнень, назви документів подаватимуться на основі цих збірників без безпосередніх посилань.

Предметом дослідження є специфіка основних етапів діяльності УГГ.

Метою статті є вивчення та аналіз основних етапів УГГ.

У створенні УГГ привертають увагу два аспекти. По-перше, група виникла на основі певного організаційного досвіду правозахисту. Із 1965 р. інакодумство інтелігенції придушувалося владою за допомогою арештів, звільнень та адміністративного тиску. У відповідь на що в УРСР стихійно сформувалися правозахисні середовища серед української, російської та єврейської інтелігенції Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Умані. Орієнтуючись на московських правозахисників, вони сповідували загальнолюдські демократичні цінності без уваги до національних прав. Першою правозахисною організацією в УРСР вважається створений 21 грудня 1971 р. Одеський "Громадський комітет захисту Ніни Строкатої-Караванської".

Перехід до правозахисту став побічним наслідком "кризи" шістдесятництва. Орієнтуючись на легальні методи боротьби, і не розглядаючи себе поза межами радянської системи, молоді інакодумці змушені були шукати відповіді на репресивні дії влади. Варто підкреслити – правозахист виник до підписання Заключного Акту Гельсінської наради. Тому питання про вплив "духу Гельсінки" варто формулювати в контексті його впливу на існуючі правозахисні кола. Про це, зокрема, писав Ю. Литвин у статті "Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи". Автор відзначив, що Заключний акт Гельсінських угод був лише зовнішнім поштовхом, що прискорив самозародження правозахисних груп в СРСР. Однак, вирішальну роль в розгортанні руху відіграла внутрішня ситуація, бо "його об'єктивна обумовленість криється в радянській дійсності, у її соціально-політичній структурі та економічній формації" [11, с. 180].

Вважаємо, що підписання Гельсінських угод лише піднесло існуючий в СРСР правозахист на якісніший рівень самоусвідомлення. До цього діяльність невеличких груп інтелігенції можна кваліфікувати як самозахист від дій влади. Після серпня 1975 р. у своїй боротьбі вони побачили відображення світових тенденцій, їхня доля "принижених і ображених" почала усвідомлюватися індивідуальним вираженням проблем, які мали місце в СРСР. Отож, боротьба за права людини почала усвідомлюватися як вища мета, бо самі права, у свідомості цих людей, стали універсальною та найвищою цінністю. Згідно зі свідченням московської правозахисниці Л. Алексєєвої, шістдесятники не одразу помітили, що їх боротьба за свободу особи від держави "стала боротьбою за права людини – не тільки для нас самих і наших друзів, але і для всіх співгромадян" [12, с. 15]. Узагальнюючи сказане: з підписанням Гельсінського Акту самозахист перетворився на правозахист.

Інший аспект полягає в тому, що ідея використання Гельсінських угод у якості внутрішнього аргументу в діалозі з владою, належала московським правозахисникам, зокрема, фізику Ю. Орлову. Таким чином, М. Руденко лише творчо застосував ідею до українських реалій. Показово, що М. Руденко не намагався українські проблеми внести до завдань Московської гельсінської групи (МГГ) на етапі її виникнення, а прагнув до організаційного розмежування. Чим це було викликано? Адже очевидно, що організаційне розпорошення ослаблювало гельсінський рух в СРСР. Можлива відповідь полягає не стільки в специфіці українських проблем, скільки у розумінні М. Руденком, що Москва не захоче цю специфіку артикулювати у своїй діяльності. Знайомий із російськими правозахисниками, М. Руденко знав їхню категоричну позицію – національні права не відносяться до прав людини.

УГГ виникла на основі приватних консультацій між окремими правозахисниками. Їх ініціатором виступив письменник М. Руденко. У червні 1976 р. він консультувався із учасником Московської МГГ, українцем П. Григоренком: "Ми з генералом Петром Григоренком, який жив у Москві, – згадував М. Руденко, – подумали, що треба було б створити й Українську групу, і взялися за цю справу. Я його умовляв очолити Групу, а він – мене. Зрозуміло, що ми виходили на великий вітер, який міг нас здути в прірву" [13, с. 44].

Консультації з П. Григоренком окрім іншого означали інформаційну підтримку з боку московських правозахисників, без залучення якої будь-яка спроба оголошення організації була приречена. Голова МГГ Ю. Орлов відзначав: "Республіканські Гельсінські групи не могли працювати без нашої підтримки, оскільки вони також направляли документи главам 35-ти країн, які підписали Гельсінський акт, а всі посольства, через які це можна було робити, розташовувались у Москві. Ми взяли на себе завдання передачі їхніх документів і організації прес-конференцій" [14, с. 224].

Наступним кроком стало створення відповідного середовища в Україні. У другій половині жовтня 1976 р. М. Руденко залучив до роботи О. Мешко, і вже разом із нею письменника-фантаста О. Бердника [13, с. 44]. Саме ця трійка залучила решту. Спільна поїздка до Чернігова М. Руденка і О. Бердника завершилася приєднанням Л. Лук'яненка. Далі М. Руденко поїхав до Львова, де

зустрівся з М. Горинем та І. Кандибою. Перший, запевнив у цілковитій підтримці, проте від членства відмовився. Другий не без вагань, підтвердив свою участь [13, с. 45]. Особисті зв'язки дозволили М. Руденку залучити Н. Строкату-Караванську, що мешкала у "дисидентській столиці" Тарусі та О. Тихого з Донбасу. За сприяння О. Мешко на початку листопада до ініціативи приєдналися М. Маринович та М. Матусевич. Так було сформовано організаційне ядро, яке ніколи не збиралося разом.

З'ясувавши передумови виникнення УГГ, перейдемо до глибшого аналізу діяльності. Історія УГГ тривала упродовж 9 листопада 1976 р. – 7 липня 1988 р. Ці роки, неоднорідні за своїм змістовим та ідейним спрямуванням, умовно поділено на п'ять етапів:

9 листопада 1976 р. – 5 лютого 1977 р. – діяльність членів-засновників;

6 лютого 1977 р. – січень 1979 р. – пік організаційної діяльності в умовах постійної загрози арешту учасників;

лютий 1979 р. – жовтень 1979 р. – приєднання до групи політв'язнів і зміна акцентів у діяльності з правозахисту на розвиток національної ідеї;

листопад 1979 р. – березень 1981 р. – витіснення групи із суспільного життя;

квітень 1981 – 7 липня 1988 р. – стагнація гельсінського руху

9 листопада 1976 р. М. Руденко, перебуваючи в Москві, оголосив про створення УГГ сприяння виконанню Гельсінських угод, а також назвав її склад та завдання. Основним завданням УГГ визначалося "ознайомлення урядів країн-учасниць Гельсінських нарад і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою" [15, с. 23].

Умови діяльності УГГ суттєво обмежили організаційні можливості. 15 грудня 1976 р. у складі групи створено редакційну та інформаційну колегії. До складу першої увійшли М. Руденко (голова), О. Бердник та Л. Лук'яненко. Її завданням визначалося підготовка документів (меморандумів) про правовий стан на Україні, котрі мали поширюватися серед урядів країн-учасниць Європейської наради. До інформаційної колегії увійшли О. Мешко (голова), М. Матусевич та М. Маринович. У їхній компетенції перебуває: пошук і отримання інформації про виконання та поширення Гельсінських Угод стосовно громадян УРСР, а також за межами республіки стосовно громадян української національності; прийом скарг, пропозицій з подальшим узагальненням та перевіркою достовірності; провадження обліку українських політв'язнів та їх родин [16, с. 52].

М. Руденко та О. Бердник були творцями перших документів. Хоча за домовленістю кожен член групи називав себе співавтором. На О. Мешко, М. Мариновича та М. Матусевича покладалися кур'єрські обов'язки та підтримка зв'язку між членами, які перебували під адміністративним наглядом. П. Григоренко став координатором між українською і московською групами.

Обставини появи групи змушували М. Руденка передусім потурбуватися про захист та забезпечення діяльності міжнародною підтримкою. Завдяки П. Григоренку інформаційну підтримку УГГ надавали московські правозахисники. Зокрема, Л. Алексєєва пригадує, як москвичі "просили західних журналістів писати якомога частіше про Українську Групу, про кожну її людину. Бо це камікадзе" [17, с. 7]. 19 листопада 1976 р. М. Руденко звернувся листом до Л. Плюща, який проживав у Франції, з проханням приєднатися до групи і стати її представником на Заході: "Голос у Вас могутній, його чути у всіх закутках планети: допомагайте нам!" [18, с. 32]. У листопаді 1976 р. М. Руденко встановив зв'язок із А. Зваруном – керівником вашингтонського комітету гельсінських гарантій для України [16, с. 15].

Перший період діяльності УГГ виявився найпліднішим у ідейно-теоретичному вимірі – опубліковано "Декларацію української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод", три меморандуми, низку заяв та звернень до міжнародних організацій. Утім, арешт 5 лютого 1977 р. керівника й ідеолога УГГ М. Руденка та О. Тихого вплинули на діяльність організації. Розпочався другий етап, що тривав до січня 1979 р. Його основними рисами стало: використання ідеї заміщення арештованих членів групи, коли на їхнє місце приходили нові люди; зміна тональності документів, які поступово втрачали концептуальність і зводилися до правозахисту приватного характеру.

Заміщення членів УГГ стало вимушеною мірою, відповіддю на арешти. Як наслідок, УГГ залишалася діючою організацією у легальному правовому полі СРСР. Прихід нових людей неукраїнської національності (П. Вінс, Й. Зісельс, В. Малинкович) дозволяв відкидати звинувачення в "українському буржуазному націоналізмі", а також розширював географію діяльності.

У цей період посилилася робота неофіційних членів – М. Гориня, М. Горбала, В. Овсієнка, Й. Зісельса, котрі працювали на УГГ, відкрито не оголошуючи про це. Коли у 1977 р. Н. Світлична відмовилася від пропозиції вступити в УГГ, то мотивувала це так: "Я роблю для вас усе, що можу, і далі робитиму те, що зможу. Робитиму це не для того, щоб десь фігурувати, бо не бачу в цьому

особливого сенсу" [19, с. 18] Мета була очевидною – запобігти можливим арештам, і, таким чином, продовжити діяльність. Зазвичай, легалізація цих людей відбувалася під час слідства, ув'язнення, або в еміграції.

Упродовж цього періоду до УГГ приєдналося 12 осіб. Так, у 1977 р. її членами стали: П. Вінс, Л. Плющ (перебуваючи за кордоном), О. Гейко-Матусевич, В. Калиниченко, В. Стрільців. Наступного року приєдналися: Василь та Петро Січки, Ю. Литвин, В. Малинкович, Н. Світлична (виїхавши за кордон), В. Овсієнко та М. Мельник. При цьому організаційному ядру УГГ було завдано серйозного удару арештами М. Матусевича, М. Мариновича та Л. Лук'яненка та видворенням з СРСР П. Григоренка. На січень 1979 р. на волі діяло 13 осіб, шестеро перебували в ув'язненні, троє – в еміграції [7].

Питання ефективності вимушених заміन дуже складне через недостатність джерельної бази. Очевидно, що арешти членів-засновників не дозволили чіткіше розробити програму діяльності УГГ. А внесок нових членів не завжди відповідав сподіванням. У листі від 3 березня 1980 р. до генерала П. Григоренка, О. Мешко відзначала низьку якість роботи окремих членів: "Людей треба судити не по словах, а по ділах; ті балакуни – В.М. і П.В. (В. Малинкович і П. Вінс – Я.С.) поїхали, і не відчуває наша розпорошена Група їх відсутності: що були, що нема, однаковісінько, хоч що б вони там на себе не чіпляли" [20, с. 178].

Після арешту М. Руденка керівництво УГГ здійснювалося О. Бердником. Він продовжив попередні форми роботи зі збору й обробки інформації, та подальшій підготовці документів. До грудня 1977 р. регулярно оголошувалися меморандуми за підписами всіх членів Групи, які перебували на волі з вимогами законності. Водночас, О. Бердник не зміг забезпечити розвиток теоретичної думки. Показово, що написані ним "Меморандум № 5" (лютий 1977) та "Маніфест українського правозахисного руху" (листопад 1977 р.), вийшли без узгодження з іншими членами. Це могло бути однією з причин посилення у липні – серпні 1977 р. координації дій із московськими правозахисниками. Це помітно у спільних заявах: "Процес Руденка – Тихого", "Рятуйте Олександра Сергієнка", "Документ № 2" [5 – 6].

Здається, у той час посилювався організаційний вплив П. Григоренка. Про це, зокрема, можна говорити спираючись на свідчення Л. Лук'яненка, який по телефону підтримував із ним зв'язок [17, с. 11]. Важко сказати, чи могло це потенційно вплинути на суперництво за лідерство між генералом і О. Бердником. Однак, у листопаді 1977 р. П. Григоренко був видворений із СРСР.

Серед документів до листопада 1978 р. домінують одноосібні заяви, підписані членами УГГ щодо захисту конкретних осіб. Водночас, продовження репресій з боку влади вимагало адекватної відповіді концептуального характеру. Спробу надати новий поштовх ідеології УГГ зроблено влітку 1978 р. Саме тоді, ймовірно, були написані документи "Наші завдання" (авторство М. Гориня) та "Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу". Приєднання до УГГ у червні 1978 р. Ю. Литвина можна розцінювати як посилення теоретичності правозахисної думки. Ним була підготовлена програмна стаття "Правозахисний рух на Україні – його засади і перспективи" [5 – 6].

У лютому 1979 р. розпочався новий етап діяльності УГГ. Його визначальною рисою стало розширення УГГ за рахунок політ'язнів, які не брали жодної участі в поточній роботі. Спершу до неї приєдналися С. Караванський, Б. Ребрик, В. Романюк, І. Сенік, С. Шабатура, Д. Шумук, Ю. Шухевич*, О. Попович, а у травні – В. Чорновіл. Мотиви їх вступу очевидні – УГГ мала певний резонанс на Заході, отож, вони сподівалися через формальну участь публічно заявити про своє становище. Крім того, УГГ все більше асоціювалася з національною боротьбою українців, отож, вступ до неї ставав показником нового етапу боротьби.

Серед гельсінців на волі такий крок, здається, не отримав повного розуміння. У згаданому листі О. Мешко до П. Григоренка читаємо: "Про перспективність нашої діяльності сьогодні я нічого конкретного не скажу – побачимо. Той оголошений список нових членів – то чиясь маячня. Але крапки ми не ставимо" [20, с. 178].

Вступ цих людей до УГГ мав ще один аспект. Уперше в діяльності УГГ кількість ув'язнених членів переважила кількість працюючих на волі. Як результат, правозахисна тематика поступово втратила всеукраїнський масштаб і зосередилася на захисті політ'язнів. Починаючи з лютого 1979 р. кількість арештованих членів лише зростатиме, досягнувши свого максимуму в березні 1981 р. – 29 осіб [7].

1979 рік виявився піковим з точки зору поповнення групи. До неї приєдналося 15 осіб. Окрім названих, на волі приєдналися З. Красівський, Я. Лесів, І. Сокульський та В. Стус. Перебуваючи в

* Ю. Шухевич наголошує, що це приєднання не погоджувалося із ним

ув'язненні про членство оголосив Й. Зісельс, а П. Розумний це зробив після арешту. Наприкінці 1979 р. загальна кількість оголошених членів УГГ складала 37 осіб [7].

Ці зміни позначилися на загальній ідеології УГГ. Від початків вона поєднувала загальнодемократичні гасла та національні. Показовою можна вважати тезу Ю. Литвина: "Захист прав і свобод людини без захисту прав і свобод нації не має під собою ґрунту" [11, с. 182]. Однак, поповнення 1979 р. хиткий баланс повернуло на користь національних вимог. Виразно це простежується у настроях ув'язнених членів, зокрема, у "Зверненні українського національного визвольного руху в справі української самостійності" (літо 1979 р.), авторства Л. Лук'яненка. Та й нові люди, котрі взялися до справи на волі, були переважно носіями національного світогляду.

Аналіз документів показує зміщення уваги від проблем масового порушення прав людини в УРСР до переслідувань дисидентів і важкого становища ув'язнених. Тобто, фундаментальне завдання, що ставилося на початках, у силу зрозумілих обставин знову звужилося до самозахисту. Місія виявилася занадто складною для тих, хто взявся її виконати. За такої умови стало очевидним посилення національної скерованості УГГ, що розходилося із логікою розвитку гельсінських організацій в Східній Європі. Останні еволюціонували в напрямку побудови громадянського суспільства, тоді як УГГ влилася в національний рух, зберігши правозахисну риторичу.

Після арешту в березні 1979 р. О. Бердника, керівництво перейшло до О. Мешко, енергія і відданість справі котрої викликали подив у працівників КДБ. П'ять-шість таких бабусь, – на їх думку, – могли б звести нанівець роботу всієї організації. Звичайно, це лише сильна метафора, однак, мобільність цієї жінки похилого віку вражає. Це добре ілюструється на прикладі її переїздів: квітень 1979 р. – зустріч у Тарусі з Н. Строкатою, а потім у Москві із правозахисниками; червень 1979 р. – спроба потрапити на суд у справі Л. Лук'яненка в Городні (знято з автобуса й відправлено в Київ); липень – поїздка на заслання до сина в Хабаровський край; серпень – видворена зі Львова; жовтень – перебування в Москві й виліт до сина в Хабаровськ [20, с. 20].

Окрім О. Мешко, активну участь в роботі УГГ здійснювали: Н. Строката, І. Кандиба, В. Калиниченко, В. Січко та П. Січко, Ю. Литвин, В. Стрільців, чиї підписи стояли під колективними зверненнями УГГ. Цей нетривалий період супроводжувався подальшими арештами. Як підсумок, відверте визнання: "Українська Група "Гельсінкі" стоїть перед загрозою ліквідації, опинившись у найлижчий час у повному складі за ґратами" [21, с. 76].

Із листопада 1979 р. розпочався четвертий етап діяльності УГГ. Його прикметною рисою стає витіснення організації із суспільного життя. З'являється стійка тенденція до зменшення кількості членів на волі. Нові члени не оголошуються, аби не наражатися на арешт. Саме у цей час були арештовані останні члени-засновники УГГ О. Мешко та І. Кандиба. У березні 1981 р. на волі фактично не залишилося жодного члена**.

Про стан УГГ свідчить лист О. Мешко до генерала П. Григоренка від 31 жовтня 1979 р.: "умови самозахисту нашої Гельсінської Групи зведені нанівець... Певна річ, нам не випадає пасувати перед страшною загрозою, яку готують на кожного з нас, але це є боротьба відчайдушна і неперспективна: ми парії скрізь. Це реальність наша: чекаємо на допомогу від Вас, Петре Григоровичу!" [20, с. 175].

Кількість документів так само зменшується. У 1980 р. підготовлено два номери "Інформаційного бюлетня". Втім, увагу привертають не вони, а наступні документи: "Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі" та "Голос з України" (січень 1980) [5; 6]. До радикалізму та відкритості вимог у національному питанні додалася анонімність, не властива попереднім документам УГГ.

3 березня 1981 р. діяльність УГГ не носила жодних організованих форм. Про участь у ній оголосили М. Горинь (листопад 1982 р.), В. Марченко (жовтень 1983 р.) та П. Рубан (1985 р.). Однак, це були кроки відчаю, свідчення власної життєвої позиції. Гельсінський рух занепав. Опинившись перед загрозою арешту останніх трьох членів, що перебували на волі, 6 вересня 1982 р. оголошено про розпуск МГГ [12, с. 312]. Логіка членів УГГ виявилася іншою. Ті з них, хто відбував ув'язнення в таборі особливо суворого режиму ВС-389/36 у с. Кучино Пермської області, вирішили УГГ не розпускати [22, с. 51]. Як результат, 1984–1985 рр. стали найчорнішими в її історії. У кучинському таборі померли за різних обставин О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко та В. Стус. Деморалізуючим ударом для правозахисників стало "покаяння" О. Бердника в березні 1984 р. [7].

Становище правозахисників покращилося лише з приходом до влади М. Горбачова. Вони поступово почали звільнюватися з місць ув'язнень. Втім, пік звільнень припав на 1988 р. Попри сприятливі тенденції в суспільному житті СРСР, діяльність УГГ в попередній формі не було

* враховуючи М. Мельника, який загинув у березні 1979 р.

** С. Шабатура, яка була на волі, з весни 1980 р. з особистих причин перестала брати участь у діяльності УГГ.

відновлено. Попри те, що 30 грудня 1987 р. до неї приєдналися В. Барладяну, Б. Горинь, М. Муратов, С. Сапеляк, П. Скочок, В. Шевченко [7]. Частково це можна пояснити виїздом звільнених Миколи та Раїси Руденків до США. На місце лідера вийшов В. Чорновіл, котрий мав інше бачення розвитку руху. Саме за його ініціативи УГГ було реорганізовано в Українську Гельсінську Спілку, про що оголошено 7 липня 1988 р.

Оцінюючи в цілому діяльність УГГ варто навести низку характерних рис. Відзначу, що наступні узагальнення стосуватимуться лише 40 осіб, які оголосили про членство в УГГ до 1985 р., тобто були діяльними учасниками в роки розвитку. Основною ознакою УГГ був легальний статус: "Ми принципово визначилися, – писав М. Руденко, – підпільною діяльністю не займатися. Ідемо з відкритим заборолом, ставимо свої підписи й адреси під документами: ось ми є, ми кажемо правду, а ви чиніть з нами, що хочете" [13, с. 48].

У жовтні 1977 р. здійснено першу спробу надати діяльності УГГ офіційного статусу у відповідності зі ст. 4 Конституції СРСР. Влада це подання проігнорувала. Так само як і наступні спроби Л. Лук'яненка 3 квітня 1978 р. та Л. Лук'яненка та О. Тихого в лютому 1979 р. Останні спроби робилися вже з місць ув'язнення [23, с. 224].

Загальна чисельність УГГ до 1985 р. складала 40 осіб, з них 14 офіційно приєдналося в ув'язненні, а двоє оголосили про членство виїхавши за кордон. З 14 членів, які оголосили себе членами УГГ під час арешту або ув'язнення, дев'ятеро ніколи не брали участі в легальній роботі на волі [7]. Вони лише солідаризувалися з тими, хто представляв УГГ на волі.

Середній вік людей, на момент вступу складав 44 роки. Наймолодшим був П. Вінс – 20 років, а найстаршою О. Мешко – 71 рік. При цьому основу групи складали сорока- та п'ятидесятирічні особи (13 і 10 відповідно), тридцятирічні – 9, двадцятирічні – 5, шістдесятирічні – 2, сімдесятирічні – 1 [7].

Мотиви включення у роботу УГГ були різними. М. Руденко прийшов до правозахисту, переконавшись у помилковості теорії К. Маркса. Для юристів – Л. Лук'яненка та І. Кандиби правозахист став актуальним з фахового погляду й доповнювався безпосереднім досвідом ув'язнення. Для М. Матусевича і М. Мариновича визначальним став молодечий романтизм. У випадку О. Мешко, Р. Руденко, Н. Караванської, О. Гейко-Матусевич, П. Вінса основну роль відіграли сімейні стосунки. Однак, визначальним чинником можна вважати особистий досвід протистояння з радянським правосуддям.

28 членів УГГ до моменту вступу перебували в ув'язненні, або мали попередню судимість за націоналістичну діяльність. О. Мешко та О. Бердник були реабілітовані. Ще двоє – П. Григоренко та Л. Плющ стали жертвами радянської психіатрії. Решта – 10 осіб зазнавали регулярних переслідувань з боку влади [7]. Ця обставина пояснює слабкість соціальної бази УГГ, а отже, спроби УГГ виступити в ролі "народного трибуна" громадян УРСР були надто претензійними. Влада вміло використала цей факт, аби показати УГГ самозваним і маргінальним утворенням.

Початковий формат УГГ – 10 осіб. Проте надалі, структура змінювалася відповідно до обставин. М. Руденко відверто зізнавався: "Члени Групи – це ще не вся Група. Було середовище, був другий ешелон, який збирав інформацію, перевозив, друкував..." [13, с. 47]. Можна говорити про існування двох середовищ – неоголошених членів та симпатиків. Перші були найближчим резервом, готовим поповнити ряди для підтримки. Зазвичай, після арешту вони відкрито оголошували про своє членство. Звичайно, межа між ними була незначною і вимірювалася обставинами життєвого характеру.

Щодо симпатиків, то інформації у наявних джерелах наразі недостатньо. Їхні прізвища часто згадувалися у звинувачувальних вироках, ставали об'єктами обшуків, і допитів. За моїми підрахунками, це понад 40 осіб, різного ступеня причетності й активності. Назву лише окремих із них: П. Стокотельний, О. Лелюк, З. Вівчар, Л. Андрушко, О. Орлова, В. Терпило, В. Лісова. При цьому не враховано членів сімей діячів УГГ. Відома, наприклад, активна участь Р. Руденко, А. Марченко, І. Зісельс, С. Петраш [5 – 6].

Арешти та видворення за межі СРСР внесли суттєві корективи. Можна говорити про три специфічні середовища діяльності членів УГГ: на волі, в ув'язненні та еміграції. Зв'язок між ними був незначний. На березень 1981 р. з 38 оголошених членів, 29 перебувало в ув'язненні, 7 (Л. Плющ, П. Григоренко, Н. Світлична, П. Вінс, С. Караванський, Н. Строката, В. Малинкович) – у еміграції, 1 (М. Мельник) – помер. С. Шабатура залишалася єдиним членом Групи на волі, однак, з особистих причин не брала участь в діяльності [7].

Звернемо увагу на географію діяльності УГГ. Її розширення було одним із пріоритетів. Безпосередньо це завдання покладалося на М. Матусевича [16, с. 52]. Однак, принципового розширення досягнути не вдалося. Враховуючи неоголошених членів, які пізніше оголосили про свою участь, географія УГГ виглядає наступним чином. Організаційним центром був Київ та область, де працювало 14 осіб. На Івано-Франківщині – 5, Дніпропетровщині – 3, Львівщині – 2. По

одному – Чернівці, Чернігів, Москва, Таруса, Донеччина та Житомирщина. Дев'ятеро членів про своє членство оголосили в місцях ув'язнення, а Л. Плющ від самого початку проживав у Парижі [7]. Таке градіювання показує, що реальні можливості УГГ були незначними.

Спираючись на поширені в науковому обігу джерела, важко простежити активність чи міру включеності окремих осіб у діяльність УГГ, визначити їх функції. Вирішуючи це завдання важливо звертати увагу на різні обставини, термін перебування на волі тощо. Так, Н. Строката, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Тихий перебували під адміністративним наглядом і не могли змінювати місця проживання.

Одним із критеріїв активності є підготовки правозахисних документів. Основною формою документів, що видавалися УГГ до кінця 1977 р. були меморандуми. Вони підготували 18 номерів, однак, не усі збереглися. Із 1978 р. зібрані матеріали правозахисного змісту об'єднувалися в "Інформаційні бюлетені". На Захід дійшли 1-й, 2-й і 4-й випуски за 1978 р., випуск без номера за 1979 р. та 1-й і 2-й за 1980 р. Іншими формами документів були: відкриті листи, заяви, звернення, вироки та матеріали суду. Серед адресатів виділяються наступні: державні й партійні інститути СРСР усіх рівнів та їх керівники – Президія Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради УРСР, Політбюро ЦК КПРС, Президія з'їзду КПРС, прокурори СРСР та УРСР, голова КДБ УРСР; уряди та керівники іноземних держав, які підписали Гельсінські угоди, релігійні лідери; міжнародні організації – комітет ООН у справах захисту прав і свобод людини, Гельсінські групи СРСР, США та інших країн, Міжнародна амністія, Міжнародна асоціація юристів-демократів, Світова федерація прав людини тощо. Окрім того є низка звернень до "громадськості всіх країн", "до всіх демократів і демократів світу" тощо. Такого змісту документи писали усі учасники УГГ, перебуваючи на волі й ув'язненні [5–6; 8–10].

Іншим критерієм задіяності в роботі УГГ є підписи під колективними документами. Мною проаналізовано 28 документів такого типу, за підписами трьох і більше осіб у проміжку часу упродовж листопада 1976 р. – вересня 1980 р. При цьому, не враховано "Меморандум № 5", написаний О. Бердником, не узгоджений із іншими членами УГГ. Найактивнішою була О. Мешко – 26 підписів, далі: Н. Строката та І. Кандиба – 25, О. Бердник – 24, Л. Лук'яненко – 20, П. Григоренко – 16, М. Матусевич і М. Маринович – 9, В. Калиниченко й В. Стрільців – 8, О. Тихий – 7, М. Руденко – 6, П. і В. Січки – 4, Ю. Литвин, І. Сенік, Д. Шумук, Б. Ребрик – 3, П. Вінс, О. Гейко-Матусевич, В. Овсієнко, В. Чорновіл, В. Стус, В. Романюк, В. Малинкович – 2, П. Розумний, І. Сокульський, С. Шабатура, Ю. Шухевич, М. Горбаль, С. Караванський, З. Красівський, Я. Лесів, О. Попович – 1 [5 – 6; 8–10].

Подана інформація свідчить про те, що УГГ ніколи не була чисельною організацією. Спроби показати її організацією з 40 осіб, які кинули виклик системі, як це має місце в окремих публікаціях, є науково не коректними. У такому випадку має місце абсолютизація загальної цифри, й замовчування шляхів і термінів, упродовж яких вона була досягнута. Це дослідження доводить, що максимальна кількість членів, які працювали на волі – 13 осіб упродовж листопада 1978 р. – лютого 1979 р. Навіть, якщо до цієї цифри додати неоголошених членів та симпатиків, їх кількість залишиться незначною. Окрім того, потрібно враховувати факт слабого зв'язку між членами та утруднені можливості для роботи через дії влади. У інші проміжки часу, чисельність правозахисників була ще меншою. Отож, можливості впливу на суспільне життя в УРСР були мінімальні. Звичайно, статистичний підхід не охоплює усієї складності проблеми. Зазвичай, кількісна складова компенсується якістю, готовністю людей працювати на межі можливостей.

Однак, варто дивитися на проблему по-іншому, без надмірного захоплення філософськими категоріями співвідношення кількості й якості. В умовах розколу інтелігенції на офіційну та дисидентську, УГГ випала з суспільного життя. Правозахисникам в умовах постійної дискредитації надзвичайно важко було переконати людей у важливості своїх ідей, а в подальшому до цього додалася неможливість довести обрану лінію до кінця. Вони фактично повторили вади польського національного руху першої половини XIX ст., коли ідейно розділена шляхта намагалася самостійно, без опори на селянство, відновити незалежність. Більше того, досвід правозахисних опозиційних організацій Східної Європи показував, що успіх можна чекати лише за умови підтримки суспільства. Отож, оцінюючи УГГ під таким кутом зору можна говорити про те, що організації так і не вдалося стати масовою. У короткій історичній перспективі ідеали УГГ розійшлися з ідеалами суспільства.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків, 2003. – 144 с.
4. Бажан О. Роль Української Гельсінської Групи в консолідації опозиційного руху в 70-х рр.. в Україні / О. Бажан // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доп. та повід.: Історія. – Одеса, Київ, Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 558–562.
- 5.

Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод [Передмова Андрія Зваруна, Упор. Осип Зінкевич]. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1978. – 478 с. 6. Документи і матеріали. / Упор. Осип Зінкевич. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1983. – 998 с. 7. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 1. Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є. Ю. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001. – 208 с. 8. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – 196 с. 9. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – 240 с. 10. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – 256 с. 11. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 177–182. 12. Алексеева Л., Голдберг П. Поколение оттепели / Л. Алексеева, П. Голдберг / Пер. с англ. – М.: Захаров, 2006. – 432 с. 13. Розмова з Миколою Руденком, головою Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 1. Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є. Ю. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 43–49. 14. Орлов Ю. Небезпечні думки: Мемуари з російського життя / Ю. Орлов. – К.: Смолоскип, 2012. – 406 с. 15. Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 22–24. 16. Протокол № 1. Засідання Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод від 15.12.1976 р. // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 52–53. 17. Обертас О. Українська Гельсінська група: 30 років героїзму / О. Обертас // Молода нація. – 2006. – № 3. – С. 5–16. 18. Лист до Л. Плюща // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 32–33. 19. Карасик С., Овсієнко В. Пам'яті Світличної Надії Олексіївни / С. Карасик, В. Овсієнко // Молода нація. – 2006. – № 2. – С. 15–21. 20. Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упоряд. В. Овсієнко, О. Сергієнко. – Харків: Фоліо, 2005. – 344 с. 21. Ляментация // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 75–76. 22. Овсієнко В. Українська Гельсінська група 1976–2006 / В. Овсієнко // Українська Гельсінська Група. До 30-річчя створення: історія, документи / Упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 9–57. 23. Заява Президії Верховної Ради УРСР від Лук'яненка Л. Г., Тихого О. І. // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 221–225.

Ярослав Секо

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКОЙ ХЕЛЬСИНСКОЙ ГРУППЫ

В статье проанализированы основные этапы деятельности УГГ, определены динамику участия в ней украинских правозащитников и влияние организации на общественную жизнь УССР.

Ключевые слова: Украинская Хельсинская группа, деятельность, интеллигенция, правозащитная, Хельсинское движение.

Yaroslav Seko

MILESTONES OF UKRAINIAN HELSINKI GROUP

The article analyzes the main stages of UHG, defined dynamic participation of the Ukrainian human rights organizations and the impact on social life of the USSR.

Key words: Ukrainian Helsinki Group, activity, intellectuals, rights protection, the Helsinki movement.

УДК 94(477)

Володимир Ткач

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1989 РОКУ ТА ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕПИСУ 2001 РОКУ)

У цій статті автор досліджує зміни в структурі населення Тернопільської області згідно з результатами Всесоюзного перепису населення 1989 року та Всеукраїнського перепису 2001 року, розглядає зміни, з'ясовує нові тенденції, порівнює вплив на поведінку населення національної політики СРСР та України на прикладі однієї області. Стаття дає змогу проаналізувати демографічні і соціально-економічні характеристики, визначити етнодержавні закономірності розвитку області упродовж 1989–2001 рр.

Ключові слова: населення, національна структура, перепис населення, СРСР, Україна.

Проведення переписів населення зумовлено необхідністю отримання об'єктивних і цілісних даних щодо загальної кількості громадян країни, встановлення закономірностей розвитку за певний період та окреслення перспектив співіснування представників різних національностей.

До нашої уваги взято результати двох останніх переписів населення – 1989 та 2001 років для Тернопільської області. Упродовж 12–19 січня 1989 р. проводився Всесоюзний перепис населення в СРСР, а станом на 5 грудня 2001 р. – Всеукраїнський перепис населення.

Дослідження покликане з'ясувати нові тенденції розвитку та порівняти вплив на поведінку населення національної політики СРСР та України на прикладі однієї області.

Об'єкт дослідження – національні меншини, етнопонаціональні групи та національні культурно-освітні товариства що функціонують в області.

Предмет дослідження – кількісні показники національної структури населення Тернопільської області.

Мета статті – дослідити тенденції та закономірності етнопонаціональних процесів у Тернопільській області.

Завдання публікації дати прогностичну оцінку міграційним та асиміляційним явищам, які матимуть місце в Тернопільській області у найближчі роки.

Попередні результати Всесоюзного перепису населення 1989 року в Тернопільській області, опубліковані у 1990 році в місцевій газеті "Вільне життя" [10], а результати Всеукраїнського перепису 2001 року, видані Тернопільським обласним управлінням статистики в окремому збірнику [7].

У 1989 році в області проживали представники 51 національності та народності і постійне населення складало 1163974 особи [10, с. 2], а у 2001 році зафіксовано 85 етнічних груп та 1138500 осіб [7, с. 5]. За дванадцять років населення Тернопільської області скоротилось на 25474 особи, що складає 2,19 %, але на 34 % зросла кількість представлених нових етносів.

Щодо поділу за статтю в усіх найчисельніших національностей в основному прослідковується співвідношення чоловіки-жінки як 4,5 до 5,5. У 1989 так і в 2001 роках на Тернопільщині найчисленнішим є корінне українське населення – відповідно 96,77 % та 97,81 % від усього населення. Згідно з підсумками перепису 2001 року в області виділились окремі етнографічні групи українського етносу в кількості 364 особи, найбільш численними із них є лемки – 346 осіб, гуцули – 14 і русинів 4 особи [7, с. 6].

У таблиці 1 подана перша десятка найчисленніших національних груп, кількісні зміни та співвідношення між переписами.

Таблиця 1

№ п/п	Національна група	Дані перепису 1989 року	Дані перепису 2001 року	Різниця між результатами переписів	Підсумки перепису 2001 рік у % до 1989 року
1	українці	1126395	1113516	12879 (-)	98,86
2	росіяни	26610	14194	12416 (-)	53,34
3	поляки	6704	3856	2848 (-)	57,52
4	євреї	693	167	526 (-)	24,01
5	білоруси	1599	968	631 (-)	60,54
6	молдавани	373	356	17(-)	95,44
7	татари	189	130	59(-)	68,78

8	вірмени	165	259	94(+)	156,97
9	грузини	100	109	9(+)	109
10	німці	100	139	39(+)	139

За дванадцять років найпомітніше скоротилось єврейське населення – 75,99 %, росіян – 46,66 %, поляків – 42,48 %. З наведеної таблиці випливає, що в області суттєво зросло населення вірмен – на 56,97 %, німців – 39 % та грузин – 9 %. За досліджуваний період в області на 266 осіб зросла кількість представників інших національностей – 4265 осіб у 1989 році (0,3 %) [10, с. 2] та 4531 особа у 2001 році відповідно (0,4 %) [7, с. 4–7], що на 0,1 % більше.

Заслуговує на увагу порівняльний аналіз малочисленних етносів. За цим показником відслідковуємо появу представників нових етнічних груп. За одним із них, у 1989 році, в області проживали – абхазець, бурятка, черкес, афганець, китаєць [8, с. 15–21], а у 2001 рік – англієць, афганець, балкарець, голландець, гірський єврей, калмик, канадець, кет, китаєць, кримчак, кубинець, індус, табасаранець, талиш, турок-мехетинець, ульч, якут [7, с. 4–7].

По два представники: 1989 рік – лекційки [8, с. 15]; 2001 рік – албанці, асирійці, австралійці, в'єтнамці, іспанці, кримські татари, кумики, нівхи, орочі, серби, уйгури, ханти, чуванці [7, с. 4–7]. По три представники: 1989 рік – лезгини, якути, ненці, серби [8, с. 15–21]; 2001 рік – італійці, караїми, фоки [7, с. 4–7].

Дослідники відзначають той факт, що зростає кількість осіб, яким важко визначитись зі своєю національною приналежністю. Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 року в Тернопільській області, таких виявилось 3465 осіб [7, с. 17]. Такий чинник властивий змішаним сім'ям у досліджуваному нами регіоні України.

Згідно з даними перепису 1989 року, 98,8 % всього населення області вважали рідною мовою мову своєї національності. Найвищий відсоток тут мають: українці – 99,7 %, росіяни – 92,3 %, угорці – 72,9 %, молдавани – 67,8 %, грузини – 63 %, литовці – 63,5 %, вірмени – 57,6 % та латвійці – 56,8 %. Найменше володіють мовою своєї національності євреї (17,6 %) та поляки (8,7 %) [10, с. 2].

Цього ж року громадськими організаціями проведено соціологічне дослідження мовних тенденцій в установах, організаціях та підприємствах Тернопільської області. Цікавим є той факт, що 5,4 % державних службовців в побуті і на роботі послуговуються російською мовою [9, с. 3].

У 2001 році 99,8 % українців вважали рідною мовою своєї національності, серед найчисельніших груп населення ці показники наступні: росіяни – 80,33 %, угорці – 65,88 %, вірмени 63,32 %, молдавани – 62,64 %, литовці – 55,55 % та грузини – 51,37 %. Найменше послуговуються рідною мовою поляки – 8,5 % та євреї – 7,78 % [7, с. 7-18].

Проаналізувавши результати переписів за мовною ознакою бачимо, що показник українського населення майже не змінився – лише плюс 0,1 %, у росіян мінус 11,97%, угорці – мінус 7,02 %, молдавани – мінус 5,16 %, грузини – мінус 11,7 %, литовці – мінус 7,95 %. Лише у вірмен на 5,72 % зросла кількість осіб, що рідною визнають свою мову. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що за досліджуваний період їх кількість зросла на 56,97 %, які ще не встигли асимілюватись. Саме вони дали приріст цьому показнику.

Помітними залишаються тенденції до асиміляції у євреїв – мінус 9,82 % та поляки – мінус 0,2 %.

Згідно з даними перепису 1989 року українську мову назвали рідною 8586 осіб неукраїнського населення (22,8 %), в тому числі серед поляків – 87,1 %, білорусів – 16,2 %, молдаванів – 16,1 %, вірменів – 13,9 %, євреїв – 12,6 %. У той же час, бачимо що чітко прослідковується тенденція русифікації вірменського населення – 28,5 %, білорусів – 37,3 % та особливо євреїв – 69,7 % [10, с. 2]. Серед росіян 7,7 % рідною вважали українську мову. Результати перепису 2001 року за мовною ознакою подані у таблиці 2.

Таблиця 2

№ п/п	Національність	Кількість	Мова своєї національності	Українська мова	Російська мова
1	росіяни	14194	11403 (80,33 %)	2778 (19,57 %)	-
2	поляки	3856	330 (8,55 %)	3477 (87,17 %)	42 (1,08 %)
3	білоруси	968	388 (40,08 %)	369 (38,11 %)	208 (21,48 %)
4	вірмени	259	164 (63,32 %)	63 (24,32 %)	32 (12,35 %)
5	євреї	167	13 (7,78 %)	89 (53,29 %)	65 (38,92 %)
6	молдавани	356	223 (62,64 %)	96 (26,96 %)	36 (10,11 %)

Проаналізувавши дані таблиці, бачимо, що за дванадцять років між переписами населення в Тернопільській області у найбільш численних групах населення призупинилась тенденція

русифікації. У 2001 році 12,3 % вірмен визнають російську рідною мовою (мінус 16,2 %), 21,48 % білорусів (мінус 15,82 %) та 38,92 % євреїв (мінус 30,78 %).

Відбулись суттєві зміни і серед російського населення, де 19,57 % рідною вважають українську мову (збільшення на 11,87 %).

Зростає роль місцевої влади, що повинна бути каталізатором усіх державотворчих процесів. Для реалізації державної політики у сфері забезпечення прав та свобод національних меншин України в місцевих органах влади організовані відділи у справах національностей, міграції та релігій, які тісно співпрацюють з Державним комітетом України у справах національностей та міграції [6, с. 11], які щорічно звітують про ситуацію в областях та координують роботу національних товариств.

У Тернопільський обласний відділ у справах національностей та міграції упродовж 2000 року звернулась 41 особа [4, арк.1].

При Тернопільській обласній державній адміністрації, на виконання Указу Президента України №168/2002 від лютого 2002 р., створено Раду національно-культурних товариств, яка налічує 11 осіб. До її складу увійшли представники відповідних органів місцевої влади та п'яти національно-культурних товариств (азербайджанці, росіяни, поляки, євреї, німці) та Всеукраїнського товариства "Лемківщина" [5, арк. 1–2]. Засідання Ради відбуваються не частіше одного разу на рік. Це викликано, передусім, через незначну активність національних товариств. Відповідним службам місцевих органів влади доводиться запрошувати меншини до співпраці, адже на сьогоднішній день на Тернопіллі діють лише чотири обласні національно-культурні товариства – польське культурно-освітнє товариство, товариство "Міжнародної громадської організації "Товариство німців – Відеребург", товариство "Єврейська община" та російське культурне товариство.

У Тернопільській області на рік продовжено [1, арк. 1–4] виконання комплексних заходів щодо розвитку культур національних меншин. Згідно з рішенням Ради представників національно-культурних товариств у 1998 році на Тернопільщині проведено дні Шмуеля Агнона, видатного єврейського письменника, лауреата Нобелівської премії [2, арк. 1–6]. У 1999 році відзначено 190-і роковини від дня народження визначного польського поета і письменника Юліуша Словацького [3, арк.1–6].

Сьогодні Україна виробляє свою національну політику, скеровану на всебічне економічне, політичне і культурне піднесення національних меншин. Історичний досвід свідчить про те, що взаємодія і взаємовплив багато в чому несхожих культур етнічних груп населення України з культурою українською є тим каталізатором, який прискорює процес їх відродження та розвитку.

Якщо у другій половині ХХ ст. значного розмаху набув обмін населенням між Україною та іншими республіками колишнього СРСР, то у дев'яностих роках ситуація докорінно змінилась. Міграційна активність змінила вектори свого спрямування. В Україну повертаються народи, що були насильно вивезені у часи правління тоталітарного режиму – татари, вірмени, греки, німці та інші. Почалась масова зворотня міграція і українців, особливо із Росії в Україну.

З кінця 80-х років поступово зростає міграція в країни далекого зарубіжжя – США, Німеччина, Ізраїль, Канада, а також Польща, Чехія і Словачія [6].

Отже, згідно з наведеними фактами та цифрами бачимо, що помітний вплив на зміну національного складу населення Тернопільщини мають міграційні процеси, які набувають коливального характеру, в залежності від політичних, економічних та суспільних чинників, що в тій чи іншій мірі мають місце в державі.

Ці матеріали досить-таки чітко показують етноси, схильні до асиміляції. Їх умовно можна поділити на три групи: етноси, у яких володіння рідною мовою не перевищує 20 %; відсоток володіння мовою своєї національності коливається в межах 20–50 %; найстійкіша група, де більшість представників меншин володіють рідною мовою, а отже є найстійкішими етносами.

У Тернопільській області до першої групи зараховують євреїв (7,8 %), поляків (8,6 %) і німців (18,7 %). Друга група – татари (26,9 %) та білоруси (40,1 %). Третя група – молдовани (62,6 %), вірмени (63,3 %), азербайджанці (71,7 %) та росіяни (80,3 %) [7].

Виходячи із наведених досліджень, можемо зробити висновки про те, що у досліджуваному нами регіоні України за останні роки чітко намітилась тенденція до українізації прибулого населення. Представники національних меншин усвідомлюють необхідність інтеграції в українське суспільство.

Еміграційні потоки в основному складаються із представників національних меншин, які виявили бажання повернутись на історичну батьківщину.

У свою чергу значна кількість українців повернулись на Батьківщину. Це в основному особи пенсійного віку, яких свого часу працювали на Далекому Сході, Сибірі тощо.

Велике значення у нашому дослідженні займає мерехтлива міграція, адже Україна виступає транзитною територією на шляху до країн Європейського Союзу.

Підсумовуючи наведене зазначимо, що Україна, як і більшість країн, певною мірою залежить від глобалізаційних процесів, які мають місце у сучасному світі. Побороти нові випробовування самостійно Українській державі фактично неможливо. Для цього Україна взяла курс на активізацію роботи в рамках програм ООН та ЄС, а також через участь у роботі міжнародних неурядових організацій, які активно допомагають у вирішенні регіональних проблем та допомагають кваліфікованими консультаціями.

Список використаних джерел

1. Архів загального відділу апарату Тернопільської обласної державної адміністрації, ф. 1833, спр. 01-1а, 5 арк.
2. Архів загального відділу апарату Тернопільської обласної державної адміністрації, ф. 1833, спр. 01-1а, 6 арк.
3. Архів загального відділу апарату Тернопільської обласної державної адміністрації, ф. 1833, спр. 01-1а, 3 арк.
4. Архів загального відділу апарату Тернопільської обласної державної адміністрації, ф. 1833, спр. 05-28б, 1 арк.
5. Архів загального відділу апарату Тернопільської обласної державної адміністрації. Ф. 1833, спр. 05-2а, 3 арк.
6. Вісник держкомнацміграції України. – 2002. – № 1. – 104 с.
7. Державний комітет статистики України. Тернопільське обласне управління статистики. Національний склад населення Тернопільської області. Розподіл населення за громадянством та віком. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. – Тернопіль, 2003. – 124 с.
8. Держкомстат України. Тернопільське обласне управління статистики. Перерахунок чисельності наявного та постійного населення за даними переписів населення 1989 року у зв'язку з адміністративно-територіальними змінами на 1 січня 1998 року. – Тернопіль, 1998. – 21 с.
9. Довгань А. Про що свідчать опитування // Вільне життя. – 25 березня 1990.
10. Жидкий М. Про національний склад населення Тернопільської області // Вільне життя. – 22 серпня 1990.

Владимир Ткач

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1989 ГОДА И ВСЕУКРАИНСКОЙ ПЕРЕПИСИ 2001 ГОДА)

В этой статье автор исследует изменения в структуре населения Тернопольской области по результатам переписи населения 1989 года и Всеукраинской переписи 2001 года, рассматривает изменения, выясняет новые тенденции, сравнивает влияние на поведение населения национальной политики СССР и Украины на примере одной области. Статья дает возможность проанализировать демографические и социально-экономические характеристики, определить этногосударственные закономерности развития области на протяжении 1989–2001 гг.

Ключевые слова: население, национальная структура, перепись населения, СССР, Украина.

Volodymyr Tkach

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE NATIONAL STRUCTURE OF POPULATION OF TERNOPIL REGION ACCORDING TO THE ALL-UNION CENSUS IN 1989 AND THE NATIONAL CENSUS IN 2001

In this research the author describes changes in the structure of the population of Ternopil region according to the All-Union census in 1989 and the All-Ukrainian census in 2001, examines the changes, clarifies the new trends, compares the impact of the national policy of the Soviet Union and Ukraine on the behavior of the population on the example of one area. The article gives a possibility to explore the demographic and socioeconomic characteristics and establishes state ethnic patterns of development of the region of 1989–2001 years.

Key words: population, the national structure, population census, the USSR, Ukraine.

УДК 627.12(477.8) "19"

Руслан Чигур

ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1990-Х РР.

У статті проаналізовано причини та наслідки зростання антропогенного навантаження на водні ресурси Західного регіону, що призвели до екстенсивного, нераціонального використання цього виду ресурсу в 1990-х рр. з боку державних органів влади, промислових підприємств, сільського господарства, лісокомбінатів, житлово-комунального господарства. Автором пропонуються заходи, скеровані на покращення стану водойм.

Ключові слова: водоспоживання, очисні споруди, стан водних ресурсів, зростання техногенного навантаження на водойми, Західний регіон України.

У 1970–1980 рр. внаслідок скидання неочищених стоків підприємствами, усі водойми Західного регіону України стали техногенно забрудненими. Промисловість нераціонально використовувала воду при технічних операціях, не залучаючи її у повторне використання, а очисні споруди значно відставали від темпів промислового будівництва, часто виходили з ладу.

У водоймах Західного регіону України містилось значне перевищення гранично-допустимих концентрацій, а деякі з них були настільки забрудненими, що стали непридатними для використання. Щорічно тваринницькі комплекси скидали відходи у водойми, у водні об'єкти потрапляли різноманітні види хімікатів, виливались паливо-мастильні матеріали, мильна техніка у відкритих водоймах.

За відсутності єдиної централізованої каналізації в ряді міст, комунальним господарством значна кількість відходів скидалась у водойми. Через низьку самосвідомість громадян водні ресурси забруднювались господарсько-побутовими відходами, сміттям. На усі ці дії не було належної реакції з боку комуністичної партії, уряду та місцевих органів влади, які прагнули реалізувати зовсім іншу мету: намагались на основі науково-технічного прогресу швидко добитись успіхів в економіці, щоб випередити країни Заходу в промисловому, військовому, соціальному розвитку.

Упродовж довгого часу існувала хибна думка про те, що водні ресурси можуть самовідновлюватись, а неочищені стічні води, які скидалися у водойми, не завдають їм значної шкоди. Внаслідок такого ставлення уже на початку 1970-х рр. в Україні усі водойми були техногенно забрудненими [1, с. 15]. У той же час ефективність проведених заходів упродовж 1970–1980-х рр., зокрема, у Західному регіоні України була незначною, не було досягнуто відновлення водності і допустимого в межах норм санітарного стану рівня. Основною причиною була відсутність джерел фінансування. Держплан СРСР не виділяв на ці потреби коштів. Такий негативний екологічний спадок від СРСР отримала незалежна Україна, зокрема її Західний регіон.

Об'єктом наукового дослідження є водні ресурси Західного регіону в контексті сучасних соціально-економічних та екологічних процесів.

Предметом дослідження виступають конкретні форми техногенного впливу суспільства на водні ресурси Західного регіону в окреслений період.

Метою статті є дослідження використання водних ресурсів Західного регіону України у 1990-х рр.

Завдання наукової публікації полягають у вивченні проблем, пов'язаних із нераціональним використанням водних ресурсів, з'ясуванні в новітніх суспільно-політичних та соціально-економічних умовах періоду незалежності України, причин зростання та наслідків антропогенного впливу на водні ресурси Західного регіону; висвітлення форм і методів діяльності державних органів влади, господарських структур щодо охорони водних ресурсів краю; науковому осмисленні державної політики у сфері вирішення екологічних проблем, пов'язаних із використанням, споживанням, застосуванням цього виду ресурсу.

Досліджувана проблема характеризується недостатнім ступенем наукового опрацювання. Зокрема, вивченням водних балансів і водних ресурсів річкових водозборів України, займались у радянський період науковці К. Стразов [2], М. Лук'янов, М. Геросін [3], Р. Худяк [4], Л. Фільчагов, В. Поліщук [5]. Низку статей скерованих на водоохоронну тематику опубліковано в екологічних журналах "Зелений світ", "Рідна природа", газетах районних та обласних рівнів, зокрема на Тернопільщині: "Вільне життя", "Екологічний сполох", "Колгоспне життя", "Радянське слово", "Трудова слава", "Надзбручанська правда", "Зоря комунізму". У період незалежності України – М. Несторенко [6], В. Сандул [7], М. Полікарпов [8]. Сучасні дослідження у сфері використання водних ресурсів здійснює Національний університет водного господарства та природокористування у м. Рівне, проте його робота здебільшого обмежується територією Рівненської області. Таким чином,

на сьогоднішньому етапі відсутня комплексна історична праця, яка б була присвячена вивченню водних ресурсів Західного регіону України наприкінці ХХ ст.

Використання водних ресурсів у Волинській області на початок 1990-х рр. характеризується наступним чином: багато підприємств місцевої промисловості: ВО "Волинь", "Будматеріали", "Укрзахіддугілля", "Волиньліс", "Волиньпромбуд" не мали необхідних систем водопостачання. Усього в області знаходилось у повторному обороті в промисловому виробництві води лише 60 % від загальних витрат – 190,3 млн м³. У 1990 р., в результаті неефективної роботи очисних споруд, у відкриті водойми області скинуто недостатньо очищених стічних вод 32,2 млн м³ і неочищених шахтних вод 620 тис. м³. І це при тому, що в цілому в області водозабір був меншим від встановлених лімітів на 50,68 млн м³ [9, арк. 12].

Таким чином, на початку 90-х рр. у Волинської області так і не вдалося вирішити питання раціонального використання води та зменшити техногенний вплив на водні ресурси шляхом удосконалення виробничих потужностей та своєчасного введення очисних споруд, а водоохоронні заходи проводилися з недостатньою регулярністю, повністю не освоювалися державні капіталовкладення. І це, незважаючи на те, що у 1992 р. розроблено документацію щодо використання води у технологічному процесі, що мало б щорічно зекономити понад 1 млн м³ води [10, арк. 14].

На початок 1990 р. підприємства Тернопільщини продовжували скидати неочищені стоки у водойми [11, арк. 5–6]. Такий факт свідчить про те, що відповідальність за збереження водних ресурсів відчутно послаблювалася. У проведених аналізах за 1992 р. зафіксовано незначний вміст кисню у річках Золота Липа, Серет, Стрипа (зі зменшенням концентрації кисню у воді зростає її непридатність) [12, арк. 9].

На початок 1990-х рр. у відкриті водойми Тернопільщини було скинуто 9,8 млн м³ забруднених стічних вод, з них 8 млн м³ недостатньо очищених і 1,8 млн м³ – зовсім без очистки [13, арк. 15]. Надалі спостерігався кризовий стан водних ресурсів у районах області. Так, у м. Борщові очисні споруди були виведені із ладу, реконструкція яких так і не проводилася. У м. Бучач з п'яти локальних очисних споруд чотири не працювали, а одна діяла незадовільно, у м. Заліщиках і Зборові взагалі були відсутні очисні споруди, у Козові і Кременці очисні споруди працювали несправно, у Підволочиську вони не діяли з вини місцевих комунальників, аналогічною була ситуація у Теребовлі, Чорткові, Манівцях [14, арк. 18–19]. Якщо у 1975 р. використовувалось лише 3,2 % водних ресурсів середнього за водністю року, то в 1996 р. – 9,2 %.

Найбільше споживало води до 1996 р. сільське господарство, найбільш водоємним залишалось виробництво зерна, на яке припадало 78,6 % загальної кількості води, що використовувалася, рослинництво і вирощування цукрових буряків споживало 19,3 % води.

У Гусятинському, Чортківському, Збаразькому районах знаходилися водоємні виробництва, у Лановецькому, Бучацькому, Козівському, Кременецькому, Теребовлянському районах значна кількість води використовувалася цукровими заводами та підприємствами харчової галузі. У 1993 р. в Тернопільській області з 32 міст і селищ станціями для очистки стічних вод були забезпечені тільки 19, з 180 очисних споруд – 37 зовсім не працювали, 62 діяли неефективно. Комунальне господарство у 1996 р. використало 44,8 млн м³, що становило 26 % від загального водоспоживання. Для Тернопільщини в середині 1990 рр. була характерна тенденція до зростання об'ємів господарсько-питних потреб, якщо у 1980 р. вони зросли в 1,6 рази, то у 1990 р. – у 3,2 рази [15, арк. 10–11].

Держава намагалася зупинити деградаційний процес використання водних ресурсів. Так, у 1991 р. вводилося збільшення плати за користування водою, з червня 1995 р. вступало в дію нове водоохоронне законодавство, внаслідок чого відбулися значні зміни щодо встановлення розмірів прибережних захисних смуг, продовжувалась паспортизація річок, проведення заліснення та залуження вздовж річок, але ці роботи відбувались повільно, неякісно. Незважаючи на те, що були розроблені програми "Водні ресурси Тернопільської області" та "Виведення водопровідно-каналізаційного господарства області з кризи", внаслідок недостатнього фінансування вони реалізовувались незадовільно [16, арк. 17].

Наприкінці 1990-х рр. різко погіршилась якість питної води, що подавалася для споживання населенню Тернопільської області. Так, найгіршу воду споживало населення Ланівців, Борщова, Чорткова, Заліщиків, Хоросткова, Копичинець. За 1998 р. загальний водозабір води в області склав 74,4 млн м³. За цей період використано 69,5 млн м³ води, у тому числі на потреби промисловості – 10,8 млн м³, сільськогосподарської галузі – 7,9 млн м³, риборозведення – 13,8 млн м³, житлово-комунального господарства – 35,9 млн м³. Загальний обсяг скинутих забруднених вод у водні джерела складав 51,1 млн м³, у тому числі неочищених 1,1 млн м³, недостатньо очищених 5 млн м³. За 1999 р. використано 72,9 млн м³ води, у водні об'єкти відведено 52,9 млн м³ зворотних вод, у тому числі неочищених – 1,5 млн м³, недостатньо очищених – 3,9 млн м³ [17, арк. 9].

Наприкінці 1990-х рр. охорона водних ресурсів на Тернопіллі здійснювалася незадовільно. Зокрема, були незавершені роботи паспортизації річок через відсутність фінансування з Держводгоспу України. Тернопільським філіалом інституту "Укрземпроект" ще у 1980-х рр. розроблена технічна документація встановлення водоохоронних зон і смуг, однак вони визначалися в розмірах і межах відповідно до попереднього чинного законодавства України, а коригування їх розмірів згідно з діючим Водним Кодексом України проводився тільки у Тернопільському і частково у Теребовлянському районах.

У межах населених пунктів прибережні захисні смуги чітко не визначалися. Порушуючи постанову Кабінету Міністрів України від 13 травня 1996 р. № 502 "Про затвердження порядку користування землями водного фонду" в області землі водного фонду не передавалися у постійне водокористування організаціям, у яких створено спеціальні служби догляду за водними об'єктами, прибережними смугами, гідротехнічними спорудами. Щороку комбінати цих міст подавали питну воду населенню з перевищеним вмістом аміаку, нітратів, бактеріями грипу, кишкових паличок та загальним мікробним числом – воду високої твердості. Вода такого хімічного бактеріального складу надходила безпосередньо з джерел водопостачання. 5,1 % якої з комунального водогону за хімічними показниками не відповідав державному стандарту "вода питна", з відомчих полігонів – 3,3, сільських – 15 %, 7,2 % води у всіх централізованих пунктів водопостачання були бактеріально забруднені [18, арк. 8].

Як і у попередні роки, основними забруднювачами поверхневих вод залишалися підприємства системи житлово-комунального господарства, на долю яких припадало 5,2 млн м³ забруднених вод або 85 % від загального обсягу цих скидів в Тернопільщині. Це пояснювалося тим, що багато населених пунктів були не забезпечувалися системами очистки зворотних вод, а ті споруди, що функціонували, належним чином не експлуатувалися. Наприкінці 1990-х рр. не виділялося коштів як на будівництво, так і на проведення ремонтів або реконструкції очисних споруд. Внаслідок чого, водоочисні споруди зазнавали руйнувань і припиняли роботу. Такі факти мали місце у містах Борщіві, Хоросткові, Зборові, де наявні споруди не експлуатувалися упродовж 5–10 років. Не на належному технічному рівні експлуатувалися очисні споруди у Кременці, Почаєві, Шумську, Ланівцях, Чорткові. Також не забезпечувалася належна очистка зворотних вод на підприємствах м'ясомолочної галузі – Тернопільському м'ясокомбінаті, Бучацькому, Вишнівецькому, Лановецькому, Монастириському, Бережанському молокопереробних підприємствах [19, арк. 10–14]. Причинами такого незадовільного стану було те, що зусилля Держуправління екобезпеки Тернопільщини, скеровані на врегулювання ситуації, пов'язаної з функціонуванням очисних споруд у більшості населених пунктів, не знайшли належної підтримки та розуміння місцевих органів виконавчої влади.

У Львівській області упродовж 1998 р. обмежено водогосподарську діяльність і роботу очисних споруд 45 об'єктів, з яких 11 працювали неефективно. Стічні води без належного очищення скидали у містах Дрогобич – водоканал, Жидачів – сирзавод, Львів – ВАТ "Лант". Основними причинами неефективної роботи очисних споруд були незадовільна експлуатація, перевантаження стічними водами, технічно застарілі конструкції. Упродовж 1998 р. проби води не відбиралися у зв'язку з обмеженим фінансуванням. Значними забруднювачами поверхневих і підземних вод були сміттєзвалища, що не мали очисних споруд, а дренажні води без очистки скидалися у відкриті водойми [20, арк. 10].

У 1999 р. у частині малих річок басейну Західного Бугу (Полтва, Рата, Солокія) фіксувалися значні перевищення вмісту азоту. У пунктах контролю басейну Дністра у всіх річках спостерігалось забруднення перевищення гранично допустимих компонентів (ГДК) до 31 щодо міді, 6 – цинку, 24 – смол і асфальтенів, 15 – нафтопродуктів. В області зростала кількість скидів стічних вод без очистки. Це пов'язувалося з виходом з ладу очисних споруд і відсутність коштів на будівництво, ремонт та реконструкцію. У зв'язку з дефіцитом фінансування, виконання робіт, скерованих на закріплення берегів рік, захисних дамб, відрегулювання і розчищення русел річок відставало від термінів впровадження.

Тривали порушення водоохоронного режиму. Щодо самовільного викиду складалася досить парадоксальна ситуація: покращення водопостачання приватного сектору в містах та селах призводило до погіршення епідеміологічного та санітарного стану річок за рахунок прихованого скиду стічних вод безпосередньо у річки. Також потребувала вирішення ще одна досить актуальна проблема – це забруднення малих річок скидами неочищених стічних вод військовими частинами, що не реагували на приписи держуправління з екобезпеки області. Спостерігалось забруднення поверхневих вод і скидом стічних вод з ставків-накопичувачів. Це, зазвичай, скид води з водоймищ рибгоспів, у яких порушувалися графіки скиду. Як наслідок, на річках відбувався різкий підйом води і скид стоків зі значним перевищенням затверджених нормативів [21, арк. 12–13].

Таким чином, на кінець 1990-х рр. у Львівській області так і не вдалося вирішити низку основних проблем, що суттєво впливали на стан водних ресурсів в області. Основна причина такого стану впирається у недостатньому фінансуванні природоохоронних робіт з боку органів влади. Згідно з "Програмою охорони навколишнього природного середовища Львівської області на 1999–2003 рр." визначено такі пріоритети у цій сфері: поліпшення екологічного стану басейнів Дністра, Західного Бугу та якості питної води; будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних каналізаційних споруд тощо.

На Закарпатті наприкінці 1999 р. рівень забезпеченості населення централізованим питним водопостачанням і особливо каналізацією залишався низьким. В області лише міста забезпечувалися централізованим водопостачанням та водовідведенням. З 28 селищ міського типу 14 мали централізоване водопостачання (50 %), і лише 13 (46 %) – централізоване водовідведення, з них тільки у 5 населених пунктах каналізаційні очисні споруди працювали стабільно. Ще гірше становище спостерігалось у сільських населених пунктах. Так, із 561 населеного пункту централізованим водопостачанням забезпечувалося лише 15 сіл (3 %), а централізованим водовідведенням – лише 5 сіл (1 %).

Сільське населення користувалося в основному шахтними колодзями і вигрібними ямами, що за несприятливих погодних умов істотно ускладнювало санітарно-епідеміологічну ситуацію і загрожувало виникненню інфекційних і кишкових захворювань. Близько 30 % каналізаційної системи перебувало в аварійному стані. Майже половина існуючих очисних споруд потребувала реконструкції із збільшення пропускної спроможності та введення більш передової технології очищення стічних вод.

Основними споживачами водних ресурсів залишалися підприємства житлово-комунального господарства області. Ці ж підприємства були основними джерелами скидів стічних вод у поверхневі водойми. Більшість очисних споруд потребували реконструкції, розширення потужностей, модернізації або капітального ремонту. Відсутність у підприємств комунального господарства вільних коштів, хронічні неплатежі населення, значна заборгованість за енергоресурси не давали змоги вживати планомірні заходи для покращення роботи очисних споруд. У результаті чого 93 % об'єктів житлово-комунального господарства залишилися основними забруднювачами поверхневих вод [22, арк. 17–18]. Як наслідок, у 1999 р., збільшились об'єми скиду недостатньо очищених, неочищених стічних вод та невідповідність води за хімічними та бактеріальними показниками [23, арк. 20–21].

На Рівненщині у 1999 р. в порівнянні з 1998 р. забір прісної води збільшився на 3,16 млн м³, що пояснюється збільшенням забору поверхневих вод виробничим підприємством "Рівненська АЕС" та кар'єрних вод гірничодобувними підприємствами. Фактичне водовикористання у 1999 р. становило 128,1 млн м³, скинуто 97,906 млн м³ зворотних вод, у тому числі неочищених – 0,113 млн м³, недостатньо очищених – 27,91 млн м³ [24, арк. 11].

Відзначалися і зміни хімічного складу підземних вод на територіях з низькою лісистістю, відносно високим техногенним навантаженням, підвищеним внесенням мінеральних добрив, що обумовлювало певні проблеми самоочищення ґрунтових вод. Значними джерелами забруднення підземних вод були промислові підприємства, їх стічні води, що акумулювалися у ставках-накопичувачах, відстійниках, на полях фільтрації, очисних спорудах, з яких вони потрапляли у ґрунтові води та надходили у більш глибокі водоносні горизонти [25, арк. 12].

У 1999 р. значну небезпеку являли собою невпорядковані склади отрутохімікатів і паливо-мастильних матеріалів, сміттєзвалища, населені пункти, у яких не було каналізаційних мереж. Продовжували забруднювати підземні води нафтопродуктами в с. Корник Рівненського та с. Смича Дубенського районів. Основні причини незадовільної роботи водогонів – це технічне зношення водопровідних мереж і споруд та нестача коштів на заміну зношеного обладнання, будівництво установок знезаражування питної води, порушення режиму охорони санітарно-захисних зон, водопроводів, відсутність (передусім на сільських водопроводах) спеціалізованих бригад з експлуатації споруд водопостачання [26, арк. 55].

Станом на кінець 1999 р. на Рівненщині скид недостатньо очищених стічних вод збільшився на 0,99 млн м³, особливо у річках Горинь та Устя. Основними забруднювачами водних ресурсів залишалися підприємства житлово-комунального господарства області. У 1999 р., в порівнянні з попереднім роком, кількість забруднень, що надходили у поверхневі водні об'єкти, збільшилась, зокрема, щодо азоту амонійному – на 2 т, нітратів – на 1602 т, нітритів – на 13 т. Збільшився і об'єм забруднених стічних вод на 240 тис. м³. Найбільшими забруднювачами водних об'єктів в області були очисні споруди, підпорядковані міським і селищним радам та "Рівнеоблводоканал" [27, арк. 57].

На Буковині загальний забір води наприкінці 1990-х становив 82,5 млн м³, в той же час упродовж 1999 р. у водні об'єкти було скинуто 51,8 млн м³ зворотних вод, із них 21,4 млн м³ – без очистки, 16,8 млн м³ – неочищених. У більшості райцентрів очисні споруди були технічно

застарілими і не змогли забезпечити повну очистку стічних вод від забруднень. Відсутність коштів не дозволяла закінчити будівництво та реконструкцію очисних споруд в райцентрах міст Вижниця, Путила, Сокиряни, Кіцмань, Глибока. З 1992 р. у Чернівцях щодобово скидалося 7000 м³ неочищеної стічної води у р. Клокучка, притоку першого порядку р. Прут [28, арк. 5–6].

Одним із чинників неефективної роботи очисних споруд в райцентрах області було постійне відключення електроенергії від діючих споруд каналізації, що виводило їх з технологічного режиму роботи. Упродовж листопада-грудня 1999 р. таких відключень було 16, в результаті чого в річки Дерелуй і Кизя скинуто 33250 м³ неочищеної стічної води, що призвело до забруднення водних об'єктів [29, арк. 8].

На Івано-Франківщині упродовж 1990-х рр. найбільшим водоспоживачем була промисловість, на долю якої припадало 53,54 млн м³ води або 44 % від загального водоспоживання, з них житлово-комунальні господарства – 44,52 млн м³, інші галузі народного господарства – 23,24 млн м³ води. Загальна кількість стічних вод, що скидалися у водні об'єкти області складало 116,8 млн м³, з яких недостатньо очищених 68,2 млн м³ і 4,9 млн м³ – без очистки [30, арк. 17].

У зв'язку з відсутністю коштів не завершили будівництво очисних споруд, каналізацій у містах Коломиї, Тлумачі, Яремче, смт. Солотвино і Кутах. Основним забруднювачем водних ресурсів залишалися загальноміські очисні споруди, каналізації. Основна причина такого явища полягала у перевантаженні очисних споруд за кількісним складом стічними водами та недостатня потужність мулових майданчиків для осаду і залишкового мулу.

Відсутність коштів не вирішувалася питанням очищення стічних вод у смт. Ворохті, де санаторії Міністерства охорони здоров'я скидали забруднені стічні води у річку Прут. Будівництво нових очисних споруд на підприємствах комунального господарства не велось. Річка Дністер, після скидання стічних вод, була забруднена в основному сульфатами і хлоридами. Окрім того, притоки Дністра – р. Сівка, Сапотів, Кропивник, Болехівка забруднювалися стічними водами з високим вмістом солей та органіки.

Внаслідок незадовільного технічного стану, відсутності належного фінансування на їх експлуатацію, а також перевантаження за кількістю і якістю стічних вод, неефективно працювали очисні споруди у містах Івано-Франківську, Коломиї, Галичі, Тлумачі, смт. Отинії. Найбільш забрудненими річками в області вважалися притоки р. Дністра – Бистриця, Ворона, Сівка, Тлумачик. Загальна кількість недостатньо очищених стічних вод у них складала 68,2 млн м³ [31, арк. 18–19].

Якість води річок Дністра, Сівки, Прута на деяких ділянках протікання мала перевищення норми концентрації вмісту іону амонію, сульфатів, хлоридів, солей органічними речовинами. Станом на кінець 1999 р. несприятлива ситуація склалася на ділянках рік Бистриця, нижче м. Івано-Франківська, р. Прут – нижче м. Коломиї внаслідок забруднення їх стічними водами, які скидали державний комбінат "Екотехпром" і Коломийське ВУВКГ, р. Дністер після скидання стічних вод найбільших промислових підприємств (ВАТ "Оріана", "Барва"). Підземні води, які є основним джерелом водопостачання в сільській місцевості Івано-Франківщини, не завжди відповідали вимогам, щодо якості питної води в зв'язку з підвищеним вмістом у них біогенних сполук (азоту, фосфору, нітратів) [32, арк. 35–36].

Отже, стан водних ресурсів Західного регіону України у 1990-х рр. можна характеризувати як незадовільний, що в загальному пояснювалося економічною кризою в країні та нестачею коштів на фінансування водоохоронних проектів. Для поліпшення стану водних ресурсів Західного регіону України необхідна, передусім, державна підтримка на реконструкцію, ремонт, модернізацію устаткування, водопровідних і каналізаційних мереж, водоочисних споруд, впровадження раціональних норм водоспоживання, засобів обліку і контролю за споживанням води; використання водоощадливих технологій, які б сприяли зменшенню водоемкості виробництв у промисловості, аграрному секторі, комунальному господарстві; здійснення на водозаборах рік заходів, скерованих на усунення антропогенних чинників, шкідливої дії води (ерозія, затоплення, руйнування берегів рік); зменшення негативних наслідків під час пропуску паводкових вод; проведення інвентаризації джерел водопостачання, в тому числі свердловин з метою раціонального використання питної води у населених пунктах; посилення контролю за дотриманням природоохоронного законодавства щодо дозвільної системи спеціального водокористування.

Усе викладене свідчить про те, що відсутність радикальних змін у вирішенні водогосподарських проблем може призвести до втрати реальних перспектив економічного розвитку, деградації природних ресурсів України. Поліпшенню використання та охорони водних ресурсів України в сучасних умовах сприятиме розробка і виконання Державної програми раціонального водокористування, прийняття відповідних законодавчих актів, які повинні бути підкріплені заходами фінансово-економічного й податкового реформування. З метою поліпшення системи обліку та контролю використання води, її економічному витрачання, впровадженню

прогресивних технологій необхідне подальше вдосконалення принципу раціональності водокористування в усіх сферах народного господарства.

Список використаних джерел

1. Мамонтов Н. Ф. Экология и прогресс. О кризисе цивилизации / Н. Ф. Мамонтов – К., 1993. – 168 с. 2. Стразов К. Коли заголубіє "червона річка" / К. Стразов // Робітничая газета. – 23 березня 1979. – С. 3. 3. Лук'янов М., Геросін М. Вода повинна бути чистою / М. Лук'янов, М. Геросін // Робітничая газета. – 25 вересня 1981. – С. 3. 4. Худяк Р.А. Охрана вод в УРСР / Р. А. Худяк. – К.: Наукова думка, 1988. – 254 с. 5. Фильчагов Л.П., Полищук В.В. Возрождение малых рек / Л. П. Фильчагов, В. В. Полищук. – К.: Урожай, 1989. – 85 с. 6. Несторенко М. Ще раз про малі річки / М. Несторенко // Рідна природа. – 1993. – № 4. – С. 27–28. 7. Сандул В. Ми наближаємо себе до планетарної трагедії / В. Сандул // Зелений світ. – 1993. – № 2. – С. 4. 8. Полікарпов М. Текла річка невеличка / М. Полікарпов // Урядовий кур'єр. – 29 жовтня 1996. – С. 10. 9. Державний архів Волинської області, ф. 2244, оп. 1, спр. 417, 67 арк. 10. Державний архів Волинської області, ф. 2244, оп. 1, спр. 422, 53 арк. 11. Державний архів Тернопільської області, ф. 3307, оп. 1, спр. 154, 47 арк. 12. Державний архів Тернопільської обл., ф. 3307. – оп. 1, спр. 155, 38 арк. 13. Державний архів Тернопільської області, ф. 3307, оп. 1, спр. 156, 23 арк. 14. Державний архів Тернопільської області, ф. 3307, оп. 1, спр. 157, 18 арк. 15. Державний архів Тернопільської області, ф. 3307, оп. 1, спр. 158, 32 арк. 16. Державний архів Тернопільської області, ф. 3307, оп. 1, спр. 159, 28 арк. 17. Державний архів Тернопільської області, ф. 3307, оп. 1, спр. 160, 34 арк. 18. Державний архів Тернопільської області, ф. 3307, оп. 1, спр. 161, 15 арк. 19. Державний архів Тернопільської області, ф. 3307, оп. 1, спр. 161, 15 арк. 20. Державний архів Львівської області, ф. 221, оп. 2, спр. 7012, 54 арк. 21. Державний архів Львівської області, ф. 221, Оп. 2, спр. 7013, 41 арк. 22. Державний архів Закарпатської області, ф. 2318, оп. 1, спр. 256, 26 арк. 23. Державний архів Закарпатської області, ф. 2318, оп. 1, спр. 257, 37 арк. 24. Державний архів Рівненської області, ф. 2275, оп. 1, спр. 191, 42 арк. 25. Державний архів Рівненської області, ф. 2275, оп. 1, Спр. 192, 33 арк. 26. Державний архів Рівненської області, ф. 2275, оп. 1, спр. 193, 62 арк. 27. Державний архів Рівненської області, ф. 2275, оп. 1, спр. 194, 68 арк. 28. Державний архів Чернівецької області, ф. 4, оп. 9, спр. 8250, 45 арк. 29. Державний архів Чернівецької області, ф. 4, оп. 9, спр. 8251, 39 арк. 30. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2073, оп. 18, спр. 185, 46 арк. 31. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2073, оп. 18, спр. 186, 31 арк. 32. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2073, оп. 18, спр. 187, 43 арк.

Руслан Чигур

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ В 1990-Х ГГ.

В статье проанализированы причины и последствия роста антропогенной нагрузки на водные ресурсы Западного региона, которые привели к экстенсивному, нерациональному использованию этого вида ресурса в 1990-х гг. со стороны государственных органов власти, промышленных предприятий, сельского хозяйства, лесохозяйственных, жилищно-коммунального хозяйства. Автором предлагаются меры, направленные на улучшение состояния водоемов.

Ключевые слова: водопотребление, очистные сооружения, состояние водных ресурсов, рост техногенной нагрузки на водоемы, Западный регион Украины.

Ruslan Chyгур

THE CONTRADICTION USE OF WATER RESOURCES OF THE WESTERN REGION OF UKRAINE IN THE 1990S.

In the article the causes and consequences of the increase of the anthropogenic pressure on water resources of the western region that led to the extensive, irrational use of this type of resource in the 1990s. by public authorities, industrial enterprises, agriculture, forestry, housing and communal services are analyzed, the activities directed at improving of the water are proposed.

Key words: water consumption, cleaning facilities, condition of water resources, increase of technogenic impact on water, western region of Ukraine.

УДК 355.02(477) (091):321.01

Богдан Левик

**ДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ БЕЗПЕКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ:
ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ**

Стаття присвячена формуванню військової політики України у роки її незалежності. Проведено аналіз здобутків України після добровільної відмови від ядерної зброї і підписання Будапештського меморандуму, декларації про позаблоковість та постійний нейтралітет, ухвалення "харківських" угод 2010 р. Проаналізовано нові редакції "Стратегії національної безпеки і оборони", "Військової доктрини". Розглянуто вплив перебування Чорноморського флоту Російської федерації на стан безпекового середовища України.

Ключові слова: Україна, військова політика, військова безпека, незалежність, позаблоковість.

Проблеми військової безпеки України, як і проблеми національної безпеки і оборони залишаються найбільш складними, а одночасно найбільш популярними серед сучасної тематики державного забезпечення національних інтересів. Її стан тривалий час перебував поза увагою українських політиків та державних діячів. Актуальність теми очевидна на тлі появи ознак мілітаризації окремих країн, тенденцій виникнення нової "холодної війни" [1, с. 338]. "Бути сильними – найкраща гарантія національної безпеки".

Метою статті є аналіз формування системи державного забезпечення військової безпеки України, її становлення за роки незалежності.

Для досягнення поставленої мети поставлено наступні завдання: дослідити конституційно-законодавчі акти, міжнародні документи, які лягли в основу державного забезпечення безпеки і оборони України; провести комплексний аналіз сучасного стану військової безпеки України та визначити фактори впливу.

Аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що питання забезпечення військової безпеки України досить широко представлені у наукових колах. Разом з цим, ця тема залишається недостатньо висвітленою складовою військової історії України. Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених цій проблематиці, усі вони мають фрагментарний характер, оскільки присвячені лише окремим її складовим.

Оборонний та безпековий простір України досліджували: В. Горбулін, О. Литвиненко [2–4]. Наукова розвідка В. Горбуліна та О. Литвиненка "Національна безпека: Український вимір" вказує, що обговорення стратегічних проблем національної безпеки та військової безпеки, як її основної складової має бути максимально відвертим [3]. В. Богданович [5]. Вивченню проблемного поля національної безпеки присвятив монографію Г.Ситник "Державне управління національною безпекою" [6], тій же темі присвячена його докторська дисертація "Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика" [7].

Військовому плануванню безпеки та оборони присвячені роботи А. Іващенко [8], А. Невольниченка, В. Шевченка, Є. Шелеста, М. Шпури, Ю. Бодрика [9–10].

Історіографію військової історії збагатили і безпосередні учасники прийняття військово-політичних рішень, керівники військового відомства України В. Гудима, О. Затинайко, О. Кузьмук, М. Пальчук, В. Радецький, В. Собков, В. Шкідченко [11–13].

Інші вітчизняні дослідники з проблематики національної безпеки і оборони, такі як А. Кузьменко, О. Палій, М. Пендюра, В. Кобринський, Л. Хилько, Л. Шепілова, Л. Чекаленко, Л. Абалкін, В. Андрійчук, О. Архипов, О. Барановський, О. Беляєв, Є. Бершеда, І. Богданов, О. Бодрук, Бірюченко А., З. Варналій, А. Гальчинський, В. Предборський, Б. Гарін, Б. Губський, М. Єрмошенко, Я. Жаліл, Л. Жук, В. Кириленко, В. Кухаренко, В. Мунтіян, Г. Пастернак-Таранушенко, С. Пирожков, В. Предборський, Д. Прейгер, А. Сухоруков, Ю. Тараненко, А. Шевцов досліджували відповідність стратегії та концепції дійсному стану національної безпеки, вплив ступеня можливої участі України в НАТО на стан військово-політичної захищеності країни, якість розробки нових документів з питань національної безпеки, можливість створення її недержавного забезпечення, добротність державного контролю і управління системою національної безпеки, ступінь сформованості національних інтересів, цілісність концепції у політичній думці, якість обґрунтування ключових понять і категорій, участь партій і громадських організацій у забезпеченні національної безпеки, роль зовнішньополітичних механізмів у забезпеченні національних інтересів [15–21].

Проведений аналіз чинників, які обумовили розробку базових документів військової політики України свідчить про те, що необхідність їх формування зумовлювалася соціально-політичними та економічними процесами, які відбувались на її території і у світі загалом.

Після розпаду СРСР, Україна отримала шанс для самовизначення подальшого свого політичного розвитку, визначення національних пріоритетів, нової побудови системи національної безпеки, модернізації та трансформації своїх збройних сил в існуючі колективні військово-політичні та безпекові міжнародні системи, регіональні організації. Наша держава обрала самостійний демократичний шлях розвитку [22, с. 415].

8 грудня 1991 р. Україна, Білорусія та Росія підписали договір про створення Співдружності незалежних держав (СНД). 21 грудня цього ж року до них приєдналось ще 8 колишніх радянських республік, а у жовтні 1993 р. до співдружності прийняли Грузію. Україна виступила співзасновницею організації, але не підписала угоду в цілому і не ратифікувала статуту СНД, тому перебуває у статусі спостерігача. Україна заперечила перетворення СНД на міждержавне утворення з своїми органами влади і управління, а також надання їй статусу суб'єкта міжнародного права. 21 грудня 1991 р. Україна заявила про те, що рішення СНД можуть носити тільки рекомендаційний характер, а її кордони з Росією та Білорусією є недоторканими, вона створюватиме власні збройні сили (ЗС) на базі радянської армії, дислокованої на її території, прагнутиме набути без'ядерного статусу на підставі "Декларації про державний суверенітет" і не входить до військових блоків, а перебування ядерних стратегічних запасів колишнього СРСР на території України є тимчасовим. Ці положення залишились обов'язковими для Президента України, Прем'єр-міністра та структурних ланок виконавчої влади [23].

IX розділ "Внутрішня і зовнішня безпека" Декларації про державний суверенітет проголосив намір України у майбутньому набути статусу постійно нейтральної держави [24, с. 129].

Україна не бере участі у роботі Ради колективної безпеки СНД. У засіданнях Ради міністрів оборони Україна бере участь виключно у якості спостерігача. Наша держава обмежує свою участь у багатосторонній військовій, прикордонній співпраці та миротворчій діяльності. Однак приймає участь у роботі антитерористичного центру СНД. 14 серпня 2008 р. Грузія прийняла рішення про вихід з СНД і 18 серпня 2009 р. припинила своє членство. Таким чином, СНД на сьогодні час нараховує 10 країн-членів. Головні інтереси України у співпраці у рамках СНД знаходяться у гуманітарній сфері, пріоритет – у економічній співпраці.

Україною не підписані Договір про колективну безпеку від 15 травня 1992 р., положення про Раду міністрів оборони від 15 травня 1994 р., рішення Ради глав держав про штаб з координації військового співробітництва, рішення про затвердження "Положення про колективні сили з підтримки миру у СНД" від 10 січня 1996 р., Договір про співпрацю в охороні кордонів держав-учасниць від 26 травня 1995 р. [25].

15 травня 1992 р. сім пострадянських республік Вірменія, Білорусія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан на чолі з Росією підписали "Договір про колективну безпеку" і заснували військово-політичну Організацію договору про колективну безпеку – ОДКБ, вважаючи цей шлях найбільш прийнятним для забезпечення власної національної безпеки і оборони. Україна не увійшла до ОДКБ.

Три колишніх радянських республік (Молдова, Грузія), серед них і Україна, остаточно не визначились і перебувають у багатовекторному або частково ізольованому становищі, вважаючи свою позицію самостійною і незалежною, що становить певні ризики та загрози у військово-оборонній сфері у теперішній час та найближчій перспективі.

Зі здобуттям незалежності нашою державою, між Росією і Україною розпочалось протистояння, що триває до цього часу. Для України залишається військово-політичною проблемою перебування на її території військових підрозділів РФ. Нейтралітет України не визнаний і залишається політичною декларацією. В умовах позаблоковості та задекларованого постійного нейтралітету Україна може розраховувати тільки на власні збройні сили і здоровий глузд потенційного агресора.

Під час економічної кризи і фінансової скрути Україна пробує реформуватися та модернізувати свої збройні сили. З власної ініціативи наша держава відмовилась від Північноатлантичної інтеграції і перспектив вступу до Євросоюзу, перетворившись на "сіру", буферну, транзитну країну. Географічно європейська країна цурається увійти в європейське співтовариство на основі демократичних цінностей. Наші стратегічні партнери США, Росія, Китай, Молдова, Польща все більше віддаляються від України. Країна шукає баланс між своїми національними інтересами і відносинами з США, Росією, Китаєм, країнами Європи. Провідні країни світу не можуть бачити в Україні надійного та передбачуваного партнера через часту зміну стратегії зовнішньополітичного курсу. Відносини з Росією для України нерівноправні, без дотримання балансу національних

інтересів і взаємної поваги. Європа і США очікують від української влади реальних демократичних змін [32; 36].

Україна не може будувати свою військову політику, не враховуючи позиції Росії та своїх безпосередніх сусідів. Росія прагне стратегічної залежності України. Тиск з боку Росії йде з використанням політичних, економічних (енергетичних) важелів, дипломатичних, інформаційних. РФ проникла і продовжує проникати у бюджетоутворюючі вітчизняні галузі. Україна оточена з двох сторін антагоністичними військово-політичними блоками – НАТО і ОДКБ, які володіють ядерним потенціалом [27; 29].

Українська держава потребує політичної стратегічної рішучості на цьому шляху. Спроба винести питання військової стратегії на всенародний референдум – це політизація військово-оборонних рішень. Ці питання суто фахові. Рішення з цих питань приймає військово-політичне керівництво країни. Інтеграція України до НАТО була українською ініціативою. На даний час, країни-засновники Альянсу перестали обговорювати "українське питання". США (адміністрація Обами) не втручаються у російсько-український конфлікт з цієї проблеми. Питання вступу України до НАТО було серйозною проблемою в україно-російських відносинах [28].

Фінансові витрати України на потреби військової оборони перебувають на недостатньому рівні, армія хронічно недофінансовується. Для прикладу, вони вп'ятеро менші від оборонних витрат Польщі, де населення менше і його чисельність становить 38 млн, а чисельність армії сягає 100 тис. військовослужбовців. Російська влада виділила 23 трильйони карбованців на програми розвитку своїх збройних сил та модернізацію оборонно-промислового комплексу [37].

У концептуально-стратегічних та доктринних документах Україна чітко не визначила свої виклики, ризики, загрози та небезпеки у військовій сфері, хоча вони присутні: придністровський конфлікт, перебування російського військово-морського флоту на українській території, енергетична залежність, відсутність реальних військово-політичних гарантій за добровільну відмову від ядерної зброї, низька боєздатність збройних сил тощо. У нас не має потенційного противника. Україна не є гравцем на театрі військових дій Європи, хоча проводить реформу збройних сил у напрямку більшої оперативної сумісності зі збройними силами НАТО, ОБСЄ та миротворчими силами ООН, відмовляючись від участі у протиракетній системі оборони Європи. Україна також не визначила свої зовнішньополітичні пріоритети у військово-технічній співпраці з іноземними державами, через неспроможність державного фінансування науково-дослідної та конструкторської роботи, відсутності єдиних технічних стандартів. Військовий напрямок вимагає поглиблення оперативності і сумісності як у виробництві, так і застосуванні військової техніки та озброєння [32; 33].

Підписавши 5 грудня 1994 р. "Будапештський меморандум", Україна втратила свій військовий ядерний стратегічний і тактичний потенціали, не отримавши реальної гарантії безпеки від Великої Британії, США, Франції, Росії, Китаю. Сторони меморандуму взяли на себе відповідальність утримуватись від тиску на Україну. Росія відмовилась від надання додаткових гарантій, посилаючись на Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією, де у ст. 3 говориться: "Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємоповаги суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання суперечок, незастосування сили або погрози силою, включно з економічними та іншими способами тиску..." . Виходячи з тексту наведених міжнародних документів, Російська Федерація двічі констатувала свої наміри про незастосування у відношенні України будь-якого тиску. Ці зобов'язання не виконуються. Механізму відповідальності не передбачено. У цьому протистоянні наша держава залишилась самотньою [26; 27].

Відмовившись від ядерного чинника, Україна намагається забезпечити національну безпеку виходячи з положень міжнародних договорів. 6 липня 2010 р. 345 депутатів Верховної Ради України проголосували за постанову про звернення депутатів "Без'ядерному статусу України – реальні гарантії" до законодавчих органів США, Великої Британії, Франції, Росії та Китаю (країни-гаранти). З Китаєм такі адресні гарантії безпеки Україні пощастило отримати, домовившись підписати спільну декларацію про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства від 20 червня 2011 р. Такі договори мали б бути логічним кроком для розвитку Будапештського меморандуму [28].

21 квітня 2010 р. без попереднього громадського обговорення президенти Росії та України Д. Медведєв та В. Янукович підписали Харківські угоди про продовження перебування російського військово-морського флоту на 25 років в обмін на обіцянку знизити ціну на газ. 27 квітня 2010 р. Верховна рада ратифікувала угоду. До цього законопроект був підтриманий профільним парламентським комітетом та особисто Президентом України В. Януковичем. За результатами голосування 236 голосів – за, 0 – проти, 2 – не голосували. У відповідності до реєстрації у сесійній залі на той час знаходилось 211 депутатів. Закон України про ратифікацію згаданої Угоди від 27 квітня 2010 р. № 2153 –VI продовжив перебування Чорноморський флот РФ з 2017 р. ще на 25

років, з правом додаткової автоматичної пролонгації на п'ять років після 2042 р. Ратифікація відбулась у парламенті без обговорення. Орендна плата за перебування ЧФ РФ у розмірі 100 млн доларів передбачена з 2017 р. [29].

Пролонгація перебування російського флоту на території України є серйозною перешкодою на інтеграційному шляху до ЄС, не відповідає національним інтересам нашої держави. Цей факт несе виклик безпеці країнам Чорноморського регіону. Це проявляється в інцидентах у ході навчання російських підрозділів на території Криму, у проблемах контролю за їх діяльністю, чисельністю та озброєнням, у нецільовому використанні відповідної інфраструктури, в багатьох випадках відсутності угод про її оренду, у незаконному утриманні гідрографічних об'єктів. Україна немає можливості гарантувати факт відсутності ядерної зброї на кораблях РФ, що базуються на території нашої країни. Російський Чорноморський флот має на озброєнні ракетний крейсер "Москва", сторожові катера "Питлівий", "Ладний", літаки типу Су-24, бойові гелікоптери Ка-27, які потенційно можуть вважатись носіями ядерних боєзарядів [30]. Військові підрозділи ЧФ Росії безконтрольно перетинають державний кордон України та безконтрольно пересуваються територією України, грубо нехтуючи українським законодавством. Присутність ЧФ вносить суспільно-політичну нестабільність на Кримському півострові, дає підґрунтя для активізації проросійських організацій, які роблять спроби посіяти серед населення сепаратизм. Не врегульованими залишаються питання екологічної безпеки, використання повітряного простору і військових полігонів для проведення бойової підготовки, дислокації об'єктів соціально-економічної сфери ЧФ на території України у м. Севастополі, здійснення контролю за діяльністю військових формувань РФ, проведення верифікації (перевірка відповідності кількісного складу і основних озброєнь). Майно, приміщення і земля, якими користується ЧФ не інвентаризовані, не оцінені, договорів оренди не має, плата за користування не поступає. Мають місце ряд інших проблем, як зберігання сотень тисяч тонн токсичного ракетного пального, яке загрожує екологічною катастрофою. Разом з військовими підрозділами у Криму розташована військова розвідка Генерального штабу ЗС РФ, яка як самостійний орган проводить збір, обробку і передачу інформації, спрямовану на захист національних інтересів Росії. Зазвичай, російська чорноморська військова розвідка працює проти сусідніх країн-членів НАТО: Болгарії, Румунії та Туреччини, що опосередковано втягує нашу державу у протистояння з цими державами. Все це стає причиною політичного напруження. Не виконання військовими підрозділами ЧФ РФ українського законодавства, а особливо Закону України "Про порядок допуску та умови перебування підрозділів Збройних Сил інших держав" від 22 лютого 2000 р. провокує міжнародні правові інциденти, можливе пасивне втягування нашої держави у військові конфлікти. Характерним прикладом може слугувати факт використання військових підрозділів ЧФ РФ з території України у російсько-грузинській війні 2008 р. Згідно з резолюцією 29-ї сесії Асамблеї ООН, Україна може розглядатись як співучасник агресії. Слід зазначити, що двосторонніх угод між Україною та Росією, які б забороняли застосовувати сили ЧФ з нашої території не має [29-30].

Російська сторона розпочала модернізацію кораблів та авіації ЧФ, відновлення використання протиракетних об'єктів у Мукачевому та Севастополі, про спільну протиракетну і протиповітряну оборону, придбання Україною російських зенітно-ракетних комплексів С-300 та С-400. На зустрічі з командирами дивізій і бригад РФ у лютому 2012 р. прем'єр-міністр В. Путін висловив думку, що Росія не збирається виводити з Криму Чорноморський флот і вважає таку угоду унікальною [38].

Нашій державі слід визначитись і у відношенні до європейської протиракетної оборони (ЄвроПРО). НАТО формує її понад 10 років для захисту військ і об'єктів у Європі. Балістичні ракети будуть перехоплюватись протиракетами у космічному просторі. У реалізації ЄвроПРО беруть участь Польща, Румунія, Болгарія, прибалтійські республіки, Туреччина. Росія декілька разів змінювала своє відношення до цього оборонного проекту і дійшла висновку, що створюватиме власну протиракетну оборону. Першим кроком РФ у цьому напрямку є розміщення радіолокаційної станції (РЛС) попередження про ракетний напад у Калінінградській обл. США розгортання ПРО у Європі віднесли до військових пріоритетів. Україна не висловила своєї офіційної позиції стосовно ЄвроПРО, залишаючись для США і НАТО буферною зоною між Європою та Росією. НАТО влаштовує позаблокову політику України, бо така ситуація не загострює її відносини з Росією.

Питання військової політики відображені у Конституції України ст. 106, Основах (концепції) національної безпеки, Основах (концепції) зовнішньої політики, Законах України "Про основи зовнішньої та внутрішньої політики", "Про основи національної безпеки", "Про оборону України", "Про Збройні сили України", "Про розвідувальні органи України" "Про цивільну оборону України" та інші [31, с. 63].

На початку квітня 2011 р. Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України розробив нову редакцію Стратегії національної безпеки, у якій перераховані усі внутрішні та зовнішні загрози. До цього Кабінет Міністрів України виконував попередню Стратегію національної безпеки

2007 р. Слід зазначити, що у документі не вказані прямі військові загрози. Увага акцентується на зменшенні гарантій безпеки для позаблокових країн в умовах зростання напруги та дестабілізації у світі, а також розповсюдження проявів тероризму, піратства, нелегальної торгівлі зброєю. Окремо згадується про заморожені конфлікти на кордоні України – Придністров'ї, не вирішене питання делімітації та демаркації морських кордонів між Україною і Російською Федерацією, незавершеність визначення умов перебування російського військового флоту у Криму [32].

Серед внутрішніх загроз названо корупцію, невиконання законів та їх недосконалість, економічну нестабільність, енергетичну залежність, демографічну кризу, нестабільну ситуацію у суспільстві. Стратегія національної безпеки України офіційно опублікована у посланні Президента України "Модернізація – наш стратегічний вибір" як додаток до розділу 4 "Україна в посткризовому світі". Стратегія передбачає проведення політики позаблоковості (основа оборонної доктрини) та багатополарності у міжнародних відносинах, продовження політики євроінтеграції, співпрацю з стратегічними партнерами РФ і США, активізація особливих інтересів у Центрально-Східній Європі та Чорноморсько-Каспійському регіоні, забезпечення національної безпеки за власний рахунок, створення "периметру безпеки" вздовж кордону України, участь в оборонній політиці ЄС, продовження інтенсивної співпраці з НАТО, посилення двохсторонніх відносин з Німеччиною, Францією, Великою Британією [32].

На ці питання, викладені у проекті Стратегії національної безпеки повинна дати відповіді Воєнна доктрина (декларація державної політики у сфері військової безпеки) України – відкритий документ, що вказує на військово-політичну діяльність держави. Документ розроблявся Міністерством оборони за участю суспільно-політичних інституцій і не містить закритих тем. За результатами ознайомлення з обома актами можна дійти висновку, що вони дублюють один одного. Військова доктрина не дає відповіді про конкретні міри зі захисту національних інтересів України, а лише констатує, що захист повинен відбуватись в умовах позаблоковості і що в Україні не має зовнішніх ворогів. Цей документ знаходиться на черзі для затвердження Президентом України В. Януковичем [32-33].

У квітні 2011 р. Кабінет міністрів України затвердив Воєнну доктрину країни, не дочекавшись проекту Стратегії національної безпеки і оборони, як і Стратегії реформування і розвитку Збройних Сил України. Документ викликав багато запитань у експертів та фахівців. Президент В. Янукович ще у листопаді 2010 р. заявив про необхідність розробки нової редакції Воєнної доктрини, де основна ціль заявити про позаблоковий статус України. Попередня Воєнна доктрина була прийнята 2004 р. і передбачала кінцеву мету – вступ до НАТО та євроатлантичну інтеграцію [33].

1 липня 2010 р. був прийнятий Закон "Про основи внутрішньої і зовнішньої політики", де у першому розділі ст. 11 проголошено, що Україна є позаблоковою державою, не бере участі у військово-політичних блоках, буде продовжувати конструктивне партнерство з НАТО та іншими блоками, забезпечувати інтеграцію до ЄС [34, с. 527]. Слід зазначити, що вказаний закон вніс зміни до ст. 6 та 8 ЗУ "Про основи національної безпеки України" виключивши слова "євроатлантичне партнерство" і "Організація Північноатлантичного договору" [35, с. 351].

17 листопада 2010 р. Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення "Про виклики і загрози національній безпеці України в 2011 р.", яке 10 грудня 2010 р. було затверджене відповідним Указом Президента України. У рішенні РНБОУ у військовій сфері згадуються наступні кроки по державному забезпеченню національної безпеки: врегулювання придністровського конфлікту; розробка концепції українсько-румунських відносин; належне фінансування ЗС України; розробка нової Воєнної доктрини, проекту Стратегічного оборонного бюлетеня і Державної комплексної програми реформування і розвитку ЗСУ на 2011–2015 рр.; розробка Державної програми розвитку озброєння і військової техніки ЗСУ на 2011–2015 рр.; впровадження Єдиної автоматизованої системи управління ЗСУ і перехід систем зв'язку ЗСУ на цифрові засоби; підвищення грошового забезпечення військовослужбовців ЗСУ; розробка нової редакції Стратегії національної безпеки України, створення єдиної загальнодержавної системи протидії кіберзлочинності [36].

Послідовність впровадження стратегічних військово-оборонних та безпекових документів передбачає логічність кроків у розробці та прийнятті спочатку концепції, потім стратегії, згодом доктрини, після цього прийняття стратегічного оборонного бюлетеня і державних програм. На даний час в Україні Воєнна доктрина не набула чинності, тому країна не має відповідей на зовнішні військові виклики та загрози національній безпеці, відсутня програма державного забезпечення військової безпеки, проведення підготовки до військового захисту. Це третя Воєнна доктрина України, дві попередні були прийняті 1993 р. та 2004 р.

Отже, декларативність військово-політичних намірів української влади, на тлі яких знижується обороноздатність збройних сил, їх спроможність дати адекватну військову відсіч (крайня міра) агресорові у сучасних геополітичних умовах. Відсутність дієвих гарантій забезпечення національної

безпеки України у військовій сфері вказує на слабкість позиції України на можливому театрі військових дій. Військово-політична ситуація вимагає посилення оборонної та безпекової могутності від сучасних держав, а особливо для позаблокових країн, які можуть надіятись тільки на свої власні сили і ресурси. Далекоглядна військова стратегія потребує мобілізації військової і цивільної науки.

Список використаних джерел

1. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу / Е. Лукас. – К.: Темпора, 2009. – 488 с. 2. Горбулін В. Литвиненко О. Великий сусід визначився. Що робити Україні далі? Дзеркало тижня. – 2009. – № 35(763) – С. 5. 3. Горбулін В., Литвиненко О. Національна безпека: український вимір / В. Горбулін, О. Литвиненко. – Київ: Інтертехнологія, 2008. – 104 с. 4. Горбулін В.П. Без права на покаєння / В. П. Горбулін / Изд. Defens Express Librery і "Фоліо" Харків – 2009. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.defense-ua.com/rus/hotnews/?id=28320>. 5. Богданович В. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В. Богданович. – К.: 2007. – 322 с. 6. Ситник Г. П. Державне управління національною безпекою / Г. П. Ситник. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с. 7. Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: дис. ... доктора наук:25.00.01 / Г. П. Ситник. – К., 2004. – 321 с. 8. Іващенко А. Нормативно-правове забезпечення стратегічного планування / Іващенко А., Вербицький С. // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16) – С. 151. 9. Основні завдання раціонального розподілу обопонних ресурсів в рамках оборонного планування відповідно до принципів програмно-цільового підходу / [Шелест Є., Шевченко В., Федоренко Р., Невольніченко А., Бодрик Ю.] // Збірник наук. праць. – Вип. 2 (22) – К.:ННДЦ ОТ і ВБ України, 2004. – С. 86–95. 10. Управління оборонними ресурсами в Збройних Силах України / [Шевченко В., Шпура М., Федоренко Р. та ін. – К.:ННДЦ ОТ та ВБ України, 2002. – 84 с. 11. Радецький В. Г. Перспективи розвитку воєнного мистецтва на початку ХХІ-го століття/ В. Г. Радецький // Збірник наукових праць НАОУ – Труди академії. – К.: – 2005. – № 62. – С. 6–13. 12. Радецький В. Г. Деякі підходи до визначення змісту Воєнної доктрини України / В. Г. Радецький // Збірник наукових праць НАОУ – Труди академії. – К.: – 2005. – № 63. – С. 272–279. 13. Радецький В. Г. Погляди щодо перспективних напрямів розвитку воєнної стратегії України у наступному десятиріччі / В. Г. Радецький // Збірник наукових праць ОНДІ ЗС України. – Х.: – 2005. – Вип. 2 (20). – С. 21–29. 14. Горбулін В. П., Литвиненко О.В. Національна безпека: Український вимір / В. П. Горбулін, О.В. Литвиненко. – К.: ППНБ, 2008. – 101 с. 15. Хилько Л. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття "національна безпека" / Л. Хилько // Вестник Севастопольського державного технічного університету. – 2003. – № 50. – С.181–190. 16. Хилько Л. Визначення загроз національній безпеці в українській теоретико-політичній думці /Л. Хилько // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2004. – № 68–69. – С. 57–60. 17. Хилько Л. Концептуальні підходи до визначення шляхів забезпечення національної безпеки України / Л. Хилько // Політологічний вісник. – 2004. – №16. – С. 143–152. 18. Хилько Л. Військово-політичні та зовнішньополітичні аспекти національної безпеки України в передвиборчих програмах партій і блоків / Л. Хилько // Політологічний вісник. – 2002. – № 10. – С. 187–194. 19. Бірюченко А. Демократичний цивільний контроль над воєнною сферою у контексті національної безпеки України. ... дис. канд. політ. наук: "Основи національної безпеки держави (політичні науки)". – Київ, 2006. – С. 185. 20. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. Бодрук. – Київ, 2001. – 300 с. 21. Бодрук О. Ядерне роззброєння України у світлі нових світових тенденцій / О. Бодрук // Воєнна історія. – К.: 2003. – № 5–6. – С. 18–21. 22. Хасбулатов Р.И. Полураспад СССР. Как развалили сверхдержаву / Руслан Хасбулатов. – М.: Яуза-пресс, 2011. – 512 с. 23. Міністерство юстиції України. Офіційний сайт. Андрієва Тамара Володимірівна. Директор Департаменту правової експертизи міжнародних договорів. Історія членства України у СНД. 2003. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/55>. 24. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55–ХІІ // Відомості ВР Української РСР. – 1990. – № 31. – С. 429. 25. Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ). Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.dkb.gov.ru/>, <http://www.odkb.gov.ru/prez/prez.pdf>. 26. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 5.12. 1994 р. Верховна Рада України. Законодавство. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158. 27. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією. 14. 01.1998 р. Верховна Рада України. Законодавство. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006. 28. Гриневецький С. Позаблоковість України в "мінливому світі" / Гриневецький Сергій // Дзеркало тижня. – № 36. – 8 жовтня 2011. – С. 4. 29. Харківська угода. Угода між Україною та Російською федерацією з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України. 21 квітня 2010 р. м. Харків. Текст угоди. Інтернет видання. Резонанс Волинь. Блог українська альтернатива. Інтернет-ресурс. Режим доступу: http://rezonans.volyn.net/blog/kharkivska_ugoda_povnyj_tekst/2010-04-28-38. 30. Дацька Н. Питання базування Чорноморського флоту РФ на території Криму у контексті Українсько-російських відносин / Дацька Наталія // Науковий блог НУ "Острозька академія". Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2010/pytannya-bazuvannya-chornomorskoho-flotu-rf-na-terytoriji-krumu-v-konteksti-ukrajinsko-rosijskyh-vidnosyn/>. 31. Конституція України. 1996 р. Офіційне видання. Міністерство юстиції України. – К.: Вид-во "Право", 1996 – 63 с. 32. Стратегія національної безпеки України. Послання Президента України "Модернізація – наш стратегічний вибір". Додаток до розділу 4 "Україна в

посткризовому світі". 07.04. 2011 р. Офіційний сайт Президента України. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/19738.html>. 33. Фурашев В. Проект нової військової доктрини України: керівництво до дії чи декларація? / Володимир Фурашев // Віче. Журнал Верховної Ради України. Офіційний сайт. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2674/>. 34. Закон України "Про основи внутрішньої і зовнішньої політики" // Відомості ВРУ. – 2010. – № 40. – С. 527. 35. Закон України "Про основи національної безпеки України" // Відомості ВРУ. – 2003. – № 39. – С. 351. 36. Рішення РНБОУ "Про виклики і загрози національній безпеці України в 2011 р.". 17 листопада 2010 р. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. Інтернет-ресурс. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/12624.html>.

Богдан Левык

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВОЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЫ: ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Статья посвящена формированию военной политики Украины в годы ее независимости. Проведено анализ достижений Украины после добровольного отказа от ядерного вооружения и подписания Будапештского меморандума, декларации о вне блоковости и постоянный нейтралитет, принятие "харьковских" угод 2010 г. Проанализировано новые редакции Стратегии национальной безопасности и обороны, Военной доктрины. Рассмотрено влияние пребывания Черноморского флота Российской Федерации на состояние безопасности Украины.

Ключевые слова: Украина, военная политика, военная безопасность, независимость, внеблоковость.

Bohdan Levyk

STATE ENSURANCE OF MILITARY SECURITY OF INDEPENDENT UKRAINE: MILITARY AND HISTORICAL ASPECTS

Article is devoted to the formation of the military policy of Ukraine in the years of its independence. The analysis of achievements of Ukraine after the voluntary renunciation of nuclear weapons and the signing of the memorandum, at Budapest Declaration of permanent neutrality, non-alignment and the adoption of "Kharkiv" deals 2010 Analyzed the new editorial strategy for national security and defence, military doctrine. The effect of staying the Black Sea fleet of the Russian Federation on the status of the bezpekovogo environment.

Key words: Ukraine, military policy, military security, independent, non-alignment.

Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477)

Андрій Цаль

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ В'ЯЧЕСЛАВА БУДЗИНОВСЬКОГО

У статті проаналізовано становлення світогляду В'ячеслава Будзиновського. Визначено основні чинники, що впливали на формування його громадських та політичних поглядів.

Ключові слова: світогляд, політичні погляди, В. Будзиновський, М. Драгоманов, І. Франко.

Актуальність теми визначається необхідністю дослідження формування світогляду В. Будзиновського, його вплив на подальшу громадсько-політичну та науково-публіцистичну діяльність як державного діяча в Східній Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Мета дослідження полягає в осмисленні основних чинників, що мали визначальне значення у становленні В. Будзиновського як особистості.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, культурно-освітні та правові чинники, поширені у Східній Галичині досліджуваного періоду.

Предмет дослідження – особливості формування світогляду В. Будзиновського.

Певні аспекти досліджуваної проблеми вже частково висвітлені у працях краєзнавців. Окремі фактичні відомості з юнацьких років життя знаходимо у працях Б. Мельничука [1], В. Ханаса [2], Х. Весни [3], І. Прокопівка [4], В. Гаврилишина [5]. Однак на сьогодні зазначена тема не знайшла системного і цілісного аналізу, що визначає новизну запропонованої публікації.

Життєвий шлях В. Будзиновського представлений багатогранною громадсько-політичною, науковою та публіцистичною діяльністю. Свого часу він зробив вагомий внесок у літературний, публіцистичний, а головне – політичний розвиток Східної Галичини, завжди виступав як захисник українського народу. В. Будзиновський є різнобічною і знаковою постаттю в українському суспільно-політичному, національному та культурному процесах кінця ХІХ – початку ХХ ст. Тому вивчення його творчої спадщини вказує не лише на вагоме значення цієї особистості для історії українського народу, а й дає змогу краще пізнати обставини становлення української національної думки, відродження західноукраїнських земель у той час, з'ясувати причини і характер подій, що відбувалися в Східній Галичині загалом.

Важливу роль у формуванні світогляду та утвердженні громадянської позиції В. Будзиновського відіграли місце народження, родинне коло, роки навчання, перший громадсько-політичний, публіцистичний редакторський досвід.

Час, у який народився В. Будзиновський, був нелегким і значною мірою визначальним для історії краю. Аналізуючи історію Східної Галичини другої половини ХІХ ст., історик І. Кривецький відзначав: "1860–70-і роки – це переломний час в політичній історії Галичини. Після змін, які в тих часах пережила австрійська держава (перехід від абсолютизму й централізму до конституціонізму й автономізму, впровадження так званого австро-угорського дуалізму), а які розуміється не могли не мати великого впливу також на політичне життя Галичини" [6, с. 22]. У цей час жили і творили такі великі українці, як: М. Грушевський, М. Драгоманов, І. Франко, В. Гнатюк, В. Стефаник, А. Шептицький, Є. Олесницький, К. Трильовський та інші. Серед плеяди східногалицьких діячів виступає яскрава постать В. Будзиновського.

До недавнього часу офіційною датою народження В. Будзиновського вважалося 30 січня 1868 р. і саме ця дата подається в усіх довідкових виданнях. Однак серед документів, що зберігаються у Державному архіві Тернопільської області нами виявлено матеріали, що дають змогу встановити точну дату народження В'ячеслава Титовича Будзиновського. В'ячеслав (Wenceslaus – так у документі) народився 20 січня 1868 р. [7, арк. 13]. Інші дослідники, такі, як Б. Мельничук подають дату народження 30 січня 1868 року [1, с. 3–6], а М. Чернопиский датою народження вважає кінець 1867 року [8]. Дату 20 січня 1868 р. підтверджують праці В. Ханаса, який одним із перших подає детальні біографічні дані ранніх років життя В'ячеслава Будзиновського [3, с. 5]. "Тернопільський енциклопедичний словник" також подає датою народження 20 січня 1868 р. [9, с. 193].

Дещо інші дані про народження В. Будзиновського подає автор статті "Співець козацької слави" Х. Весна, що посилається на редактора й упорядника тому В. Будзиновського "Осаул Підкови" – Р. Горакка. Він наводить цитату зі спогадів В. Будзиновського, і подає її так: "В метриці якою я легітимувався до половини 1890-х років, – писав В. Будзиновський, – датою моїх уродин був день 20 січня 1868 р. Цю метрику я затратив і в 1897 році дістав дублікат ч. 88, в котрім стоїть, що родився 30 січня 1868 р. Моя мама не раз казала мені, що в метричальній книзі дата моїх уродин вписана фальшиво, бо я народився при кінці грудня 1867 р. Казала ще котрого дня, та я забув. Парох Баворова коло Тернополя котрий мене хрестив, вписав це до метричальної книги не зараз, а

пізніше, перескочивши Новий рік" [3]. Залишається нез'ясованим чому В. Будзиновський точно не пам'ятає свою дату народження, яку, як він писав, йому розповіла його мати, однак можна зробити висновок, що цей короткий уривок його спогадів і призвів до невідповідності різних дат його народження у дослідників.

Проаналізувавши першоджерело, яким є метрична книга, про народження по с. Баворів, Заставне, Грабківці, Білоскірака (сучасний Тернопільський район) за 1866 – 1900 роки, приходимо до висновку, що 20 січня 1868 р. є достовірною датою народження В. Будзиновського [7, арк. 13].

Достеменно відомо, що В. Будзиновський народився у с. Баворів, що знаходиться за 20 кілометрів на південь від Тернополя у будинку під номером 1. Є відомості, що повитухою була Гелена Бутинська. Охрещений він був не одразу після народження, а 10 лютого 1868 р. Ймовірно через несприятливі погодні умови батьки не хотіли піддавати загрози здоров'я маленького В'ячеслава. Обряд хрещення проходив у греко-католицькій церкві с. Баворів [7, арк. 13]. Його здійснив отець Іван Білінський з Баворова. У метричному записі про народження, у графі "батьки" є відомості про те, що дідусем В'ячеслава був Євстахій Будзиновський [7, арк. 13], який був першим у роді священиком, навчався у Львівському університеті разом із М. Шашкевичем і М. Устияновичем [3].

Є відомості, що його батько В'ячеслава – Тит Євстахович Будзиновський відкрито позиціонував себе поляком. У побуті розмовляв польською і заперечував своє українське походження. На момент народження сина Тит Будзиновський учителював у с. Баворові (кінець 1860 – початок 1870-х рр.) і був відомий своїми винаходами у механіці, які першим з українців зареєстрував у патентній службі Австро-Угорщини [9, с. 193]. Батька В'ячеслава Будзиновського можна з упевненістю віднести до тогочасної інтелігенції (до кінця життя видав декілька популярних книжок) і як наслідок він подбав, щоб В'ячеслав здобув хорошу освіту.

Мати В. Будзиновського – Ядвіга Будзиновська (дівоче прізвище – Вайнард), дочка Йозефа Вайнарда і Климентини Едер [7, арк. 13]. На жаль, інших відомостей про матір досі не виявлено.

В. Будзиновський походив зі змішаної родини: за його словами: "тато моєї мами був німцем з Чехії і звався Вайнер, мама мами була чешкою і звалась Едер. Тато мого батька був українцем, а мати батька – полькою..." [5, с. 8].

Внаслідок постійних переїздів батька, В. Будзиновський з Баворова потрапляє до Львова, у якому розпочинає навчання спочатку в Львівській польській, а згодом в українській гімназії. Беручи до уваги пропольське середовище, у якому виховувався молодий В. Будзиновський, закономірним явищем стало його навчання саме у польській гімназії. Однак формування світогляду юнака відбувалося не лише у вузькому сімейному колі.

Починаючи з 70-х років XIX ст. на території Східної Галичини поширюються ідеї лібералізму, які згодом, під впливом творчості М. Драгоманова трансформуються у радикально-демократичні погляди, що мали значний вплив на формування особистості В. Будзиновського. Світоглядні зміни у В. Будзиновського відбулися під впливом знайомства з І. Франком, М. Драгомановим, М. Павликом та іншими передовими людьми того часу [10, с. 4].

І. Франко відносив В. Будзиновського до молодшого покоління письменників і громадських діячів "котрі виростили під впливом польського позитивізму та соціального демократизму" [11, с. 87]. Критик вважав, що представники молодшої української інтелігенції, до якої відносив і В. Будзиновського у своїй діяльності були близькими до імпресіонізму та неоромантизму [11, с. 87].

Польську гімназію він покидає в останніх класах через знайомство з І. Франком, М. Павликом, а згодом і М. Драгомановим. Про вплив творчості М. Драгоманова на формування світоглядних позицій В. Будзиновського йдеться у нарисі В. Будзиновського "Історія національної думки на тлі моїх споминів" [10, с. 4]. До української гімназії у Львові В. Будзиновський вступає у 1886 році, у якій існував таємний гурток патріотичної молоді, що друкував на гектографі газету, записи народних пісень, мав бібліотеку [10, с. 4].

У листі Б. Бачинського до В. Будзиновського, датованому 20 квітня 1887 р., є підтвердження заснування ним бібліотеки. Б. Бачинський позитивно оцінював прагнення молодого гімназиста, але його насамперед цікавило те, якою буде бібліотека, які саме книги у ній будуть і яку проблематику вона висвітлюватиме [12, арк. 86].

В. Будзиновський дає свою відповідь на те, що бібліотека систематично висвітлюватиме суспільно-політичні питання, які він вважав найважливішими, з метою формування з українського селянина свідомого громадянина [12, арк. 86]. Гурток ставив перед собою мету, за словами В. Будзиновського, "розбудити до самопізнання люд, показати йому його силу і кривди які йому чинять" [12, арк. 167]. У його планах було за рахунок членських внесків, зібраних створеними комітетами, видавати спеціальний календар, через який передбачалося поширювати свої ідеї [12, арк. 168–169].

В. Будзиновський звертався до Б. Бачинського, який тоді перебував у Стрию з проханням надати матеріальну допомогу у видавничій справі його гуртка [12, арк. 172–173]. Такі відомості дають нам підставу вважати, що ще з гімназійних років В. Будзиновський розпочинає активну просвітницьку роботу. Гурток видавав книги, але вони після проходження цензури, за словами самого В. Будзиновського, потрапляли "через руки прокуратури в поліційну піч" [12, арк. 153]. У листі до М. Драгоманова він писав про те, що гурток здобув значний вплив, його праця в основному скеровувалася на учнів середніх шкіл. Відсутність літератури, особливо українською мовою, спонукала молодих людей до самостійного видання та пошуку літератури. В. Будзиновський вважав, що їх гурток виник під впливом польських книг, яких теж було обмаль [12, арк. 154]. У листі він просив М. Драгоманова надіслати його книги для поповнення бібліотечного фонду товариства і подавав наступну адресу: школа Лісова у Львові, В'ячеславу Будзиновському [12, арк. 157]. На період свят чи канікул у навчальних закладах В. Будзиновський просив надсилати літературу на іншу адресу: В. Б. вул. Сніжна, м. Львів [12, арк. 158]. Ймовірно за цією адресою у Львові проживав юнак під час навчання.

В українській гімназії він навчався з Ю. Бачинським і К. Студинським, і активно залучався до громадської праці. 1886 року він розпочинає редагувати польський часопис просоціалістичної орієнтації "Праця", який видавав Й. Данилюк [10, с. 4]. Серед його однокласників і друзів були майбутні письменники Л. Лопатинський та О. Маковей, педагоги і диригенти І. Левицький й П. Нижанківський, композитор Є. Купчинський, піаніст і автор музичних творів Д. Леонтович, брат академіка-географа С. Рудницького, юрист А. Рудницький. До речі, про гімназійне товариство видав книжку-спогади "Історія однієї громади" О. Маковей [13, с. 2]

У Львові В. Будзиновський швидко долучився до бурхливого громадсько-політичного життя столиці краю, здобув авторитет серед українського студентства, увійшовши до його керівних органів. Упродовж 1887–1888 рр. відбулися значні зміни у житті та світогляді В. Будзиновського. 1887/1888 навчального року В. Будзиновський не відвідував гімназію, а самостійно готувався до випускних іспитів. Соціалістичні ідеї все більше захоплюють молодого юнака і він прагне їх поширювати серед молоді. В. Будзиновський спільно із своїм товаришем, студентом політехніки Станіславом Козловським, започатковує у 1888 р. молодіжний журнал "Товариш". Із запрошенням до співучасті у творенні часопису видавці звернулися до І. Франка і М. Павлика. До редакційної колегії також входили О. Маковей, М. Ганкевич, К. Трильовський та О. Терлецький, а технічним редактором став І. Франко. Попередньо було обумовлено, що статті у журналі можна друкувати лише за одноголосною згодою редколегії [2, с. 5]. На В. Будзиновського накладався обов'язок збору коштів на чергове видання [1, с. 3].

Перший номер "Товариша" вийшов 10 липня 1888 р. У ньому була надрукована перша україномовна стаття В. Будзиновського "Сільське робітниче питання" (рецензія на німецьку книжку) [4, с. 167]. Беручи до уваги те, що до редколегії входили відомі на той час діячі, то журнал мав досить непогані перспективи, але вже перший тираж став причиною різних поглядів та думок. І саме тому творча співпраця молодого колективу тривала недовго. В. Будзиновський звинуватив І. Франка у відході від колегіальності у виборі матеріалів. Це стосувалося критичної рецензії М. Драгоманова на брошуру О. Кониського "Етнографія слов'янства" та антисемітського вірша М. Старицького, які І. Франко опублікував, не отримавши згоди редколегії. Ці незгоди призвели до того, що В. Будзиновський разом із декількома товаришами вийшов із редакції і на цьому перший номер "Товариша" залишився єдиним [10, с. 4]. Однак необхідно підкреслити, що його поява була помітним явищем в історії суспільно-політичної думки в Україні. По-перше, "Товариш" символізував початок руху студентів на захист своїх політичних прав; по-друге, на арену політичної боротьби виходила нова генерація політиків [4, с. 167]. В. Будзиновський вперше на сторінках "Товариша" спробував свої сили як публіцист.

У 1888 р. В. Будзиновський вступає до Львівського університету на природниче відділення філософського факультету, але не залишається осторонь громадського життя і активно бере у ньому участь. За організацію студентського протесту у міській ратуші 8–9 березня 1889 р. проти нового закону про заборону соціалістичних організацій, його відраховано з університету 21 березня 1889 р. з декількома товаришами. План навчатися у Цюриху в Швейцарії не здійснився і в 1889 р. В. Будзиновський поступає у Віденський університет, у якому вивчає медицину. Тут він вступає в студентське товариство "Січ" і спільно з Іваном Гриневицьким веде гостру боротьбу з аполітичною молоддю та прихильниками інших політичних напрямків. Відень значною мірою сприяв еволюції політичних поглядів молодого політика, тому що саме там формувалися ідеї національно-визвольних рухів не лише українських патріотів. Він спілкувався з чеською молоддю, лідерами австрійських соціал-демократів, у програмі яких ще з 1889 року стояло питання про федеративний устрій національно-строкатої Австро-Угорської монархії [3, с. 4].

Отже, формуванню В. Будзиновського як особистості та його національно-патріотичних і політичних поглядів слугувало навчання з його своєрідною внутрішньою атмосферою і глибокими народними традиціями, а також знайомство з творчістю визначних українців, які жили і творили в той час. В цей період відбувалося становлення його суспільно-політичних поглядів, утвердження громадянської позиції, що остаточно сформувалася у 1890 р., коли В. Будзиновський стає одним із співзасновників Русько-української радикальної партії.

Список використаних джерел

1. Мельничук Б. Доля Вячеслава Будзиновського / Б. Мельничук // В. Будзиновський. Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 3 – 6.
2. Ханас В. Найрадикальніший серед руських радикалів / В. Ханас // Селянська доля. – 30 січня 1993. – С.5.
3. Весна Х. Співець козацької слави / Х. Весна // Вільне життя. – 11 квітня 1991.
4. Прокопів І. Вячеслав Будзиновський (30.I.1868–14.II.1935) – публіцист і письменник / І. Прокопів // Український календар. – 1968. – Варшава, 1968. – С.166–167.
5. Гаврилишин В. Будзиновський повертається... / В. Гаврилишин // Калейдоскоп. – 20 лютого 1993. – С. 8.
6. Кривецький І. З секретів польської політики у Галичині 60–70 рр. м. ст. / І. Кривецький // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 55. – С. 22.
7. Державний архів Тернопільської області, ф. 487, оп. 1, спр.280, арк. 269.
8. Чернопиский М. "Сеї чоловік на муки піде, а не зрадить..." / М. Чернопиский // Західна Україна. – № 22. – 23–29 травня 1993.
9. Тернопільський Енциклопедичний Словник [Передмова Геннадія Яворського]. – Тернопіль: ВАТ ТВПК "Збруч", 2004. – Т. 1. А – Й. – 696 с.
10. Ханас В. Перший голос за незалежність / В. Ханас // Подільське слово. – 30 січня 1993. – С. 4.
11. Франко І. Українсько-руська (малоруська література) / І. Франко // Зібрання творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 87.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 663, оп. 2, спр. 72. арк. 174.
13. Медведик П. І фольклор, і музика, і театр / П. Медведик // Русалка Дністрова. – № 18. – жовтень 1993.
14. Левицький К. Українські політики Галичини. – Тернопіль, 1996. – С.83-85.

Андрій Цаль

ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ВЯЧЕСЛАВА БУДЗИНОВСКОГО

В статье проанализировано становление мировоззрения Вячеслава Будзиновского. Определены основные факторы, которые влияли на формирование его общественных и политических взглядов.

Ключевые слова: мировоззрение, политические взгляды, В. Будзиновский, М. Драгоманов, И. Франко.

Andriy Tsal

THE FORMATION OF POLITICAL VIEWS OF VYACHESLAV BUDZYNOVSKY

The article analyzes the worldview of Vyacheslav Budzynovsky. Determined the main factors that influenced on formation of his social and political views.

Key words: philosophy, political views, V. Budzynovsky, M. Drahomanov, I. Franko.

УДК 94(477)

Мар'яна Полич

УЧАСТЬ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО У ГРОМАДСЬКОМУ І ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано громадсько-політичну діяльність відомого політика, юриста, дипломата Лонгіна Цегельського на тлі суспільних процесів у Східній Галичині. Охарактеризовано його місце у національному русі в кінці ХІХ – 20-х рр. ХХ ст., висвітлено державотворчу діяльність в Українській Національній Раді та уряді ЗУНР.

Ключові слова: Лонгін Цегельський, громадське життя, політичне життя, Східна Галичина, національний рух.

Здобуття Україною незалежності і розвиток національної історичної науки дали можливість звернутися до вивчення громадської та політичної діяльності осіб, котрі були організаторами і безпосередніми учасниками боротьби за національну державу. Питання персоніфікації історії, дослідження життєвого шляху, діяльності та творчої спадщини визначних національних діячів є одним із важливих завдань сучасної історичної науки. Увагу науковців привертають передусім імена тих осіб, діяльність яких у радянський період фальшувалася або ж вилучалася з наукового обігу.

До цієї когорти діячів належить ім'я та творча спадщина Лонгина Цегельського. На жаль, в історичній науці відсутні спеціальні дослідження з цієї тематики, а існуючі не висвітлюють у повному обсязі його життя та діяльність. Тому виникла потреба провести об'єктивне та науково виважене дослідження громадської та політичної діяльності Лонгина Цегельського у Східній Галичині, показати доцільність використання його прикладу на сучасному етапі національно-державної розбудови незалежної України.

Виходячи з наукового, теоретичного та практичного значення проблеми, враховуючи недостатній рівень її наукової розробки, спираючись на історіографічний доробок попередників, а також на виявлені джерельні матеріали, ми поставили за мету дослідити участь Лонгина Цегельського у громадському і політичному житті Східної Галичини кінця XIX – 20-х рр. XX ст.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань: формування та еволюцію суспільно-політичних поглядів Л. Цегельського на тлі соціально-економічного та політичного розвитку краю у кінці XIX – на початку XX ст.; місце і роль Л. Цегельського у суспільно-політичному житті регіону, його взаємини з тодішніми політичними діячами та організаціями; участь Л. Цегельського в соціальному та національному русі окресленого періоду, у державотворчих процесах 1917–1921 рр.

Постать Лонгина Цегельського, без сумніву, належить до найвизначніших українських діячів кінця XIX – початку XX ст. Його дипломатична та громадсько-політична діяльність припала на час піднесення національного руху початку XX ст., Першої світової війни й Української революції 1917–1921 рр. Він завжди знаходився в епіцентрі українського громадського й політичного життя, виступав як активний учасник подій, нерідко особисто впливав на їхній перебіг.

Ґрунтовних публікацій, присвячених дослідженню політичних поглядів та ідеалів Л. Цегельського, немає. Винятком є праця С. Кордуби, який у передмові до першого видання книги Л. Цегельського "Від легенд до правди" подає об'єктивну характеристику ролі вченого у політичному житті Східної Галичини першої чверті XX ст. [1]. Позитивні оцінки діяльності Л. Цегельського як політика та журналіста подано у наукових дослідженнях І. Лисяка-Рудницького [2], Н. Полонської-Василенко [3], С. Ріпецького [4], В. Вериги [5] та інших дослідників української діаспори.

За роки незалежності світ побачили видання українських вчених, у яких висвітлено загальну генезу української політичної думки. Втім, у більшості наукових публікацій Л. Цегельського згадують, переважно, поряд з іншими тогочасними діячами лише в контексті його участі в національно-визвольних змаганнях. До сьогодні немає праць українських вчених, присвячених висвітленню суспільно-політичних поглядів Л. Цегельського, дослідженню його науково-теоретичної спадщини.

Лонгин Михайлович Цегельський народився 29 серпня 1875 р. в містечку Камінка-Струмилова (тепер Кам'янка-Бузька на Львівщині). Був нащадком давніх священицьких родів Цегельських і Дзеровичів, відомих своїм патріотизмом і жертовністю для українського народу й Української Церкви.

Початкову освіту він здобув у Камінці. Потім навчався в Першій державній академічній гімназії у м. Львові, після закінчення якої вступив на юридичний факультет Львівського університету. У 1898 році його скерували до Відня на правничо-адміністративну практику при Міністерстві закордонних справ, звідки незабаром делегували на рік до австрійського посольства у Стокгольмі. Після повернення до Львова Л. Цегельський здобуває докторський ступінь із міжнародного права, що стало йому у пригоді під час дипломатичної роботи в ЗУНР [6, с. 1031–1032].

Становлення Л. Цегельського як громадсько-політичного діяча відбувалось у складних і суперечливих умовах перебування Східної Галичини у складі Австро-Угорщини, і, зокрема, колонізаційної політики польської крайової влади.

Ще в студентські роки організаторські здібності, ґрунтовні знання та патріотичні почуття ввели Л. Цегельського в середовище найбільш активних молодих діячів, і він завжди намагався брати активну участь в різних акціях. Так, 1896 р. у складі австрійської делегації побував на студентському конгресі в Англії. Задля поширення національних ідей Л. Цегельський включився в процес творення студентських товариств. Він був членом нелегального проводу організації "Молода Україна". Значною мірою саме він посприяв злуці "Ватри" та "Академічного братства" у єдине студентське товариство, що отримало назву "Академічна громада" та відіграло значну роль у житті українських студентів.

У 1899 р. Л. Цегельський виступив організатором з'їзду українських студентів у Львові, на якому виступив з доповіддю політичного змісту. Свою промову він розпочав словами: "Русько-Український народі!" [7, с. 42]. Таким зверненням він завжди розпочинав свої промови перед галицькою громадськістю. На підставі його доповіді схвалено дві найважливіші постанови: вимогу до австрійського уряду про заснування українського університету у Львові і документ про змагання до

створення Української суверенної соборної держави. На студентському віці у Львові 14 липня 1900 р. Л. Цегельський виступив з доповіддю, у якій основною метою українців проголосив незалежність українського народу і закликав до соборного єднання галицьких і російських українців [8, с. 55]. Це був один із перших привселюдних закликів, скерованих на популяризацію ідеї української державності, на здобуття політичної і духовної незалежності. У цьому важлива заслуга Л. Цегельського.

Молодий політик Л. Цегельський став одним з основних організаторів селянських страйків 1902 р. проти польських землевласників у Східній Галичині; активним учасником боротьби за ухвалення нового виборчого закону на основі загального, безпосереднього, рівного й таємного виборчого права, замість застарілої куріальної системи. Ключовою проблемою виборчого закону для галицьких політиків був кількісний розподіл мандатів між поляками й українцями в парламенті. Обговорення проекту виборчої реформи супроводжувалося у Східній Галичині виступами з боку українців. Основними формами боротьби стали масовий легальний вічевий рух, виступи і заяви українських депутатів у парламенті та сеймі, публікації у пресі.

Л. Цегельський був блискучим оратором, розповсюджувачем підпільної літератури. Як редактор і один з найкращих українських публіцистів свого часу працював у різні роки в провідних українських часописах: "Молода Україна", "Свобода", "Діло", "Літературно-Науковий вісник". Був членом НТШ у Львові.

Важливою складовою життя Л. Цегельського була боротьба за український університет у Львові та за українську народну школу загалом. Він був серед тих громадсько-політичних діячів, які гуртували молодь у сокільсько-січових спортивно-мілітарних формуваннях [9, с. 309–312].

В особі Л. Цегельського успішно поєднувався талант юриста, письменника, публіциста і дипломата, який проводив активну парламентську діяльність. Він стає членом Української національно-демократичної партії (УНДП) й досить швидко просувається на вищі щаблі партійної ієрархії. Про його політичний авторитет та впливовість свідчить те, що він у 1908 р. стає депутатом до австрійського парламенту та залишається ним до розпаду Австро-Угорської імперії. З 1911 р. обіймає посаду секретаря австрійського парламенту. Окрім того, він був членом комісії з закордонних справ, тому нерідко виїжджав за дорученням в інші країни з дипломатичними місіями. Доречно згадати, що у 1914 році спільно із С. Бараном у складі австро-угорської дипломатичної місії побував на Балканському півострові (зокрема в Софії), а також у Стамбулі, Бухаресті. Також брав участь у дипломатичних поїздках у Берлін і Стокгольм [7, с. 43].

Будучи депутатом австрійського парламенту й одночасно Галицького сейму, Л. Цегельський zorganizовував Всеслов'янський з'їзд депутатів у 1913 році. Ініціаторами заходу були чеські політики, з якими Л. Цегельський мав добрі стосунки. На з'їзді йшлося про реформу устрою Австро-Угорської імперії, про надання більших прав слов'янським народам [10].

Л. Цегельський був активним учасником підготовки проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 1 листопада 1918 р. увійшло в історію як визначна дата для населення західноукраїнських земель. Розпочався, за словами Л. Цегельського, новий, бажаний і водночас несподіваний етап у житті Східної Галичини та тієї порівняно незначної групи політичних діячів, які безпосередньо готували захоплення влади у Львові й на усіх землях цього невеликого краю із п'ятимільйонним населенням. Як свідчить Л. Цегельський, за десятки років політичної боротьби, страйків, заворушень, виборів і демонстрацій він був твердо переконаний в успішному проголошенні та утвердженні Української державності: "Віра і довіра освідомлених мас до нашої організації, до її лідерів були великі. Мені був добре відомий запал, патріотизм, готовність до посвяти наших старшин, розісланих по краю на місця чи розкинутих по казармах і залагах, у містах. У тому я був певен, що цієї ночі – приснопам'ятної ночі – край буде наш" [11, с. 45–46].

Події 1 листопада 1918 р. в науковій літературі та мемуаристиці часто характеризуються термінами "першолистопадовий зрив" або першолистопадовий переворот. Стосовно цих подій Л. Цегельський вживав поняття "зрив" для окреслення бойових дій польських повстанців, а 1 листопада називав "першолистопадним переворотом", "чином".

На думку українських істориків, терміни "зрив" чи "переворот" щодо висвітлення подій, які розглядаємо, є невдалими. Справді, ні у Львові, ні в інших містах Східної Галичини жодного перевороту не відбулося, підкреслював львівський історик Я. Дашкевич: "Галичина входила на правах королівства (тому у Львові була резиденція намісника австрійського цесаря) до складу Австро-Угорської монархії. Монархія прогнала війну з Антантою і вже у жовтні 1918 р. перебувала у стадії політичного колапсу, а частково й хаосу" [12, с. 357].

У Львові за ініціативи Української парламентарної репрезентації 18–19 жовтня 1918 р. відбулося зібрання Української Конституанти, в роботі якої взяли участь депутати до австро-угорського парламенту, Галицького та Буковинського сеймів, декілька єпископів й по три делегати

від політичних партій. Із Закарпаття отримали письмове повідомлення про солідарність з роботою та рішеннями Конституанти.

Автором декларації та маніфесту, ухвалених Конституантою, був Л. Цегельський. Проголошення української державності 19 жовтня 1918 р., за його словами, стало першим українським державно-правовим актом у Галичині, а 1 листопада 1918 р. – лише втіленням цього акту в життя. У дні підготовки до проголошення української державності у Східній Галичині особливо виразно проявилися організаторські здібності й політична зрілість Л. Цегельського, про що свідчать тогочасні записи у щоденнику його дружини Ольги [13, с. 371–374].

Напередодні і в перший день після проголошення ЗУНР у Східній Галичині почалося формування нового уряду – державного секретаріату. Головою (президентом) першого урядового кабінету обрано К. Левицького, державним секретарем внутрішніх справ – Л. Цегельського, фінансових справ – К. Левицького (тимчасово), зовнішніх справ – В. Панейка, військових справ – Д. Вітовського, юстиції – С. Голубовича, земельних справ – С. Барана, торгівлі і промислу – Я. Литвиновича, шляхів – І. Мирона, пошти і телеграфу – О. Пісецького, освіти – С. Смаль-Стоцького, праці та суспільної опіки – А. Чернецького, суспільного здоров'я – І. Куровця, віросповідання – О. Барвінського, публічних робіт – І. Макуха. Більшість членів кабінету – члени національно-демократичної партії, інші представляли радикальну, соціал-демократичну, християнсько-суспільну партії, а троє були безпартійними. 10 листопада 1918 р. члени нового уряду склали присягу [14, с. 63].

Державний секретар внутрішніх справ, яким став Л. Цегельський, і відповідно секретаріат мали широкі повноваження. У його обов'язки, окрім охорони громадського порядку, входила організація адміністративного апарату у Львові та на місцях. Помічником і заступником держсекретаря, за поданням Л. Цегельського, УНРада затвердила Р. Перфецького, адвоката й депутата сейму. Йому було доручено забезпечувати внутрішню роботу секретаріату. Сам же Л. Цегельський здійснював організацію місцевих адміністрацій. Насамперед були обрані або призначені комісари замість колишніх старост у повітах, розпочалося також формування народної міліції, продовольчих відділів, проводився запис добровольців до українського війська [15, с. 155–157].

Паралельно Л. Цегельський здійснював роботу із вдосконалення діяльності державного апарату влади. По-перше, 15 листопада 1918 р. за поданням Секретаріату внутрішніх справ, ухвалено закон "Про доповнення складу Української Національної Ради відпоручниками повітових і міських організацій" [14, с. 63]. Він встановлював квоту, згідно з якою належало дообрати 70 депутатів. По-друге, 16 листопада УНРада схвалила один з найважливіших актів – "Закон про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки" [15, с. 71], який, на думку багатьох дослідників, мав конституційне значення. Згідно з цим законом, на території ЗУНР залишалося функціонувати австрійське законодавство, за умови, що воно не суперечило інтересам Української держави. Усі адміністративні органи на території ЗУНР підпорядковувалися Державному Секретаріату. Передбачалися й інші заходи, що стосувалися роботи державного апарату, місцевого самоврядування, судів, пошти, телеграфу, залізниці тощо.

У цьому контексті значне зацікавлення викликає особиста позиція Л. Цегельського у підходах до багатьох аспектів державного будівництва. Дослідження діяльності Л. Цегельського підтверджує те, що він дотримувався у роботі поміркованих поглядів, керувався правом і сповідував толерантність у ставленні навіть до ворогів. Безумовно, це не завжди подобалося радикально налаштованим діячам. Судячи зі спогадів Л. Цегельського, він неодноразово конфліктував з М. Лозинським, Д. Вітовським та деякими іншими своїми колегами при розв'язанні низку проблем [11, с. 42–43].

Слід зауважити, що діяльність Л. Цегельського у цей час не обумовлювалася лише участю в організації проголошення та здобуття влади на західноукраїнських землях чи роботою на посаді Державного секретаря ЗУНР з його широким спектром функцій та обов'язків. Л. Цегельському судилося закласти основи української дипломатії, бути співтворцем Акту Злуки, працювати у відомствах іноземних справ ЗУНР та УНР, а згодом – реалізувати низку міжнародних акцій молодій державі, виконувати дипломатичну місію уряду ЗУНР у США.

Опинившись у скрутній ситуації після втрати м. Львова, Українська Національна Рада та Державний Секретаріат, які перебували на той час у Тернополі, вирішили негайно вислати місію на Велику Україну для налагодження тісних контактів та отримання негайної фінансової й військової допомоги. Йшлося, насамперед, про штабних офіцерів, гармати, боеприпаси тощо. Очолити місію доручили Л. Цегельському, оскільки він мав досвід виконання дипломатичних доручень, добрі стосунки як із гетьманом й членами гетьманської влади, так і з представниками Директорії Української Народної Республіки (УНР) – з В. Винниченком і С. Петлюрою. Як зазначав Л. Цегельський у спогадах, для цього він був "достатньо дипломатичний і здатний до швидких рішень, а також доброї стилізації угод" [14, с. 115].

Ця нелегка поїздка ще раз переконала звичних до порядку галичан у тому, якою страшною і руйнівною є "анархічна стихія революційного трудового народу", завершилася зустріччю із керівництвом Директорії УНР, що якраз розпочала повстання проти Гетьманату.

І хоча Л. Цегельський з підозрою та недовірою поставився до Директорії, яка, на його думку, не була легітимною, адже "становила собою об'єднання тільки соціалістів, метою якого було повалення гетьмана та створення соціалістичної республіки", вести переговори довелося саме з цією владою. Більшість правих політиків Галичини, а серед них і Л. Цегельського, аж ніяк не влаштовувала соціалістична орієнтація частини провідників УНР і навіть їх готовність прийняти радянську платформу, правда, як вони говорили, не московську, а українську. Вихованих у легітимному дусі галичан лякала анархія, руйнівний революційний деспотизм й отаманщина – жахіття, які переконливо описав Л. Цегельський у своїх мемуарах [11, с. 336].

Після бурхливих переговорів представники Директорії УНР в особі В. Винниченка, О. Андрієвського та інших погодилися з пропозицією галицької делегації розпочати підготовку до злуки обох українських держав та надати допомогу галицьким військам під Львовом. При цьому Л. Цегельський наполягав на галицькій автономії.

1 грудня 1918 р. підписана підготовлена Л. Цегельським і прийнята майже без застережень попередня угода, відома як Фастівська [16, с. 67]. Незважаючи на складнощі суспільно-політичного розвитку, листок зі шкільного зошита, на якому Л. Цегельським були виписані основні положення "Злуки" українських земель збереглися до нашого часу у Центральному державному історичному архіву в м. Львові у фонді "Осип Назарук" [17, арк. 209].

Досить вагоме значення мала активна участь Л. Цегельського у проголошенні Акта Злуки. Він у складі репрезентативної делегації з 65-ти осіб і відповідної охорони спеціальним поїздом вирушив з Тернополя до Києва. Делегацію очолив перший віце-президент УНРади Ю. Бачинський, а до її складу, окрім Л. Цегельського, входили такі відомі політичні діячі того часу, як Д. Вітовський, С. Вітик, Р. Перфецький, В. Стефанік, І. Мирон, О. Бурачинський. 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані в Києві в урочистій обстановці було офіційно проголошено Акт Злуки. Під час церемонії Лонгин Цегельський виступив першим, зачитав текст ухвали УНРади від 3 січня 1919 р. і передав його голові Директорії УНР В. Винниченкові [18, арк. 2].

У проголошенні Акту Злуки з ініціативи провідних галицьких і наддніпрянських політиків чи не найвагомішою, якщо йдеться про політичну акцію, була роль Л. Цегельського. Це був найпомітніший аспект його державницьких, у тому числі й дипломатичних зусиль.

Після проголошення Злуки українських земель Л. Цегельський став одночасно заступником міністра закордонних справ УНР у Києві, або "товаришем міністра закордонних справ", міністром був Володимир Чехівський. Призначення на цю посаду було хіба теоретичним, бо якогось фактичного об'єднання урядів УНР і ЗУНР так і не відбулося. Та й невдовзі Київ захопили більшовики. Згідно з його власними свідченнями, цю посаду він формально обіймав упродовж 23 січня – 3 лютого 1919 р., коли Директорія змушена була покинути Київ [11, с. 251].

У цей час Л. Цегельському випала ще одна нелегка місія – евакуація галицької делегації з обложеного Києва. Крім того, на нього, як заступника міністра, поклали обов'язки закриття Міністерства закордонних справ. Та найважчим було відчуття втрати Української державності. "Падіння Директорії, – пізніше напише Л. Цегельський у спогадах, – було початком кінця Української держави. Вся героїчна боротьба опісля, всі зусилля Січових стрільців, Петлюри, Галицької армії. Армії УНР і т. д. від весни 1919 р. аж до боїв під Замостям у час наступу Будьоного і Тухачевського на Львів-Варшаву (1920 р.) – це лиш безуспішні намагання повернути втрачене у результаті історичного промаху т. зв. української демократії з листопада 1918 р." [11, с. 279].

Л. Цегельському вдалося без втрат вивезти з Києва і доставити у Східну Галичину делегацію галичан разом із охороною, а також ті українські родини, які не захотіли залишатися в окупованій столиці. Це було останнім офіційним дорученням уряду Директорії УНР [19, с. 140–141].

Завдяки своїм знанням іноземних мов і досвіду дипломатичної діяльності Л. Цегельський очолював переговори з усіма закордонними представниками. Однією з найважливіших була місія від Паризької конференції, керована французьким генералом – Юзефом Бартелемі. Але ці перемовини не увінчались успіхом, оскільки Національна Рада не погодилася на умови перемир'я, запропоновані генералом Ю. Бартелемі. Л. Цегельський, який вважав за потрібне прийняти умови, які б забезпечили суверенітет хоч якоїсь території та дали б визнання держав Антанти, виступив із різкою критикою уряду ЗУНР і 13 лютого 1919 р. подав у відставку.

У липні 1919 року Л. Цегельський за дорученням керівника уряду ЗУНР Євгена Петрушевича виїжджає з дипломатичною місією до США. Упродовж 1920–1921 рр. він представляв уряд ЗУНР у Вашингтоні. У 1923 році, у зв'язку з ухвалою Ради Амбасадорів про приєднання Східної Галичини до Польщі, дипломатична місія Л. Цегельського закінчилася. Однак, на батьківщину, він так і не

повернувся. Л. Цегельський бачив своє життя лише в суверенній Українській державі, а повертатися було нікуди. Відтак видатний український політик і дипломат залишився в Америці [7, с. 44].

Отже, Л. Цегельський перебував у епіцентрі подій, що спричинилися до формування національної ідеї в добу визвольної боротьби українського народу. Громадська і політична діяльність відомого українського політика, юриста і дипломата посідала належне місце у тогочасних суспільно-політичних і національно-визвольних змаганнях.

Список використаних джерел

1. Кордуба С. Передмова до першого видання Л. Цегельського "Від легенд до правди" / Кордуба С. – Нью-Йорк: Булава, 1950. – С. 3–12.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. / Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – 606 с.
4. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин / Степан Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 113 с.
5. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. Т. 1. / Василь Верига. – Жовква: Місіонер, 1998. – 524 с.; Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. Т. 1. / Василь Верига. – Жовква: Місіонер, 1998. – 502 с.
6. Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
7. Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії / М.Здоровега // Всеукраїнський науковий журнал "Мандрівець". – 2009. – № 2. – С. 42–44.
8. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
9. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – 350 с.
10. Купчик В. Лонгин Цегельський – речник Української Держави / В. Купчик // Шлях Перемоги. – 2-8 серпня 2001 р.; Купчик В. Лонгин Цегельський – речник Української держави [Електронний ресурс] / Володимир Купчик. – Режим доступу по статті: http://postup.brama.com/010828/130_8_1.html.
11. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопадом 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с.
12. Дашкевич Я. Західно-Українська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід / Я. Дашкевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 355–359.
13. Цегельський Ю.-М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову / Юрій-Михайло Цегельський. – Ellicott City: Смолоскип, 1992. – 787 с.
14. Макарчук С. Українська Республіка Галичан: нариси про ЗУНР / Степан Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
15. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. / Тищик Б. Й. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
16. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Лозинський М. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.
17. Центральний державний історичний архів, м. Львів, ф. 359, оп. 1, спр. 7, арк. 209.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1065, оп. 1, спр. 178, арк. 2.
19. Здоровега М. В. Суспільно-політичні погляди Лонгина Цегельського: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / М.В. Здоровега. – Львів, 2010. – 192 арк.

Марьяна Полич

УЧАСТИЕ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСКОГО В ОБЩЕСТВЕННОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ КОНЦА XIX – 20-Х ГГ. XX СТ.

В статье проанализировано общественно-политическую деятельность известного политика, юриста, дипломата Лонгина Цегельского на фоне общественных процессов в Восточной Галиции. Охарактеризованы его место в национальном движении в конце XIX – 20-х гг. XX в., освещено государственную деятельность в Украинской Национальной Раде и правительстве ЗУНР.

Ключевые слова: Лонгин Цегельский, общественная жизнь, политическая жизнь, Восточная Галиция, национальное движение.

Maryana Polych

TAKING PART INTO PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITY OF EASTERN GALICIA AT THE END OF XIX CENTURY – TO THE BEGINNING OF 20'S XX CENTURY BY LONGIN CEGEL'SKIY

In this article is showed public and political activity by Longin Cegel'skiy who is known as politician, lawyer and diplomat, on a background of public processes in Western Ukraine. It is described his place in national motion of Galicia at the beginning of the XX century, reflected his state creative activity in Ukrainian National Government and Government of ZUNR.

Key words: Longin Cegel'skiy, public life, political life, Eastern Galicia, a national movement.

УДК 94(477)

Мар'яна Чорна

КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАННИ БЛАЖКЕВИЧ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1905–1939 РР.)

У статті досліджено кооперативну діяльність Івонни Блажкевич у Східній Галичині у кінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст., проаналізовано її економічну працю, розкрито роль та значення у розвитку українського кооперативного руху.

Ключові слова: Івонна Блажкевич, Східна Галичина, кооперація, громадсько-економічна діяльність, кооперативна ідеологія.

У здійсненні сучасних економічних реформ цінним є досвід просвітньої та економічної діяльності на засадах самоорганізації та самозахисту у Східній Галичині на зламі ХІХ–ХХ ст. У цьому зв'язку масово поширюється кооперація як форма організації економічної діяльності осіб і організацій, для спільного досягнення загальних цілей або задоволення потреб.

Певною мірою у кооперації український народ вбачав форму економічного, культурного і духовного збереження та утвердження себе як національної спільноти. Розгляд функціонування кооперації в досліджуваній період актуалізує її роль в економіці країни та демократизації народного господарства крізь призму персоніфікованих досліджень, скерованих на визначення ролі певної особи у окремий проміжок часу, її впливу на перебіг процесів у ньому тощо. У цьому контексті одним із ключових аспектів виступає дослідження кооперативної діяльності Івонни Блажкевич, яка відіграла важливу роль у популяризації кооперативної ідеї у Східній Галичині у досліджуваній період.

І. Блажкевич – уродженка Тернопільщини, засновник і перший голова кооперативної комісії при товаристві "Союз українок" у Львові, голова наглядової ради районної молочної та головний директор "Райфайзенки" у Денисові, довголітній член ради "Ревізійного союзу кооператив у Львові", член наглядової ради та директор Подільського союзу кооператив у Тернополі [34, с. 2].

Актуальність теми цього дослідження полягає у тому, що наукове осмислення досвіду кооперативної діяльності І. Блажкевич – надзвичайно важливе і нагальне завдання сучасної української історіографії.

Об'єкт наукового дослідження – суспільно-політичні, національно-культурні процеси, що відбувались у кінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – кооперативна діяльність Івонни Блажкевич у Східній Галичині.

Мета статті – дослідити кооперативну діяльність Івонни Блажкевич.

Необхідність аналізу кооперативної діяльності І. Блажкевич спонукає до аналізу історіографії досліджуваної проблеми. При вивченні суспільно-політичних, національно-культурних процесів у Східній Галичині в кінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. доволі повно висвітлювалась діяльність української кооперації, але детальний розгляд кооперативної діяльності власне І. Блажкевич залишався поза межею історичних розвідок.

До теоретичного обґрунтування засад кооперативної ідеології та практичної діяльності кооперації у Східній Галичині вдавались І. Витанович [9], С. Гелей [11–12], К. Коберський [19], подаючи загальні описи історії кооперації та українських східногалицьких кредитних товариств і спілок.

Особливу увагу привертають дані, відображені у автобіографії І. Блажкевич, що зберігаються у Державному архіві Тернопільської області [14–15], а також документи Тернопільського обласного краєзнавчого музею, зокрема пропам'ятна книга Подільського союзу кооператив (ПСК) [29].

Найбільш значні та вартісні за змістом матеріали зберігаються у музеї-садибі села Денисова Козівського району Тернопільської області. З особистого архіву громадської діячки виділяємо програмні документи щодо ведення кооперативної діяльності, листи, подяки, запрошення, конспекти доповідей на вічах, протоколи зборів, нарад. На особливу увагу заслуговують спогади І. Блажкевич щодо громадської діяльності (1905–1939), у яких подається інформація про кооперативну діяльність у Денисові, кооперативний курс в Чернівцях тощо [30].

Важливі аспекти містять дописи, статті, оповідання І. Блажкевич, які, незважаючи на популярний характер і розрахунок на масового читача, мають певну інформаційну цінність [14]. Зокрема, серед публікацій "Жіночої долі" заслуговують уваги кореспонденції "В справі кооперативних секцій" [2, с. 2], "Праця жінки в сільськогосподарській кооперації" [26, с. 10], "Набуваймо кооперативних знань", "Німецькі й наші жінки в кооперативній роботі" та інші.

Отже, беручи до уваги недостатню наукову розробку досліджуваної проблеми, відчутною є потреба об'єктивного і науково виваженого дослідження кооперативної діяльності І. Блажкевич, значення її діяльності у суспільно-економічному та культурно-просвітньому житті у Східній Галичині кінця XIX – 30-х рр. XX ст., що свідчить і про наукову новизну публікації.

Перш ніж перейти безпосередньо до висвітлення та аналізу кооперативної діяльності І. Блажкевич, вважаємо за доцільне у цьому контексті дослідити її становлення як особистості і громадського діяча.

Ідеї кооперації І. Блажкевич успадкувала від батька Омеляна Бородієвича. Аргументуємо це твердження її записами від 6 грудня 1915 р. в щоденнику "Жінка на бойовій лінії", у якому наголошується на тому, що кооперація була втіленням мрії усього його життя, немов частинка їх власного я, в яку вложив не лише працю, а й душу [30, с. 124]. Відтак, у своїй автобіографії вона додає, що під впливом батька вирішила, що "з основ кооперації кращу долю розведем, краще завтра цілій нації, гаразд-щастя принесем" [15, арк. 10]. Ці ідеї, без сумніву, мали вплив на формування діяльного і практичного характеру дочки.

І. Блажкевич дотримувалась тієї думки, що у добу найвищого розвитку капіталізму обійтися без кооперації неможливо так, як наприклад поїхати до Львова чи Києва не по залізниці, а на волах [27, с.1]. У кооперації вона вбачала "початок перебудови теперішнього суспільного устрою, в якому повно визиску, фальшу й ошуканства на новий кращий устрій, де пануватиме правда і справедливість" [18, с. 19]. Для українського селянина кооперативи мали стати посередником між ним і споживачем, захистом від визиску спекулянта, кооперативні крамниці мали стати гарантом справжньої міри, ваги і ціни товару.

Першими кроками у налагодженні кооперативної роботи серед населення Іванна Омелянівна визначила заходи щодо створення повітових кооперацій, адже союз кооператорів – це "кремезний дуб, який глибоко запусить коріння в рідну землю і ставитиме опір тим страшним бурям, які зі всіх сторін пруть на наше село" [18, с. 20]. У цьому ракурсі, з метою піднесення економічного добробуту селян з 1905 року під проводом Івана Петрушевича веде активну підготовку для створення першої української кооперації на Поділлі. Відтак 24 квітня 1906 р. у селі Денисові відкрито кооперативу "Спілкова торгівля", у якій І. Блажкевич у 1911 році працювала на посаді заступника бібліотекаря [15, арк. 11].

Громадська діячка веде активну агітаційно-пропагандистську роботу серед населення з метою організації та вступу в кооперативи – 1–2 лютого 1909 р. бере участь у Першому українському освітньо-економічному конгресі у Львові [8, с. 466–473]. Виступає з доповіддю про годівлю кролів у секції рільничо-господарських справ [22, с. 79].

У 1911 році, одружившись з Іваном Блажкевич, директором школи в Суботіві Войнилівського району Станиславівської області (тепер Галицький район Івано-Франківської області), Іванна Омелянівна розпочинає підготовчу роботу із заснування місцевої кооперативи та молочарні, готує проект статуту для шкільної кооперативи, скеровує його до окружного шкільного інспекторату в Станиславові та відповіді не отримує. Тим не менше, шкільну кооперативу в Суботіві відкрито у 1921 році [15, арк. 13].

Весною 1914 року І. Блажкевич з чоловіком переїжджають до села Залуква під Галичем. Її чоловіка мобілізують до австро-угорської армії, а Іванна Омелянівна, незважаючи на складність тогочасних суспільно-політичних умов, зосереджує працю на порятунку від голодної смерті дітей-сиріт, вдів, військовополонених, хворих. Восени 1915 року засновує і очолює місцеву кооперативу "Власна поміч". У 1917 році відновлює повітову кооперативу "Поміч" у Галичі, і приєднує до неї 1208 членів з 24160 коронами капіталу. У 1918 році при місцевому осередку товариства "Сільський господар", будучи секретарем філії, з 1917 року, організовує комітет допомоги для виселенців, що повернулися з чужини до зруйнованих рідних осель та воєнним біженцям [15, арк. 11].

На початку 1920-х рр. І. Блажкевич стала членом "Союзу українок", наприкінці 1932 року очолила кооперативну секцію при його Головній управі, завдання якої полягало в об'єднанні жінок-українок задля "плекання між ними кооперативного духа" [25, с. 6], розвитку жіночого промислу та поліпшення "техніки жіночого господарства" [2, с. 2].

У контексті дослідження з метою неупередженого аналізу кооперативної діяльності Іванни Блажкевич необхідно звернутися до суспільно-політичних подій, що охопили Східну Галичину у 1920–1930 рр.

На перших порах польська влада сприймала створення кооперативів як доконаний факт, сподіваючись, що за важких економічних умов українська кооперація приречена на "самозанепад". Утім, практично в усіх містах і селах українське населення активно створювало кооперативи. Цей процес польські чиновники розглядали як засіб унезалеження українства. Львівський воєвода у 1920-х рр. у своєму донесенні зазначав, що "в усіх повітах йде активна діяльність щодо відродження

українських освітніх і господарських організацій, зокрема, "Просвіти", "Сільського господаря", кооперативів, "Пласту", які лекціями і концертами підбурюють народ" [35, арк. 7]. Становище ускладнювалось й тим, що 1 червня 1920 р. польський уряд змусив населення Східної Галичини змінити свої депозити з австрійських корон на польські марки. Обмінний курс складав 100 австрійських корон на 70 польських марок. Зазначимо, що офіційний курс австрійської корони був у цей час набагато вищим, ніж курс польської марки. Внаслідок чого українське населення втратило приблизно 2 млн австрійських корон, значна частина цієї суми вилучалася з кооперативів [13, арк. 4].

За цих складних політичних і соціально-економічних обставин виникла нагальна потреба серед населення масового відновлення кооперативної організації. 29 жовтня 1920 р. сейм прийняв загальний кооперативний закон, у якому були сформульовані основні засади кооперації, зокрема, право на вільне і відкрите членство, на отримання відсотків від вкладених капіталів тощо. Закон передбачав створення при міністерстві фінансів державної кооперативної ради, що керувала б ревізійними кооперативними союзами. Згідно з основними положеннями кооперативом вважалось об'єднання необмеженої кількості осіб з початковим капіталом, метою якого було піднесення життєвого та культурного рівня його членів шляхом організації спільного господарювання. Передбачалося три види відповідальності членів за зобов'язання кооперативу: за сумою пайових внесків; за частиною паю (обмежена відповідальність); за зобов'язанням кооперативу усім своїм майном (необмежена відповідальність) [20, с. 5].

Зважаючи на ці обставини, І. Блажкевич долучається до утвердження теоретичної та практичної кооперативної ідеології. В основу якої була покладена теза про об'єднання кооперативного руху в одне ціле з національно-визвольною боротьбою українського народу заради здобуття державної незалежності, відстоюючи за кооперацією право господарської самодіяльності. У загальному побутувала думка про те, що кооперація мала здатність органічно увійти в життя українців, оскільки їм здавна притаманні риси колективізму й взаємодопомоги, завдяки схильності до життя і праці в громаді [12, с. 215].

Рухаючись в напрямку зазначених аспектів, Іванна Омелянівна у 1920 році з двома малолітніми дітьми переїжджає до сестри, Меланії Грушкевич у Станиславів (тепер – Івано-Франківськ), де працює в школі ім. М. Шашкевича і організовує шкільну кооперативу для постачання приладдя учням, самочинно запроваджує навчання кооперації в школі [14, арк. 1].

Після повернення її чоловіка, І. Блажкевича з семирічного полону з Туркестану у 1921 році подружжя повертається у Денисів. Іванна Омелянівна з 1924 року співпрацює з ПСК у Тернополі, роз'їжджаючи з доповідями повітом. У 1927 році входить до складу наглядової ради ПСК і працює, як член контрольної комісії та як постійний секретар Наглядової ради ПСК, веде завзяту боротьбу з алкоголізмом, що поширився у кооперативних установах, працює над створенням та будівництвом районної молочної у Денисові [1, с. 3].

Щодо останньої, то труднощі полягали в тому, що потрібно було зі збіжжевого господарства перейти на годівельне [15, арк. 12-13]. У плані процедури зсипу зерна І. Блажкевич орієнтувалася на досвід організаційної роботи жителів села Купчинці, що неподалік від Денисова. Ще з 1870 року тут зародилася ощадно-позичкова кооперація: селяни після жнив збирали близько 300 ц зерна, отримуючи позику під 10 %. Однак у 1890-х рр. наявне зерно було продане, а з виторгу було створено позичкову касу, яка у 1907 році перейшла до спілки ощадності та позичок ("Райфайзенки") [19, с.28].

Боржники, які заборгували позичковій касі кошти, автоматично ставали її членами, підписавши заяву, вносячи уділ (пай) у сумі 10 корон і вписове 1 корону. Проте, після подій Першої світової війни з капіталів "Райфазенки" у 1925 році створили "касу Стефчика". При цьому вкладників було небагато, оскільки Польща надавала селянам довготермінові позики. Зрештою, у 1931 році організовано ощадно-позичкову касу "Боротьба", що у 1939 році увійшла до системи Львівського крайового союзу кредитного (РСУК), була його членом [23, с. 8].

І. Блажкевич, зважаючи на ці обставини, у 1933 році домоглася заснування районної молочної з правом експорту масла, у якій працювала безоплатно як касир, а відтак у 1934 році – головою наглядової ради [15, арк. 12-13].

Окрім того, у 1928 році вона очолює місцеву кооперативу "Народна сила". 24 грудня 1928 р. на загальних зборах прийнято статут як структури з обмеженою відповідальністю "Будова своєї хати". Згідно з основними положеннями, метою проголошувалося піднесення заробітку, господарства і культурного рівня членів шляхом ведення спільних підприємств. Один членський уділ складав 1 долар, а вписове рівнялося 1/5 частині одного уділу, тобто 1 злотий [31, с. 1].

У 1931 р. І. Блажкевич входить до РСУК у Львові. Зі статуту союзу, прийнятого надзвичайними загальними зборами 26 лютого 1935 р. у §4 повідомлялося про те, що метою та шляхами діяльності було поширення пропаганди кооперативної ідеї і засад праці через школи, курси,

вистави, музеї, організацію читалень і бібліотек, покращення діяльності союзних кооперативів, надання їм моральної та матеріальної допомоги, запровадження правильного і детального діловодства та рахівництва тощо [31, с. 3-4].

З метою обговорення найважливіших актуальних проблем кооперативної організації, координації співпраці окремих її видів, правового захисту, вивчення думки кооперативних осередків, РСУК скликав кооперативні з'їзди. Упродовж 1921–1929 рр. відбулося шість таких з'їздів: перші три з загальних організаційних питань, інші – з питань розбудови окремих видів кооперації [9, с. 335]. 14 квітня 1929 р. на зборах РСУК у Львові І. Блажкевич доповідала про значення просвітництва широких мас жіноцтва і за дорученням здійснювала численні поїздки Східною Галичиною з гаслом: "Жінки в кооперацію!" [34, с. 3].

Аналізуючи окремі факти, відображені у журналі "Жіноча доля", дізнаємося про те, що на кооперативному віче у Зборові І. Блажкевич виступала з доповіддю "Праця жінки в сільськогосподарській кооперації" [26, с. 10] і за активну пропаганду кооперативної справи була єдиною жінкою, обраною до РСУК.

У результаті агітаційно-пропагандистської роботи упродовж 1932 року І. Блажкевич побувала у 83 місцевостях Поділля, Покуття і Волині на кооперативних зборах, нарадах, святах з метою поширення ідеї українського господарського руху. Відомості про ці та інші події знаходимо на сторінках листів до О. Кобилянської. Іванна Омелянівна стверджувала, що під враженням і благословенням авторки "Землі" стала вона до роботи, несучи кооперативні гасла: "В єдності сила!", "Всі за одного, один за всіх!". Як результат, тільки за чотири місяці 40 поїздок [10, с. 31]. Вона об'їздила не тільки Тернопільщину, але й Надвірнянщину, Станіславівщину, Підгаєччину, Кременеччину, Зборівщину, Бережанщину, Перемишлянщину, Коломийщину, Рогатинщину, Бучаччину, Городенщину [15, арк. 12]. Її особистий приклад наслідувало жіноцтво і упродовж 1932-1933 рр. членами кооперативів стало 3262 жінок [34, с. 2–3].

Зі змісту нарад, протоколів зборів, можна прослідкувати тенденцію, що Іванна Омелянівна сприяла утворенню кооперативних осередків, пропагувала кооперативні ідеї серед сільського населення. Наприклад, згідно з даними наради, проведеної у Надвірній 6 грудня 1931 р., яку проводила Емілія Бунтова прибуло 600 учасників [3]. У доповіді кооператор порушувала питання завдань кооперації та способів ведення її діяльності з метою надання допомоги. Акцентувала увагу на важливості участі в кооперації [3].

І. Блажкевич прагнула донести до українців ідею поширення кооперативних осередків, підтримки товарів з маркою "Центрсоюзу". Окрім того, брала активну участь в організації різноманітних курсів. Наприклад, про підготовку куховарських курсів у Рогатині свідчить нарада, яку проводили 21 вересня 1936 р. за її участі та Дарії Бабюкової. Усього було 79 учасниць, які готували доповіді з питань кооперації, створення спільної пекарні тощо [16, арк. 19].

Органічною складовою кооперативної діяльності І. Блажкевич була її праця у ПСК у Тернополі, директором якого її обрано у 1937 році. Перебуваючи на цій посаді, вона доклала зусиль на добудову зернового кооперативного магазину при станції Денисів-Купчинці, будівництво якого завершилося у вересні поточного року [15, арк. 13-14].

13 жовтня 1938 р. І. Блажкевич, згідно з рішенням ПСК, доручивши їй особисту відповідальність "...за спокій і прилюдну безпеку...", проводить у Денисові фахові курси [15, арк. 20] для підготовки й перепідготовки кооперативних, господарських спеціалістів.

Зауважимо, що саме у цей час кооператорка за активну громадську діяльність піддається т. зв. пацифікації. Іванна Омелянівна в автобіографії описує перебіг подій таким чином, що 15 листопада 1938 р. о 8.30 год до неї на курси приїхало шість кінних жовнірів, які повели її разом з 12 громадянами з сусіднього села Купчинці у поле над Стрипою, наказали роздягнутися і дали їм 20–40 палиць за Україну [15, арк. 22-23].

У листі до О. Кобилянської уточнює: "...мене катували сильніше, бо 120 ударів палицею покряли мені тіло, вибили зуби, поламали кості і я три місяці пролежала в Народній лічниці у Львові..." [10, с. 43]. У лікарському свідоцтві лікаря Єремії Малися, виданому на прохання І. Блажкевич, детально описується її стан та медичні процедури, що надавалися їй, під час перебування у лікарні [36, с.89].

Отже, ситуація ускладнювалася суспільно-політичним становищем, оскільки польські чиновники намагалися контролювати розгортання кооперативного руху, а переслідування українських кооперативів пояснювали відсутністю "лояльного відношення до держави". Поліція зривала українські вивіски на будинках кооперативів, самочинно опечатувала приміщення. Пацифікація Східної Галичини означала, що українське селянство та інтелігенція, незалежно від віку і статі, було приречене на жорстокі переслідування, тортури [21, с. 5.]

У ході дослідження варто звернути увагу і на той факт, що І. Блажкевич, будучи директором ПСК була втягнута в судові процеси. Інформацію про них подавала тогочасна преса, зокрема у "Громадському голосі" повідомлялося про те, що кооперація ґрунтується на самоуправі окремої кооперативи чи союзу кооператив. Зв'язок між ними має бути виключно діловий і торгівельний. У серпні 1937 році І. Блажкевич обрано до управи та через наявність у її розпорядженні кредиту і капіталу згодом усунено. Йдеться про кредит в сумі близько 100 тисяч злотих [33, с. 1].

Попри пережите, яке довелося витримати І. Блажкевич, працюючи у кооперативних установах, органічною складовою її економічної роботи була культурно-просвітня діяльність, а саме підвищення загальної культури населення, організація загальноосвітніх курсів у читальнях тощо. Важливим фактором у розвитку кооперативно-культурного просвітництва стало видання кооперативної періодики. Зокрема, 1 травня 1921 р. за ініціативи ідеолога української кооперації в Галичині Ю. Павликовського засновано "Господарсько-кооперативний часопис", а з 1928 році почав виходити журнал "Кооперативна республіка". На сторінках цих видань можна знайти різноманітні поради та інструкції, правові та фахові консультації, звіти загальних зборів центральних кооперативних установ, відомості про передовий досвід кращих кооперативів, а також статті з кооперативної теорії, історії кооперативного руху в Україні та за її межами [11, с. 24].

У 1931 році кооперативна громадськість відзначила десятиліття часопису. І. Блажкевич зауважила, що громадськість почерпнула за десятирічну діяльність громадсько-кооперативного часопису (ГКЧ) багато відомостей, які поширили їх світогляд. Читаючи часопис, громадянство усвідомлювало, що зиск, заробіток зовсім не є ціллю у кооперативній роботі, оскільки матеріальний прибуток не може "запалити" до праці ні членів кооперативи, ні її управи. Основним завданням управи кооперативи є приєднувати, усвідомлювати та підносити освіту і моральний рівень своїх членів [6, с. 21].

І. Блажкевич, не будучи фаховим спеціалістом у галузі агрономії та сільського господарства, але маючи широкі знання з кооперативних проблем, прагнула організувати роботу щодо консолідації жіноцтва навколо культурно-освітньої діяльності. Отже, з одного боку, розвиток кооперативної діяльності, що в свою чергу згуртовував соціум навколо громадської роботи, а з іншого – піднесення економічного та культурного рівня сільського населення. У статті "На дорозі до кращого" громадська діячка писала про те, як літня жінка Анна Пандус вступила в члени кооперативи, бо кооперація дає можливість згуртувати працюючих людей в боротьбі з визиском, стати власними покупцями та фабрикантами [16, арк. 43].

При аналізі статей, дописів, оповідань, опублікованих у часописі "Жіночий голос", пріоритетною у розвитку кооперації була роль жінки. І. Блажкевич наголошувала на тому, що "гряде нова жінка, що не тільки стане до народної роботи опліч чоловіка, а виховає нове покоління для змагань за краще майбутнє працюючих мас" [7, с. 5]. Звідси, кожна жінка має взяти активну участь в організації крамниць, щоб у такий спосіб у наявності завжди були продукти масового вжитку, запанував вірцевий лад і чистота, зросли прибутки, які принагідно розділяться між членами [5, с. 3].

У цьому ракурсі, в статті "Продовжуємо працю" Іванна Омелянівна акцентувала увагу на прагненні об'єднати всіх працюючих жінок для змагань за права українського народу бути господарем на власній землі [28, с. 6].

Громадська діячка закликала жіноцтво до самоосвіти, аргументуючи прикладами з життя: там, де колись на "паровому ґрунті" був один господар, тепер живе 5-6 родин, бо вміло використовувать свої господарські знання при обробці землі, удобренні ґрунту тощо [17, с. 8]. Під псевдонімом "Нанашка Марта" у статті "Ощадність" наголошувала на тому, що потрібно прагнути до заощадження в усіх сферах життя. На прикладі розмови матері і сина вона деталізувала щоденні витрати жінки, які вона повинна враховувати: якщо упродовж дня у кожному господарстві при розпаленні вогню піде 2 сірники, то загалом на 400 господарств у селі змарнується 20 пачок по 10 злотих, звідси щорічно 712 злотих, за які можна було б купити 1 морг землі [24, с. 8].

Отже, кооперативна діяльність І. Блажкевич скеровувалася на підвищення загальноосвітнього рівня українського населення та підготовки кадрів для кооперативної й господарської роботи. Зміст і засоби праці у цьому напрямі визначалися необхідністю поширення передових форм господарської самодіяльності, що мало сприяти піднесенню прибутковості селянських господарств, а відтак ставало важливою передумовою піднесення його господарської культури і підвищення соціально-економічного рівня життя. Чітко налагоджена система кооперативного просвітництва забезпечувала підготовку патріотично налаштованих фахівців для кооперативної і господарської роботи, внаслідок чого змінилася структура українського суспільства – з'явилася чимала група кооперативних працівників різних рівнів, що, наперекір польській владі, докладала максимум зусиль для розвитку українського національного життя [11, с. 32].

Кооперація втягувала селян у товарно-грошові відносини, залучала до новітніх технологій та передових європейських методів господарювання, що зрештою сприяло внутрішньому згуртуванню українського селянства.

Таким чином, вивчення та аналіз досліджуваної проблеми дає підстави для висновку про те, що постать І. Блажкевич посідає непересічне місце в історії українського народу взагалі та в розвитку кооперативного руху зокрема. Активна громадська діяльність Івонни Омелянівни поперше, стала важливим чинником і критерієм культурно-просвітницького збагачення українців, по-друге, є яскравим твердженням того, що кооперація стала одним із найбільших виразників реалізації національних інтересів населення Східної Галичини. Звісно, багато практичних починань їй не вдалося реалізувати, проте це не було перешкодою для її активної позиції та авторитету серед громадськості.

Список використаних джерел

1. Баран Г. Перша субота липня – Міжнародний день кооперації / Галина Баран // Вільне слово. – 3 липня 2009.
2. Блажкевичева І. В справі кооперативних секцій / Івонна Блажкевичева // Жіноча доля. – 1933. – Ч.6. – С. 2. 3. Блажкевич І. Анкета в Надвірні // Музей-садиба в Денисові Козівського району Тернопільської області. Рукопис. – 1931. 4. Блажкевич І. Жінка громадянка в родині / Івонна Блажкевич // Нова хата. – 1938. – Ч.15-16. – С. 7. 5. Блажкевич І. Жінка і кооперація / Івонна Блажкевич // Жіночий Голос. – Ч. 4. – 1937. – С. 3. 6. Блажкевич І. На привіт Г.К.Ч. з нагоди 10-літнього ювілею / Івонна Блажкевич // Господарсько-кооперативний часопис. – 1931. – Ч.1-2. – С. 21. 7. Блажкевич І. Рівноправність жінок / Івонна Блажкевич // Жіночий голос. – Ч.8. – 1938. – С. 5. 8. Бородієвич І. [Блажкевич І.]. Годівля кріликів / Бородієвич І. [Блажкевич І.] // Перший Український посвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством "Просвіта" в сороклітє заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. Протоколи і реферати / За ред. д-р І. Брик і Д-р М.Кошуба. – Львів: Коштом і накладом Т-ва "Просвіта", 1910. – С. 466–473. 9. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософичної Секції НТШ / Іван Витанович. – Нью-Йорк: Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с. 10. Вознюк В. Івонна Блажкевич – духовна донька Ольги Кобилянської / Володимир Вознюк. – Тернопіль: ТЗОВ "Терно-граф", 2011. – 48 с. 11. Гелей С. Розвиток української споживчої кооперації у Західній Україні в 20-х роках ХХ століття / Степан Гелей // Вісник ЛКА. Серія: гуманітарні науки Вип. 9. – Львів: Вид-тво ЛКА, 2010. – С. 158-192. 12. Гелей С. Теорія та історія кооперації: Підручник / Степан Гелей. – К.: Знання, 2006. – 513 с. 13. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 6 сг, оп. 1, спр. 75, арк. 4. 14. Державний архів Тернопільської області, ф. 3205, оп.1, спр. 1, арк. 4. 15. Державний архів Тернопільської області, ф. 3205, оп.1, спр. 2, арк. 1-24. 16. Державний архів Тернопільської області, ф. 3205, оп.1, спр. 29, арк. 138. 17. За освіту української працюючої жінки. Через освіту до добробуту // Жіночий голос. – Ч.2. – С. 8. 18. Книга пам'яті Івонни Блажкевич. – Галич, 1991. – 32 с. 19. Коберський К. Про кредит і сільські каси (райфазенки) / Карло Коберський. – Львів: Сільський господар, 1928. – 40 с. 20. Корчинський М. Кооперативне право / Михайло Корчинський – Львів, 1935. – 246 с. 21. Кривава книга: відомості стосуються вторгнення поляків на Українську територію Східної Галичини у 1918/19 / Уряд Західноукраїнської республіки. – Т. І. – 1919. – С. 5. 22. Кузик С. Про кооперацію, її поширення і значінє для нас (З нагоди першого просвітньо-економічного конгресу у Львові) / Степан Кузик. – Львів, 1909. – 79 с. 23. Левицький К. Про каси позичкови. З статутом товариства каси позичкової "Власна помочь" / Кость Левицький. – Львовь, 1889. – 46 с. 24. Ощадність // Жіночий голос. – 1936. – Ч.1. – С. 8. 25. Правильник кооперативної секції "Союзу Українок" // Жіноча доля. – 1933. – Ч.5. – С. 6. 26. Праця жінки в сільськогосподарській кооперації // Жіноча доля. – 1926. – Ч.9. – С. 10. 27. Програма пропаганди збіжжевої кооперації // Музей-садиба в Денисові Козівського району Тернопільської області. Рукопис. – 1928. 28. Продовжуємо працю // Жіночий голос. – 1936. – Ч. 1. – С. 2–3. 29. Пропам'ятна книга з нагоди 30-40-ліття Українського Банку Кооперативного в Тернополі (1899–1939) // Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. – РК: 2068. 30. Сенатович О. Спогади / Оксана Сенатович // Дзвін. – 1991. – № 5. – С. 124. 31. Статут кооперативи "Будова своєї хати" в Денисові. – Львів: Видавництво Спілки "Діло". – 1928. – Ч. 158. – 12 с. 32. Статут Товариства Ревізійний Союз Українських Товариств. – Львів, 1936. – 31 с. 33. Терор капіталу? // Громадський голос. – Ч.37. – 1937. – С. 1. 34. Тридцять літ кооперативної праці // Громадський голос. – Ч.23. – 1937. – С. 2–3. 35. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 205, оп. 1, спр. 635, арк. 7. 36. Федик Я. Життя віддане Україні: Спогади про Івонну Блажкевич / Я. Федик. – Тернопіль: Горлиця, 2006 – 160 с.

Марьяна Чорна

КООПЕРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИВАННЫ БЛАЖКЕВИЧ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ

В статье исследовано кооперативную деятельность Ивонны Блажкевич в Восточной Галичине в конце XIX – середины XX ст., проанализировано общественно-экономическую работу, раскрыта ее роль и значение в развитии украинского кооперативного движения.

Ключевые слова: Ивонна Блажкевич, Восточная Галичина, кооперація, общественно-экономическая деятельность, кооперативная идеология.

Maryana Chorna

COOPERATIVE ACTIVITIES OF IVANNA BLAZHKEVYCH IN EASTERN GALYCHYNA

We investigated cooperative activities of Ivanna Blazhkevych in Eastern Galychyna at the end of XIX and at the middle of XX centuries, analyzed social-economical activities, revealed her role and influence on development of Ukrainian cooperative movement.

Key words: Ivanna Blazhkevych, Eastern Galychyna, cooperation, social-economical activities, cooperative ideology.

РОЗДІЛ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477+410) "1917/1921"

Ігор Дацків

УКРАЇНО-АНГЛІЙСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ У 1917–1921 РОКАХ

У статті проаналізовано зовнішню політику Великобританії щодо України у 1917–1921 роках. Відображено особливості відносин між Англією та українськими урядами в добу національно-визвольних змагань. Розкрито вплив політики Великобританії на становлення та розвиток української державності.

Ключові слова: Великобританія, Україна, україно-англійські зв'язки, українська революція, національно-визвольні змагання.

Вивчення україно-англійських відносин в добу Української революції 1917–1921 рр. має, насамперед, практично важливе значення, адже, щоб у майбутньому уникнути помилок минулого, слід детально вивчити та проаналізувати як позитивні, так і негативні аспекти, досягнення та прорахунки двосторонніх відносин.

Проведення такого дослідження є доцільним не тільки в контексті історії Великобританії та України, а й у контексті світової історії, оскільки еволюція україно-англійських відносин у цей період значною мірою залежала від розвитку подій на міжнародній арені. Окрім того, у світі періодично відбуваються геополітичні зміни, що призводять до виникнення нових держав, перед якими постають проблеми утвердження на міжнародній арені шляхом налагодження двосторонніх відносин із провідними країнами на засадах рівності і міжнародного права.

Враховуючи актуальність цієї проблеми, наукове і практичне значення, спираючись на досягнення попередніх дослідників та зважаючи на недостатній рівень її розробленості, нами поставлено за мету – провести узагальнюючий, комплексний аналіз україно-англійських відносин у 1917–1921 роках.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання: з'ясувати міжнародні, політичні та військові передумови україно-англійського зближення у революційну добу; виокремити основні етапи україно-англійських відносин в зазначений період; визначити ступінь впливу політики Великобританії на становлення української державності та утвердження України на міжнародній арені.

1917–1921 роки займають, передусім, особливе місце в історії самої України як період трагічних спроб українського народу здобути державність, намагаючись використати шанс в унікальній, і, водночас, надзвичайно несприятливій міжнародній ситуації.

Значну увагу у британській зовнішньополітичній концепції стосовно східноєвропейського регіону приділялось розв'язанню питання зміцнення Східного фронту у війні проти держав Четвертого Союзу. Як зазначалось, "українське питання" у британській зовнішньополітичній концепції не виділялось в окрему проблему, а його вирішення пов'язувалось з розв'язанням воєнних питань, та вирішення "російського питання". Тому доцільно звернути увагу на російсько-британські відносини у контексті українського питання.

Розглядаючи дану проблему, доречно відзначити опубліковані дослідження та мемуари провідних діячів українського національного руху, урядовців, дипломатів, військових – О. Шульгина [1], В. Винниченка [2], І. Мазепи [3], М. Лозинського [4], А. Марголіна [5] та інших. У них відображено міжнародні обставини відродження української державності, формування зовнішньополітичних концепцій українських урядів і спроби їх реалізації. У цих працях не лише ґрунтовно викладено фактичний матеріал і збережено дух тієї драматичної епохи, але й використано важливі державно-політичні документи та епістолярії, частина яких на сьогодні втрачена.

Міжнародних відносин України 1917–1921 рр. радянські дослідники торкалися побічно. У радянській історіографії вивчення політичної ситуації 1917–1921 рр. окремо не проводилося, вона побіжно згадувалася лише в руслі єдиного всеросійського визвольного процесу. Усе, що не "вписувалося" у цю схему, автоматично оголошувалося невідповідним суспільному поступові. Боротьба за національну державність, якщо вона передувала в стратегії соціальним завданням, суперечила, як вважалося, більшовицькому курсові в революції і відповідно кваліфікувалася як націоналістична, антинародна.

На сьогодні маємо низку історіографічних праць сучасних вітчизняних вчених, присвячених аналізу основних етапів дослідження національно-визвольних боротьби 1917–1921 рр. Побіжно автори торкалися й питання політики Англії щодо України. Вагомим доробком у висвітленні історії української радянської дипломатії стали праці І. Дацківа [6], В. Соловйової [7], Д. Веденєєва [8], Ю. Довганя [9], О. Кучика [10] та інших.

Листопадові події 1917 року у Петрограді і поступове поширення більшовицької влади на території Росії та її концентрація у центральних районах Росії поставили перед урядами держав Антанти низку проблем. Йшлося не лише про збереження Східного фронту взагалі, а й існування режиму більшовиків. Останній розширював свою територію і потенційно ставав ворожим не лише до військових планів Антанти, а й закликав до повалення правлячих режимів у буржуазних державах та встановлення там радянської влади. Тому держави Антанти, які в цей час починають відігравати помітну роль у світі, змушені робити ставку на антибільшовицькі уряди, які утворились на території Росії, надавати їм підтримку у громадянській війні за владу.

З цією метою в урядових колах держав Антанти обговорювались питання, пов'язані зі стабілізацією Східного фронту для досягнення перемоги у війні та зміцнення російських небільшовицьких сил, які будуть використані для реставрації небільшовицької влади в країні. Саме це стало поштовхом до прийняття воєнним кабінетом Англії рішення про асигнування "антибільшовицьким російським урядам грошей у необхідних їм розмірах для продовження спротиву центральним державам у південно-східній Росії" [11, с. 220].

Британський уряд надіслав меморандум до французького уряду, в якому висловлювалось побажання залучити останню до цієї кампанії. У документі, зокрема, говорилось про те, що якщо французи візьмуть на себе фінансування воєнних сил в Україні, то Великобританія знайде можливість профінансувати інші держави. Тут також висловлювалось надія, що цей крок підтримає уряд США. Крім фінансової допомоги було порушене й питання про відправлення до місцевих армій своїх інструкторів та військових радників. Причому надаватись така допомога повинна під виглядом співпраці, і щоб більшовики не вважали її за підготовку до воєнних акцій, скерованих проти радянської Росії.

Меморандум затверджено на засіданні воєнного кабінету 21 грудня 1917 р., а вже наступного дня він став предметом наради в Парижі на британсько-французькій зустрічі. Персональний склад учасників зустрічі свідчив про неабияку важливість її як для майбутнього Антанти, так і для антибільшовицьких сил Росії. Великобританію представляли воєнний міністр А. Мільнер, заступник міністра закордонних справ Р. Сесіль; Францію – прем'єр-міністр Ж. Клемансо, міністр закордонних справ С. Пішон, головнокомандувач маршал Ф. Фош. Ініціатива Великобританії знайшла своє втілення у підписаній 23 грудня 1917 р. в Парижі конвенції між Англією і Францією про поділ зон впливу, за умовами якої Україна формально потрапляла у французьку зону [12, с. 97].

Відтак, зрозумілим стає підґрунтя пропозицій як Англії про надання фінансової допомоги урядові України, якщо він підтримає воєнні цілі Антанти та антибільшовицьку боротьбу. Такі пропозиції можна пояснити й широкими зв'язками як персональними, так і офіційними між представниками російських антибільшовицьких сил та урядовими колами Англії, які прагнули до поразки Німеччини у війні та повалення більшовиків. Чільне місце серед активних учасників цих взаємин посідали представники чи не найпотужнішої політичної сили в Росії – кадетської партії, члени якої займали досить високе становище не лише у суспільстві, а й у багатьох сферах економічного та політичного життя країни

Незважаючи на значні втрати у війні, скрутне становище, розруху, кадетська партія вперто наполягала на своєму гаслі: "Війна до переможного завершення!". Вона прагнула до втілення життєвих інтересів російської державності. При цьому передбачалась можливість зміцнити міжнародний авторитет, що похитнувся внаслідок поразок у Кримській та російсько-японській війнах та зближення в "сердечному союзі" (Антанта) з "буржуазними демократіями", що становили для кадетів взірць державного устрою. У результаті військових успіхів відкривалась можливість провести в державі радикальні реформи. Така програма кадетів, однак, нашоувувалась, з одного боку, на спротив і намагання більшовиків перебрати всю повноту влади на території Росії та припинити війну, а, з іншого, – суперечила національним прагненням народів, поневолених царською Росією [12, с. 97–98].

Отже, зрозумілий складний характер британо-українських відносин наприкінці 1917 року, що мав для британців радше тактичний, аніж стратегічний характер. Це робилось, завдячуючи швидше антибільшовицькому характерові уряду УНР, аніж перспективам подальших взаємин.

Українському урядові було запропоновано виконання кадетської програми через надання Україні фінансової допомоги для "переможного завершення війни" та відновлення російської державності. Визнання де-факто українського уряду до проголошення ним самостійності, сприйнятої негативно Англією і Францією, було одним з фрагментів врегулювання російського питання [12, с. 97–98].

Укладення Брест-Литовського миру між Українською Центральною Радою, більшовицькою Росією та державами Четвертого Союзу сприяло зміні міжнародної ситуації у контексті здійснення планів кадетської партії, які в багатьох позиціях були добре зрозумілими і співзвучними з програмами повоєнного устрою світу правлячих кіл Лондона, Парижа та Вашингтона.

Після виходу на міжнародну арену більшовиків та наступне укладання ними Брестського миру з державами Четвертого Союзу, з одного боку, переорієнтація зовнішньополітичної стратегії Української Центральної Ради з Антанти на держави австро-німецького блоку, з іншого, зумовили низку наслідків [13, с. 24–25].

Втрата Східного фронту проти Німеччини, що значно погіршило воєнно-стратегічне становище Антанти, зумовило активний пошук сил, з допомогою яких правлячі кола Лондона прагнули повернути втрачене. Київ, який наприкінці 1917 – початку 1918 року подавав певні надії Антанті, невблаганним ходом подій був змушений укласти мир з її ворогами. Продовжуючи відстежувати події на Україні, керівництво Антанти знайшло силу, близьку їй по духу, в особі Добровольчої армії А. Денікіна, яка не порушувала питань про розвал Росії і припинення воєнних операцій, а прагнула відновити могутню "єдину і неподільну". Тому впродовж весни 1918 року не спостерігається будь-яких серйозних контактів між урядом України та Англії. Лише окремі повідомлення зарубіжної преси нагадували про існування "на території Росії" уряду П. Скоропадського у Києві. Власне лише факт зміни уряду, що відбувся 29 квітня 1918 р., знайшов своє відображення у деяких газетах Заходу. Щодо офіційних матеріалів, то слід зазначити, що серед загальної маси документів, мало є таких, що стосуються безпосередніх стосунків урядів Англії та України [14, с. 75–77].

Однак ставлення до України періоду гетьманства можна відобразити документом, датованим 2 червня 1918 р., віднайденим у архіві МЗС Великобританії британським дослідником Д. Карком. У листі, скерованому англійському послу в Швейцарії, серед інших інструкцій зазначалось: "Україна ніколи не буде визнана союзниками як незалежна держава, яка є під повним контролем Німеччини" [15, с. 211]. Тому зовсім не дивно, що у цей час увага західних дипломатів була прикута до подій навколо Добровольчої армії, а Україну вони не розглядали, як вартого уваги потенційного союзника.

Розрив дипломатичних відносин між Україною та Антантою після укладання Брест-Литовського миру факт незаперечний. Однак уряди Антанти залишили деякі консульські установи, щоб захистити своїх громадян. На перший погляд, парадоксальне існування консульств держав двох військових блоків, очевидно, можна пояснити тим, що після вступу у війну США її підсумок був добре відомий усім політикам.

Безумовно, що консульські установи держав Антанти на території України не мали повноцінного дипломатичного статусу, а носили тільки характер представництв і відігравали інформаційну роль для своїх урядів, а також захищали інтереси громадян своєї держави. Відсутність офіційного визнання уряду гетьмана П. Скоропадського заперечувалась функціонуванням консульських установ в Україні. Тому можна висунути тезу про напівофіційний характер стосунків між Антантою і Україною, що не передбачав визнання (де-юре), а мав лише обмежений характер [12, с. 106].

Улітку 1918 р. гетьман П. Скоропадський, його уряд і зовнішньополітичне відомство вдалися до пошуків порозуміння з Антантою. Вони сподівалися відновити контакти з країнами Заходу, налагоджені наприкінці 1917 р. й припинені за Брестськими угодами. Передбачалось, що на основі розбудови стосунків мало відбутися забезпечення визнання України повноправним суб'єктом міжнародної політики.

Відзначимо активну і плідну діяльність посла в Болгарії О. Шульгина, якого усі знали як палкого прихильника орієнтації зовнішньої політики на Антанту, який налагодив ділові і дружні стосунки з дипломатами Англії. У доповідних записках до Києва він наголошував на тому, що на стадії завершення війни необхідно активізувати контакти з країнами Антанти [16, арк. 51]. У вересні 1918 р. до Англії скеровано дипломатичну місію на чолі з І. Коростовцем [17, с. 147].

Важливим чинником зміщення орієнтації зовнішньої політики у бік Антанти визнано участь української делегації під керівництвом І. Коростовця у конференції країн Антанти у Яссах на початку листопада 1918 р. [18, арк. 8–9]. У зверненні до її учасників І. Коростовець наголошував на тому, що Україна прагне зберегти свій суверенітет і налагодити тісне співробітництво з країнами Антанти, не претендуючи на її негайне визнання. На зустрічах і переговорах з послами Франції та Англії наголошувалося на вимушеній невідворотності підписання Україною Брестського миру за безвихідної ситуації, коли війська більшовицької Росії зайняли Київ, окупували значну територію держави. На жаль, країни Антанти не надали практичної допомоги, тому Україні довелося звернутись до Центральних держав. Проте українській делегації не вдалося переконати представників Антанти у цьому [19, с. 274].

Між тим, ситуація на фронтах світової війни зазнавала радикальних змін: 26 вересня розгорнувся широкий наступ військ Антанти на Західному фронті. За умов неминучої поразки німецької армії на Заході, 29 вересня вийшла з війни Болгарія, а невдовзі – Туреччина. У середині жовтня почався бурхливий процес розпаду Австро-Угорщини, на теренах якої утворилися такі держави, як Чехо-Словаччина, Польща та Західноукраїнська Народна Республіка. 9 листопада, у

результаті революційних подій у Німеччині, повалено кайзерівську монархію, а 11 листопада 1918 р. в Комп'єні підписано перемир'я, яке означало завершення Першої світової війни. Німеччина визнала свою поразку і зобов'язалася вивести свої війська з окупованих територій, зокрема з України [19, с. 274–275].

Геополітична ситуація спонукала уряд П. Скоропадського терміново уживати заходів для збереження незалежності. На початку жовтня Антанта розпочала виявляти інтерес до України [19, с. 275]. Звідси можна зробити висновок про те, що Україна, як державно-політичне утворення, перебувала під пильною увагою урядовців Англії і під час "німецької окупації".

Упродовж доби гетьманства, уряд П. Скоропадського вживав усіх можливих заходів з метою забезпечення стабільності у державі. 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський підписав грамоту про федерацію України з Росією.

Обіцянки Антанти про надання військової допомоги гетьманському уряду були запізнилими, оскільки не могли бути здійснені ані в часовому, ані в технічному розумінні. Після прийняття федеративної грамоти не лише різко впала популярність гетьмана, а й піднялось повстання, яке очолили колишні провідні діячі Центральної Ради – В. Винниченко, С. Петлюра, М. Шаповал та інші. Розкриваючи становище, що склалось, П. Скоропадський згадував, що німецьке командування, яке перебувало ще в Україні, могло надати військову підтримку гетьманові за умови вказівки про це союзників Антанти. Однак таке розпорядження могло бути віддане лише після прибуття до Києва її послів, а цей процес непомірно затягувався [12, с. 112]. Хоча важко сказати наскільки суттєвою у цій ситуації була б така допомога. Оцінюючи проросійське спрямування гетьманського уряду, слід зазначити, що оточений росіянами, гетьман продовжував відстоювати інтереси Української Держави. Однак низка помилок та нестабільність політичного життя перервали цей етап формування української державності. Падіння гетьманства відкрило новий етап в українській історії.

Після повалення гетьманської влади в Україні склалася критична ситуація. Директорія відразу ж після приходу до влади зіткнулася зі значними труднощами. Вона не мала ні союзників, ні підтримки ззовні. Україна виявилася оточеною з усіх боків. Проте з відновленням УНР активізувалась дипломатична діяльність українського уряду. Директорія прагнула встановити двосторонні міждержавні контакти з якомога ширшим колом учасників зовнішньополітичного процесу, намагаючись здобути міжнародну підтримку у боротьбі за українську державність. Попри невизнання України де-юре, Директорії вдалося створити широку мережу дипломатичних представництв за кордоном [19, с. 288].

Аналізуючи геополітичну ситуацію в Європі наприкінці 1918 р. та причини невизначеності зовнішньополітичної орієнтації проводу України слід зауважити, що в ситуації відсутності контактів з Директорією УНР у грудні 1918 р. Антанта висадила в Одесі та інших чорноморських портах свої війська. Цей несподіваний крок пояснювався рішенням західних держав-переможниць заблокувати поширення більшовизму, але вони мали намір надати безпосередньо військову підтримку виключно антибільшовицьким силам Білої армії.

Проте вирішення проблеми порозуміння з тією чи іншою стороною практично не залежало від Директорії УНР. І перші спроби її дипломатичних місій виявилися невдалими не лише внаслідок неузгоджений дій політичного проводу, але й низки причин об'єктивного характеру, головним чином, ставлення країн Антанти і більшовицької Росії до України як незалежної держави [19, с.288].

Попри те, що держави Антанти негативно ставились до соціалістичних експериментів Директорії і вважали С. Петлюру небажаною фігурою, генерал д'Ансельм надіслав результати переговорів до Найвищої Воєнної Ради, очолюваної маршалом Ф. Фошем, сподіваючись, що вони будуть схвалені. Упродовж лютого 1919 р. український уряд продовжив переговори з представниками Антанти в Одесі щодо можливості визнання суверенності УНР та військової допомоги українській армії [20, арк.13].

Водночас ставлення до Директорії та її політики в середовищі альянсу не було однорідним. 24 лютого між Директорією та Францією досягнуто компромісу й укладено прелімінарну угоду про спільну боротьбу проти більшовиків. Натомість уряд Англії вкрай негативно сприйняв цей документ і 20 березня 1919 р. звернувся до МЗС Франції з протестом проти його підписання. Англійська сторона наголосувала на тому, що "ідея незалежності України народилась у Німеччині... А відтак не відповідає цілям ні французького, ні британського урядів" [21, с.138]. У промовах англійського прем'єр-міністра Д. Ллойд-Джорджа, виголошених в парламенті у березні-квітні 1919 р., все відчутніше звучали слова підтримки проводу Добровольчої армії [22, с. 63].

Помітним явищем в історії української дипломатії доби Директорії УНР стали наради керівників дипломатичних представництв УНР у зарубіжних країнах. Започаткування в червні-серпні 1919 р. такої форми "організаційно-роз'яснювальної роботи керівництва відомства закордонних справ УНР із главами дипломатичних представництв" зумовлювалося низкою об'єктивних і суб'єктивних

чинників. По-перше, постійні зміни місця перебування уряду Директорії УНР (Вінниця, Проскурів, Рівне, Кам'янець-Подільський) ускладнювали його зв'язок через профільне відомство із зарубіжними дипломатичними представництвами, послаблювали контроль за їхньою діяльністю, що в свою чергу позначалося на міжнародному іміджі держави. По-друге, відсутність формального визнання дипломатичних представників УНР країнами їх акредитації змушувала урізноманітнювати діяльність й зумовлювала потребу спільних консультацій. По-третє, напружена військово-політична ситуація в ряді європейських країн після завершення Першої світової війни не сприяла тісній взаємодії українських посольств і дипломатичних місій, що заважало повноцінному втіленню зовнішньополітичної концепції УНР. Відтак перші наради послів і голів дипломатичних місій в 1919 р. відбувалися поза межами державної території України радше з необхідності роз'яснення основних напрямів зовнішньої політики, обміну інформацією та посилення контролю за діяльністю українських дипломатичних представництв, ніж з усвідомленого бажання керівництва МЗС УНР запроваджувати нові форми дипломатичної діяльності [23, с. 341–347].

Попри неприхильну позицію лідерів Антанти українська дипломатія домогалася міжнародного визнання української державності. Важливим інструментом для цього була Паризька мирна конференція, у якій взяли участь 27 країн світу, що проходила під керівництвом Франції, Англії, США, Італії та Японії. Звичайно, фактичний вплив на рішення конференції мали лідери трьох країн – Ж.Клемансо, Д.Ллойд-Джордж і В.Вільсон.

Крім проблем, пов'язаних з вільсонівською програмою мирного врегулювання у світі, підготовкою й підписанням мирного договору з Німеччиною, надзвичайно важливими були територіальні проблеми, визначення кордонів новопосталих держав. До таких належала польська проблема, пов'язана з виникненням Польської держави, незалежність якої була визнана великими державами, чого прагнула й УНР. З цією метою на Паризьку конференцію була відправлена делегація УНР, склад якої визначався Директорією у січні 1919 р. [24, с. 108].

Варто відзначити, що інтерес до України та її боротьби за державність виявляли закордонні дипломати, акредитовані урядом УНР. В Україні продовжували свою діяльність консульські установи як країн Антанти (Великої Британії), так і нейтральних держав.

Після невдачі франко-українських переговорів, уряд Директорії УНР більше уваги почав надавати двостороннім контактам із Великобританією. Встановлення двосторонніх контактів було одним з ключових завдань української дипломатії на міжнародній арені. Активна учасниця військово-політичного блоку Антанти, ця країна безпосередньо була зацікавлена у формуванні повоєнного ладу Європи. Англійська делегація на Паризькій мирній конференції відіграла важливу роль в утвердженні нового міжнародного порядку. Позиція Великобританії багато в чому відрізнялася від поглядів її союзниць по блоку. Якщо Франція виступала за відновлення "єдиної та неділимої Росії" в довоєнних кордонах і пропагувала на конференції в Парижі ідею "сильної Польщі" як військово-політичної противаги Німеччині, США, мало обізнані з "особливостями" європейської політики не бажали радикальних змін в Європі.

Позиції Великобританії щодо новопосталих держав на теренах Російської імперії багато в чому збігалися з переконаннями впливових чинників в Італії. Вони, зокрема, вже менше зважали на посилення російського впливу на азійському континенті після появи самостійних держав у Східній Європі, їх більше непокоїла загроза поширення більшовицьких ідей. У свою чергу Україну цікавили торгівельно-економічні взаємини, насамперед, з Англією, що продовжувала зберігати широкий вплив як колоніальна держава, що відкривало доступ українським товарам не лише на європейський, а й світовий ринок [7, с. 185–187].

2 січня 1919 р. постановою Ради Народних Міністрів УНР засновано українську надзвичайну дипломатичну місію у Великобританії, на чолі якої призначено одного з провідників української соціал-демократії М.Ткаченка. Однак його призначення на посаду фактично не відбулося. Слід зазначити, що М.Ткаченко займав відверту антиантантівську позицію, був прихильником порозуміння з радянською Росією. Призначення його головою дипломатичного представництва в провідній державі Антанти могло означати лише повний провал будь-якого переговорного процесу з цією країною. Головою місії УНР у Великобританії 18 січня 1919 р. призначено М. Стаховського, одночасно затверджено і склад місії [25, арк. 30].

Провід УНР не втрачав надії привернути на український бік впливових англійських політиків та фінансистів. З метою поширення об'єктивної інформації про національно-визвольний рух в Україні, уряд відрядив до Англії одного з найбільш досвідчених українських дипломатів, члена делегації УНР на Паризькій мирній конференції А. Марголіна. Прибувши у Лондон, він зустрівся з міністром закордонних справ Великобританії. У своїх спогадах з цього приводу він писав, що до його приїзду в Англію МЗС цієї країни всі відомості про український національний рух та події в Україні брав "від

російських реакційних кіл". Тому сподіватись на позитивне ставлення до УНР з боку офіційного Лондона, за його словами, було досить складно [26, с. 156].

31 травня 1919 р. українські дипломати зустрілися з референтом з українських питань при департаменті розвідки Г. Ліпером і передали йому вірчі грамоти УНР. Англійський урядовець досить високо оцінив національну свідомість та державницькі устремління в Східній Галичині, тобто ЗОУНР, і дещо скептично висловився щодо соціалістичних експериментів уряду Б.Мартоса. Коментуючи можливість встановлення офіційних дипломатичних відносин, Г.Ліпер категорично заявив, що для цього серйозною пересторогою є російські кола, які "будуть проти признання" Англією УНР, і можуть звернутися за підтримкою німців, тому англійська сторона не бажає для себе такої "неприємної перспективи" [27, арк. 8–13].

Майже упродовж півроку українські дипломати марно намагалися змінити невідгудну для України ситуацію. Проте і надалі офіційний Лондон продовжував ігнорувати українське дипломатичне представництво. Лише всередині липня раднику представництва УНР вдалося зустрітися із секретарем англійського МЗС Дж. Грегорі. 15 серпня 1919 р. за станом здоров'я був звільнений М. Стаховський, який передав справи місії Я. Олесницькому. Останній доклав чималих зусиль для зміни негативного іміджу України серед британських політиків, бізнесменів та фінансистів. Через півроку новий голова місії УНР в Лондоні А. Марголін високо оцінив роботу Я. Олесницького та радника М. Вашніцера, які, за його словами, "робили весь час честь державі" [28, арк. 5].

Українські дипломати шукали посередництва держав Антанти, насамперед, Великобританії для досягнення політичного та військового компромісу з Добровольчою армією. Англійські політичні кола не виключали можливості встановити дипломатичні відносини з Україною як незалежною державою і наголошували на розробці її зовнішньополітичної стратегії.

З листопада 1919 р. при дипломатичній місії УНР у Великобританії створено "Комітет союзу Ліги народів", очолюваний Я. Олесницький. Головне завдання, яке покладалося на українських дипломатів, – співпраця з Лігою націй та англійськими дипломатами, які входили до її складу для подальшого розв'язання українського питання й реалізації українського суверенітету.

Наприкінці 1919 – навесні 1920 р. українські дипломати у Великобританії провели серію зустрічей з впливовими політичними діячами та урядовцями цієї країни, домагаючись членства УНР в Лізі націй. Неоднозначним було ставлення і різних політичних кіл Великобританії до подій в Україні. Зокрема, МЗС виступало за співпрацю УНР з Добровольчою армією, тоді, як голова цього відомства Д. Ллойд-Джордж не виключав, що у випадку, коли український народ досягне перемоги над більшовиками, Великобританія визнає його незалежність. А. Марголін досить оптимістично оцінював такі настрої у британському уряді, підкреслюючи позитивні зрушення на користь української республіканської влади [26, с. 239].

Новий голова українського дипломатичного представництва досить розсудливо оцінював перспективи зовнішньополітичної діяльності українських урядів, він намагався скерувати провід на виправлення помилок у цій сфері. В одному з листів до С. Петлюри А. Марголін окреслив основні причини, через які Україні не вдалося досягнути порозуміння з Антантою в цілому й Великобританією зокрема [29, арк. 17].

Після того, як А. Марголін очолив українську дипломатичну місію у Великобританії, її діяльність набрала більш систематичного характеру. Значного розширення набули представницькі функції у цій державі. Звіти місії демонструють детальний аналіз усього спектру політичної ситуації у Великобританії, характеристику можливостей для порозуміння з тією чи іншою партією, рекомендації уряду для пошуку союзників серед політичних діячів та торгово-фінансових кіл тощо. Значні перспективи для України він бачив в орієнтації на Великобританію, яку вважав "єдиною солідною базою нашої закордонної політики" [27, арк. 30]. А. Марголін не лише пропагував цю ідею співробітництва з Англією серед політиків, урядовців та фінансистів, а й послідовно намагався переконати український провід більш уважно ставитися до розвитку взаємин з Великобританією.

У спогадах А. Марголіна чимало цінної інформації про його діяльність на чолі української місії в Лондоні, її складу, фінансування тощо. Оцінюючи стан справ у англо-українські відносини за часів роботи свого попередника, А. Марголін зазначав, що для України це був "несприятливий час". "Британський уряд зі звичною для англійців послідовністю підтримував Денікіна, – наголошував він у своїх спогадах. – В таких умовах ніякі, навіть найдіяльніші, співробітники не могли рушити справу України з мертвої точки" [26, с.157]. На думку А. Марголіна, поразка Добровольчої армії та посилення суперечностей у середовищі країн Антанти щодо політики в Центральній та Східній Європі відкривали перед українськими провідниками більш прихильного ставлення до "українського питання" на міжнародній арені. Він, зокрема, рекомендував переглянути питання зовнішньої політики, щоб виправдати очікування британських політичних кіл. У першу чергу, на думку дипломата, слід було зосередитися на звільненні чорноморських портів від більшовицьких військ та

встановленні торгівельно-економічних зв'язків з Великобританією, що значною мірою сприяло б налагодженню дипломатичних контактів [26, с. 236].

У спогадах А.Марголіна чимало цінної інформації про ставлення сіоністських організацій Великобританії до України, з якими він не лише тісно співпрацював, а й намагався через них вплинути на європейську громадськість з метою популяризації ідеї незалежної української державності. Як він згадував, "політика сіоністів у Лондоні була пов'язана в цей час з тією течією в Англії, яка відносилася вороже до створення окремих держав на місці колишньої Росії" [26, с. 210].

На початку квітня 1920 р. А. Марголін репрезентував Україну на міжнародній конференції у Сан-Ремо, під час якої зустрівся із багатьма представниками політичної еліти країн Антанти. Зокрема, він обговорив перспективи розвитку україно-англійських двосторонніх контактів з англійським дипломатом Ф. Керром. Останній, на прохання А. Марголіна надати Україні збройну допомогу в боротьбі з більшовицькими військами, відповів, що його країна вважає помилкою надання підтримки генералу А. Денікіну і тому, хоч і "має...симпатії" до українського руху, вважає, що народ має "доказати своє бажання бути самостійним..." [30, арк. 16].

Український уряд все частіше залишав без уваги пропозиції та рекомендації А. Марголіна. 16 липня 1920 р. він подався до демісії, мотивуючи це тим, що "не в змозі продовжувати в Англії свою роботу надалі, поки не зміниться наша політика" [26, с. 33]. Проте незважаючи на відставку, А. Марголін продовжував відстоювати інтереси українського народу за кордоном, працював у міжнародних організаціях і одночасно юрисконсультом МЗС УНР (без оплати праці).

Після обрання до парламенту лідера англійських лібералів Асквіта, А. Марголін чекав рішучої зміни політичного курсу Англії на користь України. Цьому значно сприяли приватні контакти М. Вашніцера та А. Марголіна з впливовим лейбористом І. Зангвілем, який одночасно тісно співпрацював з міжнародними єврейськими організаціями. Останній, у свою чергу, докладав значних зусиль для популяризації українського питання серед англійських лейбористів та промисловців [29, арк. 37–49].

Однак політичні кола Великобританії неоднозначно сприймали можливість існування незалежної України. Головний ідейний натхненник та організатор військового втручання Антанти в антибільшовицьку боротьбу, В. Черчилль, припускав можливість компромісу з українським національно-визвольним рухом в інтересах російських білогвардійців [32, с. 282]. Загалом, В. Черчилль підтримував генерала А. Денікіна. Українці були для нього "німецькими агентами". У разі потреби він погоджувався допомагати Україні, але лише у складі Російської Федерації. Більшість англійських дипломатів скептично ставилися до того, що українці здатні збудувати власну державу і були більше переконані у швидкому відродженні Росії. Вони побоювались того, що у разі незалежності України, Росія втратить вихід до Чорного моря і послабить свої позиції у Східній Європі. За таких обставин "Росія ніколи не погодиться, щоб її було відрізано від Чорного моря. Коли б ми вас признали, то Росія пішла б на союз з Німеччиною. Багато легше установити федеративні зносини", – заявляв головний референт Міністерства закордонних справ Великобританії в українських справах Р. Ліпер українським представникам [28, арк. 10].

Таким чином, спроби українських дипломатів добитися міжнародно-правового визнання України і заручитися підтримкою Великобританії закінчилися безрезультатно. Англія не виявила значного зацікавлення "українським питанням" Основним для неї було зберегти статус-кво в Європі, утвореного версальською системою. "Українське питання", на думку офіційного Лондона, могло стати чинником дестабілізації, який міг бути використаний Німеччиною у її реваншистських планах. Великобританія як і інші держави Антанти проігнорували законне право українського народу на державну самостійність і соборність його земель.

Список використаних джерел

1. Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи / О. Шульгин. – К., 1918. – 111 с.; Шульгин О. Початки діяльності міністерства закордонних справ України: спогади / О. Шульгин // Розбудова держави. – К., 1993. – № 1. – С. 22–24.
2. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. – К.: Книга роду, 2008. – 800 с.
3. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: (спогади): в 3 т. / І. Мазепа. – Прага: Пробоєм, 1942. – Т. 1: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. – 1942. – 210 с. – Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – 1942. – 232 с. – Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – 1943. – 231 с.
4. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.
5. Марголін А. На берегах туманного Альбіону / А. Марголін // Україна дипломатична. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 315–319; Марголін А. Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин: С. Ефрон, 1934. – 397 с.; Марголин А. Украина и политика Антанты / А. Марголин // Революция на Украине: По мемуарах белых. – М.; Ленинград: Госиздат, 1930. – С. 359–392.
6. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. / І. Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с.; Дацків І. Б. Брест 1918: європейський прорив України / І. Б. Дацків. –

Тернопіль: Астон, 2008. – 254 с. 7. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. / В. В. Соловйова. – К.; Донецьк, 2006. – 394 с. 8. Веденєєв Д. В. Дипломатична служба Української держави, 1917–1923 роки / Д. В. Веденєєв. – К.: Нац. акад. СБУ, 2007. – 261 с. 9. Довган Ю. Л. Зовнішня політика Великобританії стосовно ЗУНР у вітчизняних джерелах та історіографії // Ю. Л. Довган / Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 7. – С. 159–163.; Британська активність у Східній Галичині під час українсько-польського протистояння у 1919–1920 рр. // Ю. Л. Довган / Україна соборна. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 2. – Ч. 3: Історична регіоналістика в контексті соборності України. – С. 326–336. 10. Кучик О. С. Союзницька інтервенція на Україні (1918–1919) / О. С. Кучик. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 69 с. 11. Gilbert, M. Winston S Churchill [Text] / M. Gilbert – Vol.4: 1916–1922. – London, 1975. – 340р. 12. Кучик О. С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.): дис. ... канд іст. наук: 07.00.01/ О. С. Кучик. – Львів, 2001. – 233 с. 13. Дацків І. Дипломатичні відносини Української Центральної Ради з країнами Антанти / І. Дацків // Мандрівець. – 2010. – № 4. – С. 21–26. 14. Покровська І. Українсько-британські відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії / І. Покровська, Ю. Хорошилова // Політика і час. – 1995. – № 5. – С. 73–78. 16. Kark J. British policy toward Ukrainian Statehood / J. Kark. – Munich: Ukrainian Free University, 1970. – 338р. 17. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 3766, оп. 3, спр. 9, арк. 83. 18. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 / Д. Дорошенко. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 424, LXXXVI с. 19. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 121, арк. 16. 20. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. / І. Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2009. – 520 с. 21. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 5. – спр. 13, арк. 112. 22. Табачник Д. В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр. / Д. В. Табачник. – К.: Українська Академія державного управління при Президентові України, 1996. – 362 с. 23. Макарчук О. Г. Політика Франції, Великобританії та США щодо України (1918–1921 рр.) / О. Г. Макарчук, В. С. Макарчук // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. – Серія: держава та армія. – Львів, 2000. – № 408. – С. 60–66. 24. Дацків І. Б. Структура і діяльність зовнішньополітичного відомства Директорії УНР / І. Б. Дацків // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: “Рада”, 2008. – Т. XXII. – С. 337–354. 25. Борщак І. Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р. / І. Борщак // Альманах “Червоної калини”. – Львів, 1939. – С. 104–114. 26. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 186. 27. Марголін А. Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин: С. Ефрон, 1934. – 397 с. 28. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 286, арк. 98. 29. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 94, арк. 34. 30. Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДАЛІ України), ф. 360, оп. 1, спр. 150, арк. 167. 31. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 121, арк. 83. 32. Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных договорах / Дэвид Ллойд-Джордж. – М.: Наука, 1957. – Т. 1. – 536 с.

Игорь Дацкив

УКРАИНО-АНГЛИЙСКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ В 1917–1921 ГОДАХ

В данной статье проанализирована внешняя политика Великобритании относительно Украины в 1917–1921 гг. Показаны особенности отношений между Англией и украинскими правительствами во время национально-освободительных соревнований. Раскрыто влияние политики Великобритании на становление и развитие украинской государственности.

Ключевые слова: Великобритания, Украина, Украина-английские связи, украинская революция, национально-освободительное движение.

Igor Datskiw

UKRAINIAN AND ENGLISH DIPLOMATIC RELATIONS IN 1917–1921 YEARS

This article analyzes the foreign policy of Great Britain to Ukraine in 1917–1921 years. Show features of the relations between England and the Ukrainian government a day of national liberation movements. Reveals the impact of UK policy the formation and development of Ukrainian statehood.

Key words: United Kingdom, Ukraine, Ukraine-English relations, the Ukrainian revolution, national liberation movement.

УДК 94:314.151.3-054.72:331(44=131.1)“1919/1939”

Леся Купин

ІТАЛІЙСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ДО ФРАНЦІЇ У 1919–1939 РОКАХ

В історії еміграції у Франції упродовж міжвоєнного двадцятиріччя італійці становили найбільш потужну та масштабну хвилю заробітчан. Значною мірою на це впливала кон'юнктура на французькому ринку праці та атмосфера у французько-італійських відносинах. Ліберальне налаштування з боку Франції забезпечувало італійцям чисельну перевагу та високий рівень самоорганізації.

Ключові слова: Франція, італійці, італійська еміграція, законодавство, фашизм.

Однією із найбільш гострих проблем сучасної Франції є питання імігрантів. Саме воно турбує широке коло представників місцевої та зарубіжної громадськості. Зрозуміло, що ґенезу цього руху слід шукати, мабуть, у наслідках французької колоніальної політики Нового часу та в часто необдуманій іміграційній політиці країни у новітній період. На особливу увагу заслуговує розгляд еміграції до Франції у міжвоєнне двадцятиріччя, адже у цей період її часто називали “країною емігрантів”. Традиційно, що найбільша кількість імігрантів до Франції прибула з країн, що межували з нею. Першість за цим показником належала італійцям, кількість яких у зазначений період сягала 1 млн осіб.

Наукова новизна статті полягає у тому, що це одна з перших спроб в українській історіографії комплексного дослідження італійської еміграції до Франції у контексті іміграційної політики французького уряду впродовж 1919–1939 рр. Робота виконана на основі критичного аналізу іноземних джерел та літератури.

Мета роботи – дослідити італійську еміграцію до Франції впродовж міжвоєнного двадцятиліття.

Головні завдання дослідження: визначити чинники, які зумовили італійську еміграцію до Франції у 1919–1939 рр.; дослідити динаміку та чисельність цього явища; виявити особливості італійської еміграції у Франції впродовж міжвоєнного двадцятиріччя; проаналізувати іміграційну політику французького уряду щодо італійських емігрантів.

Об'єктом дослідження є еміграція італійців до Франції у 1919–1939 рр.

Предмет дослідження – соціально-економічні та національно-політичні причини італійської еміграції до Франції та її місце у повоєнній відбудові країни; іміграційна політика французького уряду щодо італійців; чисельність і територія розселення італійців у Франції, рівень їхньої самоорганізації та головні види діяльності.

Упродовж 1919–1939 рр. значну кількість імігрантів у Франції становили вихідці з країн, що межували з нею. Першість за цим показником належала італійцям. Таку ситуацію зумовила політична криза, що охопила Італію після закінчення Першої світової війни та прихід до влади у 1922 р. фашистського уряду на чолі з Беніто Муссоліні. Як наслідок, упродовж 1920–1924 рр. до різних країн Європи емігрувало 914 тис. італійців [1, с. 37].

З огляду на масштабність цього явища, італійська еміграція стала об'єктом вивчення багатьох дослідників. Вони ґрунтовно висвітлили її причини та перебіг, місця розселення емігрантів у Франції, види їхньої діяльності та умови працевлаштування тощо. Серед них можна виокремити праці М. Флоркіна [2], К. Колліна [3], Л. Тельєрез [4], Ральфа Шора [5], Бертрана Бовіо [6]. К. Коллін, зокрема, наголошував на двоїстій природі італійської іміграції у Франції. Вказував на прошарок “старих” імігрантів, які прибули сюди після 1919 р. для участі у відбудові країни, а на початку 1930-х рр., інтегрувалися у французьке суспільство й не бажали повертатися до Італії.

Протилежна ситуація, за його словами, склалася з політичними біженцями, котрі втекли від фашистського режиму. На відміну від трудових імігрантів, вони приїхали у Францію значно пізніше, а своє перебування тут розглядали як тимчасове, маючи намір повернутися на батьківщину після повалення фашизму [6]. Л. Тельєрез, в свою чергу, схилилася до думки, що початок масової іміграції італійців до Франції зумовлювався демографічною кризою у французьких південних департаментах, тоді як населення Італії зростало швидкими темпами. Крім цього, кількість безробітних в Італії у першій половині 1922 р. становило 300 тис. осіб [7]. Попри певні здобутки у вивченні задекларованої проблеми, поза увагою дослідників залишилися чинники, що впливали на інтенсивність італійської еміграції до Франції, роль італійців у повоєнній відбудові країни та рівень їхньої громадської самоорганізації.

Варто відзначити, що Франція стала традиційним еміграційним напрямом для італійців у другій половині XIX ст. Станом на 1911 р. тут перебувало приблизно 500 тис. італійських імігрантів [8]. Напередодні війни вони вміло скористалися французькою програмою осадництва, за якою

урожайні землі департаментів Тарн і Гаронна, Гар виділялися під посіви злакових культур. Як наслідок, у 1918 р. згідно з підрахунками французького міністерства сільського господарства, 11 % робітників у вказаних департаментах становили італійці [4].

З огляду на територіальну близькість і спільний кордон Франції та Італії, спеціальної угоди про регулювання міграційних потоків між двома країнами не існувало. Реєстрація іммігрантів здійснювалася на підставі двосторонньої трудової угоди від 15 квітня 1904 р. [9]. Вона стала основою для підписання 30 вересня 1919 р. у Римі французько-італійського договору про працю (набрав чинності 17 травня 1921 р.) [2, с. 55], що фактично регулював питання еміграції та імміграції упродовж міжвоєнного двадцятиліття. Він складався з 26 статей, які гарантували: 1) сприятливі умови проживання трудових іммігрантів на рівні з місцевими робітниками, до яких члени їхніх родин могли емігрувати без будь-якого спеціального дозволу; 2) заробітна плата іммігранта не повинна бути нижчою, ніж отримував за цей вид роботи місцевий робітник цієї ж категорії; 3) медичне обслуговування та правовий захист іноземців відповідно до чинного законодавства; 4) адміністративні органи обох країн повинні сприяти перетину емігрантами кордонів та підготовці відповідних трудових угод; 5) кожній із договірних сторін забороняється обкладати податками чи спеціальними зборами іноземних заробітчан [10].

Значна увага, у вказаному договорі, приділялася пенсійному забезпеченню і соціальному страхуванню іноземних робітників, відшкодуванню родинам іммігрантів у випадках травматизму чи смерті робітників [10]. Важливим положенням у ньому була домовленість двох сторін про те, що кількість іноземних робітників не повинно суттєво впливати на економічний розвиток жодної з країн [10]. "Якщо у деяких регіонах, ринок праці буде переповнений іммігрантами, то перш ніж самостійно змінювати місце праці, вони повинні повідомити місцеву адміністрацію" [10] – зазначалося у договорі.

Угода також передбачала створення на території обох країн комітетів з працевлаштування іммігрантів [10]. До їх складу входили представники обох сторін: префект, суб-префект або радник префектури, мер муніципалітету або один з його заступників, інспектор праці або його заступник, консул або його представник, голова іноземної організації (італійської чи французької відповідно), представник від профспілок і працедавців, один іноземний робітник [10]. Договір не поширювався на колоніальні володіння жодної зі сторін та підлягав щорічній пролонгації, доки одна зі сторін не заявляла про його денонсацію [10].

19 лютого 1920 р. між Францією та Італією підписано додаткову "Декларацію для італійських робітників в Ельзасі та Лотарингії", що регулювала відносини між французькими роботодавцями та італійськими робітниками, які працювали в Ельзасі та Лотарингії (повернені Німеччиною Франції за умовами Версальською мирного договору 1919 р.), згідно з французько-італійським договором про працю 1919 р. [11].

Щодо розселення італійців у Франції, то це були південно-західні, південні і південно-східних департаменти, зокрема Дордонь, Жиронди, Ло, Верхня Гаронна, Атлантичні Піренії, Гар, Тарн і Гаронни, Приморські Альпи. Вони прибували сюди з Північної та Центральної частини Апеннінського півострова: області Венето, Фріулії, П'ємонт, Ломбардії, Тоскани та Емілії-Романьї [4]. Назагал, більша частина італійських іммігрантів у Франції була зайнята у сільському господарстві [12]. Передусім це залежало від місць їхнього розселення: італійці у Південно-Західній та Південній Франції, в переважній більшості, були сільськогосподарськими робітниками [4], а ті, що перебували у департаменті Приморські Альпи, зазвичай, працювали на будівництві, займалися ремеслом, торгівлею та готельним бізнесом. Щодо професійної характеристики названих емігрантів, то 40 % з них були робітниками без кваліфікації [12], проживали у переповнених кварталах і виконували найменш оплачувані роботи [5].

Проживання італійських іммігрантів у прикордонних департаментах Франції суттєво позначалося на їх кількості. "Gazeta Polska" зазначала, що на відмінну від інших іммігрантів (наприклад поляків), кількість італійців у країні постійно зростала [13]. Упродовж 1919–1939 рр. італійці становили чверть населення у департаменті Приморські Альпи, а в округах Грас і Ніцца – 52 % і 47 % населення відповідно [5]. Щодо департаменту Вар, то на одного італійця тут припадало шість французів [5]. В історичній області Гасконії (теперішні департаменти Ланди, Верхні Піреней, Жер, південна частина департаментів Верхня Гаронна, Тарн і Гаронна та Ло і Гаронна), яку італійці систематично заселяли з 1922 р., їх чисельність становила близько 60 тис. осіб [5].

Згідно з офіційною статистикою, на початку 1920-х рр. кількість іммігрантів у Франції складала приблизно 1 млн 530 тис. осіб, з яких 451 тис. була італійцями [2, с. 34]. Це відповідало планам Б. Муссоліні про створення за кордоном італійського вогнища свідомої, економічно вільної громади задля "мирної" моральної та економічної експансії Італії [13]. У свою чергу, французький уряд, забезпечував належні умови для італійських іммігрантів. Закон від 16 грудня 1922 р. передбачав створення комітету опіки над італійськими іммігрантами у Приморських Альпах [14]. Лояльна

позиція з боку французького уряду пояснювалася тим, що "[...] італійські робітники були дуже працелюбними, моральними, а найбільша їхня чеснота полягала у повазі до місцевої влади" [14].

На інтенсивність італійської еміграції до Франції значний вплив справило законодавство США. Згідно із "законом Джонсона" від 1924 р. обмежувалася квота на імміграцію (італійців до 3 тис. 845 осіб) [2, с. 34]. Як наслідок, збільшилася їх кількість в еміграційному потоці до Франції (у 1924 р. цей показник становив 41 тис. 235 осіб [1, с. 38]). Станом на 1926 р. кількість італійських іммігрантів у цій країні складала 800 тис. осіб, або 35 % від усіх іноземців, що проживали у ній [15].

На подальший перебіг еміграційного руху італійців певний вплив справив замах на Б. Муссоліні, вчинений у 1926 р. [16]. Унаслідок цього, спеціальна урядова комісія Італії прийняла декрет про нагляд за італійськими громадянами за кордоном [16]. Він передбачав позбавлення італійського громадянства та конфіскацію майна не згідних з режимом політиків та науковців [16]. Як наслідок, еміграція італійців у французькому напрямі зменшилася. Натомість зросла недозволена еміграція паломників у Лурд (південь Франції), частина з яких тут залишалася [4]. Така ситуація викликала певне напруження у французько-італійських відносинах. З метою їх налагодження, міністр закордонних справ Франції Аристід Бріан наприкінці 1927 р. у розмові з італійським консулом в Парижі наголошував на тому, що слід дотримуватися лінії "добросусідської" імміграції та еміграції [17]. У газеті "Kurjer Warszawski" зазначалося на можливості підписання нової двосторонньої угоди, що забезпечувала б сприятливі умови для італійських емігрантів у Франції [17]. Наочним прикладом компромісної імміграційної політики французького уряду щодо італійців була зустріч консула Італії з мером Марселя, котрий, наголошуючи, на ролі італійських емігрантів у повоєнній відбудові Франції, з огляду на їхню чисельність понад 800 тис. осіб [17], зазначав: "Тут насправді є два мери, чи не так?" [13].

Черговим чинником, що суттєво позначився на інтенсивності італійської еміграції в цьому напрямку була так звана "перехідна економічна криза" у Франції впродовж 1926–1927 рр. Варто зазначити, що промислова криза вплинула на французький ринок праці в цілому, оскільки міністерство сільського господарства, в свою чергу, також відмовлялось працевлаштовувати іноземців (виняток становили тільки ті робітники, що приймались на плантації цукрових буряків) [18]. У зв'язку з цим, чисельність італійських емігрантів у Франції станом на 1927 р. дорівнювала 600 тис. осіб, що на 200 тис. осіб менше ніж попереднього року [19]. Значно більшого загострення ситуація набула у 1928 р., коли уряд Італії видав розпорядження про обмеження еміграції до Франції [20, с. 342]. Внаслідок чого кількість італійських емігрантів у країні становила лише 450 тис. осіб [19].

Економічна депресія 1929 р., що відчутно вплинула на італійський ринок праці, кількість безробітних становила 489 тис. осіб, похвалила еміграційний рух до Франції, у якій криза ще не досягла свого піку [15]. Упродовж 1929–1930 рр. кількість її іммігрантів збільшилось удвічі у порівнянні з 1927–1928 рр. [2, с. 35]. Щодо італійців, то в 1931 р. їх кількість становила 808 тис. осіб (у статистиці бралось до уваги лише чоловіче населення) [21]. Франція, за словами дослідника італійської еміграції Антоніо Канові, стала першою країною іммігрантів у часи кризи, де частка італійців становила 30 % усіх іноземців і 7 % всього населення країни, а в Парижі їх чисельність становила 100 тис. осіб [21].

Наприкінці 1931 р. уряд Франції низкою законодавчих актів намагався обмежити імміграційний потік. Закон від 10 серпня 1932 р. включав принцип національної переваги при працевлаштуванні, заборону для іноземців змінювати професії. Щодо італійців, то їхня праця обмежувалася трьома сферами діяльності: промисловістю, будівництвом та обслуговуванням (зокрема у перукарнях) [14]. Указами від 20 березня 1933 р., 25 листопада 1934 р. і 31 січня 1935 р. встановлювалися квоти для іноземних робітників, зайнятих у сфері обслуговування (для перукарів 20 %), промисловості (10 %), будівництві (різнилася у кожному регіоні) [14]. На відмінну від польських іммігрантів, італійці займали більш вигідну позицію. Міністр зовнішніх справ Італії Діно Гранді запевнив співвітчизників, що суперечливі питання щодо еміграції та імміграції з Францією швидко будуть вирішені [22].

Згідно з підрахунками французького міністерства праці та міністерства сільського господарства, на початку січня 1932 р. до Франції прибуло 180 іноземних робітників, з них 104 були італійцями, 35 іспанцями, 17 німцями та 23 особи належали до інших національностей (з Польщі не прибув жоден робітник) [23]. Тим часом з країни депортовано близько 5 тис. осіб, серед яких 2 тис. поляків, 1 тис. чехів, 587 португальців, 530 іспанців та лише 285 італійців [23]. Попри відчутне зменшення кількості італійських іммігрантів у Франції, їх чисельність в країні залишалася переважаючою. Це підтверджувала газета "L'Homme Libre", що виступала на захист прав іноземних робітників та з вимогою ревізії їх трудових договорів [24]. У ній зазначалося, що в 1934 р. у країні працювало 850 тис. іноземців: 300 тис. італійців, 180 тис. поляків і чехів [24]. Зниження потоку італійської імміграції, за умов економічного похвалення Франції, газета "Kurjer Warszawski" пояснювала чисельними репатріаціями через оголошення мобілізації в Італії у 1935 р. [25].

Попри антидемократичний курс фашистського уряду в другій половині 1930-х років, французька сторона продовжувала політику заохочення італійської імміграції. Наочним прикладом були заборони на працевлаштування та депортації поляків, котрі пропрацювали у Франції 6–9 років, при тому, що італійці із п'ятирічним стажем роботи отримували дозвіл на зайнятість згідно з законом [26].

У 1937 р. тут перебували 2 млн 300 тис. іноземців, серед яких першість належала італійцям – 30 %, поляки – 19 %, іспанці – 13 %, бельгійці – 9 %, росіяни – 3 % [27]. Проте, італійська сторона була невдоволена такими показниками. 3 серпня 1938 р. уряд Італії затримував видачу паспортів для еміграції до Франції [28]. Свідченням напруги у французько-італійських відносинах, згідно з повідомленнями преси, було те, що італійський уряд вдався до депортації французького письменника та композитора Еману Одізіо, який упродовж десяти років працював у Римі. У відповідь на це уряд Франції депортував Гугона Джеральді – італійського діяча культури, директора фашистського тижневика "Italia Nuova" [29]. Аби зменшити напругу всередині країни через антифашистські настрої, у 1938 р. уряд Франції прийняв рішення про переселення з Парижа у місцевість Булонь 80 тис. італійських робітників [30]. Одночасно продовжувалися депортації політичних іммігрантів. Якщо впродовж 1920–1930 років до Франції прибуло 20 тис. біженців-антифашистів, то на початку 1939 р. їхня кількість у країні становила близько 9 тис. осіб [2, с. 39].

Попри кількісну перевагу італійських емігрантів у Франції впродовж міжвоєнного періоду, вони вирізнялась найвищим рівнем самоорганізації [1, с. 49]. Запорукою цьому, на думку К. Колліна, було те, що Б. Муссоліні активно регулював і контролював усі внутрішні та зовнішні міграційні потоки, закликаючи до збільшення народжуваності [3].

Організацією трудової еміграції в Італії займався генеральний комісаріат з еміграції, який мав за кордоном, особливо у Франції, численні філії, що займалися опікою над італійськими робітниками [2, с. 61]. Члени таких організацій відвідували родини іммігрантів, активно проводили фашистсько-націоналістичну пропаганду та виступали у ролі посередників перед французькими роботодавцями [2, с. 61].

У 1922 р. газета "Popolo d'Italia" повідомляла про те, що в Парижі закладені перші секції фашистської організації, які мали на меті боронити інтереси та духовну незалежність італійців, що проживали у Франції [31]. Значну роль у цій місії відігравала газета "La Nuova Italia", заснована 1922 р. у Марселі [32]. Б. Муссоліні окреслив еміграційну політику Італії так: "Щоб кожний італійський емігрант, що проживає за кордоном був частиною Італії" [1, с. 49].

У свою чергу, осідаючи на французьких землях, італійці давали фермам і господарствам їхні назви. На південному сході Франції, зокрема в Тулузі та Ніцці, були відкриті відділення італійських банків, що фінансували сільськогосподарську еміграцію італійців і успішно конкурували з французькими кредитними спілками [2, с. 61–62]. Це зумовило проведення у березні 1931 р. французько-італійської конференції, на якій були досягнуті домовленості про забезпечення громадських прав італійських іммігрантів [33].

Запорукою масової еміграції італійців до Франції було забезпечення їхніх національних інтересів. З цього приводу, "Gazeta Polska" повідомляла, що на початку 1930-х років тут активно видавалося понад 30 італійських газет, було створено мережу італійських шкіл з молодіжними та дитячими організаціями [13]. У 1932 р. у Парижі відкрито італійський лицей [13]. На теренах Франції, де осідали італійці, діяли національні католицькі місії. Їхній вплив був настільки відчутним, що "[...] за проханням французького уряду, Ватикан нагадав італійським місіонерам про їхній обов'язок опікуватися духовним станом іммігрантів, а не втручатися у громадські справи" [2, с. 62]. Така ситуація, була однією з причин підписання Латеранської угоди між урядом Італії та Ватиканом 11 лютого 1929 р.

Незважаючи на агітаційні кампанії фашистського уряду, саме італійці займали першість серед осіб, які приймали французьке громадянство (у 1936 р. їхня частка становила 30 %, тоді як на поляків припадало лише 5 %) [2, с. 62]. Передусім, це зумовлювалося етнічною близькістю між французами та італійцями, спільними традиціями господарства.

Таким чином, італійці становили найбільш масштабний потік іммігрантів до Франції упродовж міжвоєнного двадцятиріччя. Значною мірою він залежав від економічної кон'юнктури в країні та від французько-італійських відносин. Попри змінні фази розвитку французької економіки та чималу напругу у відносинах з фашистським урядом, італійські емігранти займали лідерські позиції щодо чисельності та рівня самоорганізації в цій країні. Франція стала не лише альтернативою для сотні тисяч заробітчан, але й місцем їхнього громадсько-політичного самовираження.

Список використаних джерел

1. Rozwadowski J. Emigracja polska we Francji – europejski ruch wychodźczy / J. Rozwadowski. – Lille: Wydawnictwo Polskiego Uniwersytetu Robotniczego we Francji, 1927. – 304 s. 2. Фролкин Н. Трудовая иммиграция во Францию в новое время / Н. Фролкин. – К.: Наук. думка, 1975. – 284 с. 3. Collin C. Les italiens dans la M.O.I et les FTP-MOI à Lyon et Grenoble / C. Claude Collin. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.cairn.info/resume.php?ID_ARTICLE=GMCC_218_0067. 4. Teulières L. Les Italiens dans l'agriculture du Sud-Ouest (1920–1950) / Laure Teulières. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://migrations.besancon.fr/index.php>. 5. Schor R. Italiens des villes italiens des champs l'accueil des immigrés italiens dans les Alpes-Maritimes et dans le Sud-Ouest (1919–1939) / Ralph Schor. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cg06.fr/cms/cg06/upload/decouvrir-les-am/fr/files/rr79-1982-04.pdf>. 6. Bovio V. Les antifascistes Italiens dans le Var entre 1919 et 1939. Recherches regionales. Alpes-Maritimes et Contrées limitrophes. 28e année 1987 – N° 4. Octobre-décembre / Bertrand Bovio. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cg06.fr/cms/cg06/upload/decouvrir-les-am/fr/files/rr101-1987-01.pdf>. 7. Kurjer Warszawski. – 27 grudnia 1922. 8. Etude au choix; immigration et immigrants, l'exemple des immigrés italiens. Corpus documentaire. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.histoire.ac-versailles.fr/IMG/pdf/Etude_au_choix_L_immigration_italienne.pdf. 9. L'entrée de la direction du travail dans les relations internationales à travers la naissance du droit international du travail // Michel Cointepas. Extraits des cahiers du chatefp n°7, mars 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.travail-emploi-sante.gouv.fr>. 10. Traité de travail, signé à Rome le 30 septembre 1919. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://untreaty.un.org/unts/60001_120000/20/10/00038474. 11. Déclaration additionnelle au Traité de Travail du 30 septembre 1919, relative aux ouvriers italiens en Alsace-Lorraine, signée à Paris, le 19 février 1920. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://untreaty.un.org/unts/60001_120000/20/14/00038697.pdf. 12. L'immigration et l'exode des réfugiés entre 1920 et 1940 dans les Alpes-Maritimes. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.la-vie-des-juifs-a-nice.fr/tome-I/tome-I-chapitre-I-partie-2.html>[31.10.2011 17:15:11]. 13. Potocki A. Instalacja włochów we Francji / Antoni Potocki // Gazeta Polska. – 10 września 1935. – S. 13. 14. Rainero R. H. La crise de la main d'oeuvre italienne à Nice dans les années vingt et trente / Romain H. Rainero. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cdlm.revues.org/index2893.html>. 15. Bezrobocie we włoszech // Kurjer Warszawski. – 19 kwietnia 1929. – S. 5. 16. Przeciw uchodźcom włoskim // Kurjer Warszawski. – 16 września 1926. – S. 4. 17. Francja i włochy // Kurjer Warszawski. – 6 grudnia 1927. – S. 6. 18. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Sygn. 9889. 19. L'Immigration Italienne, Russe et Arménienne, L'Exode des réfugiés de Hollande, de Belgique et des Pays Balkaniques entre 1920 et 1944 dans les Alpes-Maritimes. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.la-vie-des-juifs-a-nice.fr/tome-I/tome-I-chapitre-I-partie-2.html>. 20. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939) / Степан Качараба. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с. 21. Canovi A. L'émigration italienne en France: représentations entre économie et politique / Antonio Canovi. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cle.ens-lyon.fr/15589487/0/fiche__pagelibre/&RH=CDL_ITA100600. 22. Grandi o emigracji włoskiej // Kurjer Warszawski. – 18 grudnia 1931. – S. 5. 23. Ruch emigracyjny we Francji // Kurjer Warszawski. – 21 stycznia 1932. – S. 20. 24. Preciw robotnikom cudzoziemcom we Francji // Kurjer Warszawski. – 5 kwietnia 1934. – S. 5. 25. Robotnicy cudzoziemcy we Francji // Kurjer Warszawski. – 1935. – 10 października. – S. 11. 26. Zagadnienie bezrobocia i zatrudnienia cudzoziemców we Francji // Gazeta Polska. – 9 stycznia 1936. – S. 4. 27. Cudzoziemcy we Francji // Kurjer Warszawski. – 19 stycznia 1937. 28. Wstrzymanie wydawania paszportów na wyjazd z Włoch do Francji. Gazeta Polska. – 14 sierpnia 1938. – S. 5. 29. Wydalanie francuzów z Włoch i włochów z Francji // Gazeta Polska. – 23 grudnia 1938. – S. 11. 30. Wydalenie 80 włochów antyfaszystów z Francji // Gazeta Polska. – 27 kwietnia 1938. – S. 27. 31. Faszyci we francji // Kurjer Warszawski. – 21 sierpnia 1922. – S. 8. 32. Document 22: traduction d'un article de La Nuova Italia, 15 juillet 1923, Archives Departementales des Bouches-duRhône, 1M854. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives13.fr/archives13/webdav/site/archives13/users/Gallician/public/Pedagogique/TrpsdesItaliensDPgq.pdf>. 33. Włochy a Francja // Kurjer Warszawski. – 25 marca 1931. – S. 15.

Леся Купин

ИТАЛЬЯНСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ ВО ФРАНЦИЮ В 1919–1939 ГОДАХ

В истории иммиграции во Францию на протяжении межвоенного двадцатилетия итальянцы составляли наиболее мощной и масштабной волне мигрантов. Во многом на это влияла конъюнктура на французском рынке труда и атмосфера в франко-итальянских отношениях. Либеральная настройка со стороны Франции обеспечивало итальянцам численное преимущество и высокий уровень самоорганизации.

Ключевые слова: Франция, итальянцы, итальянская эмиграция, законодательство, фашизм.

Lesya Kupyn

ITALIAN EMIGRATION TO FRANCE IN 1919–1939 YEARS

Tracing back to the history of immigration in France during interwar twentieth Italians formed the most powerful and huge wave of workers. Mainly the conjuncture on the French labor market and the atmosphere of French-Italian relations influenced it. Liberal attitude of France ensured a numerous advantages and high level of self-organizing to Italian people.

Key words: France, Italians, Italian emigration, legislature, fascism.

УДК 94(438) "1918–1939"

Володимир Комар

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ПОЛЬЩІ З ДЕРЖАВАМИ АНТИКОМІНТЕРНІВСЬКОГО ПАКТУ В 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті розкрито спроби політичних діячів Польщі заручитися підтримкою Німеччини, Італії та Японії для реалізації концепції прометеїзму, що полягала в ослабленні та розчленуванні СРСР на незалежні національні держави.

Ключові слова: Польща, прометеїзм, Р. Смаль-Стоцький, Анतिकомінтернівський пакт, вісь Рим-Берлін-Токіо.

Республіка Польща 1991 р. однією з перших визнала незалежність України. Це сталося не випадково, адже упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття ідея створення незалежної України була складовою польської концепції прометеїзму. Вона полягала у формуванні блоку держав під егідою Польщі, який став би своєрідним бар'єром на шляху імперських амбіцій Росії й забезпечив рівновагу сил у Центрально-Східній Європі. Упродовж 1933–1939 рр. міжнародний прометеївський рух переживав серйозні труднощі. У цей період спостерігався сильний наступ антипрометеївських сил, особливо у правлячому таборі Польщі. Всупереч цьому не припинялася прометеївська діяльність й відбувався пошук потенційних союзників за кордоном. Робилися спроби використання міжнародної кон'юнктури для реалізації державних інтересів Польщі.

Обрана тема стала предметом дослідження польських істориків періоду ПНР – Юзефа Левандовського [1] й Сергіуша Мікуліча [2]. У російській історіографії згадана тема відображена на основі документів Архіву служби зовнішньої розвідки Російської Федерації [3–4]. У вітчизняній історичній науці політика прометеїзму Польщі досліджувалася лише фрагментарно.

Зважаючи на актуальність теми для вітчизняної політики й науки, метою дослідження є науковий аналіз спроб керівництва прометеївського руху Польщі заручитися підтримкою держав Анतिकомінтернівського пакту в їх боротьбі з Радянським Союзом.

Відповідно до мети поставлено завдання дослідити вплив прометеїзму на зовнішню політику санаційної Польщі.

Об'єктом дослідження виступає ідеологія і практика прометеїзму Польщі (1921–1939 рр.).

Предметом дослідження є засоби та механізми реалізації концепції прометеїзму в зовнішній політиці міжвоєнної Польщі.

Зважаючи на актуальність теми для вітчизняної політики й науки, ми поставили завдання проаналізувати спроби керівництва прометеївського руху Польщі заручитися підтримкою держав Анतिकомінтернівського пакту в їх боротьбі з СРСР.

З розгортанням пропаганди прометеїзму невпинно зростав інтерес до нього з боку лідерів світової політики – Німеччини, Італії та Японії. Концепція прометеїзму Польщі у багатьох аспектах була співзвучною великодержавним доктринам цих держав. Після Першої світової війни держави-переможниці – Англія, Франція і США – створили новий тип відносин між державами. У його основі були на Далекому Сході – договір дев'яти держав, а в Європі – Версальський і низка інших договорів. Ліга Націй була покликана врегульовувати відносини між державами у рамках цього режиму на основі колективного захисту безпеки держав. Однак Німеччина, Італія та Японія не погодилися зі своїм другорядним становищем у світі. Японія розірвала договір дев'яти держав, Німеччина та Італія – Версальський договір, і спільно, вони вийшли із Ліги Націй [5, с. 259].

Актуальними для польських політиків були відносини з Німеччиною. 30 січня 1933 р. президент Німеччини Пауль фон Гінденбург призначив канцлером Адольфа Гітлера, націонал-соціалістична партія якого отримала більшість на парламентських виборах (43,9 %). Уже наступного дня А. Гітлер зробив заяву по радіо, у якій, зокрема, заявляв: "Наше завдання – боротьба проти комунізму" [6]. Польські політики прометеївського напрямку побачили в цьому можливість спільного з А. Гітлером походу на СРСР. Вони вважали, що без порозуміння з Польщею, Німеччина не наважиться на цей крок [7]. У Варшаві, так само як в інших європейських столицях, помилялися в тому, що А. Гітлер у своїй політиці керуватиметься раціональними міркуваннями, а не ірраціональною, розрахованою на розпалювання ненависті расистською й шовіністичною ідеологією. Антибільшовизм фюрера відволікав увагу польських політиків, які не зрозуміли його ревізійністських гасел щодо Польщі [8, с. 25].

Лідери націонал-соціалістичної партії Німеччини теж проявляли підвищений інтерес до емігрантів з СРСР. Вони особливо підтримували тих, хто перебував в опозиції до національних центрів, які співпрацювали з Польщею. Влада Німеччини традиційно опікувався монархічним табором гетьмана П. Скоропадського. Його осередком став Український науковий інститут у Берліні. Директором інституту був генерал Гренер, який у 1918 р. в період німецької окупації України виконував обов'язки начальника Київського гарнізону [9].

Прихід А. Гітлера до влади у 1933 р. принципово не змінив ставлення до петлюрівської еміграції. У плани Німеччини не входило залучення уенерівців до співпраці, оскільки в українському еміграційному середовищі вже були налагоджені тісні контакти з групою полковника Є. Коновальця і гетьмана П. Скоропадського. Німецькі спецслужби задовольнялися вербуванням окремих петлюрівців, як, наприклад, директора прометеївської Телеграфної агенції "Експрес" М. Ковалевського [10].

Однак, лідери прометеївського руху не припиняли пошуку контактів з гітлерівцями. Деякі ватажки прометеївських організацій (Г. Гважава, Д. Сейдамет, М. Чокаєв, М.-Г. Сунш відбули до Німеччини з метою налагодження контактів з офіційною владою Німеччини [11]. У 1934 р. до Берліна прибули співробітники прометеївського часопису "Biuletyn Polsko-Ukraiński" В. Бончковський і Є. Маланюк. Для цієї подорожі начальник Експозитури № 2 розпорядився виділити кошти: 300 злотих (зл.) – В. Бончковському і 100 зл. – Є. Маланюку. Метою поїздки було встановлення зв'язків з українськими еміграційними організаціями в Німеччині. Водночас вивчалися суспільні настрої в правлячих колах Німеччини і перспективи польсько-німецької співпраці. М. Єрем'їв, перебуваючи у Німеччині, домовився про співпрацю і обмін інформацією з редактором тижневика "Völkler Burd" – В. Шерером, який був довіреною особою в націонал-соціалістичній партії. Німецький редактор проявив неабиякий інтерес до військових УНР, від яких сподівався отримати фахову інформацію про збройні сили СРСР [12].

Після приходу А. Гітлера до влади, його соратник А. Розенберг, який мав вирішальний вплив на східну політику III Рейху, запропонував концепцію поділу СРСР й підтримку німецькими націонал-соціалістами національно-визвольних рухів у радянських республіках [13]. Це була своєрідна модель німецького прометеїзму, але, на відміну від польського, Німеччина виступала в ролі протектора й не приховувала пріоритет німецьких національних інтересів. Німці, проводячи свою східну політику, створили серйозну конкуренцію прометеївському рухові [14].

Керівництво прометеївського руху через довірених осіб робило спроби заручитися підтримкою з боку Італії. Польській розвідці стало відомо, що у Мілані створено спеціальний Східний інститут, який займався дослідженнями проблем Східної Європи. Керівників італійського фашизму цікавили передусім настрої, що панували у радянських республіках. М. Єрем'їв, керівник телеграфної агенції "Офінор", перебуваючи у Римі у відрядженнях, проводив консультації з представниками МЗС Італії [15].

Значний вплив на формування італійської суспільно-політичної думки мав професор Енріко Інсабатто – журналіст, видатний публіцист, депутат італійського парламенту, автор статей, присвячених східній проблематиці ("Іслам і політика союзників", "Захід півмісяця" і т. д.), редактор італійсько-арабського щоденника у Єгипті. У 1934 р., під час відвідування Варшави, він погодився на інтерв'ю з журналістами часопису "Biuletyn Polsko-Ukraiński". Італійський погляд на східні проблеми у трактуванні Е. Інсабатто не суперечив політичним принципам, закладеним в концепції прометеїзму. Спостерігалася спільна платформа для майбутньої співпраці. На думку Е. Інсабатто, Польща, як бастион західної цивілізації, мала знайти спільну мову з Беніто Муссоліні. Однак політична лінія великого "дуче" у східному питанні дещо відрізнялася від прометеївської. Першочерговими для керівництва Італії були проблеми "жовтої раси", а не СРСР, який розглядався як позитивний для Європи стримуючий чинник [16].

Ідейними конкурентами прометеїстів в Італії стали українські націоналісти. Для постійного зв'язку з італійськими політичними колами Проводом ОУН скеровувався Євген Онацький. Він віддавна підтримував дружні стосунки з багатьма лідерами італійського фашизму, які проявляли підвищений інтерес до українського питання. Опорою Є. Онацького став депутат парламенту Італії, королівський комісар при Вищому Східному інституті в Неаполі – Барбієліні-Амідей. Він високо цінував Є. Онацького й сприяв у виданні друком його української граматики. Пропагандистська робота з боку ОУН призвела до того, що італійські фашистські кола перестали цікавитися представниками УНР та їх роботою за кордоном [17].

Із переговорів, проведених у січні 1938 р. з представниками МЗС Італії, партійними діячами та журналістами, польська сторона переконалася у відсутності довіри з боку італійців до організації "Прометей" і петлюрівської еміграції зокрема. Її представників запідозрили у зв'язках з II Інтернаціоналом і трактували як інструмент політичного впливу Польщі на міжнародну політику у

Центрально-Східній Європі. Тому італійці намагалися уникати контактів з лідерами прометеївської еміграції, як такої, що перебувала на службі офіційної влади Польщі. Натомість шукали незаангажованих представників національних меншин, які опинилися у вимушеній еміграції. Серед українців вибір упав на Є. Онацького, який був довіреною особою Є. Коновальця і представляв ОУН у Римі. Зокрема, 22 січня 1938 р. на урочистостях з нагоди відзначення III Універсалу УНР в Римі українську сторону представляв Є. Онацький. Це викликало обурення з боку лідерів УНР, які мали безпосереднє відношення до цього ювілею. Показова стриманість італійців у стосунках з лідерами української (петлюрівської) і грузинської еміграції не влаштувала керівництво організації "Прометей" [17].

У 30-х рр. XX ст. території Манджурії, Монголії, Якутії, де під час громадянської війни у Росії японці підтримували сепаратистські рухи, опинилися в полі зору великодержавної політики Японії [18]. Далекосяжні плани японського керівництва сягали до радянського й китайського Туркестану та прилеглих територій Південного Сибіру, заселених переважно колоністами-неросіянами. Ці регіони, а також радянський Далекий Схід розглядалися як можливий театр військових дій з СРСР, а еміграція оцінювалася не лише як потенційний політичний, але й військовий союзник. У цих землях японці вбачали свій "життєвий простір" і тому знаходили спільну мову з німецькими націонал-соціалістами. Японці особливо пильно спостерігали за емігрантами з Кавказу, Середньої Азії й України.

Після Першої світової війни у Японії опинилися емігранти-мусульмани з Росії, а згодом СРСР. Серед них група М.- Г. Курбангалієва – башкира за походженням, імама татарських емігрантів на Далекому Сході [19]. Він емігрував до Манджурії й співпрацював з японцями. Його діяльність полягала у спробах об'єднання мусульман у Китаї проти комуністів з СРСР [4].

З метою налагодження контактів з мусульманами на Далекому Сході до Японії прибув видатний прометеївський діяч А. Ісхакі. Він зустрічався з військовими аташе, полковником Сузукі й майором Гікосабуро Хата [20]. За час перебування у Японії А. Ісхакі не лише виступав з публічними лекціями й на сторінках японських газет, але йому вдалося налагодити зв'язки як у військових і дипломатичних колах, так і серед громадських діячів Японії, де він прославився японофілом [21].

У 1933 р. Японія виношувала плани створення мусульманської держави у внутрішній Азії під своїм протекторатом. Тюрко-татар у Манджу-го було близько 6 тис. осіб, 1 тис. – у Японії, а також 5 тис. – у Китаї [22]. Татарські "національно-релігійні товариства" й школи діяли у місцях їх компактного проживання, наприклад, у Харбїні, Токіо, Шанхаї. До Японії було запрошено представника отоманської династії Абдул Керім Ефенді як потенційного правителя нової держави.

Землі українських поселенців у південній частині Далекого Сходу й нижній частині ріки Амур і над Тихим океаном одержали назву Зеленого Клину, або Зеленої України. Вони стали об'єктом посиленої уваги з боку японської розвідки [23]. Польсько-японську співпрацю у далекосхідному питанні розвивали представники прометеївського руху. У лютому 1933 р. військовий аташе Японії у Варшаві Гікосабуро Хата зустрічався з професором Р. Смаль-Стоцьким, генералом В. Сальським, а також з грузинами: С. Мдівані й генералом А. Захаріадзе. Серед присутніх були начальник відділу II генштабу Польщі Т. Фургальський і підполковник С. Маєр. На зустрічі обговорювалося питання створення буферної української держави в Зеленому Клині за підтримки Японії [24, с. 120].

За згодою Експозитури № 2 представники петлюрівської еміграції намагалися здобути підтримку з боку іноземних держав. Однак, результатів не було досягнуто, оскільки Німеччина, Італія, Японія та інші країни, проводячи власну політичну лінію, розраховували на підтримку тієї еміграційної групи, яка була їм підпорядкована безпосередньо, а не за посередництвом Польщі [25].

З другої половини 1936 р. у системі міжнародних відносин на європейському континенті стала визрівати криза, що відобразилася на політичному становищі в усьому світі. Саме тоді в Європі почав формуватися трикутник сил (фашистські держави – західні країни – СРСР), боротьба між якими визначала подальший розвиток подій. Ініціатива була перехоплена фашистськими державами, причому в "осі Берлін – Рим" домінуюча роль відводилася Німеччині. Перші ознаки кризи системи міжнародних відносин і нового розсташування сил великих держав найбільше відбилися на зовнішній політиці Польщі, особливо в її відносинах з Німеччиною і СРСР [26, с. 23].

Зміни в польській зовнішній політиці стали особливо помітними після 1935 р., у період декомпозиції, коли міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек повністю взяв керівництво у свої руки. Його погляди виходили з постулату ізоляції СРСР від участі в європейських справах. За його керівництва принцип "рівновіддаленості" Польщі щодо Німеччини і СРСР залишився лиш декларацією. Фактично збільшувалася дистанція до Москви, а зменшувалася до Берліна. У зовнішній політиці Польщі під керівництвом Ю. Бека стали проявлятися риси, подібні до німецької східної політики. Їх об'єднувала спільна антирадянська платформа, схвальне ставлення польської дипломатії до формування "осі Берлін-Рим", а також Антиконтинентальського пакту. Договір, укладений 25 листопада 1936 р. в Берліні між Німеччиною і Японією, оформив блок цих держав під

гаслом боротьби проти Комінтерну з метою завоювання світового панування. У листопаді 1937 р. до Антикомінтернівського пакту приєдналася Італія, а пізніше низка інших держав. Польща відмовилася від пропозицій приєднання до пакту, як і до німецьких пропозицій встановити більш тісні контакти з метою "вирішення російського питання" [26, с. 24]. Аргументація була очевидною, оскільки Польща побоювалася втратити самостійну роль на міжнародній арені й претендувала на роль великої держави.

Водночас продовжувався пошук контактів з політичними колами III Рейху, що налагоджували й діячі прометеївського руху. У середині 1936 р. професор Р. Смаль-Стоцький за дорученням Експозитури № 2 здійснив низку зустрічей з представниками політичної, військової, бізнесової й наукової еліти у Берліні та Лондоні. Він виступав з лекціями на тему національних відносин у СРСР, проводив бесіди й переговори з впливовими особами [27]. Метою службового відрядження було налагодження співпраці з впливовими колами Німеччини в руслі міжнародного прометеївського руху.

Польські військові були поінформовані щодо планів розчленування більшовицької Росії на окремі національні держави, що розроблялися політичними колами Німеччини. Вони хотіли об'єднати польсько-німецькі зусилля у цьому напрямку. Зокрема, у розмові зі Р. Смаль-Стоцьким німецький професор Пауль Рорбах зауважив, що треба порозумітися з поляками в питанні "утворення незалежних держав на руїнах Росії" [28]. Саме тому в Німеччині у 1936 р. були встановлені суворі заборони будь-яких образливих висловлювань на адресу керівництва Польщі як вірогідного союзника в майбутній війні з СРСР. А. Гітлер поступово усунув з німецького Генштабу представників старшого покоління, вороже налаштованого щодо Польщі [29].

Частково з цим пов'язувалося вирішення українського питання. Оскільки Польща називала його своєю внутрішньою проблемою, то у правлячих колах Німеччини вважалося недоцільним передчасно провокувати її керівництво. У зв'язку з цим нацисти припинили відносини з Є. Коновальцем і радили українським націоналістам не втручатися у польські справи, а зосередити свою увагу на ситуації на Буковині та Закарпатті [30]. Загалом із розмов з німецькими політиками й науковцями Р. Смаль-Стоцький зробив хибний, на наш погляд, висновок, що у східній політиці Німеччини не визріло чітко окреслених концепцій. На політичну програму канцлера А. Гітлера у східному питанні німецькі інтелектуали й політики радили йому не звертати уваги, бо вважали її анахронізмом і, як виявилось, умисно чи несвідомо заставили повірити в це українського професора. У свою чергу ця дезінформація не викликала сумніву й у генштабу Польщі.

Тим часом, виступаючи 5 листопада 1937 р. на вузькій нараді з вищим керівництвом вермахту і МЗС, А. Гітлер доволі відверто висловив своє бачення відносно переходу III Рейху до вирішення проблеми "життєвого простору" [26, с. 79]. Він однозначно вказав, що "життєвий простір" для Німеччини пролягає лише в експансії на схід. Це означало, що неминучою буде війна між Німеччиною і СРСР [5, с. 255].

У зв'язку з наближенням війни намітилися відцентрові тенденції у прометеївському русі. Спецслужби III Рейху проявляли неабиякий інтерес до емігрантів з СРСР та переманювали їх на свій бік. Німці були найбільш зацікавлені у налагодженні контактів з представниками грузинського й українського національних осередків у Парижі [31]. Найактивніші діячі прометеївського руху, як Г. Гважава, М. Чокаєв, Е. Такайшвілі, відкрито вийшли з "Прометея" й задекларували свою приналежність до співпраці з III Рейхом [32]. Це стало причиною загострення стосунків і конфліктів у колах прометеївської еміграції [33].

У політиці щодо Польщі керівництво III Рейху керувалося такими принципами: поляків уважали своїми споконвічними ворогами, які завжди будуть підтримувати противників Німеччини. У перемозі Німеччини над Заходом Польща вбачатиме загрозу для свого суверенітету і намагатиметься цьому всіляко протистояти. Тому, на думку вищого керівництва III Рейху, слід буде при першій нагоді напасти на Польщу [5, с. 494]. Окрім того, внутрішня стійкість Польщі стосовно СРСР видавалася німцям сумнівною. Вони були переконані в тому, що польський режим не витримає натиску з боку СРСР.

На початку 1938 р. радянсько-польські відносини стали конфліктними, що проявилось у гострій полеміці у пресі, що виходила за рамки допустимого. Особливих нападок з боку радянської преси зазнало МЗС Польщі, яке характеризувалося як "варшавський філіал пана Гебельса", а його глава полковник Ю. Бек "як комівояжер фірми "Гітлер і Ко" і навіть як "гітлерівський шпигун". Важливим показником погіршення радянсько-польських відносин була відсутність політичного представника СРСР у Варшаві упродовж листопада 1937 р. – червня 1939 р. Політична і військова мета націонал-соціалістичного і радянського керівництва щодо Польщі майже повністю збігалася [5, с. 494–495].

Вночі з 23 на 24 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад спільно з секретним додатковим протоколом, у якому визначалися кордони сфер впливів Німеччини та СРСР у

Центральній Європі й передбачався розподіл Польщі. Підписання пакту "Ріббентроп-Молотов" викликало глибоке розчарування політикою Німеччини у колах діячів прометеївського руху.

Отже, у реалізації концепції прометеїзму польське керівництво намагалося заручитися підтримкою провідних держав світу, які, на їх думку, були зацікавлені у розпаді СРСР. Насамперед це були держави Антиконтинентального пакту – Німеччина, Італія й Японія. Спільною платформою мав стати антирадянський і антикомуністичний характер домовленостей. Польська ініціатива виявилася неприйнятною для урядів цих держав, оскільки вона не відповідала їх поглядам на майбутнє облаштування світу. В ньому не було місця Великій Польщі. Навпаки, держави "осі Рим – Берлін – Токіо" намагалися використати діячів прометеївського руху в реалізації своїх зовнішньополітичних доктрин. Таким чином, намагання керівництва прометеївського руху заручитися підтримкою провідних держав світу зазнало поразки.

Список використаних джерел

- Lewandowski J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej państwa 1921–1926 / J. Lewandowski. – Warszawa, 1967. – 225 s.
- Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – 314 s.
- Соцков Л. Ф. Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Из секретных досье разведки / Соцков Л. Ф. – М., 2003. – 336 с.
- Былинин В. К. Организация "Прометей" и "прометейское" движение в планах польской разведки по развалу России/СССР / Былинин В. К., Зданович А. А., Коротаев В. И. // Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. [Под ред. В. К. Былинина]. – М., 2007. – Т. 3. – С. 318–414. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: <http://www.chekist.ru/print/2234>
- Год кризиса. Документы и материалы. В двух томах. 1938–1939. – Т. 1. – 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. – М., 1990. – 416 с.
- Шишов А. В. Враги России. С древнейших времен до наших дней / А. В. Шишов. – М., 2008. – С. 414.
- Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 461/к, оп. 1, д. 1, л.22 (Historia działalności prometejskiej).
- Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия: Сборник статей / Отв. Ред. Э. Дурачински, А. Н. Сахаров. – М., 2004. – 232 с.
- Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5315, k. 110 (Kwestia ukraińska a Polska. 17 stycznia 1928 r.).
- РГВА, ф.461/к, оп.1, д.1, л.57 (Działalność Ekspozytury 2-jej poprzez emigracje Ukraińska).
- РГВА, ф.461/к, оп. 1, д. 1, л.26 (Praktyczna działalność "Prometeusza").
- Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5577, k. 1zw (Nadzwyczajne subsydia wydawane dla Biuletyniu Polsko-Ukraińskiego w czerwcu 1934 r.).
- Ibid., sygn. I.303.4.5782, k.618 (Ustne sprawozdanie mjra Dąbrowskiego z dn. 9 marca 1934 r.).
- Ibid., sygn. I.303.4.5561, k.46 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie).
- Ibid., sygn. I.303.4.5477, k.298 (Informacje o działalności filii prasowej "OFINOR" 22.III.1935 r.).
- Poglądy publicysty włoskiego na kwestje wschodnią // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 3 czerwca. – №22 (57). – S.7.
- CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5764, b.n.s. (Деятельность ОУН. 3.IV.1937 г.).
- Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), Akta Aleksandra Kawalkowskiego (AAK), sygn. 1199, k.36 (Państwo Mandżu-Di-Go).
- CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5629, k.4-6 (Opanowanie przez Japończyków grup prometeuszowskich na Bliskim wschodzie – i rzekoma działalność Kurban Galijewa. 26.XI.1937 r.).
- Ibid., sygn. sygn. I.303.4.5500, b.n.s. (Ajas – rozmowa z Attache Japońskim, 18.VIII.1930 r.).
- Исхаков С. М. Мухамед-Гаяз Исхаки: из политической биографии писателя / С. М. Исхаков // Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С.11.
- CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5476, k.236 (Приблизительная статистика тюрко-татар Идель-Урала, населяющих Дальний Восток).
- Pelc W. Ukraińcy na Dalekim Wschodzie (Ciąg dalszy) / W. Pelc // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 10 czerwca. – №23 (58). – S.4-6.
- Kuromiya H. Notatki Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938) / H. Kuromiya, P. Libera // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 2009. – Z.169. – S.114–135.
- РГВА, ф.461/к, оп.1, д.1, л.58 (Działalność Ekspozytury 2-jej poprzez emigracje Ukraińska).
- Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939 – 1941 гг. / [Отв. ред. В. К. Волков, Л. Я. Гибианский]. – М., 1999. – 528 с.
- AAN, MSZ, sygn. 5218, k.278 (Wicedyrektor Departamentu Politycznego do Pana Ambasadora RP w Berlinie).
- Ibid., k.284 (Rozmowy prowadzone przez prof. R. Smal-Stockiego w Berlinie 28-VI – 5-VII. 1936 r.).
- Ibid., sygn. 5322, k.29 (Notatka z rozmowy p. Min. Szembek z prof. Smal-Stockim z dn. 17.XI.1938 r.).
- Ibid., sygn. 5218, k. 285. (Wicedyrektor Departamentu Politycznego do Pana Ambasadora RP w Berlinie).
- BPP, Akta Władysława Pelca (AWP), akc. 4622, sygn.1, k. 5, (Notatka o pracy Władysława Pelca jako Attache Ambasady RP w Paryżu. 1937–1944.).
- CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5738, k.1 (Notatka w "Jasz Turkiestanie". 24.XI.1938r.).
- РГВА, ф. 461/к, оп. 1, д. 1, л.21 (Historia działalności prometejskiej).

Владимир Комар

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ПОЛЬШИ С ГОСУДАРСТВАМИ АНТИКОМАНТРИНОВСКОГО ПАКТА В 30-Х ГГ. XX В.

Раскрыты попытки политических деятелей Польши заручиться поддержкой Германии, Италии и Японии для реализации концепции прометеизма, которая предполагала ослабление и расчленение Советского Союза на независимые национальные государства.

Ключевые слова: Польша, прометеизм, Р. Смаль-Стоцкий, Антикومنтерновский пакт, ось Рим-Берлин-Токио.

Volodymyr Komar

PROBLEMS OF POLAND'S RELATIONS WITH THE STATES OF THE ANTI-COMINTERN PACT IN THE 1930S

The articles describes attempts of Poland's statesmen to receive a powerful backing from Germany, Italy, and Japan to realize the concept of prometheism, which was aimed at the collapse of the USSR in order to establish independent nation states.

Key words: Poland, prometheism, R. Smal-Stotsky, Anti-Comintern Pact, Rome-Berlin-Tokyo Axis.

УДК 9(73):(5-15)

Віталій Разіцький

**ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА США В ІРАНІ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ УРЯДУ
М.МОСАДДИКА**

Поширення інтересів США в Ірані відбувалося при досить не стабільній міжнародній ситуації. Автор зробив спробу з'ясувати роль інформаційної політики Сполучених Штатів Америки у процесі формування підґрунтя для становлення "особливих відносин" між Вашингтоном і Тегераном в період правління в Ірані уряду М. Мосаддика.

Ключові слова: пропаганда, інформаційна політика, муджатхидін, аятола, муфтії.

У ХХ ст. відбулася переоцінка засобів поширення державних інтересів за кордоном й історія американо-іранських відносин 50-х – першої половини 70-х рр. слугує яскравим доказом таких змін у зовнішньополітичних акціях. Саме в період прем'єрства М. Мосаддика в Ірані (1951–1953 рр.) США отримали змогу позбавити свого конкурента, Велику Британію, впливу в цій країні, активізувавши там реалізацію інформаційно-пропагандистської стратегії. Отримання впливу на громадську думку в Ірані допомогло американському уряду усунути від влади М. Мосаддика, який не бажав іти на поступки у нафтових питаннях країнам Заходу, і включити Тегеран до сфери своїх "виняткових" інтересів. Таким чином, актуальність дослідження полягає у тому, що на прикладі американо-іранських відносин можна простежити вплив та оцінити значення інформаційної політики, яка, з огляду на сучасний стан міжнародних відносин, не втратила свого значення і продовжує відігравати важливу роль у міжнародних відносинах.

Об'єкт дослідження – американо-іранські відносини в період правління уряду М. Мосаддика.

Предмет дослідження – особливості інформаційної політики США в Ірані в період становлення американської присутності на Середньому Сході.

Метою цього дослідження є окреслити особливості інформаційної політики США в період правління в Ірані націоналістичного уряду М. Мосаддика. Враховуючи зазначену мету дослідження, автор в роботі окреслив коло завдань: дослідити роль країн регіону Перської затоки у світовій політиці середини ХХ ст.; охарактеризувати основні напрями діяльності уряду М. Мосаддика та причини розколу націоналістичного руху в Ірані у 1952–1953 рр.; прослідкувати роль інформаційної політики США у процесі поширення американських інтересів в Ірані, а також проаналізувати інформаційно-пропагандистську стратегію Сполучених Штатів Америки та її ефективність у налагодженні відносин з Тегераном.

Проблеми американо-іранських відносин вивчалися багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями. Серед них варто насамперед відзначити російського вченого А. Алієва [1] та його американського колегу Д. Вагнера [10], які у своїх працях прослідкували політичну, соціальну, економічну і дипломатичну історію Ірану. Особливу увагу автори приділили вивченню ролі нафти у близькосхідній політиці, а також висвітленню проблем відносин Тегерану з країнами Заходу.

Досить цікаві дослідження ролі енергоресурсів в американо-іранських відносинах здійснив американський вчений Р. Хорвард [4]. Крім того, що праця насичена багатим фактичним матеріалом, автор також намагається з позицій сучасності проаналізувати процес проведення Вашингтоном "нафтової політики" на Близькому Сході, включаючи й Іран.

Не менш оригінальні дослідження представлені американськими вченими Дж. Неуснером [5] та А. Арджомандом [2], у яких автори характеризують шіїтську ідеологію в Ірані та вплив мусульманського духовенства на політику країни. Науковці прослідкували історію шіїзму та

взаємовідносини шиїтського духовенства з перськими правителями. Особливий інтерес становлять матеріали, присвячені діяльності в Ірані уряду М. Мосаддика і його відносинам з мусульманськими релігійними колами країни.

Таким чином, історія співпраці між США та Іраном знайшла широке відображення в історіографії. Проте розсекречення низки нових документів [6–9] Держдепартаментом США на початку XXI ст. дозволило під іншим кутом зору проаналізувати проблему становлення "особливих відносин" між Вашингтоном і Тегераном у 1950-х рр. та з'ясувати роль новітнього засобу поширення американських інтересів за кордоном – інформаційної політики.

Регіон Перської затоки посів особливе місце в політиці провідних країн світу після Другої світової війни. Його міжнародне значення зросло насамперед через значні поклади енергоресурсів, від яких безпосередньо стали залежати економіки промислово розвинутих держав світу.

Проте політика США у країнах Перської затоки була обмежена британською присутністю в регіоні. І якщо в Саудівській Аравії американцям вдалося досить швидко реалізувати свої інтереси уже в перші повоєнні роки, то, зокрема, в Ірані до початку 1950-х рр. успіхи США були значно скромніші. Уряд Великої Британії не допускав проникнення інших (іноземних) гравців на перський нафтовий ринок. Виходячи з того, що США та Велика Британія були союзниками і стратегічними партнерами, американці категорично виключали можливість використання зброї для досягнення своїх інтересів в Ірані. Тому, в силу обставин, єдиним дієвим способом реалізації зовнішньополітичної стратегії у згаданій державі залишалася інформаційна політика, ефективність якої була переконливо доведена ще в роки Другої світової війни.

Слід наголосити, що післявоєнний розвиток Ірану в умовах британського домінування позначений численними труднощами. У цей період в країні успішно розвивалася лише нафтовидобувна промисловість, що перебувала під контролем англійського капіталу. Разом з тим різко падали темпи росту інших галузей промисловості та сільського господарства – провідної галузі народного господарства. Відсталість сільського господарства поглиблювалася швидким приростом населення (близько 2,6 % щороку) при незначному збільшенні посівних площ. Таким чином, відбувалося подальше зниження соціального рівня життя місцевих мешканців [1, с. 204]

Існуючий стан справ не задовольняв населення Ірану. Освічені представники інтелігенції, військові та духовенство розпочали пошуки шляхів виходу із скрутного становища. На середину XX ст. більшість їх схилилася до думки, що вирішення усіх проблем можливе шляхом повернення до ісламу та його цінностей, які сповідував пророк Мухаммед і перші його послідовники. Мешканці Ірану згадували минулу славу ісламських імперій та їх важливий внесок у розвиток світової науки, стверджуючи, що "Іслам є релігією науки, прогресу і мудрості" [5, р. 165]. Причину незадовільного стану мусульман країн Перської затоки вони вбачали у відході населення від принципів та цінностей істинного ісламу. Тому проникнення європейського колоніалізму, освіти, звичаїв, традицій поставили Іран у підневільне становище щодо країн Заходу, вихід з якого вбачали у переосмисленні політики, економіки, культури на основі цінностей Корану та Суни.

Разом з тим, слід наголосити, що освічені кола Ірану не відкидали повністю можливість співпраці з країнами Заходу. Зокрема, на тлі міжнародної боротьби провідних держав світу в холодній війні та англійсько-американського суперництва в регіоні Перської затоки, іранські правлячі кола розглядали США як можливу "третю силу", значення якої для Тегерану на середину XX ст. істотно зросло.

В історії американо-іранських відносин особливе місце посідає короткий період правління в Ірані уряду М. Мосаддика (1951–1953 рр.). Цікаво, що одним із вагомих наслідків урядової діяльності доктора М. Мосаддика було проникнення інтересів США в Іран при тому, що сам прем'єр-міністр та його прибічники основне завдання вбачали у ліквідації концесіальних домовленостей та будь-якої форми залежності від Заходу.

М. Мосаддик був іранським націоналістом, який отримав значну підтримку місцевого населення та посаду прем'єр-міністра завдяки, зокрема, запропонованій ідеї націоналізації нафтової промисловості Ірану. Його підтримала коаліція інших політиків і, що більш важливо, як зазначають американські науковці, – "аятола Кашані, мусульманський релігійний діяч, опозиційно налаштований до британської присутності в країні і до ліберальної політики шаха Пехлеві. Аятола успішно поєднував релігію з політикою, завдяки чому здобув багато прихильників в країні" [10, р. 33].

Завдячуючи яскравим публічним виступам аятоли Кашані незабаром низка відомих і всіма шанованих духовних осіб офіційно підтримали ідею націоналізації нафтової промисловості, серед яких, зокрема, аятола Сейїд Мохаммед-Тагі та багато інших муджтахідів, які видали спеціальні фетви із закликами правовірних іранців підтримати згадану ідею. Таким чином, соціальна база політики прем'єр-міністра М. Мосаддика розширилася, включаючи торгівців, ремісників, робітників,

дрібних підприємців, селян та представників інших прошарків населення, яке особливо виділялося значною прихильністю до шіїтсько-ісламської ідеології.

Разом з тим, слід наголосити, що політичні цілі націоналістів Ірану, очолюваних М. Мосаддиком, та релігійних діячів мали істотні відмінності. Їх тимчасовий союз побудувався на вищезгаданій ідеї націоналізації нафтової промисловості країни. У той самий час націоналісти намагалися ліквідувати іноземну присутність в Ірані та зменшити повноваження шаха, обмеживши його лише церемоніальними функціями. Реальна влада в країні мала зосереджуватися в парламенті та уряді. Що ж стосується духовенства, то воно було ідейно розпорошене і черпало політичні ідеї зі священних книг та релігійних традицій, які не завжди давали чітке уявлення про бажаний державний устрій і політичну систему.

В основі шіїтської політичної системи лежить теорія дуалістичної влади, сформована ще у XVII ст., а у XIX – на початку XX ст. отримала практичне застосування в Ірані. Сутність її полягає в тому, що шіїтське духовенство оголосило себе представниками "прихованого імама" і на цій основі упродовж правління шахської династії Каджар (1787–1925 рр.) добилося незалежності від правителя Ірану. Релігійні кола виступали проти світського правління і на цьому підґрунті стверджували, що до "повернення прихованого імама" очолювати "правовірних мусульман" повинні його ("прихованого імама") представники, тобто духовенство. При цьому кожен моджатхидін володів свободою проповіді, що дозволяло багатьом з них здобути значну політичну владу в країні. Проте під час правління династії Пехлеві (1925–1979 рр.) влада духовенства була значно зменшена завдяки секуляризаційній політиці шахів. Саме це стало "каменем спотикання" у відносинах між світською владою та духовенством в Ірані [2, р. 7–8].

Відмінності кінцевих цілей націоналістів та духовенства Ірану далися взнаки вже відразу після приходу уряду М. Мосаддика до влади, коли керівництво проісламської організації "Ісламські федаїсти" поставили перед ним чотири вимоги: санкціонувати обов'язок жінкам носити чадру; звільнити жінок з державних установ; заборонити в країні вживати алкогольні напої; ввести обов'язковим здійснення намазу (богослужіння) державними службовцями [1, с. 260]. В силу розбіжностей уряду М. Мосаддика з іранським духовенством з одного боку, та шахським двором – з іншого, а також зважаючи на міжнародну ізоляцію країни, внаслідок націоналізації англо-іранської нафтової компанії (АІНК) прем'єр-міністр змушений був шукати підтримку в США.

Враховуючи виняткову важливість Ірану для американських інтересів уряд США у 1951 р. розпочав тіснішу співпрацю з Тегераном, ведучи при цьому "подвійну політику" на користь інтересів країн Заходу. М. Мосаддик, у свою чергу, теж відзначався не послідовністю політики щодо США. Зокрема, незважаючи на те, що з 1951 р. США збільшили допомогу Ірану четвертим пунктом "програми Трумена" до 23 млн доларів, вже у наступному 1952 році "уряд М. Мосаддика видав указ закрити усі іноземні інформаційні центри за межами Тегерану, в тому числі й американські" [8, р. 1].

Труднощі та непорозуміння, які нерідко виникали між урядом М. Мосаддика і керівництвом США, не стали на заваді глибшого проникнення американських інтересів в Іран. Для цього Вашингтон розробив та старанно втілював у життя широкомасштабну інформаційно-пропагандистську програму, що включала в себе декілька напрямів діяльності. Першим у цьому списку слід відзначити радіомовлення, яке було "основним ЗМІ для поширення інформації. Воно досягало широку аудиторію – близько 75 тис. Аудиторія охоплювала всі прошарки суспільства, а тому включала всі цільові категорії" [7, р. 2]. Таким чином, американцям вдавалося донести свою думку до населення Ірану і переконати його у важливості та необхідності двосторонньої співпраці.

Не менш важливим напрямом пропагандистської роботи США в Ірані була преса. Американське інформаційне агентство було єдиним джерелом зарубіжних новин, друкованих в іранській пресі. "Його матеріали становлять 45 % поданої інформації... ЗМІ є досить ефективним знаряддям впливу на місцевий уряд, який, зокрема, тривалий час не хотів дати дозвіл на випуск бюлетеня перською мовою. Преса повністю охопила пріоритетні цільові групи іранського населення, оскільки газети читають скрізь, часто в голос" [7, р. 2].

Варто зазначити, що досить вдалим інформаційно-пропагандистським проектом США в Ірані було відкриття бібліотек. Як зазначали представники американського посольства в Тегерані у листі до Держдепартаменту США, "наша бібліотека єдина в Ірані, яка забезпечує можливість місцевому населенню користуватися книгами. Щомісяця користування книгами зростає в середньому на 4500 екземплярів. 3000 зареєстрованих читачів походять із інтелігенції, бізнесменів, військових і духовних лідерів, – тобто особи, з яких формується керівництво країни... Люди, які не володіють англійською мовою, насолоджуються оглядом журналів, де показано світ їхньої мрії. Також студенти активно використовують літературу в бібліотеці" [7, р. 3].

Таким чином, захоплення американською наукою, літературою піднімало престиж США у свідомості іранців. Крім того, частина літератури і преси, представленої в американських

бібліотеках, містила пропагандистські матеріали, після ознайомлення з якими формувалося загальне позитивне враження про США, виникала довіра до політики керівництва цієї країни.

Згадані напрями американської інформаційно-пропагандистської роботи в Ірані в період правління уряду М. Мосаддика доповнювалися програмами освітнього обміну, розповсюдження книг, науково-технічного співробітництва, трансляцією фільмів тощо, які давали можливість керівництву США впливати і, навіть, подекуди контролювати громадську думку, скеровуючи її в русло проамериканської політики в регіоні.

Тим не менше, успіхи американської інформаційної політики в Ірані не дали можливості керівництву США отримати безпосередній вплив на політику уряду М. Мосаддика, який продовжував лінію конфронтації з країнами Заходу, викликану, насамперед, націоналізацією АІНК. У таких обставинах існувала загроза інтересам США, що полягала у можливому перекритті доступу американських компаній до нафтових ресурсів держав Близького та Середнього Сходу. Хоча, як зазначено в рішеннях Ради національної безпеки (РНБ) США, "основна загроза криється у тому, що процес внутрішніх політичних змін в країнах Перської затоки може привести до безпорядку, внаслідок чого владу захоплять про-радянські сили. Тому перед урядом США стоїть завдання спрямувати процеси внутрішніх політичних змін в державах Близького та Середнього Сходу в правове русло, щоб досягти компромісу по більшості питань, які представляють особливий інтерес як для Вашингтона, так і для керівництв місцевих країн" [9, р. 16]. Врешті-решт, не досягнувши компромісу з урядом М. Мосаддика, Вашингтон спільно з британським керівництвом організував і вдало провів у 1953 р. операцію з усунення іранського прем'єр-міністра від влади. Не останню роль в цій акції відіграла підтримка шаха та місцевого населення, частина якого під впливом американської пропаганди розчарувалася у політиці націоналістичного уряду.

Варто зазначити, що завершення епохи М. Мосаддика в Ірані хоча й позитивно позначилося на відносинах з США, проте не вирішило усіх назрілих проблем. З одного боку, американцям вдалося позбавити Велику Британію вирішального впливу в Ірані, замінивши її своїм домінуванням, з іншого – така розстановка сил означала, що Вашингтон взяв на себе відповідальність за долю місцевого населення, яке справедливо вимагало покращення свого життя в обмін на нафту.

Крім того, як зазначено в рішенні РНБ США за № 129, "в регіоні Перської затоки особливо гостро стоїть проблема лідерства" [9, р. 16]. Американська допомога Ірану часто не доходила за місцем призначення, осідаючи на рахунках корумпованих чиновників. Внаслідок цього "населення Ірану живе у злиднях і вважає, що ніякий уряд не зможе принести їм більшого достатку" [6, р. 1].

Упродовж трьох років після відставки уряду М. Мосаддика, США надали допомогу Ірану в розмірі понад 200 млн дол. У країну прибула значна кількість американських військових радників, а також обладнання та зброя [4, р. 17]. Разом з тим, як зазначали працівники американського посольства у Тегерані, "наші програми фінансової і військової допомоги розлючують жителів сільської місцевості та багатьох бідних прошарків населення, які вважають, що ця допомога направлена для зміцнення правлячої верхівки, яку вони розглядають як експлуататорів... Серед іранського суспільства щораз більше поширюється ідея, що США серйозно не зацікавлені у майбутньому Ірану" [6, р. 1].

Вирішення такої ситуації уряд США значною мірою покладав на Інформаційне агентство в Ірані, перед яким було поставлено завдання "застосувати всі свої можливості, щоб продемонструвати місцевому населенню зацікавленість майбутнім країни (Ірану). Всі ці зусилля повинні бути направлені на розвиток в Ірані проамериканської політичної орієнтації та відсторонення його від СРСР" [6, р. 1]. З цього випливає, що відставка уряду М. Мосаддика не тільки не послабила пріоритетного становища інформаційної політики США у справі налагодження американо-іранського діалогу, але й надала цьому напряму діяльності дипломатії США нового імпульсу для подальшого розвитку.

Отже, інформаційна політика відіграла важливу роль у процесі проникнення інтересів США в Іран. При цьому відправним пунктом зміцнення американо-іранських відносин послужило прем'єрство в Ірані М. Мосаддика, результати діяльності якого позначені загостренням протиріч між основними політичними силами країни – шахським двором, націоналістами та релігійними діячами. І хоча прем'єр-міністр виступав проти будь-якої іноземної присутності в країні, проте тиск внутрішньої (шахський двір і релігійні кола) та зовнішньої (країни Заходу) опозиції змусили його звертатися по допомогу до США. Така ситуація означала зелене світло для проведення інформаційної політики в Ірані, скерованої на дискредитацію місцевого уряду, підняття іміджу США. Наскільки успішною була американська інформаційно-пропагандистська стратегія можна судити з того, що мешканці Ірану прийняли відставку уряду М. Мосаддика і відповіли мовчазною згодою на присутність інтересів США в країні, які прийшли на зміну "особливому становищу" Великої Британії на цих землях. Крім того, започаткована після відставки націоналістичного уряду М. Мосаддика

тісна американо-іранська співпраця випробувана часом, проіснувавши аж до ісламської революції в Ірані у 1979 р.

Список використаних джерел

1. Алиев С.М. История Ирана. XX век // Алиев С.М. – М.: ИВ РАН – Крафт+, 2004. – 646 с.
2. Arjomand A.S. The Iranian revolution in the new era / Arjomand Amir Said // Current Trends in Islamic Ideology. – 2009. – Vol.10. – P. 5-20.
3. A Survey of American interest in the Meddle East. – Washington, 1953. – 120 p.
4. Horward R. Iran oil. The new Middle East challenge to America // Horward Roger. – London, N.Y.: I.B.Tauris, 2007. – 182 p.
5. Neusner J. God's rule. The politics of world religions // Neusner Jacob. – Washington, Georgetown University Press, 2003. – 281 p.
7. United States Embassy, Iran Cable from Edward C. Wells to the Department of State, January 12, 1951. – 9 p. [Електронний ресурс] // National Archives. Record Group 59. Records of the Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov>.
8. United States Embassy, Iran Cable from Edward C. Wells to the Department of State, June 5, 1950. – 7 p. [Електронний ресурс] // National Archives. Record Group 59. Records of the Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov>.
9. United States Embassy, Iran Cable from Loy Henderson to the Department of State, January 30, 1952. – 1 p. [Електронний ресурс] // National Archives. Record Group 59. Records of the Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov>.
10. United States. National Security Council. Executive Secretary Report to the United States. National Security Council [Annex to NSC 129], April 7, 1952. – 20 p. [Електронний ресурс] // National Archives. Record Group 59. Records of the Department of State. – Режим доступу: <http://www.state.gov>.
11. Wagner L.H. Creation of the modern Middle East. Iran. // Wagner Lehr Heather. – N.Y.: Chelsea Hous Publishers, 2009. – 116 p.

Виталий Разицкий

ИНФОРМАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА США В ИРАНЕ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ПРАВИТЕЛЬСТВА М.МОСАДДЫКА

Распространение интересов США в Иране происходило при весьма неблагоприятной международной обстановке. Автор сделал попытку выяснить роль информационной политики Соединенных Штатов в процессе формирования почвы для становления "особенных отношений" между Вашингтоном и Тегераном в период правления в Иране правительства М. Мосаддыка.

Ключевые слова: пропаганда, информационная политика, муджатхидин, аятолла, муфтий.

Vitaliy Razitsky

THE UNITED STATE'S INFORMATIONAL POLICY IN IRAN DURING M. MOSADDEQ RULING.

The USA disseminated its interests in Iran under the difficult international circumstances. The author tries to find out the role of American informational policy in the process of molding the underground for establishment of a "special relationship" between Washington and Tehran during the ruling of Iranian Prime Minister Dr. M. Mosaddeq.

Key words: propaganda, informational policy, Mujathidin, ayatollah, mufti.

УДК 94(438)

Олег Білянський

**РЕФОРМА СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я
У РЕСПУБЛЦІ ПОЛЬЩА (1997–1999 РР.)**

У статті проаналізовано особливості та основні тенденції підготовки й впровадження основних змін у польській системі охорони здоров'я в кінці ХХ століття

Ключові слова: Польща, здоров'я, реформа, страхування здоров'я, служба охорони здоров'я.

З часу проголошення Україною незалежності і по сьогоднішній день у кулуарах Верховної Ради ведуться активні дискусії щодо необхідності проведення загальнодержавних реформ у таких основоположних сферах суспільно-політичного життя країни, як адміністративно-територіальний устрій, а також пенсійній, освітній сфері та системі охорони здоров'я, що й стала об'єктом нашого зацікавлення.

У такій складній для України час буде надзвичайно актуальним реформаторський досвід іншої держави, що свого часу вже досягла певних результатів у вирішенні цих та інших не менш важливих аспектів у процесі власного державотворення. Зважаючи на історичну, територіальну,

культурну та етнічну спорідненість, вважаємо за необхідне звернутися до прикладу свого Республіки Польща. Річ у тому, що виконавча гілка влади цієї країни у другій половині 90-х рр. ХХ ст. (уряд Є. Бузека, 1997–2001 рр.), перебуваючи перед аналогічною дилемою – "реформувати або ще почекати", все ж наважилася здійснити необхідні, хоч і вкрай непопулярні у середовищі польського суспільства заходи.

Об'єкт дослідження – реформа системи охорони здоров'я в Республіці Польща, основна фаза впровадження якої припала на 1997–1999 роки.

Предмет дослідження – особливості та основні тенденції підготовки й впровадження змін у польській системі охорони здоров'я у кінці ХХ ст.

Мета статті – дослідити процес реалізації урядом Польщі реформаторських дій у сфері охорони здоров'я упродовж окресленого хронологічного періоду.

Виходячи з мети, у статті автором поставлено такі завдання: окреслити загальний стан служби охорони здоров'я у першій половині 1990-х років, розкрити особливості підготовки та наступного впровадження відповідних дій у системі охорони здоров'я, проаналізувати підсумки та місце реформування цієї сфери.

Попри актуальність, обраній проблематиці приділяється ще дуже мало уваги у вітчизняних історичних дослідженнях. У підсумку, основними джерелами у процесі підготовки цієї статті послужили нормативно-правові акти сейму та періодичні звіти центру дослідження громадської думки Республіки Польща, а також ґрунтовні напрацювання польських науковців: С. Влодарчика [1], М. Фальковської [2] та А. Дудека [3].

Аналізуючи стан системи охорони здоров'я в Польщі упродовж 90-х років ХХ ст. передусім слід зазначити, що безпосереднім рушієм проведення реформи в сфері охорони здоров'я виступило польське суспільство. Зокрема, уже на 1996 р. 84 % опитаних поляків критично оцінювали функціонування структур системи охорони здоров'я, акцентуючи увагу влади на її недієздатності й необхідності впровадження основоположних змін [2, с. 317].

Перші кроки у сфері медичного забезпечення здійснені ще на початку 90-х років ХХ ст. із прийняттям Закону "Про заклади охорони здоров'я" від 30 серпня 1991 р. [4]. Упродовж наступних шести років спільними зусиллями польських урядів вдалося значно доповнити та вдосконалити нормативно-правову базу, що регламентувала основні її аспекти. Зокрема, 6 лютого 1997 р. сейм ухвалив Закон "Про загальне страхування здоров'я" [5], який довершив усі попередні [6–7] та підготував ґрунт для наступних законодавчих актів у цій сфері життя польського суспільства [8–9]. Згідно з положеннями лютневого акту, в Польщі вводилося загальне обов'язкове страхування здоров'я усіх громадян (ст. 1), які реалізовувалися через регіональні й галузеві фонди ("каси хворих"). Основне завдання таких фондів – збирати внески громадян (близько 9 % від заробітної плати) і розподіляти їх між медичними закладами, з якими фонди уклали договір щодо безкоштовного обстеження та лікування ними пацієнтів. Певним недоліком функціонування кас було те, що право формувати їхній склад закріплювалося за відповідними воєводськими сеймиками. Як підсумок, жоден із фондів не був підзвітним та відповідальним перед урядом, парламентом чи міністерством охорони здоров'я, які, відповідно, також не могли впливати на їхню діяльність [10, с. 51–52]. Основну ж відповідальність та здійснення контролю за роботою "кас хворих" покладено на загальнодержавний зв'язок кас (ЗЗК) (ст. 65). Нагляд за діяльністю ЗЗК та інших страхових установ здійснює міністр охорони здоров'я і соціального захисту (ст. 151–152) та регіональні підрахункові палати (ст. 153) [5].

Для підготовки відповідного кошторису та графіку дій, які необхідно було виконати для реалізації положень Закону від 6 лютого 1997 р., 8 квітня цього ж року розпорядженням Ради Міністрів Республіки Польща запроваджено посаду повноважного представника уряду в справах впровадження загального страхування здоров'я [11], а також, згідно з приписами ухвали сенату Республіки Польща від 5 червня 1997 р., окреслено пропозиції і напрямки підготовки й реалізації наступних нормативних актів, які мав ухвалити сейм у сфері охорони здоров'я [12]. 7 квітня 1998 р. до участі у здійсненні намічених реформаторських дій, підключили спеціальний комітет при Кабінеті Міністрів, який, згідно з Законом від 4 вересня 1997 р. "Про діяльність урядової адміністрації" [13], співпрацював з міністерством охорони здоров'я, яке відповідало за національну охорону здоров'я та спеціальні урядові програми.

18 липня і 16 грудня 1998 р. сейм приймає останні поправки до Закону "Про загальне страхування здоров'я", які, як і лютневий акт, вступили в дію з 1 січня 1999 р [14–15]. З цього часу в Польщі, згідно з новим адміністративно-територіальним поділом держави (16 воєводств, повіти і ґміни), свою діяльність розпочали 16 регіональних фондів ("каси хворих") страхування здоров'я загального призначення та один галузевий, утворений 8 грудня 1998 р., для спеціальних служб (військові, поліція, правосуддя, залізничники тощо) [16].

Якщо виходити з положень усіх перелічених законів, ухвал та розпоряджень, тоді основним завданням польської системи охорони здоров'я слід вважати забезпечення процедури надання медичних послуг на наступних рівнях: гмінний – первинна допомога (домашній лікар, терапевт, педіатр); повітовий – широка фахова спеціалізація (хірургія, педіатрія, терапія, гінекологія і акушерство); воєводський – вузько профільні [1, с. 86]. Окрім цього, до компетенції органів місцевої влади належить фінансування, планування, організація та нагляд за медичними установами [17]. Загалом, обов'язковим медичним страхуванням охоплено 99 % працездатних поляків. Лікуватися вони можуть як у державних, так і приватних клініках, але за умови, що фонд (каса) підписав з лікарнями договір про надання медпослуг [18].

У разі звернення за медичною послугою, пацієнт має право вибору "лікаря першого контакту". Останній виконує роль своєрідного "воротаря" [17]. Саме згідно з його направленням, якщо це не раптове захворювання або вже не перший візит до стоматолога, дерматолога, психіатра, гінеколога, акушера, венеролога, онколога, чи необхідність циклічних курсів лікування (туберкульоз, СНІД), є можливою консультація у фахівця. Без висновку, зокрема, терапевта, спеціаліст не може прийняти пацієнта, або ж за такий візит доведеться заплатити кошти.

Відповідно до діагнозу та рецепту лікаря, каси зобов'язуються оплатити усі витрати, пов'язані з госпіталізацією та перебуванням пацієнта у лікарні, у тому числі й за необхідні ліки. У таких надзвичайних випадках як травма, отруєння, пологи, порятунок життя можна безкоштовно користуватися швидкою медичною допомогою або послугами чергових лікарень [19]. Проте, обсяг послуг, які оплачує держава, не безмежний, позаяк орієнтований здебільшого на надання первинної допомоги. Фонд, окрім часткової оплати стоматологічних послуг (30 % від повної вартості послуг), зовсім не оплачує стоматологічне протезування, пластичну хірургію та вакцинацію [18]. Як підсумок, через рік після початку реформи частина респондентів декларувала, що з приводу нестачі грошей, вони або хтось з їхньої сім'ї взагалі не змогли звернутися до загального лікаря (8 %), скористатися послугами картотеки (7 %), купити окуляри (7 %), зробити аналізи та діагностичні дослідження (6 %), лікуватися в санаторії (6 %) чи скористатися реабілітаційними процедурами (6 %) [20, с. 2–3].

У зв'язку з такою "недоступністю" державної медичної сфери, поширеним стає звернення громадян Польщі до платних послуг, коефіцієнт якого зріс із 65 % до 72 % [21, с. 10]. Певне розуміння окремих аспектів цієї ситуації надає Т. Коркош, тогочасний представник верховної лікарської палати Польщі, який в одній з передач на радіо заявив: "...в загальному, лікування в нашій країні є безплатним. Іноді треба доплачувати для пришвидшення деяких процедур чи для якості послуг. Зрозуміло, замість чекати у черзі у державному осередку, можна піти на процедуру до приватного лікаря і тоді вже треба заплатити з власної кишені..." [22].

Для того, щоб об'єктивно проаналізувати зміни з забезпечення охорони здоров'я у Польщі, необхідно розглянути їх відповідні результати у поєднанні із суспільною ситуацією. З-поміж відносно позитивних наслідків нововведень слід виділити такі: задоволення більшості пацієнтів від отримання інформації про стан власного здоров'я та відсутність зауважень щодо надання послуг працівниками медичних установ [23, с. 2–3; 24, с. 2, 4; 25, с. 3]. Для покращення отримання останніх, аж 42 % опитаних поляків готові були сплачувати ще більший страховий внесок [26, с. 4].

Коли ж звернутися до негативних результатів, кількість яких значно переважала, найперше слід проаналізувати ефективність функціонування служби здоров'я. На початок 2001 р. посилюлися тенденції до збільшення кількості громадян (72 %), які вказують на негативну діяльність зреформованої системи [27, с. 1–2], обумовлену відсутністю (близько 62 %) у ній будь-яких відчутних системних змін [28, с. 6]. Основну відповідальність за недосконало продуману та реалізовану реформаторську політику громадяни покладали на "каси хворих", уряд та парламент, місцеві органи самоуправління [29, с. 16]. Вагому роль у формуванні такої громадської позиції відіграли наступні чинники реформи: недоопрацьованість "послуги першого лікаря", яка замість спрощення процедури обстеження значно обмежила користування послугами медиків; ополітичнення "каси хворих" (джерело збагачення для діячів місцевих партій); часткова відсутність медичних закладів тривалої реабілітації, "грудних" будинків або притулків, призначених для інтенсивної терапії; низький рівень контролю за трудовими й фізичними ресурсами в лікарнях (проблеми з наявністю висококваліфікованих кадрів); зменшення середнього періоду лікарняного перебування від 12,5 днів в 1990 р. до 10 в 1998 р. [3, с. 368; 30, с. 13]; бюрократизація служби охорони здоров'я (на будь-яку процедуру необхідно записуватися заздалегідь, щоб не чекати у черзі декілька місяців) та інші [19].

Суттєвим чинником була також діяльність нелояльного до уряду громадського телебачення, яке, як тільки траплялася нагода, транслювало окремі випадки відмови від надання медичної допомоги (зокрема, порятунок у районах, у яких проходили межі дії окремих "каси хворих") [3, с. 368].

У підсумку – непоінформованість громадськості відносно загальних аспектів змін у системі охорони здоров'я (від 57 % до 72 %), що, у свою чергу, спричинило більше побоювань у суспільстві (6 %), ніж надій (14 %) щодо позитивних результатів нововведень [31, с. 7; 32, с. 1–3].

Окремо слід згадати про такий важливий аспект, як відносно низька зарплата медичних працівників, що було негативним стимулом для виконання власних обов'язків. Сказане вище, а також наступна диспропорція в одержанні зароблених коштів, викликали гучні страйки та вуличні протести працівників медичних закладів. Нестабільність ситуації крилася насамперед у тому, що ці рухи, попри часткову непідтримку громадськості (34 %), що не надавала цій проблемі особливого значення, аргументуючи це шкодою схожих дій, передусім для пацієнтів (89 %), а також тим, що медики захищають більше власні інтереси (64 %) ніж потреби самих хворих (2 %), у різні періоди підтримувало від 35 % до 41 % респондентів [33, с. 1–3].

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що з усіх реформаторських нововведень, втілених у життя урядом Є. Бузека, лише перебудова служби охорони здоров'я зустрілася з таким високим рівнем негативної оцінки громадськості, що, більшою мірою, була результатом недоопрацьованості виконавчою гілкою влади основних чинників реформи (робота з над виправлення помилок триває й по сьогодні). Як підсумок, такі партії правого крила Польщі, як Акція виборча "Солідарність" та Унія свободи, які упродовж 1997–2001 рр. формували урядову коаліцію, зазнали поразки на парламентських виборах 2001 р. Поряд із цим, ми також не вправі осуджувати владу Польської держави за ті "промахи у злам" радянських принципів у системі медичної допомоги. Оскільки, саме завдяки таким та іншим, хоч і не завжди вдалим, проте все ж намаганням трансформувати власну державу після тривалого перебування у фарватері СРСР, чого власне й бракує Україні, Польщі вдалося стати членом Північноатлантичного Альянсу (12 березня 1999 р.) і Європейського Союзу (1 травня 2004 р.).

Список використаних джерел

1. Włodarczyk C. Reforma opieki zdrowotnej / C. Włodarczyk // Druga fuła polskich reform ; [pod red. L. Kolarskiej-Bobińskiej]. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 1999. – S. 51–100.
2. Fałkowska M. Społeczeństwo wobec reform / M. Fałkowska // Druga fuła polskich reform ; [pod red. L. Kolarskiej-Bobińskiej]. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 1999. – S. 279–323.
3. Dudek A. Historia polityczna Polski (1989-2005) / A. Dudek. – Kraków : Wydawnictwo ARCANA, 2007. – 535 s.
4. Ustawa z dnia 30 sierpnia 1991 r. o zakładach opieki zdrowotnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1991, nr. 91, poz. 408. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19910910408>.
5. Ustawa z dnia 6 lutego 1997 r. o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1997, nr. 28, poz. 153. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970280153>.
6. Ustawa z dnia 5 lipca 1996 r. o zawodach pielęgniarstwa i położnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1996, nr. 91, poz. 410. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19960910410>.
7. Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodzie lekarza // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1997, nr. 28, poz. 152. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970280152>.
8. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o służbie medycyny pracy // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1997, nr. 96, poz. 593. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970960593>.
9. Ustawa z dnia 22 sierpnia 1997 r. o publicznej służbie krwi // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1997, nr. 106, poz. 681. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19971060681>.
10. Health Care Systems in Transition. – Poland : WHO Regional Office for Europe on behalf of the European Observatory on Health Systems and Policies. – 1999. – 58 s.
11. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 kwietnia 1997 r. w sprawie ustanowienia Pełnomocnika Rządu do Spraw Wprowadzenia Powszechnego Ubezpieczenia Zdrowotnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1997, nr. 41, poz. 256. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970410256>.
12. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 5 czerwca 1997 r. w sprawie stanu zdrowia Narodu Polskiego // Monitor Polski, 1997, nr. 36, poz. 341. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WMP19970360341>.
13. Ustawa z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1997, nr. 141, poz. 943. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19971410943>.
14. Ustawa z dnia 18 lipca 1998 r. o zmianie ustawy o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym oraz o zmianie niektórych ustaw // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1998, nr. 117, poz. 756. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19981170756>.
15. Ustawa z dnia 16 grudnia 1998 r. o zmianie ustawy o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym oraz o zmianie niektórych ustaw // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1998, nr. 162, poz. 1116. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19981621116>.
16. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 1998 r. w sprawie utworzenia Branżowej Kasy Chorych dla Służb Mundurowych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1998, nr. 148, poz. 969. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19981480969>.
17. Порівняння реформ в охороні здоров'я серед країн з перехідною економікою. – Режим доступу: [http://www.eu-shc.com.ua/UserFiles/File/expert_letters/1_____ A Comparison of Health Care Reforms in Transition Countries_ukr.pdf](http://www.eu-shc.com.ua/UserFiles/File/expert_letters/1_____A%20Comparison%20of%20Health%20Care%20Reforms%20in%20Transition%20Countries_ukr.pdf).
18. Вовк Я. Реформа в охороні здоров'я: Україна іде шляхом Польщі? / Я. Вовк. – Режим доступу: <http://health.unian.net/ukr/detail/227502>.
19. Реформа здравоохранения началась 1

января 1999 года. – Режим доступу: <http://www.polska.ru/polska/polityka/index.shtml>. 20. Oszczędzanie na zdrowiu, – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, luty 2000. – № 27. – 4 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2000/K_027_00.PDF. 21. Opinie o dostępie do usług medycznych. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, kwiecień 1998. – № 50. – 12 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1998/K_050_98.PDF. 22. Як у Польщі з охороною здоров'я?. – Режим доступу: www.polskieradio.pl/zagranica/news/artukul54866.html. 23. Informowanie pacjentów o stanie zdrowia i przebiegu leczenia. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, czerwiec 2001. – № 75. – 9 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_075_01.PDF. 24. Opinie o stosunku do pacjentów w placówkach opieki zdrowotnej. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, czerwiec 2001. – № 82. – 9 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_082_01.PDF. 25. Leczenie się po wprowadzeniu reformy – opinie o jakości świadczeń. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, luty 2000. – № 22. – 8 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2000/K_022_00.PDF. 26. Ochrona zdrowia – powinność państwa czy obywatela?. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, luty 2000. – № 36. – 6 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2000/K_036_00.PDF. 27. Opinie o opiece zdrowotnej po dwóch latach reformy. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, luty 2001. – № 16. – 14 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_016_01.PDF. 28. Ocena funkcjonowania reformy opieki zdrowotnej. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, czerwiec 2000. – № 97. – 8 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2000/K_097_00.PDF. 29. Opinie o opiece zdrowotnej po wprowadzeniu reformy. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, lipiec 1999. – № 116. – 17 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1999/K_116_99.PDF. 30. Girouard N., Imai Y. The Health Care System in Poland / N. Girouard, Y. Imai. – France : OECD Education Working Papers. – 2000. – № 257. – 27 s. 31. Opinie o reformie służbie zdrowia w pierwszych dniach jej funkcjonowania. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, styczeń 1999. – № 10. – 13 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1999/K_010_99.PDF. 32. Stosunek do reformy służbie zdrowia. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, luty 1999. – № 29. – 12 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1999/K_029_99.PDF. 33. Po strajku generalnym – opinie o protestach w służbie zdrowia. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, marzec 1999. – № 38. – 6 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1999/K_038_99.PDF

Олег Билянский

РЕФОРМА СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ПОЛЬША (1997–1999 ГГ.)

В статье проанализированы особенности и основные тенденции подготовки и внедрения основных изменений в польской системе здравоохранения в конце XX века.

Ключевые слова: Польша, здоровье, реформа, страхование здоровья, служба. Здравоохранения.

Oleg Bilyansky

REFORM OF SYSTEM OF HEALTH PROTECTION IN REPUBLIC POLAND (1997–1999)

The article analyzes the features and main trends preparation and implementation of basic changes in the Polish system of health protection in the late twentieth century.

Key words: Poland, health, reform health insurance, service of health protection.

УДК 94(4–191.2–67/.477)

Наталія Чорна

КРАЇНИ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ТА УКРАЇНА: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА

У статті проаналізовано взаємини країн Вишеградської групи з Україною, з'ясовано найближчі перспективи співробітництва сторін у контексті сучасних геополітичних викликів

Ключові слова: Вишеградська група, Україна, ЄС, інтеграція, співробітництво.

Актуальність проблеми співробітництва України з країнами Вишеграду обумовлюється, з одного боку, спільним історичним минулим, географічною близькістю та активною взаємодією у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах, з іншого, тотожністю зовнішньополітичного вибору, що полягає у спрямованості на вступ у європейські та євроатлантичні структури. У цьому сенсі аналіз досвіду країн Вишеградської групи у процесі їх наближення до ЄС та НАТО є важливим елементом на шляху підготовки України до можливого

членства у них. Для офіційного Києва партнерство з країнами четвірки є природним напрямом розбудови інтеграційної політики.

Різні аспекти проблеми взаємодії країн-членів Вишеграду з Україною неодноразово ставали предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед українських науковців, поміж інших, на увагу заслуговують публікації О. Андрійчука [2], Г. Зеленько [3], О. Каплинського [4], Є. Кіш [5], А. Кудряченка [6]. Вагомий внесок у розробку проблеми співробітництва у форматі "В-4 + Україна" зробили польські дослідники П. Букальська [7], Б. Горальчук [8], П. Ліщинський [9], М. Рудні [10], М. Щепанік [9]. Проблема взаємин сторін крізь призму трансформації регіонального співробітництва, спричиненого інтеграцією країн об'єднання до НАТО та ЄС, знайшла своє відображення у колективній монографії російських науковців "Вишеградська Європа: звідки і куди? Два десятиріччя по шляху реформ в Угорщині, Польщі, Словаччині та Чехії" [11]. Разом з тим, на сьогодні відсутні монографічні праці чи наукові дослідження, які б містили комплексний аналіз проблеми налагодження та здійснення взаємин у форматі "Вишеградська група – Україна", особливо того його періоду, який розпочався зі вступом Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини до ЄС в 2004 р.

З огляду на зазначене, метою даного дослідження є аналіз співробітництва країн Вишеградської групи з Україною за умов розширених на схід кордонів НАТО та ЄС, з'ясування його найближчих перспектив.

Метою продиктовані завдання публікації: визначити місце України у політиці країн Вишеградської четвірки; проаналізувати основні напрямки співробітництва країн Вишеграду з Україною на сучасного етапі, означити його найближчі перспективи; з'ясувати роль Вишеградської групи у реалізації європейських та євроатлантичних інтеграційних прагнень України.

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини та діяльність Вишеградської групи у контексті геополітичних змін в Європі внаслідок розширення на схід кордонів НАТО та ЄС.

Предмет дослідження становить сучасний етап співробітництва країн Вишеградської четвірки з Україною, а також значення взаємин сторін для прискорення процесу інтеграції України до НАТО та ЄС.

Ідея створення міждержавного форуму в Центрально-Східній Європі в черговий раз з'явилася в політико-інтелектуальних колах країн регіону в 1989 р., час, коли ініційована М. Горбачовим політика перебудови сприяла демократичним трансформаціям у країнах "соціалістичного табору", а доля контрольованих Кремлем Організації Варшавського договору (ОВД) та Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) більшою мірою вже була визначена. Прагнучи вийти зі сфери впливу СРСР та здійснити "повернення у Європу", що однозначно асоціювалося зі вступом до НАТО та ЄС, Польща, Угорщина та Чехословаччина вирішили поєднати зусилля та спільно домогтися досягнення стратегічної мети.

Початком відліку історії Вишеградської групи вважається 15 лютого 1991 р. Того дня в угорському містечку Вишеград відбулася зустріч президентів Польщі і Чехословаччини Л. Валенсі і В. Гавела та прем'єр-міністра Угорщини Й. Анталла, у ході якої підписано рамковий документ – Декларацію про співробітництво [1]. Попри декларовану скерованість сторін на інтенсифікацію політичних, економічних, оборонних та культурних зв'язків, а також взаємну координацію дій у взаєминах з європейськими інституціями та міжнародними організаціями, основною метою форуму було подолання негативних наслідків комуністичного минулого та активізація відносин з НАТО і ЄС з наступним досягненням членства у них.

Зі вступом до євроатлантичних та європейських структур у країнах Вишеградської групи з'явилися нові пріоритети: спільно лобювати свої інтереси у НАТО та ЄС, а також допомагати у розвитку інтеграційних ініціатив у країнах, що є кандидатами на вступ до них та тих, що позбавлені чітко визначених перспектив членства, проте мають підстави для здійснення активного співробітництва [2, с. 92–93]. Одним із напрямків посиленої активності країн Вишеграду став регіон Східної Європи, чільне місце у якому посіла Україна.

Упродовж періоду існування Вишеградської групи Україна демонструвала постійну зацікавленість у її функціонуванні. У схваленій 2 липня 1993 р. Верховною Радою України постанові "Про основні напрямки зовнішньої політики України" одним із пріоритетів було визначено нарощування співпраці з країнами Вишеграду [12]. Неодноразовими були наміри набуття членства в організації. Проте затяжна політична та економічна криза, відставання у показниках соціального благополуччя, а також відверто ворожа позиція Росії щодо розширення формату Вишеграду за рахунок приєднання до нього України не дозволили реалізувати ці наміри. Після вступу країн четвірки до ЄС така перспектива стала для України ще більш ілюзорною.

Разом з тим, неможливість України приєднатися до Вишеградської групи не означає неможливість поглиблювати співробітництво з її членами. Упродовж періоду існування Вишеграду країни-члени створили для цього достатні передумови. По-перше, між Україною та країнами четвірки

нагромадженою є солідна нормативно-правова база, що регулює різні аспекти дво- та багатосторонньої взаємодії між ними. По-друге, сторони активно співпрацюють у форматі двох єврорегіонів: у функціонуванні єврорегіону "Карпати" беруть участь Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія та Україна, до участі у єврорегіоні "Буг" залученими є Польща, Білорусь та Україна. По-третє, між Україною та країнами Вишеградської четвірки активно здійснюється торгівельне співробітництво, позначене постійно зростаючим товарообігом. По-четверте, зі вступом до ЄС країни Вишеграду автоматично перетворилися на його прикордоння. Прагнучи дистанціюватися від Російської Федерації, "вишеградці" все більше оцінюють Україну як "буферну територію", яку потрібно вивести зі сфери російських інтересів та поширити на неї європейські цінності.

Окрім того, довгострокові перспективи співробітництва України та країн Вишеградської групи визначаються не лише потребами та вподобаннями кожної з них. Значний вплив на взаємини у форматі "В-4 + Україна" здійснюють впливові гравці європейської політики – США, власне, ЄС, та Російська Федерація. Бачення окреслених взаємин у кожного з них є різним. Сполучені Штати Америки традиційно демонструють підвищену зацікавленість у Центрально-Східній Європі. З часів "холодної війни" офіційний Вашингтон прагнув поширити принципи західної демократії далі на схід, зменшуючи у такий спосіб геополітичну вагу СРСР. З його розпадом у поле зору американської адміністрації потрапила Україна, яка будь-якою ціною має бути виведена з російської сфери впливу. Активна співпраця у рамках "В-4 + Україна" не є гарантією, проте розглядається імовірною передумовою набуття Україною членства у НАТО, контрольованій США, та ЄС, який не меншою мірою зацікавлений у черговому розширенні на схід.

Разом з тим, діаметрально протилежний погляд на поглиблення взаємин у форматі "В-4 + Україна" демонструє Росія, що традиційно розглядає Центрально-Східну Європу сферою свого впливу. Ціною величезних зусиль та поступок, керівництву НАТО та ЄС у свій час вдалося отримати формальну згоду Кремля на розширення кордонів структур на країни Центрально-Східної Європи. Проте питання входження України до євроатлантичних та європейських інституцій для офіційної Москви є значно принциповішим. Як зазначав З.Бжезинський, "без України Росія перестане бути євразійською імперією" [13, с. 61]. Контроль над Україною є одним із найпринциповіших доказів геополітичної ваги Росії та підставою претендувати на роль одного з глобальних лідерів.

Початком формальної політичної взаємодії Вишеградської четвірки з Україною вважається 3 грудня 1999 р. Під час зустрічі у Герлахові у Високих Татрах президенти Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини офіційно заявили про своє бажання підтримувати проєвропейські сили в Україні [6, с. 39–40].

За ініціативи польського президента А. Кваснєвського питання поглиблення співпраці країн Вишеграду з Україною було поставлено на порядок денний у 2003 р. Мотивуючи інтенсифікацію стосунків з Україною інтересами безпеки Центрально-Східної Європи, президент запропонував ЄС проєкт політики східного виміру, що передбачав підписання Угод про асоціацію з Україною, Молдовою та Білоруссю за умови їх демократизації, а також забезпечення у довгостроковій перспективі вступу України до ЄС [14, с. 41].

12 травня 2004 р. прем'єр-міністри країн Вишеграду підписали Кромерізьку декларацію – документ, що визначив на довготривалу перспективу нові напрямки, принципи та завдання співпраці країн об'єднання за умов їх повноправного членства у ЄС [15]. Окрім іншого, документ передбачав активізацію співпраці не з членами форуму у так званому форматі "В4+", основною ідеєю якої визначалася передача інтеграційного досвіду та підтримка сусідів, які бажають інтеграції. Серед держав, запрошених до партнерства у рамках Вишеградської групи, одне з основних місць посіла Україна.

Про важливість східного виміру політики країн Вишеграду свідчать неодноразові запрошення на саміти представників вищого державного керівництва України, що мають місце, починаючи з 2004 р. Так, на саміті країн-членів Вишеграду в Будапешті у липні 2005 р. учасники зустрічі одноголосно заявили про готовність сприяти нашій державі у реалізації нею плану дій ЄС-Україна та підтримувати її наміри поглиблювати взаємини з Євросоюзом [5, с. 23].

З 2005 р. між Україною та Вишеградською групою почало активно розвиватися співробітництво у політичній сфері. 10 червня 2005 р. у польському містечку Казіміерж відбулася зустріч прем'єр-міністрів країн Вишеградської четвірки, до участі у якій запрошено главу українського уряду Ю. Тимошенко. У ході обговорень вишеградські лідери взяли на себе зобов'язання допомагати українським колегам з виконанням плану дій ЄС-Україна, передусім у сферах інституційного розвитку, регіонального співробітництва та проведення реформ [14, с. 41].

На наступних зустрічах керівництва країн-членів Вишеграду питання підтримки інтеграції України в ЄС та НАТО продовжували залишатися предметом підвищеної зацікавленості. Разом з

тим, з часом стало очевидним, що політична взаємодія сторін більшою мірою зводилася до рівня декларативних заяв щодо підтримки європейських та євроатлантичних прагнень нашої держави та надання їй теоретичної і частково практичної підтримки в отриманні інтеграційного досвіду від країн цього об'єднання.

Чи не найбільш активно у форматі "В-4 + Україна" здійснюється взаємодія у військовій сфері. Вишеград намагається допомогти офіційному Києву здійснити перехід армії на стандарти НАТО, а також гарантує сприяння у проведенні інформаційної кампанії на підтримку альянсу. Починаючи з 2006 р. проводяться спільні навчання військових України та країн об'єднання ("Швидкий тризуб", "Козацький степ", "Світла лавина"). Постійними стали військово-політичні контакти між керівниками оборонних відомств. Регулярно здійснюються консультації та зустрічі з проблем НАТО на рівні керівників безпекових департаментів та відомств країн. З 2007 р. представники України регулярно беруть участь у нарадах керівників генеральних штабів, у ході яких здійснюється обговорення проблеми військового співробітництва у рамках "В-4 + Україна" [4, с. 50].

2 квітня 2009 р. послы країн Вишеградської групи в Україні провели у Києві спільну прес-конференцію "Країни Вишеградської четвірки – у НАТО. А Україна?..", у ході якої заявили про свою готовність надавати українському керівництву допомогу на шляху просування до альянсу. Зокрема, тодішній посол Словаччини в Україні У. Руснак запевнив, що його країна: "...зацікавлена у тому, щоб Україна також стала членом Альянсу, щоб наш найбільший сусід був стабільним і успішним. Щоб тут зростав рівень добробуту громадян. А як молодий член НАТО, який краще розуміє українські проблеми, Словаччина може передати свій досвід у просуванні до європейських і євроатлантичних структур, щоб вберегти Україну від прикрих помилок" [16]. Проте, як зазначалося на зустрічі, останнє слово, природно, має сказати сама Україна.

Будучи основними транзитерами та споживачами російського газу, Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина та Україна мають спільні інтереси в енергетичній сфері. На сьогодні достатньо актуальною є перспектива перетворення Вишеградської четвірки на енергетичний союз, який, з огляду на геополітичне положення країн-учасниць, має всі підстави для здійснення координації транзитної політики безпеки України. З метою забезпечення диверсифікації постачання енергоджерел до України та країн четвірки важливу роль має відіграти розвиток Євроазійського нафтотранспортного коридору, а саме добудова нафтопроводу "Баку-Супса-Одеса-Броди-Полоцьк-Гданськ" та транспортування каспійської нафти до країн Центрально-Східної Європи.

Соціокультурні взаємини України з країнами Вишеградської групи здійснюються за посередництвом створеного у червні 2000 р. Вишеградського Фонду. За рахунок членських внесків країн четвірки, фондом фінансуються різноманітні проекти у галузі культури, освіти та спорту. З 2004 р. зі вступом країн Вишеграду до Євросоюзу, фонд вдався до активної реалізації ще одного проекту – українські молоді фахівці, випускники вузів отримали можливість за запрошенням країн Вишеграду продовжувати навчання у вузах Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини. Згідно зі статистичними даними на 2010 р. на навчання виїхало більше 200 осіб [6, с. 46].

Важливою формою співробітництва між країнами Вишеградської групи та Україною стали розроблені європейською комісією у 2007 р. програми сусідства. Із 12 діючих програм Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина та Україна задіяними є у трьох: "Польща-Білорусь-Україна", "Угорщина-Словаччина-Україна" та транснаціональна – CADSES, що поширюється на зону Центральної Адріатики – Дунаю Південно-Східної Європи. Програми передбачають надання ЄС фінансової та технічної підтримки процесам транскордонної, транснаціональної та міжрегіональної співпраці між країнами-членами ЄС та країнами, що стали його безпосередніми сусідами внаслідок чергового розширення. Проте, як свідчить досвід, реалізація названих програм в Україні відбувається повільно та позбавлена відчутних результатів.

Черговою спробою здійснення взаємовигідного співробітництва з країнами-сусідами стала представлена на Празькому саміті у травні 2009 р. ініціатива східного партнерства, що стосується поглиблення інтеграції між ЄС та шістьма країнами-нечленами спільноти, у тому числі Україною. Колишній міністр закордонних справ Республіки Польща А. Ротфельд зазначав: "У тій групі держав, до яких адресоване східне партнерство, найголовніша Україна" [17]. Відповідно до змісту східного партнерства, взаємодія сторін має здійснюватися у чотирьох напрямках: демократія, належне врядування та стабільність, включаючи юстицію свободу та безпеку, економічна інтеграція та наближення до політик ЄС, енергобезпека, економічний та соціальний розвиток. Програма, в основі якої перебуває ідея польського міністра закордонних справ Р. Сікорського, по суті, стала відображенням колишніх зусиль Польщі та Чехії зі зміцнення європейської політики добросусідства. З огляду на це, розвиток програми східного партнерства та поглиблення взаємин країн четвірки з Україною посіли вагоме місце під час польського та чеського головування у Вишеградському об'єднанні (липень 2008 р. – червень 2009 р. та липень 2009 р. – червень 2010 р. відповідно).

Президентські вибори в Україні, парламентські вибори у Чехії, Словаччині та Угорщині, а також дострокові вибори президента у Польщі, що відбулися упродовж 2010 р., ознаменували початок нового етапу у взаєминах країн Вишеградської четвірки та України. Його ключовою ознакою стало взаємне "охолодження" взаємин, спричинене, передусім, приходом до влади в Україні нового керівництва, яке продемонструвало кардинальні зміни у зовнішній політиці. Прагнення офіційного Києва до євроатлантичної інтеграції почали поступово підминятися поглибленням партнерства та співробітництва з Російською Федерацією. Для України відносини з країнами Вишеградської групи частково відійшли на другий план.

Зростання зовнішньополітичної активності Росії та посилення її зацікавленості у європейській політиці, а також активізація російсько-німецького співробітництва, що історично приховує у собі потенційну небезпеку для регіону Центрально-Східної Європи, спричинили початок здійснення країнами Вишеграду односторонніх заходів у сфері безпеки та оборони. У грудні 2007 р. зроблено першу офіційну заяву про намір створити бойову групу з військових підрозділів Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини. Проте цей процес затягнувся.

На порядок денний необхідність створення бойової групи у черговий раз поставлена після оголошеної у листопаді 2010 р. нової стратегічної концепції НАТО, що передбачає розширення діяльності альянсу за межі європейського континенту, фактично ціною ослаблення внутрішньої оборонної спроможності [18]. Оголошена НАТО неспроможність гарантувати достатній рівень безпеки для Центрально-Східної Європи, а також простійні конфлікти всередині самого альянсу та відсутність політичної єдності серед його членів стали поштовхом до активізації Вишеградської групи. 12 травня 2011 р. на зустрічі міністрів оборони країн-членів Вишеграду у словацькому місті Левоча прийнято рішення про початок процесу створення бойової групи, завершення якої планується у 2016 р. Передбачається, що збройні формування, очолити які має Польща, будуть підпорядковуватися військовим структурам ЄС і не будуть підзвітними НАТО [19].

Успішна реалізація проекту розглядається його ініціаторами як запорука відвернення "російської загрози" та гарантія посилення захищеності й безпеки регіону. До формування бойової групи запрошено Україну. Оцінюючи її перспективи, український політолог, директор Інституту зовнішньої політики Г. Перепелиця нещодавно зазначив, що "... створення таких підрозділів символізує воєнну довіру і є ознакою поглибленого військового співробітництва. Водночас, для України участь у Вишеградській бойовій групі – одна з можливостей ознайомитися з сучасними озброєннями та технікою, які використовують в альянсі" [20]. Пропозиція Україні приєднатися до бойової групи високо оцінена представниками оборонного сектору нашої держави, проте до цих пір не отримала однозначної оцінки від офіційного Києва.

Таким чином, аналіз досліджуваної проблеми дозволяє зробити наступні висновки: регіон Центрально-Східної Європи, чільне місце у якому відводиться Україні, став об'єктом підвищеної зацікавленості країн Вишеградської четвірки з моменту їх вступу до НАТО та ЄС, співробітництво з Україною здійснюється у політичній, військовій, економічній та соціокультурній сферах і має всі підстави для подальшої реалізації, намагаючись забезпечити наступне розширення кордонів НАТО та ЄС далі на схід, країни Вишеграду докладають відповідних зусиль для активізації євроатлантичних та європейських інтеграційних прагнень України, досвід інтеграції до НАТО та ЄС країн Вишеградської четвірки як найближчих сусідів та давніх партнерів України є особливо цінним для нашої держави, а тому може бути використаний нею на шляху досягнення означених зовнішньополітичних цілей.

Список використаних джерел

1. Deklaracja o współpracy Rzeczypospolitej Polskiej, Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej i Republiki Węgierskiej w dążeniu do integracji europejskiej. 15.02.1991. // Режим доступу: www.visegradgroup.org/documents/deklar.gif, z dnia 1.12.2005.
2. Андрійчук О. Досвід вступу країн Вишеградської групи до Європейської унії у контексті акцесійних приготувань України / Олесь Андрійчук // Юридичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 92–95.
3. Зеленько Г. Вишеградська четвірка матиме на Заході те, що заробить на Сході / Галина Зеленько // Політика і час. – 2005. – № 2. – С. 38–46.
4. Каплинський О. Роль Вишеградської четвірки в контексті національної безпеки України / Олександр Каплинський // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 47–54.
5. Кіш Є. Феномен Вишеграду / Єва Кіш // Політика і час. – 2006. – № 4. – С. 16–25.
6. Кудряченко А. Україна і Вишеградська четвірка: стан та перспективи співпраці / Андрій Кудряченко // Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин [упоряд.: В. Пулішова, Т. Стражай]. – Братислава, 2010. – С. 37–53.
7. Bukalska P. Nowa Grupa Wyszegradzka w nowej Unii Europejskiej – szanse i możliwości rozwoju / Patrycja Bukalska. – W.: Osrodek Studiów Wschodnich, 2003. – 28 s.
8. Góralczyk B. Współpraca Wyszegradzka. Geneza, doświadczenia, perspektywy / Bogdan Góralczyk. – W.: Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych 1999. – 213 s.
9. Leszczynski P. Grupa Wyszegradzka. Współpraca polityczna i gospodarcza / Przemyslaw Leszczynski, Marian Szczepaniak. – Torun Wydawnictwo Adam Marszałek, 1995. – 171 s.
10. Rudny M. Współpraca polityczna Grupy

Wyszegradzkiej – koniec misji czy nowe perspektywy / Magdalena Rudny. – Kraków: Wyższa Szkoła Europejska, 2008. – 30 s. 11. Вышеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии / под ред. Л. Н. Шишелиной. – М.: Весь Мир, 2010. – 568 с. 12. Постанова Верховної Ради України "Про основні напрямки зовнішньої політики України", 02.07.1993 р. // Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main/cgi?nreg=3360-12. 13. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / Збигнев Бжезинский [пер. О.Ю. Уральской]. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 256 с. 14. Марущак Ю. Вишеградська група: можливості та перспективи співпраці з Україною / Юрій Марущак // International Review. Відносини Україна – ЄС: в умовах сучасних викликів. – 2010. – №2 (10). – С. 40–49. 15. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union. 12.05.2004 // Режим доступу: www.visegradgroup.eu/documents/visegrad-declarations/visegrad-declaration-110412-1. 16. Прес-конференція у Києві 2 квітня 2009 р. Країни Вишеградської четвірки – у НАТО. А Україна?.. // Режим доступу: www.dif.org.ua/ua/events/bfgb. 17. Підсумки програми Східного партнерства // www.auslandsdienst.pl/3/133/Artykul. 18. Стратегічна концепція 2010 р. // Режим доступу: www.nato.int/cps/uk/natolive/topics. 19. Шелест Г. "Вишеградська четвірка": у пошуках субрегіональної безпеки? / Г. Шелест, О. Полтораков // Режим доступу: www.od.niss.gov.ua/articles/449. 20. Україна та Вишеградська бойова група: разом до спільної безпеки // Режим доступу: www.radiosvoboda.org/content/articl... 14.06.2011.

Наталья Черная

СТРАНЫ ВИШЕГРАДСКОЙ ГРУППЫ И УКРАИНА: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА

В статье проанализированы взаимоотношения стран Вишеградской группы с Украиной, а также выяснены ближайшие перспективы сотрудничества сторон в контексте современных геополитических вызовов.

Ключевые слова: Вишеградская группа, Украина, ЕС, интеграция, сотрудничество.

Nataliya Chorna

THE VISEGRAD GROUP COUNTRIES AND UKRAINE: EXPERIENCE AND PROSPECTS OF COOPERATION

The article analyzes the relationship between the Visegrad countries and Ukraine and clears up the nearest prospects of cooperation in the context of modern geopolitical challenges.

Key words: Visegrad Group, Ukraine, EU, integration, cooperation.

Розділ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 262.135: 246

Сергій Шапранський

ОСНОВНІ СКЛАДОВІ КОНКЛАВУ ТА ЇХ СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

У статті проаналізовано процедуру виборів Папи римського. Автор охарактеризував основні поняття та структурні елементи, пов'язані з традицією поховання Папи, періодом відсутності глави католицької церкви, власне виборів та його інтронізації з огляду на традиційне католицьке віровчення.

Ключові слова: Ватикан, конклав, кардинал, католицька церква, Папа римський.

Проблема з'ясування складових елементів процедури виборів Папи римського в українській історичній науці на даний час є малодослідженою. Учені, в основному, вдаються до вивчення історії розвитку римо-католицької церкви, регіональних аспектів її діяльності, досліджують окремі особистості та їх внесок у розбудову католицизму тощо. Разом з тим, символіка окремих обрядів чи церемоній подається у загальному контексті історії церкви без детального аналізу і характеристики її особливостей.

Вивчаючи цю проблематику можемо користуватися науковим доробком зарубіжних вчених – представників так званої "наукової школи ватиканістів", заснованої у середині ХХ століття. Їхні праці базуються у значній мірі на ватиканських джерелах, але разом з тим символічні елементи окремих складових римо-католицизму або упускаються, або носять описовий характер [1–2; 4–5; 7; 9].

Власне цим і зумовлена потреба цього дослідження, що передбачає з'ясування символічного значення основних структурних елементів конклаву з огляду на історичний розвиток римо-католицької церкви.

"Ти – Петро, і на скелі цій побудую Я Церкву Свою, і сили пекла не переможуть її" (Мф., 16: 18). За біблійними свідченнями євангеліста Матвія з даними словами Ісус вручив своєму учневі ключі від Царства Небесного. Ця подія відображена на одній з фресок Сикстинської капели і вважається початком історії Святого Престолу. Згідно з переказами, апостол Петро прийняв мученицьку смерть у Римі у 64 р., при імператорі Нероні. Після розп'яття його поховано на Ватиканському пагорбі [25, с. 7]. У IV ст. імператор Костянтин, у рамках політики християнізації імперії, наказав збудувати на місці ймовірного поховання апостола храм. Власне на підставі перерахованих подій єпископи Риму проголосили себе правонаступниками та спадкоємцями святого Петра.

Термін "папа" походить від грецького "πάπας" і означає "батько". У ранньому християнстві так називали ченців, священиків, єпископів. На межі II–III ст. у східному християнстві титул "папа" використовувався для позначення особи патріарха Олександрійської церкви. На Заході ж його носили єпископи Карфагену і Риму. Найбільш ранній, відомий науці, напис "папа", датується III ст., його виявлено на стінах римських катакомб святого Каліста. Починаючи з середньовіччя, термін "папа" зустрічається у церковних документах як загальноприйнятий титул єпископа Риму. У 1073 р. Папа Григорій VII закріпив виключне право використання цього титулу за римським єпископом [13, с. 89].

Документальних підтверджень про те, яким чином обиралися наступники Петра у перші століття християнства не збереглося, але у тому, що вони саме обиралися, в істориків сумнівів немає. Найімовірніше, процедура не відрізнялася від виборів в інших єпархіях, у яких пастирі обиралися – "кліром і миром". З цього приводу Святий Кипріан Карфагенський писав, що папу обирали "у згоді з бажанням Бога і Його Церкви, свідченнями майже всього кліру, собором старших за віком єпископів (sacerdotum) і добрими людьми" [23, с. 278].

За часів остготського панування в Італії королі призначали главу церкви на свій розсуд. Були періоди, коли кандидатуру понтифіка схвалював імператор Візантії, а кількома століттями пізніше – імператор Священної Римської імперії.

У кінці V ст. римський єпископ Сіммах спробував реформувати процес обрання керівника церкви. У 499 р. синод затвердив нові правила – вони свідчили про те, що у подальшому свого наступника призначатиме сам понтифік і лише у разі його раптової смерті або важкої хвороби, Папу обиратиме римське духовенство, а якщо голоси розділяться порівну, останнє слово належатиме мирянам [16, с. 277]. У 769 р. Латеранський синод скасував обов'язкову згоду народу під час обрання Папи, але Римський синод 862 р. повернув це право місцевій аристократії [16, с. 285].

Наступним кроком до уніфікації процедури виборів стали декрети Папи Миколи II "In Nomine Domini" ("В ім'я Господнє") (1059 р.), яким понтифіка Римської церкви могли обирати лише кардинали при формальній згоді мирян та декрет Папи Олександра III "Licet de vitanda" ("Слід уникати"), що виключав навіть формальну участь мирян у виборах, а також вперше

встановлювався принцип, за яким вибір вважався легітимним при наявності 2/3 голосів учасників виборів [14, с. 117].

У 1241 р. у процедурі голосування з'явився новий елемент. Папа Григорій IX зібрав раду кардиналів для обговорення конфлікту між апостольським престолом та імператором Фрідріхом II. Присутні досить довгий час не могли домовитися, і тоді Папа велів зачинити їх разом з собою, поки вони не прийдуть до згоди. Григорій незабаром помер, проте його наказ було виконано: кардиналів зачинили на замок разом з покладеним у труну тілом покійного понтифіка. Вибори тривали 70 днів. Зрештою змучені кардинали знайшли компроміс – вони обрали того, хто незабаром мав піти за Григорієм IX. Новий Папа Целестин IV виправдав ці надії з надмірною поспішністю: він помер через два тижні після обрання. Вибори Целестина IV стали першим конклавом – "Con Clavis" (лат.) – "Під ключем" [27].

У 1268 р. вибори проходили за ще більш драматичних обставин. Після смерті Папи Климента IV кардинали не змогли обрати наступника упродовж півтора року. У загальній складності конклав тривав два роки та дев'ять місяців і завершився у 1271 р. обранням Тебальдо Вісконті [20, с. 54]. Новообраний Папа Григорій X відрегулював процедуру виборів апостольською конституцією "Ubi periculum" ("Де небезпека") – власне у ній вперше згадується термін "конклав" [10]. Вносились наступні зміни: конклав повинен відбуватися у місті смерті Папи. Приїзд членів колегії слід чекати упродовж 10 днів, але не довше. Кардиналам слід зібратися в будинку, де жив чи зупинявся покійний. Кожному дозволялося взяти із собою одного слугу або супроводжуючого і тільки у разі особливої потреби – двох. Усі кардинали повинні залишатися в одній кімнаті, не розділеній ні перегородками, ні завісами. Кардинали перебуватимуть під замком упродовж усього конклаву. Якщо Папу не обирали за три дні, раціон кардиналів скорочувався до однієї страви на обід і вечерю. Після п'ятої доби їм дозволялося споживати лише хліб, вино і воду аж до прийняття позитивного рішення.

У кінці XIV – на початку XV ст. склалася ситуація, коли Святий Престол одночасно займали три Папи ("Великий розкол Заходу"). Виходом з неї став Констанський собор (1414–1418 рр.). При цьому ж соборі вперше використано формулу "Habemus Papam" ("У нас є папа") після вибору понтифіком Мартіна V [14, с. 154].

У 1562 р. Папа Пій IV видав буллу "In eligendis" ("Між виборців"), якою встановлювалися інструкції щодо бюлетенів та процедури проведення голосування [17]. Цей документ передбачав лише одне голосування на день. Крім того, створювалась постійна комісія у складі камерленго (відповідальний за управління власністю і прибутками Святого Престолу, поховання і організацію виборів нового понтифіка, призначається папою з числа кардиналів) і трьох кардиналів. У її повноваження входив нагляд за дотриманням секретності конклаву та управління церквою на період відсутності Папи.

Місце проведення конклаву не було чітко визначено до XIV ст., коли, з часу "Великого розколу Заходу", він завжди став проводитися у Римі (крім конклаву 1800 р., який через окупацію Риму наполеонівськими військами проводився у Венеції). У Римі конклав проводився в різних місцях. До 1846 р. найчастіше проходив у Квіринальському палаці, але у зв'язку з приєднанням Риму до Італійського королівства у 1871 р. конклав регулярно проводиться у Сикстинській капелі Апостольського палацу. Споруджена у 1473–1481 рр. архітектором Джорджі де Дольчі на замовлення Папи римського Сикста IV. Її розміри (40,93 м на 13,41 м) є точними розмірами храму Соломона, як зазначено у Старому Заповіті. Капела прикрашена фресками кисті Боттічеллі, Перуджіно та інших майстрів епохи Відродження [24].

Починаючи з XVI ст. впливові європейські держави католицького віросповідання отримали право вето. Відповідно до неофіційної практики кожна держава мала лише одну можливість використовувати дане право через кардинала, який її представляв. Вето не можна було використовувати проти вже обраного кандидата. Воно традиційно накладалося на особу, яка була наймовірнішим кандидатом, але не влаштовувала одну з європейських держав. Це право діяло до 1903 р. коли Папа Пій X, відразу ж після свого обрання, заборонив дану практику (апостольська конституція "Commissum Nobis" ("Ми віддані") від 20 січня 1904 р.) ухваливши, що кардинал, який від імені свого уряду використовує це право, може бути відлучений від церкви або позбавлятиметься причастя [11].

У грудні 1904 р. Пій X опублікував декрет "Vacante Sede Apostolica" ("Поки вільний Апостольський престол"), яким посилювалась секретність проведення конклаву, а також збільшувалась кількість щоденних голосувань з одного до двох уранці і ввечері [12].

Папа Пій XII вніс іншу важливу зміну у регламент виборів: до існуючої традиції легітимності вибору 2/3 голосів додавався ще один голос. Суть цього нововведення полягала у тому, щоб не допустити обрання Папи його власним голосом. Однак його наступник Іоанн XXIII скасував це

положення – воно стало застосовуватися тільки у тому випадку, якщо кількість кардиналів кратно трьом. Цей же Папа порушив встановлену у XVI ст. межу чисельності кардиналів – 70 осіб; при Іоані XXIII їх стало 75 [22, с.88].

Павло VI у 1975 р. повернувся до правила "дві третини плюс один голос", крім того, збільшувалася кількість можливих членів кардинальської колегії до 120 і обмежувався їх вік 80 роками – булла "Romano pontifici eligendo" ("Вибори папи римського") [3]. У результаті чого, після його смерті 6 серпня 1978 р. у конклаві взяла участь рекордна кількість кардиналів – 111.

У 1996 р. Папою Іоанном Павлом II видана апостольська конституція "Universi Dominici Gregis" ("Вселенська паства Господня"), якою регулювалися питання папських виборів і скасовувались усі попередні документи [21]. Цей документ чітко прописував порядок та принципи проведення виборів нового понтифіка, встановлював, що у голосуванні може брати участь лише Священна колегія кардиналів. Іоанн Павло II підтвердив віковий ценз і кількість виборників, встановлених Павлом VI. Участь інших церковних або світських осіб у конклаві заборонялася. Конклав мав розпочатися не раніше 15 і не пізніше 20 дня після смерті Єпископа Риму [21].

Іоанн Павло II дозволив учасникам конклаву пересуватися територією Ватикану (відстань від місця проживання виборців до Сикстинської капели – 1 кілометр). На час проведення конклаву кардинали проживатимуть у Domus Sanctae Marthae (Будинок св. Марфи.). Тут же зупинятиметься головний церемоніймейстер, його помічники, секретар колегії, ченці, які зможуть прийняти сповідь, медперсонал. На час конклаву кардинали не можуть отримувати кореспонденцію, користуватися телефоном та іншими засобами зв'язку.

Власне процес виборів Папи розпочинається з моменту смерті попереднього понтифіка і складається з низки церемоній та обрядів, сформованих упродовж століть, особливостей та символіки.

Похорон Папи готується з моменту його обрання на престол. Він заздалегідь обирає собі місце поховання, зазвичай, в одному з підземель собору св. Петра або собору св. Лаврентія, про що вказує у заповіті. Ще перед смертю Папи, згідно з католицькою традицією, він має прийняти таїнство соборування – останнє помазання, яке є підготовкою до смерті і етапом переходу в інше життя [26, с. 477].

Після смерті глави католицької церкви розпочинається період "sede vacante" ("вакантний престол"), який триває до оголошення імені нового папи. Камерленго тричі вдаряє срібним молоточком по чолу померлого і звертається до нього по імені, яке він отримав при народженні. Це символізує те, що перед смертю усі рівні і період понтифікату завершився. У разі відсутності будь-яких ознак життя, камерленго засвідчує смерть словами "Vere Papa mortus est!" ("Папа справді мертвий"). Після цього обличчя покійного покривають білим саваном символом того, що смерть звільняє чисту душу від її тлінної тілесної оболонки. Із папських регалій беруть перстень рибака (annulus piscatoris), який знищується у присутності колегії кардиналів. Перстень вперше згадується у листі Климента IV до племінника (1265 р.) [16, с. 560]. Він є символом того, що Папа є наступником апостола Петра, який був рибалкою. На персні зображено Петра з рибальською сіткою. Символіка перегукується зі словами Христа, про те, що його учні стануть ловцями людських душ.

Тіло покійного понтифіка кладуть у три труни. Першу виготовляють із кипарису, що символізує собою печаль, скорботу і смерть, а також те, що він був такою ж людиною як і інші. Символіка смерті обумовлена також темним забарвленням листя дерева. Друга – свинцева. Використовується для більш тривалого зберігання тіла. На ній гравірується ім'я Папи та роки його понтифікату. Крім того, на цій труні зображують череп та перехрещені кістки, що є символом першої людини – Адама. У свинцеву труну вкладають рештки папської печатки та основні документи, прийняті за часу його перебування на папському престолі. Традиція вклати папські документи у труну сягає часів середньовіччя, коли за допомогою цієї дії намагалися зберегти від знищення важливі церковні документи. Третю труну виготовляють з в'язу, що символізує високу гідність Папи, адже в'яз є досить рідкісним і цінним деревом в околицях Риму.

Крім того, заздалегідь готується жалобна промова, що пишеться на пергаменті і чорний шкіряний футляр для неї, який потім вкладається у свинцеву труну, як і торбина з червоного сап'яну з монетами і медалями, викарбуваними під час перебування Папи на посаді. Відпрацьовуються заздалегідь й інші деталі, адже померлого Папу поспішають поховати, аби перейти до більш важливого заходу – обрання нового глави католицької церкви.

Офіційний траур у католицькому світі розпочинається з дати смерті Папи і триває упродовж 9 днів – період "novendiali", що регламентуються конституцією Папи римського Іоана Павла II "Ordo Exsequiarum Romani Pontificis" ("Порядок поховання папи") [8]. Згідно з одкровенням Ангела преподобному Макарію Олександрійському, окрім загального символізму дев'яти ангельських чинів, цей період пов'язаний з тим, що до цього часу душі померлого показують красу раю, і лише,

починаючи з дев'ятого дня, упродовж решти частини сорокаденного періоду, їй показують муки і жахи пекла, перш ніж на сороковий день душі буде призначено місце, у якому вона чекатиме воскресіння мертвих і Страшного суду. Крім того, традиція вшановувати померлого упродовж 9 днів існувала ще у часи Римської імперії, коли покійника ховали на 9 день вважаючи, що тіло повинно тліти на землі, а серце, яке починає руйнуватися після 9 дня у іншому – потойбічному світі [15, с. 114]. Власне поховання тіла понтифіка відбувається між 4 та 6 днем з моменту його смерті.

Між 15 і 20 днем після смерті Папи, кардинали зобов'язані зібратися на конклав. Упродовж цього періоду виборщики, зазвичай, спілкуються між собою і визначають так званих *Parabile* – основних претендентів на папський престол. Кардинали збираються у соборі Святого Петра у Залі Благословення ("Nell'aula della Benedizione"), служать месу і урочистою процесією рухаються до Сикстинської капели. Перед процесією несуть латинський хрест, а позаду Євангеліє. Хо́да супроводжується співом "Літанії святим". Власне уже у капелі співається гімн "Veni Creator Spiritus" ("Прийди, Дух животворний") і приноситься присяга збереження таємниці конклаву.

Кожен з кардиналів має право взяти з собою на конклав двох помічників – одного клірика і одного мирянина, а також лікаря та інший медичний персонал, якщо у цьому є потреба. Коли усі учасники конклаву зберуться, обер-церемонімейстер (відповідальний за правильність обрядів) обходить приміщення з вигуком: "Extra omnes!" ("Зайвих прошу вийти геть!"). Після цього приміщення закривається. Суворо заборонено передавати "на волю" будь-які відомості письмово, усно або умовними знаками. Кардинали можуть спілкуватися із зовнішнім світом лише через "руоту" – дерев'яне колесо з закритими осерддями. Воно сконструйоване так, щоб люди, які стоять по обидва боки дверей, не могли бачити один одного. Через "руоту" щоранку передаються для учасників конклаву свіжі продукти, овочі, фрукти, медикаменти.

Упродовж історії римо-католицької церкви сформувалося п'ять основних способів виборів Папи римського.

Компроміс. Процедура, під час якої, колегія кардиналів не прямо обирає Папу, а формує спеціальну комісію, яка висуває єдину кандидатуру.

Інспірація. Один з кардиналів, відчувши богонатхнення, вигукує ім'я майбутнього Папи. Цей вибір повинні підтвердити 2/3 присутніх на конклаві.

Вибір Папи шляхом поклоніння. Один з ієрархів церкви, побачивши божественне світло над присутнім, на колінії падає до його ніг і вклоняється перед ним. Якщо 2/3 кардиналів визнають, що вони також бачать, світло тоді кандидат стає Папою.

Подача голосів. Кожен з присутніх пише, на заздальгідь підготовленому папері, ім'я свого кандидата на вакантну посаду. Вибори тривають до того часу, поки один з кардиналів не набере 2/3 голосів.

Відмова. У разі виникнення ситуації, коли конклав довгий час не може обрати римського понтифіка, можливий варіант, за яким виборщики змінюють свій вибір на користь особи, яка отримала найбільше голосів під час попередніх виборів, але за умови, що ця кількість дорівнюватиме 2/3 голосів.

Починаючи з 1996 р., використовується єдина форма проведення голосування – подача голосів (таємне голосування бюлетенями). Вибори вважаються такими, що відбулися, якщо за будь-кого з кандидатів віддано дві третини голосів. Якщо число виборщиків, що беруть участь у конклаві не кратно трьом, для обрання нового понтифіка потрібно дві третини голосів плюс один. У день початку конклаву проводиться один тур голосування. У наступні (якщо, звичайно, Папа не був обраний у перший день) проходять по два тури вранці і по два ввечері [21]. Процедура голосування, згідно з конституцією "Universi Dominici Gregis" проходить у три етапи:

I. Pre-scrutinium (перед голосуванням). Підготовка і роздача бюлетенів, кожен кардинал отримує 2-3 бланка (цим займаються церемоніймейстери); жеребкування, під час якого з числа кардиналів вибираються: троє скрутаторів, троє інфірмаріїв, і троє ревізорів.

Скрутатори, стоячи біля вітваря, стежать за дотриманням процедури подачі бюлетенів; підраховують голоси. Якщо хто-небудь з кардиналів не може підійти за станом здоров'я до вітваря, один з скрутаторів повинен взяти у нього ретельно складений бюлетень і покласти в урну для голосування.

Інфірмарії зобов'язані зібрати голоси кардиналів, які прибули до Ватикану, але за станом здоров'я не можуть прийняти у даний момент участь у голосуванні.

Бюлетені для голосування – це прямокутна картка, у верхній частині якої написані слова: "Eligo in Summum Pontificem" ("Я обираю Верховним Понтифіком"), а у нижній залишено місце, куди вписується ім'я. Бюлетень повинен легко складатися навпіл. Кожен кардинал-виборщик особисто заповнює бюлетень, при цьому ім'я кандидата пишеться чітко, але змінюється почерк. Бюлетені, у яких зазначено два або більше імен, вважаються недійсними.

II. *Scrutinium* (голосування). Подача, перемішування та сортування бюлетенів.

Кожен кардинал-виборщик, по старшинству (мова йде не про біологічний вік, а про термін його перебування на посаді), заповнивши і склавши свій бюлетень, високо піднявши руку, щоб його було видно іншим, виходить до вітваря, на якому стоїть урна для голосування. Потім він вимовляє присягу: "Закликаю у Свідки Господа Христа, і нехай Він мене розсудить, що мій голос відданий за того, кого я вважаю за волю Бога бути обраним". Після цього бюлетень опускається в урну.

Коли усі кардинали-виборщики проголосують, перший скрутатор декілька разів струшує урну, щоб перемішати бюлетені, потім другий перекладає їх по одному в іншу урну, ретельно підраховуючи. Якщо кількість бюлетенів не збігається із кількістю виборщиків, бюлетені негайно спалюються і починається повторне голосування [21].

Сортування бюлетенів проводять скрутатори за столом, поставленим перед вітварем: перший з них розгортає бюлетень і читає про себе ім'я кандидата, потім передає його другому, той також читає про себе вказане у ньому ім'я, нарешті, третій скрутатор вимовляє ім'я вголос, голосно і виразно, щоб усі виборщики могли зробити відповідні позначки у своїх записах. Третій скрутатор також записує ім'я кандидата. Він же проколює бюлетені там, де надруковано слово *Eligo*, і нанизує їх на нитку, завдяки цьому виключається повторний підрахунок одного і того ж бюлетеня. Після закінчення сортування бюлетенів скрутатори зав'язують кінці у форму "гірлянди" (кола, як символ вічності). Усі результати записуються.

III. *Post-scrutinium* (після голосування). Підрахунок голосів, перевірка та спалення бюлетенів.

Скрутатори підраховують усі голоси, набрані кожним з кандидатів, якщо ніхто не набрав дві третини, вибори повторюються. Після перевірки скрутатори спалюють усі бюлетені у спеціальній чавунній печі; їм допомагають секретар Священної колегії та церемоніймейстери. Якщо відразу слідує другий тур голосування, ритуал повністю повторюється (за винятком повторного складення урочистої присяги і обрання скрутаторів, інфірмаріїв і ревізорів). Бюлетені першого туру залишаються до підбиття наступних результатів, і тоді полум'я поглине відразу дві "гірлянди" [21].

Якщо за три дні жоден з кандидатів не набере дві третини голосів, вибори призупиняють на день: кардинали можуть помолитися, вислухати духовну настанову найстарішого кардинала-диякона. Якщо після відновлення ще сім турів голосування проходять безрезультатно, вибори знову призупиняються; з духовною настановою на цей раз виступає найстаріший кардинал-пресвітер. У випадку третього повторення такої ситуації, виборщиків духовно настановлює найстаріший кардинал-єпископ. Після цього можливі ще сім турів голосування. Якщо знову не досягнуто позитивного результату, проводиться додатковий тур, під час якого перемагає особа, яка набрала більшість голосів [21].

Важливий елемент інтер'єру Сикстинської капели – чавунна піч, у якій спалюють бюлетені. Якщо папа не обраний, у піч разом з використаними бюлетенями кладуть сиру соломку, з труби над капелою йде чорний дим, і спостерігачі ззовні розходяться до наступного туру. Якщо обрання відбулося, у печі палять суху соломку, і над дахом з'являється білий дим (сфумато). Чорний дим символізує темні сили, а білий – прихід світлих сил з обранням нового понтифіка.

Для учасників конклаву у Сикстинській капелі встановлюються "трони" – крісла, обтягнуті червоним оксамитом. Перед кожним з них невеликий стіл з фіолетовим покривалом. Над кріслами укріплені фіолетові балдахини, які опускаються після обрання Папи: неслуцценом залишається тільки балдахин над кріслом новообраного [21].

Після того як камерленго повідомляє прізвище обраного Папи, він питає його: "*Acceptasne electionem de te canonice factum in Summum Pontificem?*" ("Чи згоден ти з обранням тебе на посаду верховного понтифіка?"). За давньою традицією новообраний Папа опускається на коліна і відмовляється від понтифікату, запевняючи кардиналів, що вибір упав на негідного. Найстаріший кардинал просить його піднятися і розпочинається церемонія адорації – вшанування новообраного наступника Петра шляхом поклоніння (у середньовіччі вона полягала у цілуванні хреста, зображеного на папському взутті).

Далі камерленго запитує його, яким ім'ям він бажає назватися ("*Quo nomine vis vocari?*"). Перший папа, який змінив своє ім'я – Іоанн II (533-535), Від народження його звали Меркурій (один з язичницьких богів) [6].

Папа може вибрати собі будь-яке ім'я, але, зазвичай, в останні століття вибір падає на імена попередників, вибираючи серед них таке, яке символізує певний курс, дотримуватися якого має намір новий понтифік. Тільки одне ім'я, Петро, не повторюється у папському реєстрі. Вважається, що той, хто наважиться привласнити собі це ім'я, буде останнім римським понтифіком.

Після процесу адорації новообраного намісника католицької церкви одягають у папське вбрання. Найстаріший кардинал виходить на балкон і виголошує фразу "*Annuntio vobis gaudium magnum: habemus Papam*" ("Оголошую Вам велику радість – у нас є Папа"). Після цього Папа

з'являється перед натовпом, який зібрався на площі св.Петра і здійснює своє перше апостольське благословення "Urbi et orbi" ("Місту і миру").

Через декілька днів, не існує чітко встановленого терміну, але папське законодавство рекомендує не затягувати цей процес, відбувається інавгурація нового глави католицької церкви. Інавгураційна меса розпочинається під головним вітарем базилики св.Петра поблизу "білої гробниці" ("confession") апостола Петра. Після молебню і кадіння мощей першого єпископа Риму (Торфаем) процесія прямує до головного вітаря. Попереду несуть папські інсигнії, які усю попередню ніч знаходились на могилі св.Петра для отримання апостольської благодаті, – це палій (знак повноти єпископського служіння) і нововиготовлений перстень рибака. Хода супроводжується співом "Laudes ragiae" ("Царські похвали") – особлива літанія, що співається лише на інавгурації понтифіка.

У соборі св.Петра на Папу покладається палій, довга широка шерстяна стрічка білого кольору з вишитими на ній п'ятьма червоними хрестами. Далі найстарший кардинал вручає папі перстень рибака. Наступна дія інавгурації принесення послуху. 12 різних представників католицької віри: три кардинали, єпископ, пресвітер, диякон, два монахи, подружня пара з дитиною і двоє молодих осіб по черзі підходять до Папи, вклоняються йому, цілують перстень і щоку понтифіка та отримують папське благословення [18]. На завершення, перед папою спалюється клубок лляних ниток зі словами "Sic transit gloria mundi" ("Так проходить мирська слава"), як символ швидкоплинності людського життя. Ця фраза набула популярності завдяки книзі Фоми Кемпійського "Про наслідування Христа" [19, с. 117] Після завершення, Папа об'їжджає присутніх на площі мирян і благословляє їх. До речі, до Іоана Павла I папу носили по площі св.Петра на спеціальному дерев'яному кріслі-троні. Цією дією розпочинається процес служіння нового понтифіка.

Отже, остаточне формування процедури виборів Папи римського пройшло досить складний і тернистий шлях. Практично кожен очільник римо-католицької церкви намагався внести свій вклад у структуру конклаву, слідуючи вимогам часу. Разом з тим, ті елементи, які сформувалися у попередні століття не відкидалися, а при можливості залишалися без змін, як відображення дотримання традицій, закладених ще у перші століття існування християнства.

Список використаних джерел

- Allen, John L. Konklawe: strategie, uczestnicy i przebieg wyborów następnego papieża / John L. Allen junior; [przekł.: Dariusz Bakalarz, Adam Budzyński]. – Warszawa: Studio Emka, 2004. – 279 с.
- Christopher M. 101 Questions & Answers on Popes and the Papacy / M.Christopher. – New York: Paulist Press, 2008. – 177 с.
- Costituzione Apostolica Romano Pontifici Eligendo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/apost_constitutions/documents/hf_p-vi_apc_19751001_romano-pontifici-eligendo_it.html.
- Frederic J. Baumgartner Behind locked doors: a history of the Papal elections / J.Frederic. – New York: Palgrave Macmillan, 2003. – 272 с.
- Greg T. Wister Selecting the Pope: Uncovering the Mysteries of Papal Elections / T.Greg, J.Robert. – New York: Sterling Publishing Company, 2009. – 224 с.
- L'acettazione dell'elezione e la manifestazione del nome [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.conclave.name/leggevigente.php?id=partesecondacap7par87>.
- Melloni A. Konklawe: historia wyboru papieża / A.Melloni [przekł. Krystyna Kozak]. – Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 2005. – 235 s.
- "Ordo Exsequiarum Romani Pontificis" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gcatholic.com/documents/year/1998.htm#1503>.
- Pham J.-P. Heirs of the Fisherman: behind the scenes of papal death and succession / J.-P. Pham. – Oxford: University Press, 2004. – 368 с.
- Second Council of Lyons – 1274 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.papalencyclicals.net/Councils/ecum14.htm>.
- SS Pius X Constitutio "Commissum NOBIS" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1904-01-20__SS_Pius_X_Constitutio_'Commissum_Nobis'___LT.doc.html.
- SS pius X constitutio "Vacante Apostolica sede" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1904-12-25__SS_Pius_X_Constitutio_'Vacante_Apostolica_Sede'___LT.pdf.html.
- Вязигин А. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность. Биографический очерк / А. Вязигин. – СПб: Тип. Т-ва "Общественная польза", 1891. – 104 с.
- Гергей Е. История папства / Е.Гергей. – М.: Издательство "Республика", 1996. – 464 с.
- Гиро П. Частная и ошественная жизнь римлян / П.Гиро. – Спб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1899. – 623 с.
- Грегоровиус Ф. История города Рима в средние века / Ф. Грегоровиус. – М.: АЛЬФА-КНИГА, 2008 – 1280 с.
- Долгая история конклавов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.benediktixvi.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1532&Itemid=104.
- Избрание и начало служения папы Бенедикта XVI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.benedictusxvi.ru/pp/electio.htm>.
- Кемпийский Ф. О подражании Христу /Ф. Кемпийский. – Спб: Издание Кораблева и Сирякова, 1876 – 670 с.
- Ковальский Я. Папы и папство / Я.Ковальский. – М.: Издательство политической литературы Букинистика, 1991. – 240 с.
- Папа Иоанн Павел II, апостольская конституция "Universi Dominici Gregis" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/apost_constitutions/documents/hf_jp-ii_apc_22021996_universi-dominici-gregis_en.html.
- Парадис А. Жизнь и деятельность Балгазара Коссы. Папа Иоанн XXIII / А.Парадис. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 280 с.
- Священномученик Киприан Карфагенский

[Собрание творений]. – М.: Паломник – 417 с. 24. Сикстинская капелла: история, фрески и место проведения конклава [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.portalostranah.ru/view.php?id=215>. 25. Фокс Д. Книга мучеников. История гонений на Христиан с I по XX век / Д.Фокс. – СПб: Миссия Руфь, 2006 – 456 с. 26. Христианское вероучение. Догматические тексты Учительства Церкви (III -XX вв.). – СПб.: Изд. Св. Петра, 2002. – 550 с. 27. Целестин IV, Папа Римский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.allmonarchs.net/vatican/coelestinus_iv.html

Сергей Шапранский

ОСНОВНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ КОНКЛАВА И ИХ СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

В статье проанализирована процедура выборов папы римского. Автор охарактеризовал основные понятия и структурные элементы связаны с традицией погребения папы, периодом отсутствия главы католической церкви, собственно выборов и интронизации папы учитывая традиционное католическое вероучение.

Ключевые слова: Ватикан, конклав, кардинал, католическая церковь, папа римский.

Serhiy Shapranskiy

THE BASIC COMPONENTS OF PAPAL CONCLAVE AND ITS SYMBOLIC SIGNIFICANCE

In this article analyzes the election process of the Pope. The author described the symbolic value of basic concepts and structural elements associated with tradition of pope's burial, the period of absence a head of Catholic Church, choosing and enthronement of Pope in view of the traditional Catholic doctrine.

Key words: Vatican City, conclave (papal conclave), Cardinals, Roman Catholic Church, the Pope.

УДК 94(477)

Сергій Чуйко

БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМОК В ІСТОРИЧНОМУ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ МІСТА БЕРЕЖАНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI–XVII СТ.

У статті аналізуються основні етапи заснування і розбудови Бережанського замку як визначної фортифікаційної споруди Західного Поділля. Автор аналізує роль замкового комплексу в житті міста та його вплив на особливості розвитку найважливіших сфер життя Бережан упродовж другої половини XVI–XVII ст.

Ключові слова: Бережанський замок, місто Бережани, оборонні споруди, соціально-економічний розвиток, культурно-духовне життя.

Актуальність дослідження полягає в тому, що аналіз новітніх історичних, краєзнавчих та культурологічних розвідок завідчують тенденцію зростання зацікавленості вітчизняних дослідників минулим Тернопільщини. Історія нашого краю продовжує вабити науковців своєю багатогранністю, насиченістю й загадковістю. Вивчення минувшини Надзбруччя, як важливого осередку існування автохтонних землеробських культур, відкриває перед сучасними науковцями перспективу виявлення раніше невідомих і цікавих фактів, дозволяє якісно змінити підхід до трактування її ролі та місця в загальній схемі української історії. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження проблем суспільно-політичного, господарського і культурного розвитку Тернопілля упродовж стародавнього часу й епохи середньовіччя. Дедалі очевиднішою стає також зміна тональності в оцінці тернопільськими краєзнавцями ролі Бережанщини в минулому нашого краю загалом і Бережан як одного із найважливіших міст Західного Поділля зокрема. У той же час, в наукових колах прихильників такого підходу визнається домінуючий вплив Бережанського замкового комплексу на розвиток усіх найважливіших сфер життя міста.

Історичне минуле Бережан та Бережанщини упродовж тривалого часу привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Одними із перших цієї проблематики ще на зламі XIX–XX ст. торкнулися польські вчені – історик О. Чоловський та краєзнавець М. Мацішевський у своїй розвідці "Бережани в часи Речі Посполитої Польської" (1911 р.).

У міжвоєнний і повоєнний час вивчення минулого Бережанського краю продовжили канадський археолог українського походження Ярослав Пастернак та відомий дослідник з американської діаспори Володимир Бемко, який здійснив фундаментальне історико-географічне дослідження

"Бережани – Бережанщина". Серед публікацій радянського періоду особливе місце займають монографія відомого тернопільського науковця Ігора Герети "Бережани. Ілюстрований краєзнавчий нарис" (1979), а також роботи Антона Чернецького. Різноманітним аспектам історії Бережанщини присвятили свої праці львів'янин М. Бевз, а також сучасні бережанські дослідники В. Бич, Н. Волинець, О. Гурська, І. Мельник, З. Мігоцький, Б. Паньків, В. Парацій, Б. Тихий та інші.

Об'єкт дослідження: історичний, господарський і культурний розвиток Бережанщини в епоху пізнього середньовіччя.

Предмет дослідження: особливості впливу Бережанського замкового комплексу на розвиток найважливіших сфер життя міста упродовж другої половини XVI–XVII ст.

Мета дослідження: встановити особливості взаємозв'язку між розвитком Бережанського замку та тенденціями суспільно-політичної, соціально-економічної й духовно-культурної еволюції міста Бережани у першій половині XVI–XVII ст.

Відповідно до поставленої мети були визначені наступні завдання дослідження: висвітлити наявність у вітчизняній та зарубіжній історіографії різних підходів щодо проблеми визначення відносно точної дати виникнення міста Бережани; розкрити значення Бережанського замку як важливої фортифікаційної споруди галицького регіону і виявити, на його прикладі, появу нових тенденцій в тогочасних архітектурі й містобудуванні; обґрунтувати домінуючий вплив місцевого замкового комплексу на розвиток найважливіших сфер життя середньовічних Бережан; проаналізувати роль запровадження магдебурзького права у господарському й культурному піднесенні міста.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: на основі аналізу джерельної бази з порушеної проблеми вказано на існування передумов для перегляду об'єктивності визнаних на сьогодні дат заснування Бережан як села і як міста; на протигагу загальноприйнятим поглядам обґрунтовано гіпотезу про значно важливішу роль Бережанського замку як стратегічної фортифікаційної споруди Західного Поділля і резиденції могутнього воєводи Руського, а також високий господарський та культурний потенціал міста, що мало визнання тогочасних "Подільських Атен"; встановлено, що етапи розвитку і руйнації замку співпадають з відповідними періодами піднесення та занепаду в житті міста зокрема й краю загалом; відображено суть оригінальних і непритаманних, як для оборонних споруд того часу, особливостей спорудження замку в Бережанах у контексті утвердження нових тенденцій містобудування; при висвітленні ролі магдебурзького права у розвитку міста окреслено значимість і впливовість в тогочасних Бережанах української етнічної спільноти.

Історія Бережан та Бережанського краю сягає своїм корінням у глибину тисячоліть. Ці землі на берегах Золотої Липи, які часто називали "Опільською Швейцарією", здавна були осередком активного заселення первісних людей. Ще в 1927 р. на території міста археологом Ю. Полянським (1892–1975) були виявлені залишки трьох стоянок мисливців на мамонтів доби пізнього палеоліту, на яких знайдено велику кількість знарядь праці (різці, скребла) та відходів крем'яного виробництва. Одна із стоянок займала схил гори Лисоні, а дві інші знаходилися безпосередньо в межах сучасного міста – на східному березі ставу і місці першої цегельні [1, с. 3].

Проблема датування виникнення Бережан у писемних джерелах виявляє наявність багатьох дискусійних питань й потребує продовження фундаментальних досліджень в царині вітчизняної історіографії. На думку відомого вченого І. Герети (1938–2002) численні археологічні пам'ятки переконливо засвідчують також факт тривалого існування на місці сучасних Бережан давньоруського поселення [2, с. 5].

Автор найбільш ґрунтовних розвідок з історії Бережанщини, дослідник в діаспорі В. Бемко (1889–1965) ще у 60-х рр. XX ст. висловлював переконання в тому, що традиційно визнані дати заснування Бережан як села (1375 р.) і як міста (1530 р.) були визначені на основі опрацювання переважно польських джерел. Останні ж, з його точки зору, є далекими від об'єктивності та мали на меті затирання слідів минулого цієї землі в княжі часи. У своєму історико-географічному нарисі "Бережани – Бережанщина" він стверджує, що витoki історії міста слід шукати в період Галицько-Волинської держави і Тербовельського князівства та вказує на можливість існування за короля Данила Бережанської волості [3, с. 3].

Цікаво, що В. Бемко є уродженцем Козови, тривалий час навчався і працював у Бережанах, очолював комітет "Видавництва Бережани" у США й отримав серед співвітчизників з діаспори почесне звання "Провідник Бережанської Землі" [1, с. VII].

Вже означеної вище гіпотези про більш давню історію Бережан як, власне, міста притримується також сучасний дослідник, доктор архітектури зі Львова Микола Бевз. Він припускає, що на місці теперішньої твердині стояв замок-попередник, письмові відомості про який не збереглися. На його думку звести замок міг власник Бережан від початку XVI ст. Рафаїл

Сенявський або представники попередніх його володарів з родів Цебровських, Бучацьких чи Гухновських [4, с. 4].

Бережани, безумовно, є одним із найдавніших українських поселень Тернопільщини. Перша писемна пам'ятка про цей населений пункт датується 1375 роком та подає Бережани як село, яке намісник в Галичині угорського короля Людовіка Великого князь Владислав Опольський своїм привілеєм передав у власність бояринові Василеві Тептуховичу. З актів гродських і земських 25 травня 1445 р. довідуємося, що тогочасні Бережани були у власності Ядвіги Цебровської з Бучача. Ще двічі село Бережани, яким володіла Ганна з Литвинова, згадується в документах 1487 і 1497 років [5, с. 10].

19 березня 1530 р. Бережани стали містом, отримавши магдебурзьке право та були передані польським королем Сигізмундом I у подарунок його новому власнику – Миколі Сенявському (1489–1569). В королівському "Акті донаційному" (дарунковому), написаному латинською мовою, було зазначено: "З нашого відома і волі і за згодою Рад наших дозволяємо із села Бережани, розташованого на Львівській землі, утворити і вивершити місто..." [3, с. 5; 6, с. 5].

З того часу магнати Сенявські надовго стають власниками Бережан. Однак відомо, що спершу цей рід носив прізвище Гранувських через його походження з міста Гранува у Великопольщі. Своє нове прізвище Сенявські отримали від прадіда Миколи – Дмитра, який одружився на дідичці із Сеняви, що біля Жидачева на Львівщині. Першим же із цього роду назвався новим прізвищем син Дмитра – Рафаїл (Рафал), якого й варто вважати засновником династії Сенявських [6, с. 5; 7]. Сучасні бережанські дослідники В. Бич і Н. Бич наводять інформацію про те, що саме Рафал Сенявський, після одруження з Агнешкою із місцевого роду Цебровських, став власником міста й Бережанського ставу в 1508 та 1515 роках відповідно [5, с. 11].

Якісно новий етап в історичному, соціально-економічному та культурному розвитку міста розпочинається після зведення тут замкового комплексу. Тогочасні тенденції містобудування литовсько-польської доби об'єктивно зумовлювали поєднання перспектив розвитку новоствореного міста з необхідністю зведення у ньому (чи навколо нього) захисних фортифікаційних споруд.

Виходячи, насамперед, з оборонно-стратегічних міркувань у 1534 році новоспечений власник міста розпочинає будівництво в Бережанах одного з найпотужніших на галицьких теренах кам'яного замку. Зведення твердині було завершено рівно через 20 років – у 1554 році, а на південній замковій брамі викарбувано надпис, який сповіщав, що "Вельможний пан Микола Сенявський, воєвода Руський, гетьман війська, староста галицький та коломийський вибудував цей замок з тесаного каменю власним коштом на похвалу Всемогутньому Богові і на оборону вірних християн року 1554" [7].

Спорудження замкового комплексу в Бережанах засвідчило також появу нової тенденції у розвитку тогочасної архітектури й містобудування. Так, бережанський краєзнавець Володимир Парацій переконаний, що первісний варіант цієї твердині окреслює перехідний етап в системі тодішнього фортифікаційного будівництва, який полягав у переході від виключно захисних функцій до оборонно-житлових. Упродовж другої половини XVI–XVII ст. замок декілька разів добудовувався й модернізувався [8, с. 41].

Першою особливістю, який вирізняв замок з поміж інших типових фортифікаційних споруд стало незвичне місце його розташування. Бережанський замок був споруджений не на звичній височині, а в глибокій болотистій річковій долині – на острові, утвореному двома рукавами річки Золота Липа. У загальному плані замок мав вигляд п'ятикутника неправильної форми з потужними мурами (від 2 до 6 метрів) та масивними вежами-бастеями (п'ятикутною, квадратною, багатокутною й круглою) [9]. Зважаючи на цю зовнішню ознаку, дослідник Зиновій Мігоцький називає Бережанський замок своєрідним "пентагоном" [10, с. 1].

Другою характерною рисою Бережанської твердині було поєднання зовнішньої суворості романського архітектурного стилю з ренесансною розкішшю та пишнотою внутрішнього оздоблення. Загалом же тогочасний замковий комплекс вважався одним із найпотужніших в оборонному і найпривабливіших в естетичному значень. Якщо ж проаналізувати окремі архітектурні деталі будівлі, то на думку тернопільського дослідника Василя Бурми, можна припустити, що його автором-будівничим був саме той волох, який зводив замок у Язлівці [11, с. 171–172].

Через смерть під час Люблінського сейму 1569 року перший власник Бережанського замку не побачив останніх прибудов, які зводилися в той час. А вже на початку XVII ст. замок був оточений зовнішніми фортифікаційними укріпленнями за схемою розробленою знаменитим французьким інженером й мандрівником Гійомом Левасером де Болпланом (близько 1600–1673), керівником будівництва знаменитої фортеці Кодак. Зведені чотири гостроконечні бастіони з ескарпами, рavelіном, ровами і земляними валами займали майже всю площу острова на Золотій Липі та забезпечували можливість розташування тут значно більшого оборонного війська [6, с. 5–6].

Бережанський замок, без перебільшення вважався сучасниками майже неприступним. Його не змогли здобути татари в 1567, 1575, 1577, 1589, 1615, 1620, 1624, 1628, 1631, 1651, 1655 роках. У 1667 році його двічі невдало намагалися здобути козаки, а в 1675 році – турки і татари полководця Ібрагіма Шишмана [6, с. 7]. Відомо, що саме після цієї оборонної звитяги польський сейм вручив Миколі Сенявському державну відзнаку за кращу обороноздатність [12, с. 2].

Зважаючи на ці та інші важливі факти, логічно було б висунути гіпотезу про те, що Бережани відігравали тоді значно важливішу стратегічну роль потужного оборонного й політичного центру Західного Поділля. До того ж не варто применшувати і той факт, що це замкове місто тривалий час було основною резиденцією фактичного правителя Галичини – воєводи Руського Миколи Сенявського. Цей статус Бережан продовжував зберігатися упродовж майже двох століть.

Отримавши магдебурзьке право та вирішивши питання захисту від нападів ординців, Бережани забезпечили собі перспективу розвиватися в руслі тогочасних європейських традицій і стандартів. Упродовж двох століть розвиток усіх сфер життя міста буде безпосередньо пов'язаний із замком та зосереджуватиметься навколо нього.

Розгортання процесу надання поселенням німецького звичаєвого права та інтенсивне замкове будівництво призвели до існування в середині XVI ст. на території сучасного Тернопілля близько 40 міст і містечок. Найбільшими із них у той час були Залізці, Чортків, Бережани, Буданів, Тернопіль, Гусятин, Золотий Потік, Микулинці, Язлівець, Теревовля й Кременець. Кожне із цих міст вже тоді намагалось зайняти свою специфічну нішу в господарському житті краю. Так Кременець славився сукняним та ювелірним виробництвом, а Теревовля спеціалізувалася на кушнірській і ткацькій справах [13, с. 22]. Відносно ж молоде місто Бережани вже було на цих теренах незаперечним центром шкіряного й дерев'яного ремесел [14, с. 24].

Завершення будівництва замку ознаменувало початок бурхливого економічного піднесення Бережан, які в первісний період свого існування як міста включали ринковий майдан з кількома прилеглими вуличками і передмістя Підзамче. У 1570 та 1584 роках постали ще два бережанських передмістя – Містечко й Адамівка відповідно. Місто швидко зростало і вже наприкінці XVI ст. налічувало 413 дворів та 2 тис. мешканців [2, с. 5–6].

Справжньою серцевиною громадсько-політичного, господарського й духовного життя Бережан була ринкова площа, планування якої здійснювалося за традиційними західноєвропейськими зразками. В. Парацій наводить інформацію про те, що вже в рік заснування міста його власник М. Сенявський та перший комунальний вїт Матіяш визначили його чіткі межі, спрямованість і протяжність вулиць, а також оконтурили територію квадратного в плані ринкового майдану (115 на 115 м) [15, с. 6].

Від чотирьох рогів ринку відгалужувалися головні вулиці, які спрямовувалися в напрямку сусідніх великих міст (Львівська, Підгаєцька, Рогатинська, Тернопільська). Назви окремих вулиць були пов'язані з національністю купців, які на них проживали (Молдавська, Угорська) або з фахом місцевих ремісників (Кушнірська, Різницька, Слюсарська) [16, с. 71].

Згідно з магдебурзьким правом 1530 року місто отримало дозвіл проводити двічі на рік ярмарки й кожної п'ятниці тижня торги, що позитивно вплинуло на його подальший економічний розвиток. На початку XVII ст. Бережани стають торговельно-ремісничим центром Західного Поділля, адже через місто проходив один з шляхів, що вів із Західної Європи у Причорномор'я. До Бережан привозили на продаж тканини, зброю, жіночі прикраси. Натомість, самі бережанці жваво тогували зерном, мукою, медом, рибою та ремісничими виробами. Більшість міського населення була активно зайнята саме у ремісництві: шевстві, столярстві, різьбі по дереву [2, с. 6].

Бережани упродовж другої половини XVI–XVII ст. мали славу міста ремісників, освітян і митців. В багатьох країнах Європи добре впізнаваними й відомими були бережанське золотарство, різьбярство, художнє меблярство та малярство. Про високий рівень не лише соціально-економічного, але й культурного життя Бережан промовляє той факт, що одразу п'ять митців були його бурмістрами [10, с. 1].

Окремі сучасні дослідження з означеної проблематики дозволяють по-новому оцінити роль українців у житті давніх Бережан. Найвищими органами місцевого самоврядування в місті упродовж другої половини XVI–XVII ст. були рада і лавничий суд на чолі з вїтом, який підпорядковувався лише його власнику (з другої половини XVII ст. рада й лава функціонально об'єдналися в один орган). Згідно з інформацією бережанського дослідника Богдана Паньківа у тогочасних документах неодноразово у списках райців і лавників зустрічаються українські прізвища відомих бережанських купців та ремісників (П. Перебігайло, І. Гребенюк, три Курдики, Левко Ведмідь, І. Муха, Івашко Кушнір). Це дозволяє нам констатувати факт досить активної участі української спільноти Бережан в тодішньому міському житті [17, с. 2].

Поряд із соціально-економічним розвивалося й культурно-духовне життя Бережан. Одночасно із замком на його території був зведений костел Святої Трійці. Упродовж 1619–1624 рр. до нього була прибудована західна, а у 1630-х роках північно-східна каплиця. Відомо також, що оздобленням костелу займалися видатний скульптор Ян Пфістер (1573–1648 рр.) та Генріх Горст (роки народження і смерті невідомі). Костел вважався одним із найкращих в тогочасній Європі. За розкішність замок у Бережанах називали Східним або Українським Вавелем, а саме місто Подільськими Атенами [6, с. 6; 12, с. 5].

Важливою подією релігійно-духовного життя Бережан другої половини XVII ст. стало перевезення до міста мощів Іоана Хрестителя (частини кістки руки, якою той хрестив Ісуса в Йордані). Святиня, подарована власнику міста дружиною молдавського господаря П. Пепричайковою, у 1715 році під салюти гармат була перевезена із замкової скарбниці Сенявських до міського собору Святої Трійці на площі Ринок, де й знаходиться до сьогодні [6, с. 7–8].

Досить активним було також життя української релігійної громади ще до укладення Берестейської унії 1596 року. Так, документально засвідченим є існування в Бережанах православного братства. Братський рух, загалом, набув у той час значного поширення на території нашого краю. Аналогічні братства діяли в другій половині XVI ст. також у Тернополі, Кременці, Вишнівці, Підгайцях та Скалі [14, с. 26].

Починаючи з кінця XVIII ст. та упродовж XIX ст., коли в Галичині утвердилося австрійське панування, замковий комплекс зазнав неодноразових пограбувань і значних пошкоджень. Руйнацію колись величній твердині довершили події Першої та Другої світових воєн. На цьому тлі Бережани поступово втрачають свою колишню велич й перетворюються на звичайне провінційне місто.

Сьогодні замок належить до Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани. Місцевими ентузіастами розроблені і вже починають втілюватися плани з його відродження та відбудови замкового костелу Святої Трійці. Незважаючи ні на що, Бережанський замок продовжує залишатися візитівкою міста і знову манить до себе поціновувачів історичних легенд й архітектурної величі. Чудовою традицією обіцяє стати проведення традиційного фестивалю Бережанського замку. Тому цілком реальними є сподівання, що, після здійснення задумів щодо відновлення легендарного замку місто знову, як і в часи свого колишнього розквіту, поверне собі славу Подільських Атен.

Отже, численні історичні документи переконливо засвідчують, що Бережани вже від часу виникнення та упродовж перших двох століть свого існування відігравали важливу роль в політичному, господарському і культурному житті не лише Тернопілля, але й всього галицького регіону.

Домінуючу роль у розвитку давніх Бережан і навколишнього краю відігравав зведений упродовж 1534–1554 рр. потужний замковий комплекс із костелом, завдяки якому місто здобуло статус неприступної оборонної твердині та стратегічного політичного центру Західного Поділля. Тривалий час Бережани були основною резиденцією впливової династії Сенявських, засновник якої був фактичним правителем Галичини – воєводою Руським.

Наявність неприступної фортифікаційної споруди забезпечила місту політичну стабільність та мир, що створило передумови для бурхливого економічного розвитку і культурно-духовного піднесення міста. Завдяки цьому Бережани зажили слави Подільських Атен, а навколишні землі сучасники називали опільською Швейцарією.

Бережанський замок завжди був безпосередньо пов'язаний із розвитком усіх найважливіших сфер життя міста упродовж другої половини XVI–XVII ст. Часи його величі хронологічно збігаються з періодом соціально-економічного та культурного піднесення Бережан. Руйнація і запустіння, яких зазнав замок у XVIII–XX ст. відповідно співпали із поступовим згасанням господарсько-культурного потенціалу й призупиненням прогресу в розвитку міста.

Список використаних джерел

1. Бережанська земля: Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Комітет "Видавництва Бережани", 1970. – 877 с.
2. Герета І.П. Бережани. Історико-краєзнавчий нарис / І.П. Герета. – Львів: Каменяр, 1989. – 64 с.
3. Бережанщина у спогадах емігрантів [Упорядники Надія Волинець, Богдан Мельничук, Іван Семенець]. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво "Тернопіль", 1993. – 392 с.
4. Бевз М. Бережани: архітектурно-містобудівельний розвиток / М. Бевз // Наша спадщина. Вісник Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани. – Тернопіль: Джура, 2005. – С. 4–5.
5. Бич В.В., Бич Н.В. Наш край Бережанщина: методичні рекомендації для вчителів / В.В. Бич, Н.В. Бич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 80 с.
6. Мороз В. Замки і фортеці Тернопілля / В. Мороз. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2011. – 160 с.
7. Електронний ресурс: <http://ternopillya.livejournal.com/947.html>.
8. Бережани 1375–2000. Збірник статей та матеріалів / Упорядники: Бідюк С.С., Мігоцький З.Л., Парацій В.М., Сагайдачна Н.О., Скальська О.С. – Тернопіль-Бережани: Збруч, відділ інформаційних систем і комп'ютерних технологій БАТІ,

2000. – 140 с. 9. Електронний ресурс: <http://podorozi.org.ua/berezhany/> 10. Мігоцький З. Чи можна шанувати те, чого не знаєш? / З. Мігоцький // Наша спадщина. Вісник Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани. – Тернопіль: Джура, 2005. – С. 1. 11. Бурма В. Привиди старих замків [Тернопільщина] / В. Бурма. – Тернопіль: Видавничий дім "Вільне життя", 2011. – 400 с. 12. Бережани. Путівник. Історичні міста України. – Бережани: Видавничо-Інформаційний Дім "Діана плюс", 2005. – 31 с. 13. Букавин І. Я. Історія Тернопілля. Наш край з найдавніших часів до наших днів / І.Я. Букавин. – Тернопіль: Астон, 2004. – 104 с. 14. Бармак М., Бармак О. Наш край – Тернопільщина (на допомогу вчителю історії та учням) / М. Бармак, О. Бармак. – Тернопіль, 1998. – 186 с. 15. Парацій В. Мандрівка ранковим майданом / В. Парацій // Наша спадщина. Вісник Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани. – Тернопіль: Джура, 2005. – С. 6–7. 16. Опілля як етноісторична цілісність. Матеріали науково-теоретичної конференції / Редакційна колегія: В. Бушта, Н. Волинець, В. Парацій, Б. Тихий. – Тернопіль: Джура, 2008. – 172 с. 17. Паньків Б. Магдебурзьке право: специфіка місцевого самоврядування / Б. Паньків // Наша спадщина. Вісник Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани. – Тернопіль: Джура, 2005. – С. 2, 5.

Сергей Чуйко

БЕРЕЖАНСКИЙ ЗАМОК В ИСТОРИЧЕСКОМ, СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ РАЗВИТИЕ ГОРОДА БЕРЕЖАНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI–XVII В.

В статье рассматриваются основные этапы возникновения и преобразования Бережанского замка как выдающегося фортификационного сооружения Западного Подолья. Автор анализирует роль замкового комплекса в жизни города, а также его влияние на особенности развития самых важных сфер жизни Бережан на протяжении второй половины XVI – XVII ст.

Ключевые слова: Бережанский замок, город Бережаны, оборонные сооружения, социально-экономическое развитие, культурно-духовная жизнь.

Sergii Chuiko

THE CASTLE OF BEREZHANY OF HISTORICAL, SOCIO-ECONOMIC AND CULTURAL DEVELOPMENT OF BEREZHANY TOWN IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY – 17TH CENTURY

This article considers basic stages of foundation and formation of Berezhany Castle as a significant fortification building in Western Podillya. The author analyses the role of the castle complex in the town's life and its influence on the peculiarities of main life spheres in Berezhany during the second half of the XVI–XVII century.

Key words: Castle of Berezhany, Berezhany town, defensive work, social and economic development, cultural and spiritual life.

УДК 94(477)

Володимир Гойсак, Ірина Гринчук

РОДИНА ВАСИЛЕВИЧІВ У МУЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ (XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

У статті зроблено спробу представити родину Василевичів – видатних діячів музичного мистецтва України. Проаналізовано творчий шлях Володимира Василевича як диригента, педагога, українського патріота. Досліджено творчу постать Юрія Василевича як виконавця, педагога, фундатора київської школи кларнета і саксофона, а постать Романни Василевич як бандуристки, популяризаторки українського мистецтва у діаспорі.

Ключові слова: культура України, родина Василевичів, музичне мистецтво, видатні персоналії, творчий шлях.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у зверненні до вивчення такого феномена української культури як родинні династії, зокрема, мистецькі. Так, у розвитку культури і мистецтва України значну роль відіграли представники та уродженці Тернопілля, родини, династії та окремі постаті: Барвінські, Бойчуки, Борачки, Горбачевські, Гжицькі, Дністрянські, Зарицькі, Косаки, Кульчицькі, Крушельницькі, Лепкі, Пулюї, Рубчаки, Стадницькі, Соневицькі, Сосенки, Стадники та низка інших. Складні суспільно-історичні умови розвитку української культури, точніше, змагань за

національну культуру, обумовили те, що низка імен українських митців замовчувалося або трактувалося відповідно до пануючих ідеологем.

У цьому переліку – ім'я Володимира Володиславовича Василевича, видатного диригента, організатора хорової справи у Західній Україні, "аристократа національного духу" [14, с. 8]. В. Василевич-педагог виховав покоління українських митців-диригентів, передав свою традицію дітям: Юрію Василевичу – заслуженому артисту України, доценту Національної музичної академії України, солісту оркестру Національної опери України ім. Т.Г. Шевченка, засновнику Київського квартету саксофоністів Національної філармонії України та Романні Василевич – бандуристу, заслуженій артистці України.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації зроблено спробу узагальнюючого дослідження формування В. Василевича як видатного представника української диригентської школи, творчої діяльності його дітей – представників сучасних українських виконавських шкіл, що дало змогу стверджувати про родинну мистецьку традицію Василевичів, значну роль митців у розвитку культури України.

Об'єктом дослідження виступає творча діяльність Володимира, Юрія та Романні Василевичів.

Предмет дослідження – аналіз ролі В. Василевича у розвитку хорової культури Західної України, значення Ю. Василевича як засновника київської школи кларнета – саксофона.

Мета публікації – висвітлити значення родини Василевичів у музичній культурі України.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб представити творчу діяльність В. Василевича, Ю. Василевича, проаналізувати їх значення у розвитку виконавської музичної культури України.

Аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми свідчить, що про В. Василевича знаходимо лише короткі історичні довідки [8; 10], відомості зі спогадів його сучасників [4–7], уривки мистецьких рецензій та публікацій [13]. Свідченням визнання ролі митця в історії розвитку хорового мистецтва України ХХ ст. стала ювілейна збірка "Володимир Василевич. Воля і доля" (2008 р.), укладена зі спогадів рідних, близьких друзів та колег, учнів митця [14]. Однак, на аналітичні дослідження чекають його редакції творів М. Вербицького, І. Воробкевича, В. Матюка, підготовлені ним 4 випуски збірок хорових творів західноукраїнських композиторів [8], педагогічна діяльність В. Василевича [13].

Розглянемо коротко етапи становлення В. Василевича-митця. Основою його поступу, як видатного українського диригента, стали культурні традиції рідної Теробовельщини, Старої Могильниці – одного із найстаріших сіл Тернопільщини, заснованого у 1622 році (назва походить від численних поховань, утворених внаслідок русько-монголо-татарських битв), що мало міцну культурну традицію [11, с. 738–744].

Цікава і генеалогія родини. У середині XVII ст. давньоруський боярський рід Зубрицьких гербу Вінява, покинувши родове помістя Зубрик (територія нинішньої Польщі, біля міста Криниці), поселилися західніше Теробовлі, заснувавши селище, яке і було назване Вінявкою на честь родового гербу. Згодом родина Василевичів-Зубрицьких отримала від батька Насті Зубрицької хутір Могильницю, що розрісся у велике село. Саме тут 10 липня 1911 р. у сім'ї Володислава та Марії Василевичів народилася п'ята дитина – Володимир, творча натура, талант, сподвижницька діяльність якого вписала ім'я Василевичів у скарбницю видатних діячів української культури [4, с. 41–43].

Ще на передодні Другої світової війни Володислав Василевич був одним із найзаможніших не тільки у селі Могильниця (близько 20 гектарів землі), але й в окрузі, дбав про поширення нового досвіду господарювання, зростання культурного рівня життя села, відбудову церкви. Разом із братами став фундатором місцевих осередків "Просвіти", "Маслосоюзу", "Пласту" [4, с. 42], сприяв створенню духового оркестру, хору, який згодом очолив його син. Архівні документи свідчать про активну діяльність сільських аматорів: "Дня 6 травня 1933 р. їздили Теробовельським повітом на свято "Українська молодь Христові" до Львова. ... З Теробовельщини їздила орхестра читальні "Просвіта" з Могильниці" [1, арк. 6].

Залишившись у 1916 р. без матері, В. Василевич вчився стійкості до життєвих випробувань, яких випало багато на його шляху. Своє навчання він розпочав у місцевій сільській школі, у якій тоді учителював Лука Гарматій. Сучасники згадують, що це був "високоосвічений, ідейний, ентузіаст пам'яток минулого. Заохочував молодь вибирувати на полях старі знахідки: рештки зброї, черепки, кістки, прикраси, потім відсилав ці пам'ятки до музею Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові. Знаменитий педагог, любив і вмів учить дітей. Помер на удар серця у 59 р. життя у 1929 р." [8, с. 415]. Можемо припустити, що він справив значний вплив на формування особистості В. Василевича.

Упродовж 1923–1932 рр. В. Василевич навчався у Теробовлянській гімназії, яку закінчив з відзнакою, був активним учасником національно-виховної праці, диригентом хору Марійської дружини. Отець Є. Веселовський наводить оцінку, яку дав директор гімназії: "При maturі він так сказав: "А панові Василевичеві за його дуже корисну суспільну працю в імені учительського збору

складаю подяку!" [8, с.426]. Отець Є. Веселовський залишив і власний спогад: "Володимир Василевич (дуже здібний диригент і невтомний організатор струнної оркестри, добрий баритон)" [8, с. 430].

Після закінчення гімназії у 1932 році Володимир вступив на юридичний факультет Краківського університету, однак, не полишав і мистецької діяльності. Односельчани згадували, що з приїздом на вакації майбутній митець збирав довкола себе співацький гурт людей різного віку, піднімаючи дух українського села. У звітах про діяльність "Просвіти" йдеться: "Дня 23 липня 1933 року. Церковний фестин в Будзанові заходом о. Михайла Галабурди. ... Співав хор під діриг. Василевичом Вол. абсолювентом гімназії з Могильниці" [1, арк. 10].

У цьому ж звіті читаємо про концерт на честь Лесі Українки: "Студентська молодь Теробовельщини влаштувала Академію на честь письменниці дня 13 серпня с.р. ...Було три декламації: панна Благітківна Марія віддекламувала "Contra spem spero", п. Панатишин Мир. "Вавилонський полон", і Василевич Волод. з панною Борковською мелодраматичний кусок "Савло і Давид". Декламатори вивязалися зі свого завдання добре..." [1, арк. 11].

Краківський період навчання був недовгим, адже за низку акцій проти польського уряду в 1934 році багато національно свідомих студентів було відраховано з університету, серед них – третьокурсник В. Василевич [4, с. 44].

Повернувшись до Львова, впродовж 1934–1937 рр. він навчався у Львівській духовній семінарії та на філософському факультеті Львівської духовної академії, ректором якої був на той час Йосиф Сліпий, роль якого у справі збереження віри, духовності, культури українства важко переоцінити. Об'єднавши довкола себе провідні кола західноукраїнської інтелігенції, Академія, як єдиний вищий український навчальний заклад на теренах тодішньої Польщі, була центром богословських і філософських наук [16], стала осередком національної духовності і культури.

Наведемо ще один показовий факт. Упродовж 1937–1939 рр. в академії навчався Євген Вахняк, згодом – учень М. Колесси, диригент "Трембіти", який прийняв керівництво хором Львівської консерваторії (1962 – 1975 рр.) після загибелі В. Василевича [9, с. 226–227]. Можемо припустити, що приклад жертвовної наукової, культурно-просвітницької діяльності Й. Сліпого, висока інтелектуальна, культурна та патріотична атмосфера, духовне загартування, отримані в академії (закритій з приходом радянських військ у 1939 р.), спонукали В. Василевича та Є. Вахняка до подальшого навчання у консерваторії, служіння українській культурі.

У 1938 році В. Василевич вступив на вокальний факультет Вищого Музичного Інституту ім. М. Лисенка, активно включився у суспільно-політичне життя Львова. Вересень 1939 року розділив історію митця на "до і після". Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка з осені 1939 року був перейменований на Львівську державну консерваторію ім. М. Лисенка, куди В. Василевича було знову прийнято на перший курс у клас відомого педагога, доцента Одарки Карлівни Бандрівської, учениці і племінниці Соломії Крушельницької [8, с. 103].

Восени 1939 р. нова влада організувала на основі учасників хору Д. Котка, "Львівського Бояну", "Студіо-хору" М. Колесси державну хорову капелу "Трембіта", активним учасником, згодом артистом і диригентом уславленого колективу стає В. Василевич [4, с.44].

У цей період відбулися зміни і в особистому житті митця, знайомство з Мартою Ковальською, дочкою директора початкової школи села Кобиловолоки (на Теробовлянщині). Ю. Зубрицький-Вінява підкреслює, що родина Ковальських у поєднанні із відомими у Східній Галичині сім'ями Савчинських, Тарнавських і Крушельницьких широко відома своєю політичною, культурно-просвітницькою діяльністю. З цих родин вийшли адвокат М. Савчинський, останній головнокомандувач УГА М. Тарнавський, співачка світового рівня С. Крушельницька [4, с. 45]. Інтелігенткою-патріоткою стала і Марта Ковальська.

У серпні 1940 року відбулося весілля Володимира і Марти, однак, невдовзі подружжя українських патріотів було арештоване за "надання притулку підпільному націоналісту і агентові ОУН". Марта, як власниця квартири, взяла на себе основний тягар, отримавши сім років таборів у казахських степах, а Володимир – два роки тюремного ув'язнення, яке було 28 липня 1941 р. змінене на умовне. 28 серпня поточного року, відповідно до указу про амністування польських громадян, він був звільнений від покарання з вільним проживанням у Тобольську Омської області [4, с. 50].

Ю. Зубрицький-Вінява (племінник В. Василевича), який подає найповнішу біографію митця, вказує, що упродовж березня 1942 р. – квітня 1944 р. В. Василевич працював артистом драматичного театру ім. М. Заньковецької, евакуйованого із Запоріжжя. У кінці 1943 р. в Новосибірську відбулася знаменна для В. Василевича зустріч із хоровою капелою "Трембіта" на чолі з Олександром Сорокою, який відіграв вирішальну роль у реабілітації Володимира, поверненні його до Львова. Завдяки йому В. Василевич стане хористом, а згодом помічником, другим диригентом капели "Трембіта" (1946 р.). Таку ж роль рятівника відіграв О. Сорока і для Марти

Василевич, коли після звільнення у 1946 р. завдяки його старанням вона отримала довгоочікуваний дозвіл на проживання у Львові, посаду хористки капели "Трембіта" [6, с. 199–201].

Продовжуючи удосконалювати фахову підготовку, В. Василевич поновлює навчання у Львівській державній консерваторії ім. М. Лисенка уже на диригентсько-хоровому факультеті у класі фундатора Львівської диригентської школи Миколи Філаретовича Колесси (1944 р.). Підкреслимо, що серед своїх учнів уславлений маєстро буде називати першими, такими, якими пишався як педагог, митець, диригент, імена Степана Турчака, Євгена Вахняка та Володимира Василевича, на жаль, усі вони відійшли у вічність задовго до свого вчителя [6, с. 202].

Ще одним наставником В. Василевича-диригента став Павло Муравський – видатний діяч хорової культури ХХ століття, який у 1948 році прийшов до керівництва капелою "Трембіта". Музикознавці-дослідники стверджують, що саме завдяки творчій співпраці цих двох яскравих і різуче несхожих у своїй виконавській манері митців "Трембіта" "сягнула найбільших висот за всю історію своєї творчої біографії, залишаючи далеко позаду успіхи провідних хорових колективів України і багатьох із рахунку найкращих на теренах усього Радянського Союзу" [6, с. 202].

У матеріалах Р. Берези читаємо про те, що Павло Муравський "високо цінував обдарованість свого хорового побратима. Він, як головний диригент "Трембіти", щедро ділився успіхами, славою та численними перемогами зі своїм помічником, при цьому постійно підкреслюючи у Василевичу високий професіоналізм, індивідуальне відчуття хорових барв, глибинне розуміння музичної форми твору і уміння все це поєднувати із вродженою вимогливістю, найперше до себе і до хористів, та непідробною загальною культурою" [6, с. 201].

Згодом, В. Василевичу, вже як викладачу консерваторії, доручають керівництвом зведеним студентським хором, який перетворюється у творчу лабораторію, що сформувала десятки професіоналів хорового мистецтва. Учні та послідовники часто порівнювали В. Василевича із масштабним художником, який малював картину звуків яскравим, широким мазком, при цьому не применшуючи жодної музичної деталі.

Показовим є те, що заняття хору консерваторії відвідували студенти різних факультетів. Наведемо записаний нами спогад сучасника, тоді викладача Львівської спеціалізованої музичної школи ім. С. Крушельницької, Карла Геннела. Він згадував: "Я тоді грав у симфонічному оркестрі (диригував М. Колесса), а студентський хор співав "Реквієм" Моцарта. Виконавство було феноменальне... Тут було все досконально зроблено. Мої однокурсники, Плаксюк, Амбарцумян, Марія Крих (згодом – професори Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка), розказували, що його робота над дикцією, артикуляцією була колосальна. Він був дуже людяний і, одночасно, строго вимагав професійної роботи" (із архіву В. Гойсака).

Аналізуючи репертуар керованих ним колективів, можемо констатувати, що він був різноплановим, включав, крім хорової класики зарубіжних та українських композиторів, твори сучасних йому львівських композиторів М. Колесси, А. Солтиса, Є. Козака. Незважаючи на опінію "політично неблагонадійного", В. Василевич утвердив у репертуарі хорових колективів такі знакові твори української музичної спадщини, як "Лічу в неволі" Д. Січинського, "Ой сивая та й зозуленька" М. Леонтовича, "Сон" та кантата "Шевченкові" К. Стеценка, шедевр братів Лепких "Чуєш, брате мій?" (переклад для хору В. Василевича) [6, с. 204].

З 1955 року В. Василевич присвячує себе хоровій педагогіці: очолює кафедру хорового диригування, призначається деканом музично-педагогічного факультету Львівської консерваторії. Диригент приділяв чимало уваги також аматорським хоровим колективам Львівських вищих навчальних закладів, зокрема, університету, тодішніх політехнічного та ветеринарного інститутів.

Визнанням заслуг В. Василевича, як диригента та педагога, стало присвоєння йому у 1956 р. звання заслуженого артиста України. Митець будував нові творчі задуми, так, у липні 1962 р. студентський хор Львівської консерваторії готувався до концертної подорожі у Демократичну Республіку Німеччину із виконанням творів В.-А. Моцарта, Дж. Верді, Г. Генделя, К. Стеценка, М. Леонтовича та О. Кошиця. Напередодні запланованої поїздки В. Василевич, як декан, отримав доручення оглянути готовність відпочинкового табору для викладачів та студентів, який відкрив свій перший сезон на узбережжі Чорного моря у містечку Адлер. 28 червня 1962 р. літак із 160-ма пасажирами на борту потерпів авіакатастрофу над Адлером [8; 10].

За гіркою іронією, Міністерство культури УРСР у день загибелі В. Василевича видало наказ про призначення його ректором Харківської державної консерваторії. День похорону митця став днем жалоби Львова, усієї культурної спільноти Західної України [6, с. 207].

Творчі плани митця продовжили його діти: Романна – бандуристка, заслужена артистка України, Юрій – заслужений артист України, видатний виконавець, фундатор школи кларнета – саксофона в Україні.

Творчий шлях Ю. Василевича, як і шлях його батька, – служіння українському мистецтву: "Я взяв від батька багато спадково. Також, як і він багато присвячую своє життя не своїм кривним дітям: опікуючись ними ніби своїми, забираю час у своїх кривних. Так жив батько. Його життя належало людям, адже його захоплювала у полон робота. Так роблю і я" [14, с. 112].

Однак, на відміну від батька, Юрій Василевич обрав інструментальне виконавство: вчився грати на фортепіано, згодом, за порадою батька, почав опановувати кларнет – попередника і "старшого брата" саксофона, який тоді трактувався як "буржуазний" інструмент і був заборонений [3, с. 134].

З 1962 року Ю. Василевич почав опановувати гру на кларнеті у Львівській спеціальній музичній школі в класі Карла Васильовича Маргевки, котрий невдовзі був запрошений в оркестр столичного оперного театру на посаду бас кларнетиста і саксофоніста. Згодом доля знову звела вчителя і учня: з 1974 р. вони разом працювали в оркестрі Київського оперного театру, а з 2003 р. після виїзду К.В. Маргевки за кордон Ю. Василевич займає його посаду як соліста оркестру [3, с. 134].

Наступними вихователями Ю. Василевича стали В. Носов (згодом професор та багаторічний завідувач кафедри духових інструментів Львівської консерваторії) та К. Геннел (викладає сьогодні у ЛССМШ), у котрого він завершив навчання у школі у 1970 р. [3, с. 134].

Ю. Василевич високо шанував свого учителя Карла Карловича Геннела, який заклав міцні професійні основи його виконавства. Нами записані спогади К. Геннела, наведемо уривки: "Це був 1968 рік, Юра вже був у 10 класі. Я бачив, що він має колосальну потенцію, дуже талановита дитина. Тим більше, що я знав про його трагедію, ми всі тяжко пережили цю катастрофу... Ми почали вчитись грати гами. Гами, гами..." (з архіву В. Гойсака). Саме К. Геннел допоміг йому продовжити навчання у Київській консерваторії.

Ю. Василевич ще у шкільні роки, паралельно з заняттями на кларнеті, отримав певний ансамблевий досвід: грав на саксофоні у декількох ансамблях: шкільному "Диксиленді", вокально-інструментальному ансамблі "FOX" ("Лисиці"), брав перші уроки з імпровізації від знаменитого у ті роки піаніста, керівника джазового ансамблю "Медікус" Хоми.

Упродовж 1970–1975 рр. Ю. Василевич займався у Київській державній консерваторії ім. П.І.Чайковського у класі професора В. Тіхонова, багаторічного соліста оркестру Національної опери України, сьогодні почесного професора академії. Серед своїх наставників, згодом і друзів, Ю. Василевич називає також видатних виконавців, професорів Московської консерваторії М. Шапошнікова та Л. Михайлова [3, с. 135].

Важливим чинником його професійного зростання стало те, що, Ю. Василевич – студент четвертого курсу консерваторії – витримав конкурс і був прийнятий на роботу у сценічний в оркестр оперного театру ім.Т.Г. Шевченка (головою конкурсної комісії був видатний диригент С. Турчак). Після закінчення консерваторії та служби у військовому оркестрі Київського гарнізону, Ю. Василевич продовжив багатогранну мистецьку діяльність: як соліст оркестру оперного театру, викладач музичної школи, саксофоніст в ансамблях Т. Петриненка "Дзвони" та "Візерунки шляхів".

Упродовж 1975–1985 рр. митець виступав як соліст камерного оркестру "Київська камерата" під керівництвом В. Матюхіна, запрошувався до складу Національного симфонічного оркестру філармонії України, оркестру радіо та телебачення України (диригенти В. Кожухар, А. Шароєв, Ф. Глуценко, Ф. Мансуров, Р. Кофман, Д. Гамкало, В. Сіренко, А. Власенко та ін.). У 1988 році Ю. Василевич був запрошений А. Жюрайтісом, одним з кращих на той час балетних диригентів СРСР, для участі у прем'єрі "Ромео і Джульєтта" С. Прокоф'єва. Після постановки маєстро написав головному диригенту Національної опери України С. Турчаку лист-подяку за чудову гру Ю. Василевича на тенор саксофоні [3].

Ю. Василевич робить успішну спробу організувати перший в Україні квартет саксофоністів, який дав перші виступи у 1985 р. [3, с. 136]. У жовтні 2003 р. створений Ю. Василевичем квартет став колективом Національної філармонії України. Про високий професійний рівень ансамблю свідчать перші премії на республіканському конкурсі камерних ансамблів (Київ, 1987 р.), Міжнародних конкурсах "Кришталевий Лев" (Львів, 1988 р.), "Сурми-98" (Рівне, 1998 р.), низка інших високих відзнак.

Квартет став учасником Всеєвропейського конгресу кларнетистів та саксофоністів в Угорщині (Будапешт, 1998 р.), Всесвітніх конгресів саксофоністів у Франції (Анже, 1990 р.), Італії (Пезаро 1992 р.), Канаді (Монреаль, 2000 р.), Словенії (Любляна, 2006) [2]. Квартет здобув відзнаки міжнародних фестивалів як в Україні, так і за її межами: Вітебськ (Білорусь), Росток (Німеччина, 1998 р.), Париж (1999 р.) [12].

Важливою є роль Ю. Василевича як засновника Міжнародного дитячого конкурсу кларнетистів і саксофоністів "Сельмер-Париж в Україні", члена журі міжнародних конкурсів виконавців на духових інструментах: імені Д.Біди у м. Львові, "Мистецтво ХХІ століття у м. Ворзелі, "Фарботони" у м. Каневі, "Сурми" та конкурс ім. Старченка в м. Рівному, "Голос саксофона у сучасному світі" в Москві та інші.

Юрій Василевич – перший виконавець багатьох творів українських композиторів: Левка та Жанни Колодубів, В. Годзяцького, К. Цепколенко, І. Тараненка, В. Губаренка, Г. Гаврилець, В. Шумейка, О. Козаренка, І. Кириліної, В. Рунчака, Ю. Іщенка, Ю. Бабенка, О. Потієнка, зарубіжних митців Д. Гоу (Англія), Г. Дмитрієва і Д. Смирнова (Росія), Г. Флемінга (Норвегія), Ж. Ієраніміуса (Франція) та ін. Значна частина цих творів створено спеціально для Київського квартету саксофоністів [3, с. 137].

Підкреслимо, що і сам митець пише переклади для саксофона творів різних епох, починаючи від композиторів епохи бароко до найновіших сучасних технічно складних творів, які значно поповнили концертно-педагогічний репертуар саксофоністів, створює аранжування авторських творів різних жанрів для квартету саксофоністів, інших виконавських складів. Ю. Василевич має численні записи у фондах Українського радіо і телебачення.

Сьогодні Ю. Василевич проводить майстер-класи, семінари і відкриті уроки в музичних закладах України та за кордоном: Брюгге, Брюссель (Бельгія), Бостон (США), Пекін (Китай), Монреаль (Канада), Іракліон, Рефімно, Ханья (Греція). Гастрольна карта митця: Данія, Німеччина, Японія, Китай, Греція, США, Канада, Польща, Угорщина, Австрія, Білорусь, Росія, Бельгія, Словенія, Гонконг та ін. Він – член Всесвітньої асоціації духових ансамблів та оркестрів (WASBE) [12].

Творча праця митця відзначена Почесною відзнакою Міністерства культури і туризму України "За досягнення в розвитку культури і мистецтва України" (2005 р.), званнями "Заслужений артист України" (2008 р.), доцент Національної музичної академії України (2008 р.) [3].

Вихованці, тепер викладачі консерваторії, підсумовують, що за роки концертної діяльності він взяв участь у понад 2500 концертів, однак, у свої 60 років Ю. Василевич повний творчих, виконавських, педагогічних задумів. Завдяки його плідній діяльності, успішним виступам його вихованців вітчизняне саксофонне виконавство здобуває належне визнання і повагу міжнародної музичної спільноти, підтверджує свій високий рівень і авторитет [3].

У рамках статті вважаємо доцільним навести важливий факт, що серед його учнів – понад 60 лауреатів міжнародних конкурсів, які здобули більше ста лауреатських звань на міжнародних та всеукраїнських конкурсах та фестивалях. Серед них – уродженці Тернопілля М. Мимрик, викладач НМАУ ім. П.І.Чайковського, В. Гойсак, О. Заремський.

Щодо дочки В. Василевича Романи Василевич, можемо зауважити, що і вона внесла вагомий вклад у розвиток українського бандурного мистецтва. Після закінчення Київської музичної школи-інтернату ім. М. Лисенка, вона навчалася у Львівській консерваторії у класі засновника Львівської бандурної школи В. Герасименка. Після її закінчення, впродовж 1971–1974 рр. займалася педагогічною діяльністю у Чернівецькому та Львівському музичному училищах. Наступний період (1974–1997 рр.) – творча діяльність як артистки тріо бандуристок Львівської обласної філармонії (у складі М. Серняк, Р. Василевич, Н. Хоми), що успішно презентувало українську пісню не лише на теренах колишнього СРСР, але і в Канаді, США, Данії, Голландії, Норвегії, Іспанії, Польщі, Монголії та інших країнах.

Творчий шлях заслуженої артистки України Р. Василевич, невіддільний від національного вокально-хорового мистецтва, продовжився в еміграції, де вона залишається активною популяризаторкою української культури і бандурного мистецтва, концертує виконавцем та педагогом [4, с. 61–62].

Глибину любові до свого народу і батьківської спадщини Р. Василевич засвідчує такими рядками: "Минають літа, приходять нові покоління. І ми передаємо нашим дітям все те найкраще, що одержали від своїх Батьків. Мова, Віра, Традиції – це той неоціненний скарб, який зміцнює наше коріння. То не біда, що ми живемо далеко від Батьківщини. Якщо жити з переконанням, що ми не самі у всесвіті, а належимо до великої нації українців із віковими славними традиціями, які передаються із покоління в покоління, плачуться і підтримуються нами сьогодні – це вже значний вклад у щасливу долю України" [16]. Мистецьку стежину батьків продовжують і внуки В. Василевича.

Отже, аналізуючи діяльність декількох поколінь родини Василевичів, пов'язаних із Тернопільщиною місцем народження, громадською, культурно-просвітницькою, педагогічною, мистецькою працею, можемо стверджувати, що їх діяльність, життєвий подвиг варті наслідування молодим поколінням. На часі – створення своєрідної енциклопедії видатних родинних династій Тернопілля, належне місце у якій займе родина Василевичів.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області, ф. 234, оп. 1, спр. 129, арк. 6, 10–11.
2. Василевич Ю.В. Чотирнадцятий Всесвітній конгрес саксофоністів / Ю.В. Василевич // Українська музична газета. – № 3 (61). – 2006. – С. 4.
3. Вовк Р.А. Фундатору кїївської саксофонної школи – 60! / Вовк Р.А. // Часопис НМАУ ім.П.І.Чайковського. – 2011. – №4 (13). – С. 134–137.
4. Зубрицький-Вінява Ю. Спомини про Володимира Василевича-Вінява / Ю. Зубрицький-Вінява // Воля і доля [упор. Чупашко І.П.]. – Львів: Афіша. – 2008. – С. 41–65.
5. Бенч О. Український хоровий спів. Володимир Владиславович Василевич (1911–1962) / О. Бенч // Воля і

доля [упор. Чупашко І.П.]. – Львів: Афіша. – 2008. – С.17–19. 6. Береза Р.П. Виступ на вечорі пам'яті // Володимир Василевич / Р.П. Береза // Воля і доля [упор. Чупашко І.П.]. – Львів: Афіша. – 2008. – 214 с. 7. Геринович О. Шана митцю / О. Геринович // Володимир Василевич. Воля і доля [упор. Чупашко І.П.] – Львів: Афіша. – 2008. – С. 79–80. 8. Митці України. Енцикл. довід. / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С. 102–103. 9. Михальчишин Я. З музикою крізь життя / Я. Михальчишин / Упор. Л. Мелех-Яросевич. – Львів: Каменяр, 1992. – 232 с. 10. Музична Тернопільщина: Бібліогр. покажчик / Уклад. В.Я. Миськів. – Т.: Підручники і посібники, 2008. – 288 с. 11. Тербовельська земля. Історично-мемуарний збірник. – НТШ. Український архів. Т. XX. – 634 с. 12. Симоненко В. Українська енциклопедія джазу / В. Симоненко. – К.: Центромюзінформ, 2004. – 231 с. 13. Чупашко І.П. Диригентсько-хорова діяльність Володимира Василевича у 40–50-их роках ХХ століття / І.П. Чупашко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. – № 1. – 2011. – С. 64–69. 14. Чупашко І.П. Володимир Василевич. Воля і доля / упор. Чупашко І.П. – Львів: Афіша. – 2008. – 216 с. 15. Час і події. № 2009-28. 07/16/2009/ // Режим доступу: <http://www.chasipodii.net>. 16. Український католицький університет // Режим доступу до ресурсу: <http://ucu.edu.ua/about/history/>

Владимир Гойсак, Ирина Гринчук

**СЕМЬЯ ВАСИЛЕВИЧ В МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ УКРАИНЫ
(XX – НАЧАЛО XXI СТ.)**

В статье представлена семья Василевичей – выдающихся деятелей музыкального искусства Украины. Проанализирован творческий путь В. Василевича как дирижера, педагога, украинского патриота. Представлена творческая личность Ю. Василевича как исполнителя, педагога, основателя киевской школы кларнета и саксофона, личность Р. Василевич как бандуристки, популяризирующей украинское искусство в диаспоре.

Ключевые слова: искусство Украины, музыкальное искусство, выдающиеся личности – представители Тернопольщины.

Volodymyr Goisak, Iryna Hrynychuk

**THE FAMILY OF VASYLEVYCH IN THE MUSICAL CULTURE OF UKRAINE
(XX – EARLY XXI CENTURY)**

The purpose of the article is to represent the family of Vasylevych as prominent figures in the musical arts of Ukraine. The article depicts the life history of V. Vasylevych as a conductor, pedagogue and Ukrainian patriot. It highlights the artistic personality of Y. Vasylevych as a musician, teacher and the founder of Kyiv music school of clarinet and saxophone. Similarly, the article introduces R. Vasylevych as bandura player and the populator of the Ukrainian Arts in diaspora.

Key words: culture of Ukraine, musical arts, eminent personalities born in Ternopil Region, Ukraine.

УДК 316.61:94

Ярослав Потапенко

**ОСМИСЛЕННЯ СОМАТИЧНИХ ФЕНОМЕНІВ У ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ
ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ**

У статті здійснено науковий огляд методологічних засад і проблем, спільних для історії повсякденності та історії тіла. Особлива увага приділена історичним репрезентаціям тілесності у просторі повсякденних соціальних практик.

Ключові слова: повсякденність, тілесність, історія тіла, дискурси влади, тілесні практики.

Після розпаду й дискредитації марксистських і функціоналістських парадигм осмислення логіки історичного процесу та "кризи метанаративів", проголошеної інтелектуалами постмодернізму, – акценти в дискурсах і наративних стратегіях історіописання змістилися в бік тем і сюжетів, котрі раніше потрактовувалися як "маргінальні", "периферійні" і "другорядні", не варті серйозної уваги академічних істориків. Серед подібних тем чільне місце посідає історія повсякденності (що її досить часто ототожнюють з "мікроісторією"), котра постала з представницької суспільно-політичної та соціокультурної полеміки в 1970-х рр. у зв'язку з тотальною кризою позитивізму та оптимістичної віри у швидку й радикальну трансформацію світу у бік вдосконалення й гуманізації. Подібна ситуація поставила під сумнів віру в автоматизм суспільних змін, як і ідею розвитку та прогресу,

переконаливо унаочнила необхідність побудови нової загальної соціальної теорії, нових теоретико-методологічних засад наукового пошуку в царині соціогуманітаристики [1, с. 122–123].

Актуальність дослідження полягає в тому, що ґрунтовна аналітика історії повсякденності, за нашим глибоким переконанням, можлива тільки у тісній міждисциплінарній співпраці з історією тіла – порівняно новим напрямком історіографії, епістемологічно центрованим навколо соматичних аспектів людського буття, осмислених у вимірі соціокультурному.

Мета роботи – здійснити науковий огляд методологічних засад і проблем, спільних для історії повсякденності та історії тіла як впливових напрямків у інтелектуальному просторі нової культурної історії.

Завдання дослідження: визначити дискурсивну роль категорії "тілесність" в наукових працях, присвячених історії повсякденності; з'ясувати особливості та специфіку залучення соматичної проблематики до дискурсу "мікроісторії"; встановити, який вплив мали дослідження, пов'язані з історією повсякденності на становлення "історії тіла" як окремого напрямку сучасної історіографії.

Об'єкт дослідження – історія повсякденності та історія тіла як перспективні напрямки сучасної історичної науки.

Предмет дослідження – методологічні засади та ключові наукові проблеми, спільні для історії повсякденності та історії тіла.

Окремі аспекти задекларованої проблематики знайшли своє відображення у роботах А. Соколова [2], І. Биховської [3], Р. Портера [4], Ж. Ле Гоффа [5], А. Костіної [6], Ф. Саразіна [7], В. Подороги [8], Д. Міхеля [9], О. Івашиної [10], О. Гомілко [11], А. Франка [12], М. Маєрчик [13–14], проте комплексний ґрунтовний аналіз варіантів і стратегій дослідження тілесних практик і репрезентацій у царині історії повсякденності здійснений ще не був. Цим, власне, й зумовлена новизна дослідження.

Активізація досліджень з історії повсякденності дала інтенсивний поштовх до розвитку історії тіла, адже повсякденність глибоко закорінена у сфері тілесних практик. Російський вчений А. Соколов, приєднуючись до тези М. Гефтера про те, що тіло є "таким же історичним документом, який свідчить про минуле, як щоденник або грамота", – стверджує, що аналіз джерел, які стосуються тілесності, дозволяє знайти нові цікаві перспективи в історичній науці [2, с. 211].

Сьогодні маємо підстави вважати про історію тіла окремим напрямом в історіографії. Теза, висловлена у 1995 р. одним із авторів колективної монографії "Bodylore", знаходить все більше прихильників у середовищі істориків, культурологів, антропологів, соціологів, етнологів: "Культура вписана в тіло. Наші уявлення про нього, буквальні й символічні, є соціальними. Тіло придумано. Те, як ми тримаємося, пересуваємося, одягаємося, демонструє нашу приналежність до певної культури. В той же час можна стверджувати, що й культура виникла з тіла. Його обриси, отвори й пояси, двостороння симетрія, ієрархічна організація, його твердість і вухомленість, здатність панувати над речами, місце, яке воно (тіло – Я.П.) займає у світі, – стають ключем до осмислення структур повсякденності" [15, с. XVII].

Найбільший внесок в утвердження онтологічної значущості тіла зробив французький мислитель М. Мерло-Понті, який основним своїм завданням в науці бачив подолання класичної дихотомії суб'єкта й об'єкта за допомогою розкриття "метафізичного змісту тілесності". Для ученого людське тіло було не природною сутністю, сукупністю потягів і рефлексів, але "живим тілом", "якорем нашого світу", метафізичною силою, здатною утримувати людину у світі (адже не свідомість вибудовує "картину світу", а, насамперед, "жива реальність людської присутності" детермінує специфіку світобачення). Людське -Я не має іншого способу зв'язку з середовищем, аніж бути тілесно присутнім у ньому – без врахування тілесності неможливе жодне пізнання. Тілу властива інтенціональність, воно є "стихією буття", що "вміщує в себе все", перебуває поза об'єктом і поза суб'єктом. М. Мерло-Понті запровадив до наукового дискурсу концепт плоти як "першооснови світу", в якій сконцентрована "метафізична напруга" живого тіла й світу, котрі взаємно моделюють і корелюють одне одного [11, с. 98–106]. Таким чином, пізнання зумовлюється нашою тілесністю.

Тілесні практики, те, що у концепції С. Денисова кваліфіковане як "зовнішнє тіло", мали значний семантичний і аксіологічний вплив на дискурси, ті, в свою чергу, були середовищем формування нових ідей, які кардинальним чином впливали на суспільно-політичну атмосферу й соціокультурну ситуацію. З тілесними аспектами досить часто пов'язувалися практики "демонізації іншого" (ксенофобія, расизм, антисемітизм, гомофобія), котрі усе частіше стають об'єктом як репрезентативних академічних студій, так і нових міждисциплінарних та трансдисциплінарних синтетичних досліджень [16]. Стратегії потрактування "іншого" як "чужого" (зловорожого, чужорідного, небезпечного), зазвичай, формуються в інтелектуальному просторі текстів, котрі є безпосереднім об'єктом наукового інтересу історіографії.

В останні роки все більш помітною стає інтеграція напрацьованих інтелектуальної історії (історії ідей) та психоісторії до царини історії повсякденності. У сфері психоісторії доволі ґрунтовно досліджується вплив травматичних тілесних станів на ментальні аспекти: як "колективна колоніальна травма" деформує і стигматизує "колективне тіло нації"; як демографічна катастрофа (Голодомор, Голокост) набуває характеру "інфотравми" й кардинально змінює усталену картину світу, модель самоідентифікації та характер самопредставлення нації на міжнародній арені. Усе частіше аналізуються в трансдисциплінарному контексті тілесно зорієнтовані моделі візуалізації колективних архетипів і ментальних матриць, семантична реконструкція й деконструкція тілесних кодів і "технік тіла", "мова болю" людського тіла, "тілесний досвід" у мистецтві й науці, "робота над тілом" в ритуально-культурних і духовно-релігійних практиках [8; 9; 11; 16].

Однією з підстав гносеологічного "зближення" мікроісторії й історії тіла може слугувати методологічне застереження Н. Еліаса: в жодному разі не слід перетворювати повсякденне життя на універсальну, генералізуючу категорію, під яку підводяться абсолютно відмінні соціальні групи і прошарки (в'єтнамські селяни, китайські чиновники тощо) [10, с. 89]. Акцент має робитися не на якихось штучно сконструйованих і силувано-змодельованих закономірностях, "соціальних структурах" чи культурних універсалиях в душі вульгаризованого марксизму, – а на унікальності, неповторності, фрагментарності "випадкових і дріб'язкових" феноменів, змін та історичних мікросюжетів. Саме з подібних повсякденних реалій та ритмів, "постійних процесів малопомітних унікальних змін" і складається "велика" історія, у якій, за словами Ф. Броделя, немає ні однобічності, ані "єдиної домінанти". Ординарне, звичайне і одиничне вимагає значної уваги історика, проте не задля того, щоб розглядати його як тло для масштабних соціальних реалій, але задля вивчення його "у собі і для себе" (за М. Бахтіним) [10, с. 97–98].

У площині сучасних соціогуманітарних студій, пов'язаних із соматичною проблематикою, усталеною й домінантною є теза: тіло – категорія не тільки й не скільки біологічна, як історична, соціокультурна (культурно-історико-ментальний конструкт, середовище впливу владних дискурсів). Тіла знаходяться у стані постійних змін на рівні тілесних практик, моделей візуальної чи символічної репрезентації й семіотичної трансформації (як середовище політичних і соціальних символів і метафор, "відкрита знакова система" й комунікативне середовище). Сприйняття тіла, як і явищ повсякденної сфери, детерміноване системою цінностей та імперативів, притаманною соціуму, в свою чергу, теж може бути усвідомлений колективним "тілом нації". Кожній суспільно-політичній системі властиві тільки їй притаманні "техніки тіла", дисциплінарно-тілесні практики, уявлення про аксіологію тілесності (чисте/нечисте, красиве/потворне, нормальне/девіантне тощо) – як і режими та модуси повсякденних практик (дослідити які і є справжнім завданням фахового історика) [9; 12; 15].

Проте тут серйозною гносеологічною вадою може стати "семіотичний тоталітаризм" ("монологізм" у термінах М. Бахтіна) – догматична впевненість у тому, що усі явища соціальної й інтелектуальної сфери мають сенс і обґрунтування, що їх можна збагнути, коли "знати код", віднайти їх внутрішню взаємоопосередковану структуру, вписати в єдину інтегруючу систему. Навіть видатний мислитель сучасності М. Фуко не оминув подібної гносеологічної пастки: здійснивши революційне відкриття тіла як об'єкту й мішені влади, він розглядав тіла абстрактно, без врахування гендерних, вікових чи соціальних відмінностей, ігноруючи безпосередній фізичний досвід "власників" цих тіл [2, с. 199].

Криза раціональності й пов'язаний з нею інтенсивний пошук нових систем опису й нових концептуальних категорій дає новий імпульс до змін у галузі як історії тіла, так і мікроісторії. Доволі популярними сьогодні в соціогуманітарних дисциплінах і напрямках є евристичні підходи, ґрунтовані на аналізі соціальних феноменів як знакових або комунікаційних систем (текстів, інтертекстів, гіпертекстів). Р. Барт та У. Еко всі явища культури кваліфікують як факти й форми комунікації. В подібному контексті міркує й Ж. Бодріяр: "Вся новітня історія тіла – це історія його декларації, історія того, як мережа знаків і міток розграфлює, подрібнює й заперечує його в його відмінності й радикальній амбівалентності" [17, с. 193]. Західний "логоцентризм", на думку вченого, редукується до "банальної стратегії" – "фетишизації фалоса як всезагального еквівалента" в системі символічного обміну глобального капіталізму. В доволі схожому методологічному аспекті тема тілесності проблематизується в концепціях Ж. Дельоза ("соціальне тіло", "тіло бажання"), Ф. Гватарі ("тіло без органів"), Р. Барта ("тіло-як-текст") [6, с. 247]. Підсумовуючи конструктивістські тлумачення тіла в західній культурі, розроблених інтелектуалами-постмодерністами, І. Кучма констатує: суспільство нав'язує певні ритуальні норми тілесної поведінки, трансформуючи тіло в текст як згусток соціальної й біологічної пам'яті. Домінантні тілесні образи, серійно відтворюючись, складають тілесний канон культури – отже, культура є сукупністю тілесних канонів і технік певного

соціуму. Найпродуктивніший аналіз соціокультурної ситуації можливий саме шляхом осмислення тілесних технік, а не так званих ментальностей [18, с. 41].

В історії повсякденності вагоме місце займають проблеми, пов'язані зі знаково-символічними аспектами щоденного побуту і дозвілля. Так, зокрема, М. Маєрчик у монографії, присвяченій семіотиці тілесності в українській обрядовій традиції, показує, яким чином через "конструювання тіла" в обрядах родинного циклу (шляхом символічного обігрування тілесних тем) здійснювався перехід особи до іншого соціального статусу [13]. Дослідниця акцентує увагу на символіці й функціях руху, органів тіла, статі, одягу, ритуальної андрогінії, кулінарії та інших соматично навантажених аспектів повсякденної сфери, що використовуються в просторі народної культури з метою метафоризації тіла в ритуалі. Структурно-семантичний аналіз українських звичаїв і обрядів родинного циклу концептуалізується через гносеологічну модель "тіло/ритуал", з урахуванням напрацювань культурної та соціальної антропології, етнології, гендерної та семіотичної проблематики, в сфері яких М. Маєрчик є визнаним фахівцем.

У цьому контексті значний інтерес представляє й інша робота згаданої автора [14, с. 20–23]. М. Маєрчик зазначає, що інститут сім'ї є одним з основних у мережі соціальних інститутів, у яких відтворюється чоловіче домінування. Тому такі елементи соціальності, тісно пов'язані з тілесною проблематикою, як статевий поділ праці в родині, обов'язкова гетеросексуальність, гендерування сексуальності (чоловіча активність – жіноча пасивність), відсутність контрацепції, аборти, жіноча смертність, рівень народжуваності тощо, – мають розглядатися з залученням кращих здобутків фукіанської теорії дискурсивних влад, аналізу гендерних режимів й соціального конструкціонізму [14, с. 22].

Натомість О. Кісь більше схиляється до тези щодо потрактування поділу соціальних ролей у шлюбі через біологічні, соматичні чинники статі: "Завдяки своїй біологічній статі, жінка більше ніж чоловік залучена до репродуктивного процесу і саме це традиційна культура розглядає як засадничу передумову соціальної ролі матері" [19, с. 168]. Подібні думки пов'язані з міркуваннями про природність статі й соціальну конструйованість гендеру на основі статево-рольового підходу, у якому соціальна роль статі потрактовується одночасно і як культурно-дискурсивний, і як біологічний феномен [14, с. 21].

Прояви домашнього насильства (зґвалтування, фізичні покарання, "профілактичні" побиття) й репресивного контролю за жіночою тілесністю, пояснення соціальних змін психосоматичними явищами, еротичними імпульсами, сексуальними потягами, гормональними сплесками чи індивідуальними рефlekсами, – ось феномени, які створюють тло для історичного осмислення, антропологічних студій, етнологічної компаративістики й варіативних культурологічних потрактувань [14].

Повсякденне життя не може бути відокремлене від загальної соціальної структури й домінуючих у соціумі політичних практик (дискурсів "влади-знання" та "мікрофізики влади" у термінах концепції М. Фуко). Повсякденна мова, у якій отримують значення тільки в прагматиці контексту їх використання, постає "метамовою" усіх наукових і політичних дискурсів. Тому важливе значення для скрупульозного аналізу повсякдення тієї чи іншої доби має дослідження стратегій влади (насамперед, опосередкованих, неявних, закодованих в офіційно толерованих дискурсах), скерованих на всі сфери приватності та публічності в індивідуальному та колективному вимірах [20].

Якщо тематика "біополітики", "політики тіла", "мікрофізики влади", використання тілесних метафор у просторі політики символів вже достатньою мірою опрацьована, то значно менш розробленою залишається тема реалізації владних стратегій відносно індивідуальних тіл підданих. Осмислення цієї проблеми передбачає активну трансдисциплінарну взаємодію історії тіла та історії повсякденності. У цьому контексті доречно згадати важливе методологічне зауваження А. Соколова стосовно того, що історія тіла скерована, насамперед, на вивчення ментальності, ціннісних уявлень спільнот та індивідів на різних етапах історичної еволюції, – тому ця дисципліна має розглядатися співвідносно з такими напрямками, як гендерна історія, нова інтелектуальна історія, нова культурна історія, нова політична історія [2, с. 192]. Вважаємо абсолютно вмотивованим додати до вказаного переліку мікроісторію, психоісторію, дискурс-аналіз, феміністичні та постколоніальні студії.

Д. Оутрам стверджує, що історія тіла передбачає "специфічний підхід до розуміння природи влади", не може бути ідеологічно нейтральною та незаангажованою, на відміну від інших напрямків історичного знання. Тілесність людини при ретельному науковому аналізі також ніколи не є політично нейтральним феноменом, оскільки завжди "маркована" й типологізована владними впливами, піддається кодифікаціям і класифікаціям контролю і нагляду через посередництво дискурсів "влади-знання" [2, с. 193].

Як доводить М. Фуко, десь у XVII ст. виникає "класове тіло", що піддається медикалізації, посиленій турботі до гігієни і здорового способу життя, – у такий спосіб буржуазія, заблокувавши технології сексу, створила для себе "нове тіло" шляхом захисту від небезпек і ризиків задля утвердження свого особливого статусу й символічно-репрезентативного відокремлення від інших суспільних верств. За М. Фуко, ствердження сексу є однією з початкових форм класової свідомості [20, с. 231].

Від 1960-х рр. значного поширення у сфері соціогуманітаристики набули дослідження, присвячені масовій культурі, котра завжди ґрунтується на структурах повсякденності, засадах утилітарності, прагматизму, продовжує традиції "низової культури" з акцентом на диспозитивах сексуальності, які доволі часто гротескно перебільшуються й демонстративно увиразнюються [9; 15; 17]. Серед основних особливостей масової культури дослідники, зазвичай, виділяють апеляції до психофізіологічних реакцій та виразну орієнтованість на експлуатацію сфери сексуального. Ж. Фрідман розглядав масову культуру, насамперед, як продукт і результат розвитку масової комунікації, започаткувавши доволі стійку на Заході традицію ототожнювати ці два соціо-інформаційні феномени. Іншою стійкою традицією в західних cultural studies стала переконаність у тому, що сам засіб комунікації (медіалізації) здійснює вирішальний вплив на зміст інформації, яку він транслює [6, с. 224].

Відома теза М. Маклюєна ("медіа і є повідомленням") ґрунтується на уявленні про засоби комунікації як продовження і посилення нервової системи й тілесних властивостей людини в навколишньому світі, природному та соціальному [21].

Стрімка активізація студій у сфері масової культури як важливої складової повсякдення, по суті, співпала з "бумом тілесності", спровокованим контркультурним рухом 1960-х рр. ("великою відмовою" від цінностей "фаустівської цивілізації", за М. Фізерстоуном) та "сексуальною революцією" (наслідком глибокої кризи пуританської моралі як "духу капіталізму"). На концептуально-методологічному рівні "повернення до тіла" як довершений факт зафіксоване відомим дослідником тілесності А. Франком у 1990 році [12, р. 131–162].

Учений розглядав "природне тіло" в якості одного з основних онтологічних модусів, "вироблених" тілом людини, поряд з дискурсами та інститутами. Ту обставину, що провідним дискурсом сучасності став дискурс сексуальності, ґрунтований на "панфізіологізмі" Ф. Ніцше та З. Фрейда, А. Костіна значною мірою пояснює популярністю теорій нейрофізіологічного детермінізму Р. Рорті й "біологічної недостатності" людини В. Гелена, ідей Е. Фінка (який ерос вважав фундаментальним онтологічним феноменом поряд з владою, грою та смертю), концепцій Ж. Бодріяра ("мислення спокуси"), Р. Барта ("тілесність тексту"), Ж. Лакана ("символічна природа бажання") та проблематизації трансгресії в роботах Ж. Батая [6, с. 266–269].

Тілесність, осмислена через призму історії повсякденності, постає як комплексний соціокультурний феномен, що підлягає тотальному соціальному детермінуванню в кожний окремий історичний період через посередництво найрізноманітніших чинників: політичних, ідеологічних, побутових, медичних, культурних тощо. З іншого боку, вивчення історії повсякденності має завжди орієнтуватися на один із ключових методологічних висновків постмодерністської історіографії: соматичні феномени, на яких ґрунтується значна частина повсякденних практик (тілесність, сексуальність, дітонародження, хвороби, лікування тощо), – це не природно-біологічна даність, а результат соціокультурного конструювання. Дослідження структур повсякденності у їх історичному вимірі нерозривно пов'язане з виявленням соціальних стратегій конструювання тілесності, її соціальних форм і "технік тіла", що репрезентують ці форми.

Повсякденні практики вкорінені у певні усталено-ритуалізовані й семантично-структуровані норми тілесної поведінки ("техніки тіла"), тому для наукового аналізу мікроісторичних феноменів потрібно й необхідно залучати теоретико-методологічний потенціал історії тіла, міждисциплінарної соматичної аналітики вцілому.

Перспективними напрямками подальших досліджень означеної тематики вважаємо конструктивну взаємодію гендерних і постколоніальних студій, інтелектуальної історії, мікроісторії, усної історії та психоісторії у сфері концептуалізації, проблематизації та виділення тілесних, ментальних і психофізичних вимірів функціонування повсякденних структур.

Список використаних джерел

1. Леві Дж. Про мікроісторію / Джовані Леві / Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 122–148.
2. Соколов А. История тела. Предпосылки становления нового направления в историографии / А. Соколов // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М.: ИВН РАН. – 2009. – № 26. – С. 190–211.
3. Быховская И.М. Homo somaticos: аксиология человеческого тела / И.М. Быховская. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 208 с.
4. Портер Р. Переосмыслена история тела / Р. Портер // Нові перспективи історіописання [За ред. П. Берка]. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 285–317.
5. Ле Гофф Ж. История тела в средние века / Ж. Ле Гофф, Н. Трюон. – М.: Текст, 2008. – 189 с.
6. Костина А.В. Массовая культура как

феномен постіндустріального общества / А.В. Костина. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 352 с. 7. Саразин Ф. "Mapping the body": История тела между конструктивизмом, политикой и "опытом" / Ф. Саразин / Новое литературное обозрение. – № 71. – 2005. – С. 145-168. 8. Подорога В. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию / В. Подорога. – М.: Ad marginem, 1995. – 339 с. 9. Михель Д. Тело в западной культуре / Д. Михель. – Саратов, 2000. – 172 с. 10. Івашина О. Загальна теорія культури / О. Івашина. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія". – 2008. – 246 с. 11. Гомілко О. Метафізика тілесності: Концепт тіла у філософському дискурсі / О. Гомілко. – К.: Наукова думка, 2001. – 340 с. 12. Frank A. Bringing Bodies Back in: a Decade Review // Theory, Culture and Society. – Vol. 7. – № 1. – 1990. – P. 131–162. 13. Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М. Маєрчик. – К.: Критика, 2011. – 346 с. 14. Маєрчик М. Жінка в замісі патріархальних традицій / М. Маєрчик // Критика. – Число 7–8. – 2011. – С. 20–23. 15. Bodylore / Ed. by Katharine Young. – Knoxville; The University of Tennessee Press, 1993. – 266 p. 16. Демонізація іншого: антисемітизм, расизм і ксенофобія / Під ред. Роберта С. Вістріча. – Одеса: АО БАХВА, 2006. – 346 с. 17. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М.: "Добросвет". – 2000. – 387 с. 18. Кучма І.Л. Канон тіла в західноєвропейській культурі / І. Л. Кучма // Магістеріум. – Вип. 5. – Культурологія. – К.: СтилоС, 2000. – С. 41–49. 19. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX століття) / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 271 с. 20. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. – М.: Магистериум. Косталь, 1996. – 426 с. 21. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешние расширения человека / М. Маклюэн. – М.; Жуковский: "КАНОН-пресс-Ц", "Кучково поле", 2003. – 464 с.

Ярослав Потапенко

ОСМЫСЛЕНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ ФЕНОМЕНОВ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Проделано научный обзор методологических предпосылок и проблем, общих для истории повседневности и истории тела. Особенное внимание уделяется историческим репрезентациям телесности в пространстве повседневных социальных практик.

Ключевые слова: повседневность, телесность, история тела, дискурсы власти, телесные практики.

Yaroslav Potapenko

THE INVESTIGATION OF SOMATICAL PHENOMENONES IN THE INTELLECTUAL SPHERE OF EVERYDAY LIFE HISTORY

The scientific review of methodological basis and problems, that are common for the everyday history and history of the body are made. The special attention are given to the historical representations of body in the sphere of everyday social practices.

Key words: everyday life, bodiness, history of the body, discourses of power, body's practices.

РОЗДІЛ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 94(477)

Оксана Муц

ПРЕСОВІ ВИДАННЯ УНДО – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано національно-демократичну періодику Східної Галичини, визначено роль тематичних публікацій у суспільно-політичному житті міжвоєнного періоду.

Ключові слова: періодика, Східна Галичина, суспільно-політичне життя, міжвоєнний період, національно-демократичні видання.

Наступ польської влади на національно-суспільне життя у Східній Галичині підштовхнув до згуртування усіх державницьких сил. Основою консолідації стали національні цінностей українців, піднесення культури і науки, моральних вартостей громадськості. Виходячи з цього, захист національного культурного життя українців стало одним із основних завдань, утвореної у 1926 р. політичної структури – Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО).

Основними положеннями програми якої були здобуття соборної незалежної демократичної Української держави, відстоювання принципу політичного самовизначення українського народу на західноукраїнських землях [1, с. 82].

Метою цієї статті є аналіз основних тенденцій висвітлення українських національних ідей на сторінках національно-демократичної преси та визначення їх впливу на суспільно-політичний та культурно-освітній-розвиток Західної України у міжвоєнний період. Дослідження проведене на основі аналізу публікацій періодичних видань, що були пресовими органами УНДО, як головного політичного об'єднання, що пропагувало ідеї націонал-демократії.

З метою популяризації своєї політичної програми, УНДО наладило систему періодичних видань, котрі сприяли формуванню національної свідомості українства.

Національно-демократичні візії щодо культурного розвитку західноукраїнського краю у міжвоєнний період знаходили відображення в публікаціях щоденної газети "Діло", що з 1880 р. перетворилася на медійну трибуну українських національних сил.

Відзначимо, що "Діло" було найпопулярнішою газетою краю, офіційно не ставши партійним органом. Разом з тим, на сторінках часопису чітко простежувалося позитивне ставлення до діяльності УНДО. З перших днів існування партії, часопис певним чином долучався до формування її програмних засад та завдань. Відзначимо, що задовго до появи УНДО, на сторінках "Діла" висловлювалася думка про необхідність утворення такої політичної організації. Крім того, в редакції газети працювали практично усі сподвижники УНДО: Д. Левицький, В. Мудрий, І. Рудницький (Іван Кедрин) та інші. Очевидно, що в цьому відіграв важливу роль і Д. Левицький, редактор "Діла" упродовж 1923–1926 рр., а з 1936 р. – він очолював редакційну колегію. Саме він на сторінках газети опублікував статтю "УНДО і його завдання", поява якої свідчила про партійну приналежність газети [2, с. 1].

Відзначимо, що у доповідних записках до президії центрального проводу УНДО про значення друкованих органів для організаційної роботи, йшлося про те, що "Діло" рахують усі органом партії, але воно є фактично лиш прихильником партії, а дуже часті неприхильні голоси для змісту "Діла" не сприяють добру УНДО. Органом партії воно не є" [3, арк. 27]. Разом з тим, повітові народні комітети партії отримували вказівки щодо поширення "Діла". У 1934 р. деякі діячі вважали, що газета зможе "заступити українському громадянину чужинецьку пресу" [4, арк. 4].

Партійне керівництво УНДО усвідомлювало роль преси для політичної діяльності, а тому заручитися підтримкою такого часопису як "Діло" було дуже важливо. Так, на одному із з'їздів партії у 1926 р. додаткова резолюція стосувалася налагодження зв'язків преси з основними українськими установами, що зобов'язувало останніх надавати інформацію про свою роботу та плани [5, с. 287].

Характер висвітлення суспільно-політичного та культурно-освітнього життя в публікаціях газети краю співпадав із засадами діяльності УНДО. Так, редакція ставила за мету нейтралізувати вплив польської асиміляційної політики.

Основною темою, що знайшла відображення на сторінках "Діла" було становище українського шкільництва.

Державна шкільна програма формувалася без врахування національних інтересів українців. У газеті існували рубрики "На шкільні теми", "На педагогічні теми", присвячені публічним обговоренням освітніх проблем краю, зокрема реформам шкільництва, навчання українською мовою, розвитку рідного правопису, а також загальному аналізу навчального процесу в школах [6–8].

Відзначимо, що безкомпромісна освітня політика польського уряду мала на меті насамперед ускладнити можливості здобуття знань для українських дітей, а відтак і не допустити їх національного виховання. "Діло" перетворилося в трибуну виступу українських депутатів, зокрема на його шпальтах опубліковано законопроект про школи з українською, білоруською чи литовською мовами викладання [9, с. 4]. Газета висунула гасло "За право науки треба уміти постояти так, як за право до землі." Вона публікувала доповіді, виголошені на з'їздах товариства, які в основному стосувалися середнього шкільництва [10, с. 2].

На сторінках "Діла" публікувалися статті про виховання української молоді, що відповідали позиції УНДО з цього питання.

У рубриці "На культурно-освітні теми" висвітлювалася діяльність освітніх установ у Східній Галичині [11, с. 2]. Не менш важливою для виховання молоді була інформаційна боротьба з алкоголізмом, яку проводило "Діло". Зазначалося, що "якщо хочемо діждатися кращого завтра, то мусимо виповісти безпощадну боротьбу алкоголю", натомість пропагувалася участь в діяльності культурно-освітніх та економічних установ [12, с. 5]. Так, з нагоди місяця лютого – місяця боротьби з алкоголізмом, "Діло" пропонувало матеріально підтримати "Рідну школу", придбавши її карти [13].

Завдання "Просвіти", насамперед, полягало у вихованні громадян. "Просвіта" – це одинокий найкращий вартовий українського духа, що веде нас усіх на шлях кращої долі" – саме така позиція декларувалася на сторінках "Діла" [14, с. 3].

З нагоди відзначення 60-ти річчя товариства видано номер газети, у якому публікувалися матеріали щодо діяльності та перспектив розвитку товариства. Роль "Просвіти" в національно-культурному житті Східної Галичини була надзвичайно важлива, оскільки вона зуміла перетворити українців із "сірої етнографічної маси в свідомий народ" [15, с. 3].

До сфери культурно-освітньої тематики, що висвітлювалася на сторінках газети входили література, мистецтво, релігія. "Діло" активно відстоювало права православної церкви в умовах панівного становища римо-католицизму, публікували статті, що засуджували ревіндикацію [16, с. 2], духовну цензуру [17, с. 2].

Газета "Діло" завжди позитивно оцінювала усі здобутки українців в культурі, освіті, економіці чи суспільно-політичному житті. Відзначимо, що основною тезою цих публікацій була державотворча ідея. Варто зауважити, що "Діло" намагалося об'єднати національний фронт задля збереження української державності. Навіть у переддень Другої світової війни газета дотримувалася своїх ідейних принципів, щоб "не було соромно за те, що українське політичне життя не пробудилося від омертвіння" [18, с. 1].

Таким чином, УНДО мало змогу пропагувати ідеї на шпальтах щоденника "Діло". В той же час об'єднання налагоджувало структуру партійної преси.

В контексті національно-культурного руху в Західній Україні міжвоєнного періоду варто відзначити газету "Свобода", засновану наприкінці XIX ст. Перевага часопису полягала в тому, що він уже був відомий і доступний для читацького загалу, що сприяло популяризації ідей УНДО в широкі верстви українства [19, с. 562]. Крім "Свободи", партійними органами були "Шлях нації" і "Національна політика".

Місячник "Шлях нації" почав виходити з 1935 р. (редактор – З. Пеленський, відповідальний редактор – Б. Бородайко). Його поява пов'язана з активізацією національно-політичних і культурних сил краю під керівництвом УНДО. Основними завданнями були висвітлення суспільно-політичного і культурного становища краю й інформування читачів про основні напрями діяльності УНДО. На думку редакційної колеги, реалізувати національні прагнення українства неможливо без популяризації національного мистецтва і культури загалом. Упродовж свого існування часопис прагнув реалізувати роль у збереженні української національної ідеї та сприяти її розвитку [20, с. 2]. Вказувалося на те, що українська література повинна виконувати два основних завдання – "формувати душі і культурну стать українства задля великої людської культурної творчості; стати фактором об'єднання українства в одну всенациональну спільноту" [21, с. 14].

Важливим чинником розвитку національної культури українців під владою Польщі, вважалось поглиблене вивчення історії [22, с. 7].

Часопис активно реагував на події, що відбувалися в культурно-освітньому житті радянської України. Відзначалося, що, незважаючи на більшовицьку політику, там відбувався розвиток української культури. Західноукраїнські національно-політичні сили мали допомогти зберегти ці здобутки [23, с. 3]. Разом з тим, зазначалося, що українізацією не можна назвати орієнтацією на українство, що призвело до поширення на західноукраїнських землях радянського фільства. Відзначимо, що на початку 20-х років УНДО вважало здобутки радянської України поступом української державності, однак в подальшому перейшло на антирадянські позиції.

Варто зауважити, що тематика "Шляху нації" була розрахована на більш підготовлених читачів. Основною тезою часопису було збереження та розвиток національної культури з метою формування Української державності.

Спробою об'єднання різних прошарків читацької аудиторії став тижневик "Національна політика", видання якого започатковано 25 грудня 1938 р. У вступній статті "Слово до читача" зазначав, що "Національна політика" виходитиме замість "Свободи" і висловлюватиме думки та ідеї УНДО. Його редакторами були С. Баран, В. Целевич, Р. Пашківський.

Тенденції щодо висвітлення національно-культурного життя західноукраїнського краю "Національною політикою" відповідали партійним позиціям УНДО. Основна увага акцентувалася на українському шкільництві. Так, часопис зреагував на розпорядження міністерства освіти Речі Посполитої від 25 листопада 1938 р. про проведення шкільного плебісциту, що дозволяло змінювати мову навчання у школах національних меншин. Це давало можливість, за бажанням батьків або об'ґрунтуванням шкільної влади, перетворити деяку частину польських шкіл на українські. Шкільна влада мала б інформувати батьків про можливість проведення плебісциту. Якщо така інформація була відсутньою або необ'єктивною, населенню рекомендувалося повідомляти кураторію Львівського шкільного округу і головний секретаріат УНДО [24, с. 2].

"Національна політика" надавала українським читачам інформацію юридичного характеру, висвітлюючи їхні права та застерігаючи від помилкових дій. Адже, коли учнями школи було більше 20 дітей-українців, це давало підставу для введення української мови як навчальної, тому кожен підпис був важливим [25, с. 3].

Критикувалася утравкізація, оскільки пропонувані двомовні школи були польськими. Такий стан середньо-освітнього шкільництва для українців зумовлював розвиток приватної освіти. Організацією останньої займалося товариство "Рідна школа", а тому на сторінках "Національної політики", "Свободи" лунали заклики підтримувати культурно-освітні установи [26, с. 1].

Часопис висвітлював питання університетської освіти, зазначаючи, що українці не мали можливості навчатися у польських вищих навчальних закладах, а також виїжджати на навчання закордон [27, с. 3].

"Національна політика" популяризувала діяльність "Просвіти", Рідної школи", "Сільського господаря", "Союзу українок", вважала їх рушієм національного життя, культурними осередками українства [28, с. 2; 29, с. 2; 30, с. 2].

Молодь розглядалася УНДО як рушій становлення Української держави, тому особлива увага приділялася їй національному вихованню. Основна увага зверталася вивчення історії, що мала стати засобом виховання національної свідомості та символом національної боротьби [31, с. 3; 32 с. 1], чільне місце в національному вихованні посідали твори Т. Шевченка, І. Франка та інших діячів української культури [33, с. 1; 34, с. 3].

На сторінках газети публікувалися виступи українських репрезентів у сеймі, відтак громадськість була проінформована про плани та дії польського уряду щодо українського населення Східної Галичини. Так, наприклад С. Баран, виступав з критикою законопроекту, що мав на меті передати бібліотеки у підпорядкування органів шкільної влади, що здійснювали б контроль книгозбірень, котрі потрапляли в бібліотеку [35, с. 2]. В. Мудрий зазначав, що "завдання української політики в Польщі – стояти на сторожі всього українського" [36, с. 2].

Варто зауважити, що "Національна політика" закликала українські національні часописи активніше висвітлювати суспільно-політичне життя українців Східної Галичини, наголошуючи на тому, що від "постави нашої преси в значній мірі залежить теж постава українських народніх мас, а зокрема, їх посиленна організаційна діяльність в терені" [37, с. 1].

"Національна політика", виходячи з основних засад партійної програми, поширювала ідеї національного виховання, розвитку української школи, популяризувала просвітні товариства. УНДО було чи не єдиною політичною структурою, що змогла налагодити видання повітових партійних часописів. Так, у Тернопільському воєводстві з 1 листопада 1928 р. відновлено видання "Подільського голосу", на шпальтах якого висвітлювалися політичні, господарські та освітні питання. У статті "Наші завдання" вказувалося на тому, що "під цю пору одна тільки українська партія в Галичині держить високо жовто-блакитний самостійницький стяг, а нею є Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО)... як послідовні українські націоналісти знаходимо своє місце в рядах цієї партії і свою національно-політичну працю і організацію будемо вести в рамках програми УНДО і його організаційного статута" [38, с. 1]. Окрім того, на сторінках газети лунали заклики вступати у ряди "політичної партії, що єднає у собі усіх українців без різниці, до якої суспільної верстви належить" [38, с. 1]. Популяризувалося заснування осередків УНДО в сільській місцевості.

У Станіславові УНДО популяризувало газету "Покутське слово". Хоча офіційно вона декларувала себе безпартійним незалежним часописом, що стояв на захисті національних

інтересів українців, у вступній статті першого номеру видання зазначалося, що "1925–1926 рр. це час могутнього зриву української стихії, а доказом цього є з одного боку кристалізація української політичної думки, то є новоутворені політичні партії з ясними національними й соціальними програмами..." [39, с. 1], відтак можемо припустити, що йдеться про УНДО.

Після року існування редакція знову звернулася до громадськості, зазначаючи, що програма часопису залишилася незмінною [40, с. 1].

Редакція часопису поставила за мету об'єднати всіх чесних людей незалежно від політичних переконань "для національного і соціального подвигнення Батьківщини взагалі, а політично – господарського відродження Покуття зокрема" [41, с. 200].

Газета "Покутське слово" була патріотичною, її редакція відмовлялася друкувати оголошення, подані поляками [42, с. 42].

Отже, видавнича діяльність УНДО скеровувалася на популяризацію політичної партії. Пресові органи реалізовували задекларовані завдання. Одним із яких було збереження та розвиток української культури та освіти в Західній Україні. Відзначимо, що активне культурно-освітнє життя розглядалося як чинник національної ідеї українців. Відтак, саме цьому аспекту суспільного життя приділялася особлива увага на сторінках преси. УНДО змогло поширити свій вплив на національні культурно-освітні установи, зокрема "Рідну школу", "Просвіту" і стати захисником українців від польської асиміляційної політики.

Ундівська преса, будучи доступною для широкого загалу, активізувала громадськість до рішучих дій, перешкоджала нищенню українства. Культурницька тематика часописів скеровувалася на розвиток національної свідомості та збереження українства загалом.

Список використаних джерел

1. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання перший період діяльності (1925–1928 рр.) / І. Соляр. – Львів, 1995. – 68 с.
2. Нищення українських шкіл в Галичині // Робітник. – 1 лютого 1925. – С. 1. 3. Діло. – 31 січня 1924. – С. 1.
4. Проти правописного хаосу у наших школах // Діло. – 28 березня 1934. – С. 2. 5. Шаповал Ю. Національна журналістика: наукові праці / Ю. Шаповал. – Львів, 2006. – Т. 2. – 486 с.
6. Школа, батьки і діти // Діло. – 12 лютого 1937. – С. 2.
7. Плебісцитова практика // Діло. – 21 січня 1937. – С. 3.
8. Освіта на Україні // Діло. – 26 лютого 1929. – С. 2.
9. Герасимович І. Збройна і культурна боротьба / І. Герасимович // Діло. – 23 травня 1933. – С. 3.
10. Український народ! // Діло. – 3 січня 1931. – С. 2.
11. Діло. – 23 лютого 1929. – С. 3.
12. Проти українського університету // Діло. – 14 лютого 1929. – С. 3.
13. Діло. – 19 лютого 1929. – С. 2.
14. Рудницький М. Дві необхідні книжки / М. Рудницький // Діло. – 12 березня 1924. – С. 2.
15. Щурат В. Творець української повісти (150-ліття роковин уродження Гр. Квітки) // Діло. – 6 січня 1929. – С. 2.
16. Культурне російсько-українське братання // Діло. – 22 лютого 1929. – С. 1.
17. Наступ на національні установи // Діло. – 13 березня 1929. – С. 1.
18. Освітньо-шкільне віче в Яворові // Свобода. – 11 червня 1933. – С. 11.
19. Муц О. Вплив видавничої діяльності УНДО на культурно-освітній розвиток Східної Галичини у міжвоєнний період / О. Муц // Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника: Історія і сучасність Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (Львів, 28 – 30 жовтня 2010 р.) [Відп. ред. М. М. Романюк, Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника]. – Львів, 2010. – С. 560–565.
20. Терлецький О. Наша традиція / О. Терлецький // Шлях нації. – Червень 1935. – С. 7.
21. 3. П. Схід чи Захід? // Шлях нації. – Червень 1935. – С. 1–4.
22. Рада. – 1925. – 9 серпня. – С. 1.
23. В справі оборони шкільництва // Рада. – 9 серпня 1925. – С. 1.
24. Шкільний плебісцит // Національна політика. – 22 січні 1939. – С. 3.
25. Українське шкільництво // Національна політика. – 5 лютого 1939. – С. 3.
26. Духовне каліцтво народу // Національна політика. – 15 січня 1939. – С. 2.
27. Заподіяно велику шкоду українській справі // Національна політика. – 18 червня 1939. – С. 1–2.
28. Ющишин І. Культура нашого селянства / І. Ющишин // Національна політика. – 12 березня 1939. – С. 2–3.
29. Великанович О. Виховуймо себе / О. Великанович // Національна політика. – 9 квітня 1939. – С. 3.
30. Лисяк П. Легенда Крут / П. Лисяк // Національна політика. – 5 лютого 1939. – С. 1.
31. Шевченко // Національна політика. – 12 березня 1939. – С. 1.
32. Ющишин І. Дороговказ у праці над молоддю / І. Ющишин // Національна політика. – 11 червня 1939. – С. 3.
33. Баран С. Спроба регламентації освіти / С. Баран // Національна політика. – 6 серпня 1939. – С. 2.
34. З нашого мистецтва // Національна політика. – 22 січня 1939. – С. 2.
35. Сповнимо наш громадянський обов'язок – вимагаємо здійснення повноти наших прав // Національна політика. – 30 квітня 1939. – С. 1–3.
36. Рудницький М. Чого хочемо від нашої літератури? / М. Рудницький // Шлях нації. – Жовтень 1935. – С. 1–3.
37. Гнатишак М. Одно завдання сучасної літератури / М. Гнатишак // Шлях нації. – Червень 1935. – С. 14.
38. За українську школу в межах Польщі // Подільський голос. – 15 грудня 1928. – С. 1.
39. М. Правда про нас самих // Покутське слово. – 15 листопада 1926. – С. 1.
40. На манівцях нашої шкільної політики // Покутське слово. – 15 грудня 1926. – С. 3.
41. Галушко М. Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.) / М. Галушко – Львів, 2001. – 301 с.
42. Глаголюк В. Українська преса Покуття як джерело вивчення суспільно – політичного життя краю 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Василь Глаголюк. – К.: ВЦ "Просвіта", 2008. – 224 с.

Оксана Муц

**ПРЕССОВЫЕ ИЗДАНИЯ УНДО – ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЯ
НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ДВИЖЕНИЯ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В МЕЖВОЕННЫЙ
ПЕРИОД**

В статье проанализирована национально-демократическая периодика Восточной Галиции, определена роль тематических публикаций в общественно-политической жизни межвоенного периода.

Ключевые слова: периодика, Восточная Галиция, общественно-политическая жизнь, межвоенный период, национально-демократические издания.

Oksana Muts

**PRESS PUBLICATIONS UNDO – AN IMPORTANT SOURCE RESEARCH NATIONAL
CULTURAL MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE DURING THE INTERWAR PERIOD**

The article analyzes the national democratic periodicals in Eastern Galicia, the role of thematic publications in Public Life inter-war period.

Key words: Periodicals, Eastern Galicia, social and political life, the interwar period, the national-democratic issue.

УДК 930. 22: 94 (477) (045)

Микола Стопчак

**ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ
ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

У статті проаналізовано історіографічний доробок українських зарубіжних істориків з питань зовнішньополітичної діяльності Директорії УНР, охарактеризовано їх досягнення у висвітленні досліджуваної теми, з'ясовано чинники, які завадили зарубіжним фахівцям об'єктивно відобразити багатогранну боротьбу Директорії за міжнародне визнання молодій Українській державі.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Директорія УНР, політика держав Антанти, зовнішня політика, українська зарубіжна історіографія.

Після приходу до влади Директорія, намагаючись здобути міжнародну підтримку в боротьбі за українську державність, спрямувала свою зовнішньополітичну діяльність на вирішення трьох взаємопов'язаних завдань: здобуття визнання України світовим товариством; пошук союзників та налагодження з ними дієвої співпраці.

Всебічне осмислення досвіду національного державотворення в 1917–1920 рр., з'ясування гріхих уроків і причин помилок державного будівництва неможливе без глибокого аналізу міжнародних відносин у цю добу, в т.ч. й за часів Директорії УНР. М. Держалюк зазначає, що "міжнародні відносини мали доленосне значення для молодій Українській державі у 1917–1922 рр. Вони становили 90 % усіх чинників, що впливали на майбутнє України" [11, с. 22].

Незважаючи на об'єктивні труднощі, а також помилки, яких припустилась Директорія в здійсненні свого зовнішньополітичного курсу, діяльність її дипломатичних місій за кордоном суттєво сприяла процесам державотворення в Україні, зміцненню її міжнародних зв'язків, піднесенню престижу УНР в очах європейської й світової спільноти. Саме цим обумовлений великий інтерес до вивчення різноманітних аспектів зовнішньополітичної діяльності Директорії як зарубіжних, так і вітчизняних істориків.

Дослідження цих питань триває вже декілька десятиліть, особливо активізувавшись зі встановленням незалежності України. Створено багато узагальнюючих і монографічних праць, статей, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій. Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики, особливо публікацій українських зарубіжних авторів, тим паче, що й до цього часу серед сучасних вітчизняних та зарубіжних фахівців ще остаточно не подолані розходження в оцінках підсумків зовнішньополітичної діяльності Директорії. До того ж, існують намагання частини вітчизняних істориків некритично запозичувати й використовувати оцінки й висновки українських зарубіжних авторів щодо зовнішньополітичної діяльності Директорії.

У сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували науковий доробок українських зарубіжних істориків, присвячений зовнішньополітичній діяльності Директорії УНР. Зазвичай, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх монографіях, статтях, дисертаціях короткими історіографічними сюжетами, у яких переважно констатують вузькість джерельної основи, суб'єктивізм українських зарубіжних авторів, пов'язаний з їхніми партійними уподобаннями, при висвітленні досліджуваної проблеми [11; 28; 32; 42; 51; 52].

Історіографічний аналіз праць українських зарубіжних істориків, присвячених міжнародній діяльності Директорії, набув рис фрагментарності і незавершеності. Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу.

Автор поставив за мету комплексно проаналізувати праці українських зарубіжних істориків з проблеми зовнішньополітичної діяльності Директорії і на цій основі з'ясувати основні тенденції і складові концепції української зарубіжної історіографії із зазначеної теми.

Варто зауважити, що першоосною для подальших наукових досліджень зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності Директорії УНР стали публікації безпосередніх учасників національно-визвольних змагань, які були організаторами зовнішньополітичної служби та її діяльності у 1918–1920 рр., керівниками українських дипломатичних представництв та місій за кордоном. Вони містять різноманітний фактичний матеріал, що подається на тлі бурхливих подій тієї історичної епохи. До таких досліджень варто віднести праці С. Петлюри, В. Винниченка, О. Шульгина, Д. Дорошенка, М. Галагана, Є. Онацького, С. Шелухіна та ін. Більшість цих праць, написаних у 1920–1940-х рр., відображають партійно-політичні упередження авторів і містять полемічні випадки на адресу своїх політичних опонентів. Зокрема, у праці В. Винниченка "Відродження нації" відображено протиріччя, що існували в керівництві Директорії щодо зовнішньої політики. Автор гостро критикує державний провід УНР і його політику після своєї відставки, перекладаючи на нього всю відповідальність за поразку національно-визвольних змагань. Водночас, В. Винниченко розглядає процес організації окремих дипломатичних інституцій, розкриває проблему партійно-політичного впливу на добір їх кадрового складу. Автор скептично оцінює як внутрішню, так і зовнішню політику УНР у 1919–1920 рр., вбачаючи прорахунки у відході керівництва УНР на чолі з С. Петлюрою на угоду Антанті від т.зв. соціалістичних принципів [6, с. 416]. У свою чергу, в праці П. Христюка характеристика зовнішньополітичного курсу Директорії подається крізь призму ідеологічних міркувань автора – активного діяча Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), який намагається перекласти відповідальність за хиби зовнішньополітичного курсу УНР на соціал-демократичний уряд республіки і його представників в урядових структурах. Зокрема, П. Христюк різко висловлюється проти політики нейтралітету, проголошеної Директорією у зовнішньополітичній сфері [40, с. 20]. На його думку, значна провина за невдалий внутрішньо- і зовнішньополітичний курс Директорії на початковій стадії її діяльності лежить на її першому голові В. Винниченку, який, за виразом автора, "не бажаючи виходити зі складу партії, скористався нагодою, щоб вискочити з тієї каші, яку заварив своєю безладною політикою і розхльобувати яку не мав найменшої охоти" [40, с. 94–96].

Багато в чому поділяє позицію П. Христюка й інший активний діяч УПСР, один з її засновників – М. Шаповал. Поведінку Москви щодо пропозиції Директорії від 9 січня 1919 р. провести мирні переговори М. Шаповал називає "крутіством", за яким ховалося її небажання визнати незалежність УНР. Проте, відсутність суттєвих результатів переговорного процесу, фактичний його зрив, на думку дослідника, пов'язаний не стільки з неконструктивною позицією більшовицького керівництва Росії, скільки з відсутністю єдності всередині українського руху щодо стратегічних зовнішньополітичних орієнтирів. Адже частина українського політикуму виступала за досягнення угоди з Москвою. Інша ж – "взагалі була проти всякого порозуміння з Москвою, а навпаки, за порозуміння з Антантою" [43, с. 133].

На думку М. Шаповала, керівництву УНР у своїх визвольних прагненнях взагалі не варто було особливо розраховувати на зовнішню допомогу, а лише на власні сили [44, с. 48–49].

Незважаючи на партійні уподобання, в працях перших істориків Української революції вміщено чимало цінного фактичного й документального матеріалу, що дає змогу всебічно проаналізувати діяльність українських державних інституцій з формування зовнішньої політики і, що особливо важливо, з'ясувати, до якої міри міжпартійна ворожнеча впливала на ефективність проведення зовнішньої політики Директорії УНР. Цінними в цьому плані є публікації І. Мазепи, який був головою уряду УНР з вересня 1919 р. до травня 1920 р. Так, автор у праці "Україна в огні й бурі революції" намагається проаналізувати не лише власні прорахунки щодо формування зовнішньополітичної орієнтації країни, а й державного апарату в цілому. Дослідник, зокрема, досить детально висвітлює складний переговорний процес Директорії з представниками Антанти в січні–лютому 1919 р. Описуючи переговори уповноважених представників Директорії з французьким командуванням на

станції Бірзула 6 лютого 1919 р. (в праці І. Мазепи помилково вказана дата 6 березня – М. С.), І. Мазепа зазначає, що продемонстроване представниками Антанти на переговорах ставлення до Директорії та до справи самостійності України було неприйнятним для української сторони, і вона не підписала договору з альянтами, хоч і мала для цього широкі повноваження [22, с. 95]. Однак, зауважує дослідник, в умовах, коли переговори української місії в Москві на чолі з С. Мазуренком завершилися безрезультатно, Директорія УНР вирішила продовжити переговорний процес з Антантою. Проте, надії на досягнення порозуміння з Антантою не справдилися. "Французьке командування, як потім з'ясувалося, не мало ніяких конкретних директив з Парижу, – підкреслює автор, – а крім того, весь час стояло за відновлення "єдиної, неділимої Росії" 22, с. 101]. І. Мазепа вважає, що Директорія й уряд надто захопились "сліпими і безкритичними" сподіваннями на поміч Антанти, і не в останню чергу завдяки С. Остапенку, який дивився на цю "справу дуже оптимістично". "Але рожеві прогнози Остапенка були передчасні" 22, с. 102, 103], – констатує дослідник.

У зазначеній праці І. Мазепи значна увага також приділяється діяльності українських дипломатичних інституцій за кордоном. Він намагається об'єктивно розібратись у причинах відсутності значних зрушень у справі визнання незалежності України міжнародним співтовариством. Констатує несприятливу міжнародну ситуацію для української справи в 1919 р.: "Фактично цілий світ був проти нас" 22, с. 274], І. Мазепа водночас звертає увагу й на ті прорахунки, яких припустилась українська дипломатія за кордоном, в першу чергу, паризька делегація УНР, щодо захисту української державності. З цією метою він наводить у своїй праці повний текст документа під назвою "Причини невдачі Української Місії в Парижі", привезеного з Парижа французом-українофілом Шарлем Дюбреєм. Цей документ, на думку І. Мазепи, досить об'єктивно висвітлює зазначені прорахунки. Проаналізувавши основні з них – невдало сформований склад місії, повна незгода між членами місії, слабку підтримку іміджу уряду УНР як такого, що здатний керувати країною, відсутність порозуміння з прихильниками України в Парижі, слабка дипломатична підготовка керівника делегації Г. Сидоренка [22, с. 284–285],

І. Мазепа зазначив, що цей документ справив на нього "невимовно тяжке враження". "Справді, – пише автор, – паризька делегація, до якої були приділені наші найкращі дипломатичні сили, для якої уряд не жалів ніяких коштів, так скандально скрахувала... Це був тяжкий удар для нашої справи". Разом з тим, дослідник бачить й об'єктивні чинники, що не дозволяли виправити ситуацію з діяльністю українських дипломатичних місій за кордоном. Він зазначає, що багато з тих українських діячів, які володіли мовами і знали закордонні звичаї, ще під час евакуації Директорії з Києва виїхали за кордон. Україна сама "гинула від безлюддя" і тому не було можливості дати жодної відповідальної людини за кордон "для підсилення нашої дипломатичної акції" 22, с. 286].

Значний творчий доробок, присвячений дипломатичній діяльності українських урядів, залишив відомий український дипломат О. Шульгин. У його монографіях і статтях 45–47; 49] розкривається процес формування зовнішньої політики УНР, з'ясовуються напрями тієї чи іншої зовнішньополітичної орієнтації, їх причини, аналізуються наслідки цього процесу. Зокрема, торкаючись основних засад дипломатичної стратегії доби Директорії, коли її очолив С. Петлюра, автор вважає закономірною орієнтацію Головного отамана у боротьбі за збереження Української державності саме на Антанту. Адже С. Петлюра ніколи не симпатизував більшовицькій Росії, а Антанта, проголошуючи себе захисницею демократичних засад державотворення, ставила за мету боротьбу з більшовиками 49, с. 173].

Особливе місце у дослідженні проблеми займають праці Д. Дорошенка – відомого українського державного діяча, історика. Завдяки використанню автором широкого кола архівних джерел, матеріалів періодичної преси і спогадів учасників національно-визвольних змагань, його праці є неоціненним джерелом до вивчення процесу становлення зовнішньої політики УНР. Д. Дорошенку вдалося з властивою йому виваженістю і об'єктивністю дослідника проаналізувати міжнародне становище України та позиції Заходу щодо неї, ситуацію в проводі УНР щодо зовнішньополітичного курсу; міждержавні стосунки України із західним світом; показати процес формування дипломатичних і торговельно-економічних зв'язків, діяльність військово-санітарних місій УНР; охарактеризувати міжнародно-правові акти України та рівень фахівців у зовнішньополітичних і дипломатичних установах і взагалі узагальнити сукупність як позитивного досвіду, так і прорахунки та помилки в зовнішній політиці Директорії 14–15].

Досить детально останній аспект висвітлений Д. Дорошенком у його праці "Мої спомини про недавнє-минуле". Автор вважає закономірною невдачу нашої делегації в Парижі у її спробах добитись визнання незалежної УНР. Попри антиукраїнську позицію головних фігурантів Паризької мирної конференції, автор звертає увагу й на значні прорахунки українського керівництва у внутрішній політиці, захисті завоювань Української революції. "Справді, – пише Д. Дорошенко, – трудно було сподіватися, щоб українці, навіть якби їх делегація складалась з самих Талейранів,

чогось досягли своєю дипломатією, коли вони не спромоглись відстояти свою самостійність зі зброєю в руках!" 15, с. 459].

Автор звертає увагу на помилки Директорії та її урядів при підборі кадрів для дипломатичної роботи, оскільки далеко не всі з них з гідністю виконували свої обов'язки [15, с. 406, 460–461].

Упродовж 1920–1930 рр. видана низка спогадів українських дипломатів доби визвольних змагань – В. Кедровського 18], Ф. Матушевського 24], О. Лотоцького 21], М. Лозинського 20], А. Марголіна 23], Л. Цегельського 41], М. Тишкевича 34] та інших авторів. Їх надзвичайна цінність для дослідників зовнішньої політики Директорії беззаперечна, оскільки усі вони відзначаються детальним аналізом міжнародної ситуації, міждержавних взаємин після закінчення Першої світової війни, ставлення провідних країн світу до розв'язання проблем незалежності України тощо. Поряд з цим, українські дипломати характеризують перспективи зовнішньополітичних кроків Директорії на різних етапах її існування, її взаємини з Антантою. Зокрема, український посол УНР у Великобританії А. Марголін основну причину відсутності реальних зрушень щодо визнання Антантою незалежності УНР, вбачав у загальній спрямованості зовнішньополітичної стратегії країн-переможниць у Першій світовій війні – виключити можливість початку нової світової війни в Європі. Аналізуючи підсумки своїх зустрічей з провідними політичними діячами Франції, Великобританії, США, український дипломат наголошував на тому, що їх зовнішня політика була повністю зорієнтована на підтримку білогвардійських сил у Росії, і тому для них ідея існування самостійної української держави була абсолютно неприйнятною [23, с. 151–152, 154–155, 161].

Серед видань, що вийшли наприкінці довоєнного періоду, на серйозну увагу заслуговує альманах видавництва "Червона Калина", присвячений зовнішньополітичній і дипломатичній діяльності урядів УНР і Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР). Він був виданий у Львові в 1938 р. під назвою "Україна на дипломатичному фронті". Серед його авторів – відомі українські вчені та колишні працівники українських дипломатичних репрезентацій: Д. Антончук 1], І. Борщак 2], Б. Галайчук 7], М. Данько [10], Д. Левицький 19], М. Рудницький 29] та інші. Спектр проблем, яких вони стосуються, охоплює майже усі сфери зовнішньої політики періоду національно-визвольних змагань. Зокрема, у статтях І. Борщака та М. Рудницького розкривається процес формування делегацій УНР та ЗУНР на Паризьку конференцію, їх склад та професійний рівень, умови, в яких відбувалася їхня діяльність, а також принципові розходження між обома делегаціями щодо розв'язання проблеми Східної Галичини. Так, М. Рудницький, характеризуючи атмосферу, в якій доводилося працювати українським дипломатам, наголошував на тому, що "тільки дуже нечисленні європейські політики чи вчені знали ближче українську справу і ставились до неї з симпатією, офіційний політичний курс європейської дипломатії був до неї ворожий" [29, с. 122].

У повоєнний час статті та спогади, присвячені дипломатичній службі УНР, видають як українські дипломатичні представники за кордоном, так і науковці, які продовжують поглиблено вивчати цю проблему: Є. Лукасевич 12], А. Жук 16], М. Славинський 31], О. Шульгин 48] та ін. Слід також виділити праці та мемуари відомого українського громадсько-політичного діяча й журналіста Є. Онацького, який упродовж 1919–1922 рр. працював на різних посадах у надзвичайній українській дипломатичній місії в Італії. У них Є. Онацький розкриває основний перебіг подій навколо створення дипломатичних репрезентацій в Італії, а також показує основні напрями їх діяльності, найважливішим з яких було формування позитивної громадської і суспільно-політичної думки італійського суспільства про УНР [27, с. 34]. При цьому автор не обходить увагою і тих труднощів, які заважали діяльності місії в цьому напрямі. Серед них – неготовність італійських політичних кіл визнати УНР як самостійну державу раніше країн Антанти 27, с. 36–37], а також агресивна антиукраїнська кампанія російського посольства в Італії [26, с. 40].

Серед інших статей та монографій, авторами яких були колишні діячі дипломатичної служби УНР доби Директорії, важливе місце посідають публікації І. Токаржевського-Карашевича [35–36]. У працях українського дипломата зроблено спробу охарактеризувати діяльність українського посольства в Константинополі, а також проаналізувати суспільно-політичну ситуацію в країні, з якою УНР намагалась налагодити взаємовигідні контакти .

Варто зазначити, що низка вчених українського зарубіжжя вивчали проблему формування закордонної політики УНР доби Директорії в загальному контексті дослідження історії національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Передусім, варто зупинитись на ґрунтовній праці М. Стахів "Україна в добі Директорії УНР". У якій автор, використавши значну кількість матеріалів зарубіжних архівів, подає етапи складного й подекуди суперечливого процесу формування зовнішньої політики УНР, аналізує найголовніші міжнародні дипломатичні зустрічі та переговори, у яких брали участь делегації України, наводить списки голів та представників дипломатичних представництв УНР і ЗУНР, характеризує перебіг переговорного процесу УНР з представниками Антанти, а також з радянською Росією та Польщею.

Дослідник публікує низку документів, що ілюструють діяльність українських делегацій, при цьому підкреслює, що шанси на міжнародне визнання незалежності УНР значно знижувались не лише через об'єктивні труднощі, а й через прагнення урядів Директорії балансувати між сильними супротивниками – Антантою та Росією. Автор вважає шкідливими для справи визнання УНР європейською спільнотою переговори делегації С. Мазуренка в Москві з урядовими колами РСФРР. Детально висвітлюючи переговорний процес із представниками більшовицької Росії [33, с. 159–185], він зазначав, що ці контакти дозволяли радянським дипломатам піднімати питання про легальність московського режиму та маріонеткового харківського уряду, й тим самим ускладнювали можливість набуття союзників у Європі та світі, здатних підтримати українські намагання здобути незалежність [33, с. 188–189]. На жаль, М. Стахів довів виклад матеріалу лише до листопада 1919 р., тому дипломатичні відносини УНР на завершальному етапі доби Директорії залишились поза увагою автора.

Важливими для розуміння складних і суперечливих процесів, що мали місце в зовнішньополітичній діяльності Директорії, є також праці Д. Донцова, А. Крезуба, І. Нагаєвського, П. Мірчука, І. Лисяка-Рудницького. Зокрема, Д. Донцов у праці "Підстави нашої політики", виходячи з того, що основним ворогом Української державності є Росія, наголошував на необхідності для успіху цієї боротьби "опертися на ті європейські держави, які в даний момент виступають проти російського імперіалізму..., опертися на Європу взагалі... Лучність з такою Європою, при всяких обставинах, – підкреслює автор, – категоричний імператив нашої зовнішньої політики" [13, с. 99].

Розмірковуючи над причинами поразки визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., Д. Донцов піддав критиці провідних діячів Директорії – соціал-демократів В. Винниченка і С. Петлюру, за політику "зигзагів" у зовнішній політиці: "переговорювали з більшовиками, і рівночасно з Антантою" [13, с. 172]. Така політика, підкреслював Д. Донцов, серйозно не сприймалась Антантою [13, с. 174].

Серед наукових розвідок, що містять правовий аналіз визнання міжнародного статусу України як суб'єкта міжнародного права та наслідки цього визнання, варто виділити статтю В. Трембіцького "Українська консульська служба. 1918– 1924 роки" [37] та монографію О. Юрченка "Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті" [49]. Зокрема, В. Трембіцький не лише систематизував вивчення діяльності дипломатичних представництв за кордоном, але й згрупував їх за ступенем міжнародного визнання України й акредитації в складі дипломатичного корпусу в тій чи іншій країні. Дослідник підкреслює, що українські представництва "проробили велику національну роботу". "Для української історії та майбутніх поколінь, – зазначається у праці, – факт існування Української держави (1917– 1920 роках) та існування в Києві чужих представництв, а в 25-х державах світу українських посольств, місій і консулятів, їх конкретна державна праця, є незаперечним доказом державності України у ХХ сторіччі" [37].

Починаючи з кінця 1960-х рр., з'являється низка досліджень, присвячених діяльності українських посольств за кордоном та життю і діяльності українських дипломатів. Це, зокрема, монографії А. Господина [8], І. Хоми [39], "Збірник на пошану Олександра Шульгина, 1869–1960" [17], а також статті Л. Винара [5], Л. Васильківського [3], І. Світа [30], опубліковані у часописах "Сучасність", "Український історик" та інші.

Серед праць українських зарубіжних істориків, що вийшли друком у 80–90 рр. ХХ ст., глибоким аналізом стратегії країн Антанти щодо повоєнного устрою Європи, дипломатичної діяльності урядів УНР доби Директорії вирізняються праці І. Нагаєвського, Т. Гунчака, В. Вериги. Зокрема, І. Нагаєвський у праці "Історія Української держави двадцятого століття" ґрунтовно аналізує основні етапи взаємин Директорії УНР із країнами Згоди. Він зазначає, що в умовах агресії більшовиків проти УНР наприкінці 1918 – на початку 1919 р. для боротьби з ними найбільш розумним виходом для Директорії було б порозуміння з Антантою. Однак Директорія, на думку автора, вже з перших кроків почала робити помилки. 19 листопада 1918 р. нею надіслана нота країнам Згоди про нейтралітет УНР у зовнішній політиці [25, с. 258]. Ця нота Антанті, зазначає автор, "знецінила добрі наміри висадки її військ в Україні" [25, с. 265].

Не зовсім виваженими й продуманими вважає дослідник і зовнішньополітичні кроки Директорії щодо держав, які були її сусідами: вимагала виведення з української території румунських військ, втяглась у війну з Польщею, "звинуватила Совнарком у нападі на Україну, але не навела конкретних фактів" [25, с. 266]. Правда, з цієї тезою автора важко погодитись повністю. Звісно, названі ноти ускладнювали міжнародне становище УНР, але з іншого боку, будь-яка держава, що вважає себе суверенною, не може змиритися з перебуванням на її території чужоземних військових формувань, без чітко з'ясованого їх статусу, тим паче в умовах, коли ці формування реалізують свої загарбницькі заміри. Інша справа, що суперечки в Директорії та її урядах щодо стратегічних засад розбудови Української держави негативно впливали на міжнародний імідж України. Надмірне захоплення соціалістичною фразеологією, "відсутність ясного політичного плану", на що

справедливо звертає увагу І. Нагаєвський, призвело до того, що західний світ відніс УНР до країн "нарівні з більшовиками" [25, с. 266]. Цю ж думку обстоює й В. Верига у праці "Визвольні змагання в Україні 1914–1923" [4, с. 66].

Т. Гунчак у книзі "Українська революція: Документи 1919–1921" та інших працях наводить значний архівний матеріал, що дозволяє з'ясувати напрями роботи Міністерства закордонних справ доби Директорії, діяльність її дипломатичних місій за кордоном, зокрема у Франції й Італії, їхні досягнення й прорахунки [9, с. 38].

Отже, безумовно, доробок українських зарубіжних істориків із дослідження проблем зовнішньополітичної діяльності Директорії є досить вагомим. До наукового обігу введено значну кількість документів і матеріалів, здійснені спроби їх концептуального осмислення, з'ясування здобутків і втрат української дипломатії в її намаганнях здобути гідне місце УНР серед європейських народів. Були спростовані найбільш одіозні і неправдиві постулати радянської історіографії щодо зазначеної проблеми. Однак, відсутність можливостей працювати в архівах СРСР звужувала джерельну основу досліджень зарубіжних істориків, а партійна заангажованість у поглядах на ключові питання державотворення стала на заваді об'єктивному висвітленню питання про зовнішньополітичну концепцію Директорії й підсумки її реалізації. Лише наприкінці 80–90-их рр. ХХ ст. українські зарубіжні історики відходять від тез попередників, що, безумовно, сприяло підвищенню наукового рівня написаних ними праць.

Список використаних джерел

1. Антончук Д. Українсько-польські переговори про замирення в травні 1919 р. / Д. Антончук // Історичний календар–альманах "Червоної калини" на 1939 р. – Л., 1938. – Вип. 28: Україна на дипломатичному фронті. – С. 174–178.
2. Боршак І. Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р. / І. Боршак // Історичний календар–альманах "Червоної калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18: Україна на дипломатичному фронті. – С. 102–114.
3. Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 рр. / Л. Васильківський // Сучасність. – Мюнхен, 1970. – № 6. – С. 109–124; № 7/8. – С. 140–153; № 10. – С. 107–119; № 11. – С. 75–92.
4. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923: у 2 т. Т.2. / В. Верига. – Л.: Вид-во Отців Василіан "Місіонер", 1998. – 502 с.
5. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією 1894–1979 / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1980. – Ч. 1/4. – С. 153–174.
6. Винниченко В. Відродження нації: (історія укр. революції, марець 1917–груд. 1919): 3 ч. Ч.3 / В. Винниченко. – Репринт. відтвор. вид. 1920 р. – К.; Відень: Політвидав України, 1990. – 542 с.
7. Галайчук Б. Дипломатична історія / Б. Галайчук // Історичний календар–альманах "Червоної калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18: Україна на дипломатичному фронті. – С. 178–183.
8. Господин А. Три визначні дипломати: граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський-Карашевич і барон М. Василько / А. Господин. – Вінніпег, 1989.
9. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політ. історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
10. Данько М. Українська пресова служба у Відні // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18: Україна на дипломатичному фронті. – С. 39–43.
11. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М.С. Держалюк. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
12. Діяльність українського посольства у Швейцарії в насвітленні д-ра медицини Євмена Лукасевича // Сучасність – Мюнхен, 1970. – Ч. 10 (Жовт.). – С. 110–118.
13. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Нью-Йорк: Орг. Оборони Чотирьох Свобод України, 1957. – 211 с.
14. Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна: вид. укр. союзу хліборобів-державників. – Відень, 1920–1921. – 36. 2/4. – С. 49–64.
15. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1917–1920): в 4 ч. / Д. Дорошенко. – 2-ге вид. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – 543 с.
16. Жук А. Памяті Миколи Порша (1877–1944) / А. Жук // Сучасність. – 1962. – № 1. – С. 52–66.
17. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960): зап. НТШ. – Париж; Мюнхен: [Б. в.], 1969. – 360 с.
18. Кедровський В. Рижське Андрусово: спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р. / В. Кедровський. – Вінніпег, 1936.
19. Левицький Д. З дипломатичних споминів / Д. Левицький // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18: Україна на дипломатичному фронті. – С. 70–79.
20. Лозинський М. Галичани на Мировій конференції в Парижі / М. Лозинський. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 22 с.
21. Лотоцький О.Г. В Царгороді / О.Г. Лотоцький; ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: Укр. наук. ін-т, 1939. – 179 с.
22. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
23. Марголін А. Украина и политика Антанты: (зап. сврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин: Изд-во С. Ефрон, 1921. – 396 с.
24. Матушевський Ф. Із щоденника українського посла / Ф. Матушевський // З минулого. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 138–157.
25. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письм., 1993. – 414 с.
26. Онацький Є. Автобіографія / Є. Онацький // Укр. історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1980. – Ч. 1–4.
27. Онацький Є. Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності (січень–липень 1919р.) / Є. Онацький // Календар–альманах "Відродження" на 1956 рік. – Буенос-Айрес, 1956. – С. 29–52.
28. Попенко Я.В. Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (1918–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Я.В. Попенко. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
29. Рудницький М. Париж 1919: переважне становище укр. делегації на Мирову Конференцію /

М. Рудницький // Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18: Україна на дипломатичному фронті. – С. 119–128. 30. Світ І. Федір Павлович Матушевський (1869–1919) / І. Світ // Український історик. – 1978. – № 1/3. – С. 76–89. 31. Славінський М. Спомини / М. Славінський // Америка. – Філадельфія, – 1960. – Ч. 95–167. 32. Соловійова В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. / В. Соловійова. – Донецьк: Юго-Восток ЛТД, 2004. – 172 с. 33. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 7 т. Т.3 / М. Стахів. – Торонто: Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1963. – 276 с. 34. Тишкевич М. Уривки із спогадів / М. Тишкевич // Літ.-наук. вісн. – 1928. – № 3, 5, 7/8, 9; 1929. – № 3, 9. 35. Токаржевський-Карашевич І. До джерел наших державних традицій: (уривки із недрук. тв. "Історія української дипломатії") / І. Токаржевський-Карашевич // Визвол. шлях. – Лондон, 1955. – № 4. 36. Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921рр.) / І. Токаржевський-Карашевич // Визвольний шлях. – Лондон, 1952. – № 7 – С. 25–34. 37. Трембіцький В. Українська консульська служба. 1918–1924 рр. / В. Трембіцький // Літературна Україна. – 1990. – 9, 16 серп. 38. Українська революція: документи. 1919–1921 / Українська вільна академія наук у США; ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – Т.1. – 474 с.; Т.2. – 478 с. 39. Хома І. Апостольський Престіл і Україна, 1919–1922 / І. Хома. – Рим, 1987. 40. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т.4. / П. Христюк. – Прага, 1922. – 192 с. 41. Цегельський Л. Спогади / Л. Цегельський. – Філадельфія, 1937. 42. Шамраєва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "всесвітня історія" / В.М. Шамраєва. – К., 2003. – 20 с. 43. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1928. – 324 с. 44. Шаповал М. Шлях визволення: суспільно-політичні нариси / М. Шаповал. – Прага; Берлін: Нова Україна, 1923. – 70 с. 45. Шульгин О. Без території: ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин. – К.: Юнінорм Інтер, 1998. – 352 с. 46. Шульгин О. Політика: (держ. буд-во України і міжнарод. справи): ст., док., промови / О. Шульгин. – К.: Друкар, 1918 – 108 с. 47. Шульгин О. Державність чи гайдамащина?: зб. ст. та док. / О. Шульгин. – Париж: Меч, 1931. – 47 с. 48. Шульгин О. Початки діяльності міністерства закордонних справ України / О. Шульгин // Український самостійник. – Мюнхен, 1957. – № 4. – С. 29–32. 49. Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика / О. Шульгин // Зб. пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С. 172–176. 50. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті (з приводу десятиріччя смерті О. Юрченка) / О. Юрченко; біогр. нотатки про О. Юрченка Є. Гливинського. – Мюнхен: Укр. вільний ун-т, 1971. – 402 с. 51. Яблонський В.М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "історія України" / В.М. Яблонський. – К., 1998. – 20 с. 52. Яневський Д.Б. Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Д.Б. Яневський. – Чернівці, 2008. – 40 с.

Николай Стопчак

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДИРЕКТОРИИ УНР В УКРАИНСКОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проанализирована украинская зарубежная историография по проблеме внешнеполитической деятельности Директории УНР, охарактеризованы ее достижения в освещении исследуемой темы, определены факторы, которые не позволили зарубежным историкам объективно отобразить многогранную борьбу Директории за международное признание молодого украинского государства.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Директория УНР, политика стран Антанты, внешняя политика, украинская зарубежная историография.

Mykola Stopchak

FOREIGN ACTIVITIES DIRECTORY UPR IN UKRAINIAN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Publications on the subject of foreign-policy activities of the UPR Directory are analysed in the article; characterized are achievements of the ukrainian foreign historiography as to revealing the subject under consideration; factors that prevented ukrainian foreign historians from the objective representation of the multifaceted fight of the UPR Directory for the international recognition of the young Ukrainian state are clarified.

Key words: the Ukrainian People's Republic, the UPR Directory, the Entente countries policy, foreign policy, ukrainian foreign historiography.

УДК 94(477) "1920/1939"

Василь Футала

ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ СУСПІЛЬНОЇ МІСІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1920–1930-Х РР.

У статті проаналізовано праці українських і польських дослідників, що розкривають суспільну роль Греко-католицької церкви (ГКЦ) у міжвоєнне двадцятиліття. Автор виявив основні напрями та тенденції розвитку проблеми у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., показав процес накопичення історичних знань, визначив малодосліджені і не вивчені питання.

Ключові слова: історична література, Греко-католицька церква, християнсько-суспільний рух, суспільна місія ГКЦ, міжвоєнний період.

Суспільно-політичне життя галицьких українців у Другій Речі Посполитій перебувало під вагомим впливом Греко-католицької церкви. В умовах відсутності Української державності вона перебрала на себе низку суспільних функцій, що не стосувалися діяльності суто релігійної організації. Ця актуальна наукова проблема вже багато десятиліть привертає увагу істориків та представників інших соціогуманітарних наук, однак в історіографічному аспекті перебуває на початковій стадії вивчення.

Вступні розділи до монографічних і дисертаційних робіт О. Красівського [16–17], В. Марчука [20], Я. Біласа [3], А. Васьківа [5], С. Гнот [6] та інших містять загальні оцінки фахової літератури, створеної українськими авторами.

Метою статті є дослідити відображення в історичній літературі суспільної місії ГКЦ в міжвоєнний період.

Завдання дослідження полягають в аналізі історичної літератури з досліджуваної проблематики, вивченні впливу ГКЦ на суспільне життя міжвоєнного періоду, роль митрополита А. Шептицького у її формуванні й поступі упродовж 20–30-х рр. ХХ ст.

Об'єкт дослідження – сукупність історіографічних джерел, що розкривають суспільну місію ГКЦ.

Предмет дослідження – основні тенденції відображення в історичній літературі суспільної місії ГКЦ в досліджуваній період.

Суспільно-політичні процеси на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. почали вивчатися на наукових засадах у повоєнні десятиліття представниками української діаспори. Чимало авторів розглядали й окремі аспекти соціальної політики ГКЦ. До них належать праці О. Кравченюка [15], В. Лаби [18], М. Марунчака [19], М. Островерха [22], І. Гриньоха [7].

Заслугує на увагу праця М. Марунчака "Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923", у якій на основі видань США, Канади, Австрії висвітлено гуманітарну місію глави церкви, здійснену на початку 1920-х рр. у країнах Західної Європи та Америки. М. Марунчак довів, що завдяки зусиллям митрополита світова громадськість дізналася про правдиве становище українців у Польській державі.

Доброчинну діяльність А. Шептицького проаналізував О. Кравченюк у книзі "Велетень зо Святоюрської гори", написаній, як і праця попереднього автора, на матеріалах українських діаспорних видань.

У 1960-х рр. із відновленням Українського наукового богословського товариства та з утворенням 1963 р. у Римі Українського католицького університету ім. св. Климентія Папи поживалася діяльність Римського наукового осередку. Історія Богословської академії у Львові, роль митрополита А. Шептицького у розвитку національної культури були висвітлені у збірнику, виданому Українським католицьким університетом ім. св. Климентія Папи [25].

Цінний довідковий матеріал міститься у працях Д. Блажейовського [26] та І. Патрила [24]. Низка біографічних досліджень, з-поміж яких вирізняються праці С. Барана [2], І. Боднарчука [4], В. Дорошенка [12], позитивно висвітлюють діяльність ГКЦ.

Багатогранна доброчинна діяльність А. Шептицького висвітлена у збірнику доповідей за редакцією П. Магочі, що вийшов у Канаді наприкінці 1980-х рр. До статей, які висвітлювали питання суспільної місії ГКЦ, належать дослідження Б. Казимири [28], М. Мудрак [29], Б. Процько [30], А. Слюсарчук-Сірки [33] та інших. Праці представників зарубіжного українства вирізняються змістовністю, широким залученням до наукового обігу документальних матеріалів, частина з яких і досі не доступна вітчизняним історикам.

З діаметрально протилежних позицій описували суспільну діяльність ГКЦ історики-марксистки. Типовим представником радянської наукової школи був С. Даниленко. У праці "Дорогою ганьби і

зради" автор висвітлив мету закордонної подорожі митрополита А. Шептицького на Захід на початку 1920-х рр. як збирання коштів "для шпигунсько-диверсійної діяльності проти Радянської України", "здирство серед білого дня". Дослідник назвав греко-католицьких церковних діячів "буржуазними націоналістами", а митрополита А. Шептицького "вищим політичним радником і духовним пастирем УВО" [8, с. 136–143].

У такому ж дусі написана праця С. Даниленка "Уніати" [9]. Автор силкувався довести, що подорож А. Шептицького в Канаду була "спробою засіяти в душах канадських українців ненависть до братнього російського народу". Діяльність глави ГКЦ зображено як постійне загравання перед Папою Римським з метою зміцнення "панської Польщі". С. Даниленко писав про те, що завданням молодіжних релігійних організацій, діяльність яких активізувалася у 1930-х рр., було виховання у фанатичному дусі "ідейних синів церкви". Автор спекулятивно стверджував, що католицькі товариства не займалися добродійною діяльністю, а застосовували погромні акції проти робітників і селян, терор проти "прогресивних діячів".

З-поміж праць радянських дослідників привертає увагу книга В. Добричева "У тіні святого Юра" [11], написана на основі документів архіву А. Шептицького, греко-католицької консисторії, митрополичого ординату. У роботі простежується властива для епохи застою інтерпретація фактів. В. Добричев охарактеризував чільних представників ГКЦ підступними фальсифікаторами і шантажистами, а митрополита А. Шептицького – авантюристом, який хотів привласнити спадщину російського царя Миколи II. Автор дослідження назвав єпископа Г. Хомишина "войовничим клерикалом з Прикарпаття", який говорив те, чого не міг відкрито сказати зі святоюрського престолу митрополит. Діяльність греко-католицького духовенства В. Добричев трактував як "антинародну політику", "фінансові махінації", "фарисейство" й "облудство".

"На вимогу дня" написана праця К. Дмитрука [10], у якій не подано жодного позитивного факту із суспільної діяльності церкви. Натомість її представники показані як захисники "інтересів буржуазії та поміщиків", агенти польської поліції. У контексті загальноприйнятих для радянської суспільствознавчої школи ідеологем висвітлили діяльність греко-католицького духовенства П. Петляков, О. Уткін, А. Шиш та інші.

Церковну тематику розробляли й представники зарубіжної історичної науки. Насамперед треба відзначити доробок польських дослідників періоду існування народної Польщі. Т. Сліва [35], А. Земба [38], Р. Тожецький [36], Е. Прус [32] показали організаційну структуру ГКЦ, торкнулися питання її суспільних функцій та звернули значно більшу увагу на діяльність митрополита А. Шептицького. Однак не усі праці можна вважати об'єктивними. Саме цим вирізняється з-поміж інших дослідження Е. Пруса, яке викликало значний резонанс у наукових колах Польщі. Автор належав до тих небагатьох провладних дослідників, які отримали доступ до радянських архівів, зокрема Львова. Проте документальні матеріали було використано надто тенденційно, проігноровано праці представників української діаспори, введені до наукового обігу польськими істориками. Зате у книзі багато посилань на роботи радянських учених. І це при тому, що вони, на його думку, були "обтяжені традицією православної ортодоксальності (антипапізм, антиезуїтизм) та чітко визначеною пропагандистською мотивацією – зі сфери атеїзму" [32, с. 8].

Е. Прус не приховував свого негативного ставлення до А. Шептицького, воно впливало з основної тези автора: для митрополита "польська держава була чужою" [32, с. 135]. У монографії фрагментарно, а інколи й викривлено показано вплив ГКЦ на суспільне життя українців краю. Наприклад, далеким від істини є авторське твердження, що митрополит використовував терор УВО для власних цілей. У різних місцях книги міститься інформація про Г. Хомишина, але ці відомості розпорошені і подані принагідно, відсутня цілісна характеристика цієї постаті у контексті співпраці з митрополитом, не розкрито його суспільно-політичних поглядів.

Окремі аспекти діяльності А. Шептицького намагався розкрити Е. Прус. Незважаючи на залучення нових документальних матеріалів, його праця [31] становить розширену версію попередньої книги "Владика Святоюрський", у якій негативно висвітлено суспільну місію ГКЦ.

Натомість загалом позитивний образ А. Шептицького створив Р. Тожецький. На відміну від Е. Пруса, автор не бачив у діях митрополита користолюбства. Історик наголошував на тому, що під час поїздок у країни Західної Європи і Америки у 1921–1923 рр. Шептицький виконував не тільки пастирську місію, але й шукав підтримки для української справи. У політичних питаннях, зазначив дослідник, митрополит Андрей зберігав у суспільстві понадпартійне становище. Хоча він і зблизився з Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), проте поступово підготував відродження християнсько-демократичного руху в різних його організаційних формах, намагався загальмувати, принаймні вплинути на розвиток радикального націоналізму [36, с. 58]. Р. Тожецький високо оцінив А. Шептицького. Він писав, що митрополит "був аристократом не тільки з роду і маєтності, але також із духу і чину" [36, с. 62].

Після 1991 р. увагу вчених почала все більше привертати церковно-релігійна тематика. На зміну заідеологізованій історичній літературі прийшли виважені наукові дослідження як українських, так і зарубіжних авторів. Одним із перших суспільну місію ГКЦ і, зокрема, А. Шептицького розпочав вивчати О. Красівський. Автор переконливо довів, що більшість духовенства спільно із митрополитом брала активну участь у національно-визвольному русі, співпрацювала з політичними партіями. Своїми проповідями у церквах, а також через культурно-освітні та релігійні організації священики пропагували ідею національного відродження, спротиву атеїзму, засуджували антиукраїнську політику польської влади. Тобто, крім релігійної, ГКЦ добивалася і політичної мети, перетворившись таким чином на центр національно-патріотичної діяльності, стала духовною основою національних домагань українців [16; 17, с. 391–417].

Зміст і характер дискусій у середовищі греко-католицького єпископату щодо державно-політичних орієнтацій церкви, діяльність її партій і громадських організацій перебувають у полі зору В. Марчука [20]. Його дослідження переконує, що у міжвоєнне двадцятиліття остаточно викристалізувався національний характер ГКЦ. Неухильно зростав її авторитет, вплив на релігійну і національну свідомість українства. Проаналізований документальний матеріал дозволив авторові стверджувати, що розв'язання українського питання церковне керівництво вбачало в територіальній та духовній соборності українських земель [20, с. 436].

Український християнсько-суспільний рух вивчає М. Москалюк, який висвітлив причини і наслідки ідейно-організаційної кризи цієї клерикально-консервативної течії західноукраїнського політичного спектру в 1920–1924 рр., процес формування й діяльність Української християнської організації у другій половині 1920-х рр. Автор зауважував, що консолідація правих політичних сил була неможливою через ідейну поляризацію в середовищі християнських суспільників. Розкол галицьких клерикалів за політичною орієнтацією на самостійників і автономістів поглибився через їх відмінності у релігійно-обрядових справах. У зв'язку з цим оформив український християнсько-суспільний рух – орієнтальний та окцидентальний. Виступивши за збереження східних традицій, орієнталісти тяжіли до єднання всіх українців у соборній незалежній державі, тому користувалися значною підтримкою населення Східної Галичини. Натомість консерватори-окциденталісти, пропагуючи курс на латинізацію обряду та автономію Східної Галичини, протиставили себе громадськості краю. Створена в їхньому середовищі Українська християнська організація (УХО) опинилася в ізоляції від національного табору [21].

Вагомий внесок у вивчення суспільної ролі ГКЦ зробили автори досліджень, опублікованих у журналі "Київська Церква". У статтях І. Головацького, О. Сидора, М. Гайковського звернено значну увагу на культурно-освітню і добродійну діяльність духовенства. Нові фактичні дані оприлюднили М. Новиченко, І. Суровцева, Н. Матлашенко, В. Перевезій у збірниках матеріалів Міжнародних наукових конференцій, що проводилися Львівським музеєм історії релігій.

Важливим історіографічним фактом є багатотомне київське видання "Історія релігії в Україні", створене колективом науковців на чолі з професором А. Колодним. Автори здійснили спробу комплексного аналізу життєдіяльності релігійних громад від давнини до сучасності. Проблемі діяльності ГКЦ у період митрополитства А. Шептицького присвячено розділ, написаний М. Гайковським у четвертому томі видання [14, с. 401–450]. Автор висвітлив діяльність церкви, скеровану на організацію суспільної опіки.

На увагу заслуговує науково-популярне видання В. Бадяка [1], у якому проаналізовано політику перемишльського єпископа Й. Коциловського, його добродійну діяльність, причини внутрішніх суперечок в єпархії. Культурно-політична місія ГКЦ у нову та новітню доби досліджена в науково-публіцистичних нарисах І. Паславського [23]. Дослідник, розглядаючи діяльність А. Шептицького, високо оцінив його заслуги перед народом. Водночас перемишльського єпископа змальовано не турботливим господарем, а особою, котра виступала проти добродійних інституцій.

Значний інтерес викликають дисертаційні дослідження А. Васьківа [5], Я. Біласа [3] і С. Гнот [6]. У міжвоєнне двадцятиліття, відзначав А. Васьків, вплив ГКЦ на комплекс чинників, що творять основну детермінанту національного життя – національну свідомість, – не був монопольним і беззастережним, як у першій половині XIX ст., але доволі потужним. Сталою зберігалася тенденція до ототожнення національної та конфесійної приналежності українців Східної Галичини. За допомогою обрядовості ГКЦ витворила особливу духовну інфраструктуру, що відігравала захисну роль у протистоянні асиміляційним процесам. Митрополит А. Шептицький розглядав очолювану ним церкву як один із засобів збереження національно-культурної та релігійної ідентичності галицьких українців, їх духовного відродження [5].

Я. Білас узагальнив суспільно-політичні погляди і політичні кроки А. Шептицького, скеровані на подолання комуністичних і праворадикальних впливів на соціум, національно-політичну

консолідацію західних українців, узгодження теоретичних засад і практики національно-визвольного руху з християнською мораллю [3].

С. Гнот уперше здійснила аналіз добродійної діяльності ГКЦ у зв'язку з соціально-економічними і політичними змінами у Польській державі в 20–30-х рр. ХХ ст. Автор дослідила систему заходів духовенства, чернечих об'єднань, церковних товариств, скерованих на організацію соціального захисту галицьких українців, висвітлила фінансово-господарську діяльність церкви, що створює уявлення про джерела та об'єм матеріальних фондів для здійснення благодійницьких заходів [6].

Дослідницький інтерес викликала окцидентальна течія в ГКЦ. О. Єгрешій простежив особливості формування світогляду станиславівського єпископа Г. Хомишина, його культурно-просвітницьку діяльність, роль у створенні західної ідеологічної течії в ГКЦ, здійснив синтез висунутої владию програми українсько-польського порозуміння у 1930-х рр. Історичний контекст дозволив авторові показати Г. Хомишина як діяча, що намагався наблизити українців до цивілізаційних та культурних цінностей Заходу [13].

Окремі аспекти цього питання висвітлили В. Ленцик, М. Гетьманчук, І. Пилипів, В. Сергійчук, І. Андрухів, У. Кошетар. Автори сходяться на тому, що існування і діяльність ГКЦ у Східній Галичині мали значний вплив на українське державотворення. З одного боку, залежна від Ватикану уніатська церква формувала універсальний західноєвропейський католицький менталітет, що відрізнявся від православного-візантійського. З іншого – за часів панування Польщі, особливо у міжвоєнний період, саме належність до ГКЦ ідентифікувала національну належність українців Східної Галичини та зберігала українську окремішність краю.

Історія українського клерикального консерватизму не залишила байдужими і сучасних польських дослідників. Після 1989 р. науковці мали змогу відійти від ідеологічних норм попередньої епохи і об'єктивно розглянути питання церкви. У багатотомному збірнику "Польща – Україна. 1000 років сусідства", підготовленого до друку вченими Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі, проаналізовано значний спектр актуальних проблем церковно-релігійного життя. У дослідженнях міститься біографічний матеріал із закордонних архівів, що дає змогу глибше дослідити суспільні функції церкви, її організаційну структуру. До праць, що заслуговують на увагу, належать статті Д. Іванечка, С. Стемпеня та А. Земби [27; 34; 37].

Отже, аналізована проблема не однаковою мірою вивчалася в різних соціокультурних умовах. Захисниками національних традицій української історіографії у повоєнні десятиліття були наукові осередки, що діяли в діаспорі. Її представники проводили активні та всебічні дослідження життя і діяльності митрополита А. Шептицького. Однак з об'єктивних причин вони не змогли використати матеріали архівів України – і це зумовило недостатню вичерпність та об'єктивність наукових праць, зокрема тих, що стосуються суспільно-політичної та просвітницької діяльності А. Шептицького.

Натомість дослідники радянської доби досліджували суспільну місію ГКЦ всупереч історичній науці, їхні праці характеризувалися значним ступенем заідеологізованості, цитатно-ілюстративним викладом матеріалу, войовничою термінологією, уніфікацією наукового стилю.

У польській україністиці домінують позитивні оцінки ролі ГКЦ та митрополита А. Шептицького в громадському житті західних українців.

Прикметною рисою сьогодення є розширення аналізованої проблеми, наповнення її архівними матеріалами, використання набутого представників української діаспори, критичне осмислення спадщини радянської історіографії. Усе це сприяє збагаченню наукових історичних знань. Водночас доводиться констатувати, що мало уваги звернено на ті аспекти проблеми, розв'язання яких дало б можливість усебічно оцінити роль ГКЦ у процесі культурного відродження українців. Йдеться про ґрунтовніше вивчення тих функцій Церкви, що скеровувалися на формування національної свідомості вірних, розвиток національної ідеї, політичної культури того часу. Заслуговують глибшого осмислення питання співпраці ГКЦ із творчою інтелігенцією, масовими самоврядними інституціями, її впливу на становлення і розвиток інтелектуального потенціалу нації.

Список використаних джерел

1. Бадяк В. Наш владики. Життя та посмертні митарства перемишльського єпископа Йосафата Коциловського / Володимир Бадяк. – Львів: Вид-во Отців Василян "Місіонер", 2000. – 110 с.
2. Баран С. Митрополит Андрей Шептицький / Степан Баран. – Мюнхен: "Вернигора", 1947. – 151 с.
3. Білас Я. І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Я. І. Білас. – К., 2003. – 18 с.
4. Боднарчук І. Великий чернець й народолубець / Іван Боднарчук. – Прудентополіс, Бразилія: Вид-во ОО Василян, 1949. – 160 с.
5. Васьків А. Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 09.00.11 "Релігієзнавство" / А. Ю. Васьків. – К., 1997. – 25 с.
6. Гнот С. І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія

Україні" / С. І. Гнот. – Львів, 2003. – 19 с. 7. Гриньох І. Слуга Божий Андрей – благовісник єдності / Іван Гриньох. – Мюнхен: Biblos, 1961. – 220 с. 8. Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради (Історична хроніка) / Сергій Тарасович Даниленко. – К.: Наук. думка, 1970. – 360 с. 9. Даниленко С. Т. Уніати / С. Т. Даниленко. – Москва: Политиздат, 1972. – 223 с. 10. Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму / Клим Дмитрук. – К.: Наук. думка, 1976. – 384 с. 11. Добричев В. П. У тіні святого Юра (Про реакційну діяльність греко-католицької церкви). Вид. 2-е, доп. / Володимир Павлович Добричев. – Львів: Каменяр, 1970. – 214 с. 12. Дорошенко В. Митрополит А.Шептицький на тлі доби / Володимир Дорошенко // Логос. – Йорктон-Сакс, 1956–1957. – Т. 7. – Ч. 3. – С. 195–205; Ч. 4. – С. 275–282; Т. 8. – Ч. 1. – С. 32–36. 13. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / Олег Єгрешій. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 168 с. 14. Історія релігій в Україні: У 10 т. / За ред. А. Колодного. – К., 1996–2002. – Т. 4: Католицизм. – К.: Світ знань, 2001. – 598 с. 15. Кравченко О. Велетень зо Святоюрської гори / О.Кравченко. – Йорктон-Сакс: Бібліотека Логосу, 1963. – 148 с. 16. Красівський О. За Українську державу і церкву. Громадська та суспільно-політична діяльність митрополита А.Шептицького в 1918–1923 рр. / Орест Красівський. – Львів, 1996. – 84 с. 17. Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Я.Красівський. – К.: ПІЕНД, 2008. – 544 с. 18. Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький, його життя і заслуги. У 100-річчя уродин / Василь Лаба. – Рим, 1965. – 148 с. 19. Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923 / Михайло Марунчак. – Вінніпег-Едмонтон: Крайова Рада Української Організації за Патріархат УКЦ, 1981. – 47 с. 20. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Василь Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с. 21. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х роках ХХ ст. / М. Москалюк. – К.: Стило, 1998. – 56 с. 22. Островерха М. Великий Василяннин слуга Божий митрополит Андрей Шептицький ЧСВВ. Нарис / Михайло Островерха. – Нью-Йорк: Накладом автора, 1960. – 48 с. 23. Паславський І. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви / Іван Паславський. – Львів: Видавниче підприємство "Стрім", 1994. – 144 с. 24. Патрило І. Джерела і бібліографія історії української церкви: В 3 т. / Ісидор Патрило. – Т. 1. – Рим, 1975. – 376 с.; Т. 2. – Рим, 1988. – Т. 3. – Рим, 1992. – 119 с. 25. Світільник істини. – Торонто-Чикаго: Накладом студентів Богословської Академії, 1973. – Ч. 1: Джерела до історії Української Католицької Академії у Львові 1928–1929–1944 (Матеріали зібрав д-р Павло Синиця). – 719 с. 26. Blazejowskyj D. Historikal Sematism of the Eparhy of Peremysl including the Apostolik Administration of Lemkivscyna: 1828–1939 / Dmytro Blazejowskyj. – Lwiw: Kamenyar, 1995. – 1008 p. 27. Iwaneczko D. Biskup Jozafat Kocyłowski (1876–1947). Życie i działalność / Dariusz Iwaneczko // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. – Т. 3. – S. 247–261. 28. Kazymyra B. Sheptyts'kyi and Ukrainians in Canada / Bohdan Kazymyra // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyj / Ed. P.R.Magocsi. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 329–348. 29. Mudrak M. Sheptyts'kyj as Patron of the Arts / Myroslawa Mudrak // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / Ed. P. R. Magocsi. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 289–306. 30. Procko V. Sheptyts'kyi and Ukrainians in the United States / Bohdan Procko // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / Ed. P.R.Magocsi. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 349–362. 31. Prus E. Patriarcha Galicyjski / Edward Prus. – Wrocław: Wydawnictwo "Norton", 1999. – 288 s. 32. Prus E. Władyka świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944) / Edward Prus. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 336 s. 33. Slusarczuk-Sirka A. Sheptyts'kyi in education and philanthropy / Anna Slusarczuk-Sirka // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / Ed. P. R. Magocsi. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 269–287. 34. Stepeń S. Życie religijne społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / Stanisław Stepeń // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1990. – Т. 1. – S. 207–227. 35. Śliwa T. Kościół Grekokatolicki w Polsce w latach 1918–1939 / Tadeusz Śliwa // Kościół w II Rzeczypospolitej / Praca zbiorowa pod red. Z.Zielińskiego, S.Wilka. – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1980. – S. 149–164. 36. Torzecki R. Metropolita Andrzej Szeptycki / Ryszard Torzecki // Znak. – Kraków, 1988. – Nr. 400 (9). – Wrzesień. – S. 55–63. 37. Zięba A. Dzieje legendy pośmiertnej metropolity Andrzeja Szeptyckiego wśród Polaków / Andrzej Zięba // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1998. – Т. 4. – S. 278–310. 38. Zięba A. Metropolita Andrzej Szeptycki: Uwagi na marginesie książki Edwarda Prusa Władyka świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944), Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985 / Andrzej Zięba // Kwartalnik Historyczny. – 1986. – № 4. – S. 885–900.

Васи́лий Фу́тала

ОТБРАЖЕНИЕ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ МИССИИ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В 1920–1930-Х ГГ.

В статье проанализированы работы украинских и польских исследователей, раскрывающие общественную роль Греко-католической церкви (ГКЦ) в межвоенное двадцатилетие. Автор выявил основные направления и тенденции развития проблемы во второй половине ХХ – в начале ХХІ

ст., показав процес накоплення історических знаній, визначив недостатньо досліджені та не вивчені питання.

Ключеві слова: історическа література Греко-католицеска церква, християнсько-общественне рухання, общественна місія ГКЦ, міжвоєнний період.

Vasyl' Futala

DISPLAYED IN HISTORICAL LITERATURE OF SOCIAL MISSION GREEK CATHOLIC CHURCH IN 1920–1930'S.

The article analyzes works of Ukrainian and Polish researchers, revealing the social role of the Greek Catholic Church (GCC) in the inter-war two decades. The author has identified the main directions and tendencies of development problems in the second half of the XX – in beginning of XXI century. Showed the accumulation of historical knowledge, insufficiently investigated and determined not studied questions.

Key words: historical literature, the Greek-Catholic Church, the Christian Social Movement, the public mission of the GCC, the interwar period.

УДК 908 (477) – 058. 237

Ірина Скакальська

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ЖИТТІ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИДАННЯ "ЦЕРКВА І НАРІД" 1936 Р.)

У дослідженні проаналізовано статті двотижневика "Церква і нарід", що виходив у Кременеці. Публікації у названому виданні є джерелом для висвітлення діяльності та поглядів української еліти.

Ключові слова: українська еліта, "Церква і нарід", Волинь, релігійно-громадська діяльність, церква.

Діяльність національної еліти Волині у міжвоєнний період ХХ ст. – одна зі сторінок нашої історії. Саме у цей період здійснювалося становлення еліти та відбувався злет національного духу, зумовлений прагненням українського народу мати свою державу. Ці процеси частково відображено у тогочасній періодиці, тому варто підкреслити, що саме преса є важливим джерелом для історика, оскільки у ній загалом відтворено життя української волинської еліти, також її переконання, ідеали та творчі пошуки.

Актуальність визначеної проблеми є незаперечною та полягає в ґрунтовному вивченні матеріалів видання "Церква і нарід" за 1936 р. Через те, що серед актуальних та перспективних тем розвитку історико-краєзнавчих досліджень слід відзначити недостатньо висвітлене у вітчизняній історіографії питання щодо оцінки періодици як історичного джерела вивчення історії.

Українська періодика Західної України першої половини ХХ ст. вже була предметом дослідження. Зокрема, це праця А. Животка "Історія української преси" [1], дослідження Є. Місила [2]. Цінні відомості щодо розвитку преси Волині підібрані у хрестоматії І. Павлюка та М. Мартиненка "Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр." [3]. Тема тогочасної преси висвітлювалася у книзі "На хвилі доби: хрестоматія польської літературної періодици 20–30-х рр. ХХ ст." [4], до цього видання увійшли маловідомі або зовсім невідомі українській аудиторії публікації польських літературних періодичних видань 20–30-х рр. ХХ ст., присвячені Україні, її історії, культурі, проблемі польсько-українських взаємин.

Деяку інформацію про періодичні видання, зокрема, про "Церкву і нарід" подає Г. Чернихівський [5]. Ще є окремі публікації, присвячені проблемі преси, це статті В. Бородавко [6], Н. Гатальської [7] та інші.

Мета й завдання статті визначені з урахуванням наукової проблеми, актуальності теми. Автор прагнула з'ясувати та підкреслити важливу роль української еліти у житті Волині на основі аналізу видання "Церква і нарід" за 1936 р.

Об'єктом дослідження є українська еліта Волині міжвоєнного періоду ХХ ст.

Предметом роботи є основні напрямки громадсько-релігійної, культурної діяльності національної еліти.

У міжвоєнний період ХХ ст. на Волині виходила значна кількість періодичних видань. Заслуговує на увагу видання "Церква і нарід", яке виходило друком у м. Кременець Волинського воєводства у 1935–1936 рр. (редактор – Іван Власовський) [5, с. 127]. Він був секретарем Волинської консисторії у Кременці. І. Власовський – активний громадський діяч, богослов-науковець, професор [8, с. 143]. У виданні "Церква і нарід" містяться різноманітні публікації, наукові дослідження з різних проблем тощо. За жанровою ознакою матеріали, представлені переважно нарисами, кореспонденціями і статтями. Зміст річника поділявся на два відділи – неофіційний (слова й проповіді, апологетичні статті, церковна історія й археологія, церковно-публіцистичні статті, оповідання, вірші, політичне життя, в пресі, хроніка, некрологи, дописи) та офіційний (розпорядження єпархіальної влади, ухвали, статuti, звіти тощо). Зауважимо, що офіційна частина є важливим джерелом з історії релігії та становища православної церкви у Польщі.

Одним із напрямків діяльності волинської національної еліти був науковий. Зокрема, у часописі є низка суто богословських праць. Це, дослідження професора Л. Данилевича [9, с.117]. Також, священник М. Тарнавський у статті "Релігія" наводить цікаве тлумачення терміну "релігія", зокрема, що "це зв'язь людини з Богом. Вона має спільний етап появи з людиною. І як колись людські племена камінної доби з примітивним світоглядом на своє оточення, так і сучасна людина на високому ступені цивілізації, відчуває у внутрі свого "я" щось, що пориває її кудись у гору від землі" [10, с. 64]. Автор спростовує фразу про те, що "кожна віра спасає". Він зауважував, що християнство не можна ставити поруч інших релігій, процитуємо його слова: "Хто не перебуває в науці Христа, не має Бога..." [10, с. 65]. Ці роздуми представників української еліти свідчать про її інтелектуальний потенціал та прагнення здійснювати наукові пошуки.

Через пресу представники національної еліти прагнули виховати почуття патріотизму у волинян. Тому, окремі публікації є глибоко патріотичними, так стаття редактора часопису "Як на Україні 75 літ тому ховали Тараса Шевченка"[11, с.151] написана з великою пошаною до Кобзаря.

Помітну роль у житті Волині відігравало духовенство, зокрема, парафіяльні священники. У статтях тижневика йдеться про духовну еліту народу та її роль у пропагуванні української мови, підтримці національних інституцій та освіти. Зауважимо, що такі відомості важко відшукати у архівах. Зокрема, як приклад, наводимо дані про священника Наркиса Юліяновича Данилевича. Він закінчив Волинську духовну семінарію 1895 р. Був настоятелем у с. Куснищах Володимирського повіту, у Вербівці Кременецького повіту і священником при церкві Соборній у Кременці. Був членом Волинської духовної консисторії. Він знаний як народник і свідомий українець. Мав нагороду – золотий хрест, нагороджений управою кредитового товариства у Куснищах Володимирського повіту, восени 1914 р. Його діти навчалися в українських школах [12, с. 44].

Ще одне маловідоме ім'я представника духовенства – протоієрея Мілія Рафальського, настоятеля Воскресенської церкви м. Острога знаходимо у некролозі видання. У 1936 р. він помер. М. Рафальський походив із давнього священницького роду Волинської єпархії. За свою пасторську службу упродовж 70 років був нагороджений духовними нагородами Св. Хреста. Був законовчителем ремісничої школи [13, с. 119]. Хоча інформація не є детальною, проте маємо певні відомості про цих духовних наставників, що склали релігійну еліту.

Зауважимо, що у виданні "Церква і нарід" розповідається не лише про діяльність духовної еліти. Також є інформація і про мистецьку інтелігенцію Волині. В одному з повідомлень розповідається про те, що на конкурсі польського мистецького товариства "Zacheta" у Варшаві відзначено за олійну картину "Ярмарок волинський" – українця Олександра Якимчука з Почаєва [14, с. 94]. До речі, він у 1921–1923 рр. навчався живопису в приватних майстернях Варшави. У 1928 р. продовжував художню освіту в Італії. Твори: "Копання картоплі", "Млин у с. Крутнів", "Мисливець" (1928 р.), "Жебраки в Почаєві" (1938 р.), "Портрет Т. Шевченка" (олівець, 1939 р.); серія акварельних пейзажів Волині (1940–1944 рр.). Упродовж 1925–1931 рр. викладав у Почаївській художній школі. Одночасно з роботою в майстерні О. Якимчук керував Почаївським аматорським театром при "Просвіті". Художник постійно був учасником мистецьких виставок у Львові, Кременці, Луцьку, Варшаві [8, с. 181].

Також, у часописі повідомляється про те, що відомий український митець-різьбяр Ємець працює над величним пам'ятником С. Петлюрі [15, с. 61]. Отож, про діяльність мистецької еліти дізнаємося з журналу.

З публікацій видно, що представники інтелігенції були зацікавлені в тому, щоб зберегти для нащадків інформацію про старожитності Волині. У статтях подаються описи давніх церков [16, с. 157]. Відповідно, збереження історико-архітектурних пам'яток – це ще один напрям діяльності національної еліти.

Опікувалася українська еліта освітніми справами, зокрема, шукала кошти на збереження українських шкіл [17, с. 48]. З інформації видання стає відомо, що в Кременці діяло "Товариство

приятелів української гімназії", яке згуртувало навколо себе національносвідому інтелігенцію краю та нараховувало декілька сотень членів [18, с. 500]. Також є оголошення, які є важливими для громади і стосуються культурного життя українців. Так, у Луцьку 1936 р. відчинено для громадського користування українську бібліотеку, що містилася у помешканні клубу "Рідна хата" [19, с. 61] або повідомлення, що здійснено видання творів Т. Шевченка [20, с. 61]. Таким чином, українська еліта у своїй діяльності приділяла значну увагу проблемам освіти та культури регіону.

Важливою подією у житті громади м. Кременця, та зрештою, Волині було Волинське єпархіальне зібрання. У його діяльності приймала участь не лише духовна, але і політична еліта краю. З нарису бачимо, яким було представництво на зібранні (всього 80 осіб). Так, Волинське єпархіальне зібрання проходило 12 і 13 лютого 1936 р. у м. Кременці. Це було річне зібрання представників духовенства і вірних Волинської єпархії. Головував владика Алексій. Присутні преосвященні єпископи – вікарії Симон і Полікарп, депутати сейму П. Певний, С. Тимошенко, С. Скрипник і М. Бура, член передсоборової комісії професор Кобрин, представники Товариства ім. П. Могили. Під час зібрання прочитано низку доповідей та звітів. Доповідь про стан вивчення Закону Божого у початкових і середніх школах єпархії у 1934–1935 рр. на зібранні виголосив член консисторії, протоієрей А. Бриних [21, с. 125]. Його ім'я дослідниця зустрічала в різних матеріалах неодноразово, а конкретні факти про його діяльність лише у річнику "Церква і нарід".

У часописі друкувалися статті й кореспонденції, у яких детально розповідалося про наукову працю української еліти. Наприклад, публікації про археологічні знахідки Ю. Шумовського [22, с. 607]. Автор закликав докладати максимум зусиль для збереження археологічних пам'яток. Він зазначав: "аматор-археолог, священик, як і кожний інший інтелігент, що проживає навіть в далеких околицях Волині... може зробити велику прислугу науці, коли віднайшовши археологічну пам'ятку, він її опише, по можливості точніше, збере про неї всякі відомості серед населення місцевої околиці..." [22, с. 608]. Завдяки статті Ю. Шумовського у пресі звернено увагу громадськості на городища і поховання на території Волині, а також виокремлено питання про систематичне їх вивчення та збереження.

Потрібно зазначити, що важлива інформація про діяльність української еліти подавалась в окремих рубриках. Зокрема, "В пресі" здійснювався огляд публікацій тогочасної періодики, у якій знаходимо дані про працю національної еліти [23, с. 619]. Цікавою є рубрика "Нагороди". З неї почерпаємо інформацію: за яку саме діяльність було відзначено представників духовної еліти. Так, митрополит Діонісій 8 жовтня 1936 р. нагородив митрою настоятеля Мирогощської парафії Дубенського повіту, протоієрея Федора Шумовського з нагоди 50-літнього ювілею служіння православної церкви [24, с. 711]. Федір Миколайович Шумовський – священик із шляхетного роду і священицької родини 55 літ відслужив на благо рідної Волині і був одночасно учителем, лікарем, громадським діячем, взірцевим батьком і вихователем як власної, так і парафіяльної сім'ї. Отримав усі священицькі нагороди, у тому числі й митру, а за громадську діяльність – орден св. Анни III ступеня. Його діти, розкидані по всьому світу, зуміли вижити на чужині і зробити свій внесок у розвиток духовності, історії, культури [8, с. 122].

Рубрика "Хроніка" коротко висвітлювала важливі події у житті Волині та світу. Наприклад, інформація про те, що староста Є. Скржинський відвідав духовну семінарію й Українську гімназію у м. Кременці [25, с. 844]. Відбувалось пропагування туризму на Волині – про це теж є інформування у хроніці подій [26, с. 845]. Звичайно, до цих подій була причетна національна еліта.

Отже, українська преса дає важливий емпіричний матеріал для дослідження розвитку та діяльності тогочасного еліти. Часопис "Церква і нарід" – це своєрідне та багатопланове історичне джерело не лише за змістом, але й за структурою опублікованого фактичного матеріалу. На сторінках періодичного видання фіксувалась діяльність еліти Волині. Насичені різноманітною історичною, релігійною, літературною інформацією численні замітки, статті, виписки з місцевої преси відображають діяльність провідної версти українців краю. Відповідно, до матеріалів двотижневика, можна простежити той факт, що українська еліта була освіченою, мала широкий кругозір, їй притаманні були такі риси, як патріотизм, справедливість, сподвижницька праця, вболівання за долю свого народу та збереження національної ідентичності. Відзначимо й те, що духовна і світська інтелігенція висунули гасло надання православної церкві національного характеру і необхідності наближення до народу, ширшого залучення мирян до управління церковними справами, поступового вивільнення від російського та польського асиміляційних впливів.

Однак, публікаціям часопису не вистачає чіткого відображення участі української інтелігенції в національно-визвольному русі на Волині міжвоєнного періоду, її праці в товариствах та організаціях. У них відсутній також аналіз динаміки процесу входження інтелігенції волинського регіону в український національний рух, що ускладнює науковий показ складових цього явища. Також складно за публікаціями прослідкувати соціальний склад української волинської еліти та її

політичні переконання. Варто зазначити, що ця стаття не висвітлює усіх аспектів досліджуваної проблеми.

Список використаних джерел

1. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен, 1989. – 368 с. 2. Місило Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918–1939) і Західно-Українській Народній республіці (1918–19) / Є. Місило. – Едмонтон, 1991. – 149 с. 3. Павлюк І. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. Павлюк, М. Мартинюк. – Луцьк : ПВД "Твердиня", 2005. – 428 с. 4. На хвилі доби: Хрестоматія польської літературної періодики 20–30-х років ХХ ст. [Упорядкув., вступ. ст. та пер. із пол. С. І. Кравченко]. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 448 с. 5. Черняхівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності / Г. Черняхівський. – Кременець, 1999. – 320 с. 6. Бородавко В. А. Періодичні видання Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / В. А. Бородавко // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – №3: Історичні науки. – С. 86–89. 7. Гатальська Н. Клуб "Рідна хага" у Володимирі-Волинському (за матеріалами газети "Українська нива" 1931, 1933–1935 рр.) / Н. Гатальська // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк, 1998. – С. 99–100. 8. Скакальська І. Українська еліта Волині першої половини ХХ ст.: нариси життя та діяльності / І. Скакальська: Монографія. – Тернопіль: Астон, 2012. – 180 с. 9. Данилевич Л. Великодні піснопіння в часі Пасхи Трійці / Л. Данилевич // Церква і нарід. – Ч. 4. – 1936. 10. Тарнавський М. Релігія / М. Тарнавський // Церква і нарід. – Ч.3. – 1936. 11. Власовський І. Як на Україні 75 літ тому ховали Тараса Шевченка / І. Власовський // Церква і нарід. – Ч. 5. – 1936. 12. Митроф. прот. Наркис Юліанович Данилевич // Церква і нарід. – Ч.1-2. – 1936. 13. Прот. Мілій Рафальський // Церква і нарід. – Ч.4. – 1936. 14. Відзначення українця – митця, волиняка // Церква і нарід. – Ч.3. – 1936. 15. Пам'ятник бл.п. С. Петлюри // Церква і нарід. – Ч. 1–2. – 1936. 16. Маслов Л. Дві церкви в селі Старі Кошари на Ковельщині / Л. Маслов // Церква і нарід. – Ч.5. – 1936. 17. Про допомогу духовенства переведенню збірки на викуп будинку Української гімназії в Луцьку // Церква і нарід. – Ч. 1–2. – 1936. 18. Громадяни // Церква і нарід. – ч.16. – 1936. 19. Українська бібліотека в Луцьку // Церква і нарід. – Ч. 1–2. – 1936. 20. Видання творів Т. Шевченка // Церква і нарід. – Ч. 1–2. – 1936. 21. Волинське Єпархіальне зібрання // Церква і нарід. – Ч. 4. – 1936. 22. Шумовський Ю. Археологічні пам'ятки Волині та спосіб збереження їх / Ю. Шумовський // Церква і нарід. – Ч.19. – 1936. 23. В пресі // Церква і нарід. – Ч. 19. – 1936. 24. Нагороди // Церква і нарід. – Ч.21. – 1936. 25. Хроніка // Церква і нарід. – Ч.24. – 1936. 26. Поширення на Волині туристики // Церква і нарід. – Ч.24. – 1936.

Ірина Скакальська

РОЛЬ УКРАИНСКОЙ ЭЛИТЫ В ЖИЗНИ ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ИЗДАНИЯ "ЦЕРКОВЬ И НАРОД" 1936 Г.)

В исследовании проанализированы статьи двухнедельника "Церковь и народ", что выходил в печати у г. Кременец. Публикации в названном издании являются источником освещения деятельности и взглядов украинской элиты.

Ключевые слова: украинская элита, "Церковь и народ", Волынь, религиозно-общественная деятельность, церковь.

Irina Skakalska

ROLE OF UKRAINIAN ELITE IN THE LIFE VOLYN (BY EDITION "CHURCH AND NATION" IN 1936)

The study analyzed biweekly article "The Church and the people" coming out in Kremenets. Articles in the publication is a source for coverage of and views of the Ukrainian elite.

Key words: Ukrainian elite, "The Church and the people", Volyn, religious and social activities, church.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

ХРИСТИЯНСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті проаналізовано історіографічний комплекс праць українських учених, присвячених проблемам політичної, національно-культурної діяльності молодіжних організацій християнського спрямування у Східній Галичині міжвоєнного періоду, з'ясовано перспективи подальшого вивчення окресленої наукової проблеми.

Ключові слова: християнський молодіжний рух, історіографічні джерела, українська історіографія, Східна Галичина, міжвоєнний період.

Значну наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має діяльність східногалицьких християнських організацій і товариств у 20–30-і рр. ХХ ст., які переживали період становлення у непростих умовах. Актуальність дослідження посилюється ще й тим, що ці організації розгортали свою діяльність у надзвичайно складний період європейської та світової історії, коли багато країн переживало серйозні національні та соціально-політичні потрясіння.

До недавнього часу з ідеологічних причин діяльність молодіжних християнських організацій у Східній Галичині міжвоєнного періоду замовчувалася, або ж подавалася упереджено. Лише зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. розпочався новий етап у розвитку української науки, зокрема дослідження історіографії християнських молодіжних організацій.

Ця тема має важливе наукове значення, оскільки дає змогу проаналізувати історіографію праць сучасних дослідників, пов'язану з діяльністю молодіжного християнського руху в Східній Галичині в міжвоєнний період.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що в публікації досліджено основні історіографічні праці сучасних українських дослідників, визначено їх місце в контексті діяльності суспільно-християнського руху в досліджуваній час.

Об'єктом наукового дослідження є діяльність молодіжного християнського руху в Східній Галичині у міжвоєнний період.

Предметом виступають історіографічні праці сучасних українських дослідників, присвячені функціонуванню молодіжних християнських організацій.

Мета публікації – дослідити історіографічні праці сучасних українських дослідників про діяльність молодіжного християнського руху у Східній Галичині у міжвоєнний період.

Завдання дослідження пов'язані з тим, щоб проаналізувати праці, присвячені діяльності молодіжного християнського руху у Східній Галичині в окреслений історичний період, визначити їхню роль і місце у розкритті його функціонування, дати їм цілісну й неупереджену оцінку.

Аналізуючи досліджувану проблему, автор в її основу поклав хронологічний принцип.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні цієї тематики, поза межею їхньої уваги залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це питання дослідження історіографії праць сучасних українських дослідників діяльності молодіжного християнського руху в Східній Галичині у міжвоєнний період.

Наукові здобутки вітчизняних дослідників цієї тематики обмежуються деякими публікаціями І. Шумського [14], В. Футали [13], С. Колибаб'юк [7] та інших науковців.

Питаннями діяльності цих організацій займаються історики, політологи, педагоги. Так, І. Левандовська у праці "Трудове виховання і професійна підготовка в діяльності Католицької Акції Української Молоді (КАУМ) "Орли" [9], зазначила, що поряд із духовним і фізичним вихованням молоді, це об'єднання ставило перед собою і успішно вирішувало завдання формувати особистість "зразковим громадянином" і "солідним фахівцем". Оскільки найбільше осередків цього молодіжного товариства було в сільській місцевості, КАУМ "Орли" організувала сільськогосподарські професійні курси для своїх членів. Робота цих курсів, на думку автора, базувалася на системі занять, які проводили запрошені фахівці сільського господарства, та цілеспрямованій і належним чином організованій самоосвіті членів. Зазначається, що у створенні і фінансуванні власної системи професійної підготовки молоді значну допомогу товариству надавали українські культурно-освітні, господарські, кооперативні об'єднання й банки [9, с. 73].

Б. Трофим'як у ґрунтовній розвідці "Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга половина ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.)" [12] зазначив, що духовенство греко-католицької церкви (ГКЦ), на чолі з митрополитом А.Шептицьким гармонійно поєднало християнські чесноти Церкви з світським апостольством. Католицька акція, як зазначав

автор, започаткована у Східній Галичині на початку 1931 року, в новітній час набула значного поширення серед галицької української молоді, створивши нові організації, структури, засоби, а конституційний статут товариства КАУМ, прийнятий в 1933 році, став підвалиною для створення національно-виховної, спортивної організації – товариства "Орли" КАУМ.

О. Єгрешій у своїх працях [4–6] дослідив діяльність єпископа Григорія Хомишина – представника окцидентального релігійного напрямку в ГКЦ першої половини ХХ ст., виразника консервативного клерикального напрямку в українському суспільно-політичному русі. Зокрема, він проаналізував статут релігійної просвітницької організації для молоді "Єдність", що виникла у 1928 р. і стала першим етапом на шляху створення окремого клерикального культурно-просвітницького товариства у Галичині під патронатом Г. Хомишина, простежив процес становлення та діяльності релігійного товариства "Скала" та його взаємини з "Просвітою". Автор прийшов до висновку, що культурно-просвітницька діяльність станиславівського владики у 1930-х рр. мала яскраво виражений антирадянський характер, клерикальне товариство "Скала" задумане як альтернативне діяльності світських культурно-просвітницьких організацій, на які посилювався вплив прокомуністичних ідей.

Проте "Скала" не стала масовою організацією, оскільки духовенство далі продовжувало свою роботу в осередках "Просвіти". Ідея створення окремого клерикального культурно-просвітницького товариства у Східній Галичині виявилася безуспішною.

Ю. Щербяк [15] проаналізував діяльність товариства "Скала" у сфері релігійно-морального виховання галичан, яке ставило за мету поширювати та поглиблювати освіту та культуру серед українського народу, пропагувати християнський спосіб життя на засадах католицької церкви. Автор робить висновок про те, що згадане товариство виконувало вагомую роль в агітаційно-пропагандистській діяльності церкви, його члени були активними учасниками католицької акції, що передбачала тісну співпрацю світських осіб із духовенством з метою успішного розв'язання проблем морально-релігійного характеру.

У іншій публікації Ю. Щербяк [16] дослідив концептуальні засади освітньої доктрини ГКЦ у ХХ ст. Зокрема, він проаналізував вплив на релігійно-моральне виховання галичан церковних братств, католицької акції та Марійських дружин. Автор прийшов до висновку, що церковні братства пропагували практичне втілення християнських засад у повсякденному житті шляхом засвоєння національних норм і традицій, багатой духовної культури народу, заохочували молодь до процесу самоосвіти та самовиховання, використовуючи додаткові форми роботи задля забезпечення ефективності виховного процесу, сприяли релігійно-моральному вихованню дітей, формуючи характерні для родинного осередку чесноти: вшанування старших, любов до батьків, повагу до праці тощо [16, с. 200].

Католицька акція, на думку Ю. Щербяка, стала виразником європейського християнсько-апостольського руху на західноукраїнських землях щодо духовного оздоровлення й культурного відродження українців Східної Галичини, розглядалась як своєрідна практична школа, в якій світські люди у тісній співпраці з духовенством могли реалізувати основні положення теорії і практики християнського виховання через призму трьох напрямків: релігійного, соціального та національного [16, с. 200].

У монографії В. Перевезія [10] досліджується багатогранна праця ієрархії та духовенства ГКЦ в період між світовими війнами на терені Галицької церковної провінції, яка опинилася в цей період у межах II Речі Посполитої. Церква виконувала не лише богослужбові функції, а й стала важливим чинником суспільного життя. У цьому контексті автор досліджує молодіжні організації християнського спрямування, зокрема Марійське товариство молоді, КАУМ, професійні молодіжні релігійні об'єднання.

Дисертація У. Кошетар "Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр." [8] присвячена аналізу впливу ГКЦ на процес формування консерватизму в Східній Галичині у 1900–1939 рр. як суспільно-політичного і духовного явища, а також ролі церкви у створенні політичних структур консервативного спрямування. Зокрема, автор проаналізувала діяльність студентської групи Української християнської організації. Автор зазначила, що поява в грудні 1925 р. УХСО сприяла об'єднанню частини греко-католицького студентства на засадах християнської етики. УХО формувало в студентському середовищі переконання, що побудувати національне та соціально-політичне життя можливо лише спираючись на християнські засади [8, с. 110, 111].

У статті У. Яцишин [17] проаналізовано роль ГКЦ та митрополита Андрея Шептицького у формуванні світогляду галицької молоді. Варто погодитися з тезою автора, що під проводом А. Шептицького греко-католицьке духовенство скеровувало свої зусилля на збереження національної

традиції, культури, духовності, мови українського населення, значна увага зверталась на виховання молоді, сповненої духом патріотизму та толерантності.

У статті І. Гнипа [3], на основі аналізу східногалицької преси, визначено роль ГКЦ у процесах виховання української молоді Східної Галичини упродовж 20–30-х рр. ХХ ст.

У контексті ролі ГКЦ у суспільно-політичному житті Східної Галичини міжвоєнного періоду, християнський молодіжний рух досліджував І. Пилипів. Зокрема, він розкрив теоретичні підходи до вивчення релігії у вихованні молоді; на основі значної кількості фактичного матеріалу проаналізував роль духовенства в підготовці та проведенні католицької акції у 30-і рр. ХХ ст.; висвітлив морально-виховні аспекти діяльності молодіжних клерикальних організацій "Скала", КАУМ, "Орли"-КАУМ та інших, які займалися просвітницько-культурною роботою [11].

У іншій публікації автора, у співавторстві з І. Анрухівим, розкривається діяльність ГКЦ у вихованні української молоді на принципах релігійної моралі та християнських цінностей, показана організаційну роботу церкви у створенні масового християнського молодіжного руху "Католицька акція" та створення марійських товариств, студентської "Обнови", "Католицької асоціації української молоді під назвою "Орли"-КАУМ [2].

Таким чином, аналіз стану дослідження проблеми діяльності українського молодіжного християнського руху в Східній Галичині міжвоєнного періоду свідчить, що, незважаючи на значне зацікавлення цією проблемою, поки що відсутні окремі спеціальні ґрунтовні дослідження, що стосуються історіографії досліджуваного періоду.

Список використаних джерел

1. Андрухів І. Католицька акція 30-х рр. хх ст. та її виховний вплив на українську молодь Галичини / Ігор Андрухів, Ігор Пилипів // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 130–135.
2. Беген О. Українська Греко-Католицька Церква і молодіжний католицький рух у Галичині в міжвоєнний період / Олег Беген // Україна та Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Випуск 1. – Івано-Франківськ-Київ, 2008. – С. 515–520.
3. Гнип І. Роль Греко-католицької церкви у процесах виховання української молоді Східної Галичини у 20-30-х рр. ХХ ст. (на матеріалах галицької преси) / І. Гнип // Галичина. – 2009. – Ч. 15/16. – С. 288–295.
4. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 168 с.
5. Єгрешій О. І. Проблема взаємовідносин культурно-просвітницьких товариств "Скала" і "Просвіта" у 30-х роках ХХ ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С.352–361.
6. Єгрешій О. Католицька Акція: світське апостольство у Галичині початку 30-х рр. (спроба історичної екстраполяції) / Олег Єгрешій // Україна та Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Випуск 1. – Івано-Франківськ-Київ, 2008. – С. 65–68.
7. Колибаб'юк С. Молодіжний рух Галичини кінця ХІХ – 30-х років ХХ ст. у сучасних наукових дослідженнях України / Світлана Колибаб'юк // Схід. – Донецьк: Український культурний центр, 2011. – № 2. (109). – С. 95–101.
8. Кошетар У. Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / У.П. Кошетар; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007.
9. Левандовська І. 3. Трудове виховання і професійна підготовка в діяльності Католицької Акції Української Молоді (КАУМ) "Орли" / Ірина Левандовська // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка і психологія. – Тернопіль, 1998. – № 2 (3). – С. 70–73.
10. Переверзій В.О. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. – К.: Світогляд, 2004. – 203 с.
11. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918-1939 рр.) : [монографія] / І. В. Пилипів. – Тернопіль : Видавництво "Економічна думка ТНЕУ", 2011. – 428 с.
12. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.) – Тернопіль: "Економічна думка", 2001. – 696 с.
13. Футала В.П. Молодіжний рух Західної України 1920–1930-х рр. у сучасній вітчизняній історичній науці / В.П.Футала // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 345–350.
14. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні в міжвоєнний період (1920–1939): історіографія дослідження / Іван Шумський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 10. – Тернопіль, 2000. – С. 282–287.
15. Щербяк Ю. А. Діяльність товариства "Скала" у справі релігійно-морального виховання галичан (1900–1939 рр.) / Ю. А. Щербяк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Педагогіка. – 2002. – № 9. – С. 58–64.
16. Щербяк Ю. Концептуальні засади освітньої доктрини Української греко-католицької церкви в ХХ ст. / Ю. Щербяк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 588 с.
17. Яцишин У. Внесок Української греко-католицької церкви у виховання патріотичного світогляду Галицької молоді / У. Яцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць НУ "Львівська політехніка". – Випуск 21, 2009. – С. 185–195.

Андрей Клиш

ХРИСТИАНСКОЕ МОЛОДЕЖНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА: СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

В статье анализируется историографический комплекс работ украинских ученых, посвященных проблемам политической, национально-культурной деятельности молодежных организаций христианского толка в Восточной Галиции межвоенного периода, выяснено перспективы дальнейшего изучения научной проблемы.

Ключевые слова: христианское молодежное движение, историографические источники, украинская историография, Восточная Галиция, межвоенный период.

Andriy Klish

CHRISTIAN YOUTH MOVEMENT IN EASTERN GALICIA THE INTERWAR PERIOD: MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

In the article analyzes the complex historiographical works of Ukrainian scientists on the problems of the political, national and cultural of youth organizations of the Christian orientation in Eastern Galicia interwar period, found the prospect of further study outlined scientific problem.

Key words: Christian youth movement, historiography sources, Ukrainian historiography, Eastern Galychna, interwar period.

УДК 29:930(477)(100)“712”

Владлен Орлов

**ГЕНЕЗА НОВИХ РЕЛІГІЙНИХ ТЕЧІЙ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

У статті розглянуто основні сучасні дослідження українських та зарубіжних вчених, які висвітлюють генезу нових релігійних течій та потребують подальшої систематизації, що дозволяє прогнозувати масштаби, особливості та перспективи розвитку нової релігійності в Україні та її місце у формуванні демократичного суспільства.

Ключові слова: історіографія, нова релігійна течія, нова релігійність, традиційна релігія, трансформаційний процес.

Проблема формування новацій на релігійному ґрунті не втрачає своєї актуальності для багатьох сучасних дослідників. Поза їх увагою не залишається питання про те, що нова релігійність є надбанням сьогодення, або її виникнення вже спостерігалось в історичній ретроспективі, та за яких обставин відбувався цей трансформаційний процес. Тому з'ясування причин та основних чинників нової релігійності, відображене у науковому доробку вітчизняних та закордонних дослідників є метою нашої статті.

Основними завданнями, що розкривають сутність мети дослідження є: аналіз процесу виникнення нових релігійних течій (далі – НРТ) як наслідку відсепарування від традиційної релігійності; встановлення взаємозалежності нової релігійності з духовними потребами людини, її незадоволенням у вирішенні багатьох питань, у тому числі й релігійних; визначення основних умов формування нових релігій в Україні.

У цій статті було здійснено спробу аналізу різнопланових підходів до систематизації причин генези НРТ, відображених у сучасних дослідженнях українських та зарубіжних науковців.

Утворення нової релігійності як наслідок процесу вдосконалення традиційних релігій і відповідності загальносвітової закономірності релігійного розвитку, вивчали дослідники: Є. Балагушкін [6–12], П. Гуревич [20–23], П. Куртц [59], В. Левенець [60], В. Любащенко [62], Д. Степовик [81–82], Ф. Федоренко [84], Л. Филипович [85–89].

Дослідження Є. Балагушкіна, В. Мартиновича [64–67], Ю. Рижова [78–80], встановили взаємовідповідність появи НРТ нестійким періодам суспільно-політичних криз, переходу від індустріального до інформаційного суспільства.

Кризові явища у середовищі традиційних церков та зменшення їх впливу на суспільство відзначили українські науковці: В. Гринько [18–19], В. Єленський [28–39], В. Лешан [61], Є. Ліхтенштейн [74], В. Петрик, О. Шевченко [92], О. Шуба [94], а також закордонні дослідники:

М. Велькер [15], Й. Григулевич [16–17], К. Доусон [24], І. Кантеров [43–46], З. Міркіна, Г. Померанц [76], Ю. Рижов, С. Токарєв [83], Б. Р. Уїлсон [96–98].

Порівняння негативних соціально-політичних явищ та кризи у середовищі історичних конфесій як передумов творення нової релігійності, визначили у своїх дослідженнях українські та закордонні науковці: М. Бабій [4–5], Є. Балагушкін, П. Бергер [14], О. Дяченко [25–27], П. Гуревич, Е. Кернс [50], В. Кірсанова [51], А. Колодний [1, 41–42, 52–58], В. Левенець, Л. Мітрохін [69–71], М. Мітрохін [72], А. Ожиганова [75], Ю. Філіппов, Г. Філіст [90], М. Фішер [91].

Духовні пошуки як психологічний чинник формування НРТ відображені у дослідженнях Є. Арініна [2–3], А. Баркер [13], Й. Григулевича, О. Карагодіної [47–49], В. Кірсанової, Б. Маліновського [63], І. Нефьодової, М. Томки [95], Л. Филипович, Л. Шевчук [93].

Поява нових релігійних феноменів характерна не лише для другої половини ХХ століття та початку нового тисячоліття. У різні епохи під впливом суспільно-політичних змін у традиційних релігіях, хоча вони і вважаються консервативними системами, відбуваються активні процеси розвитку, коли застарілі догми змінюються новими релігійними вченнями і, як наслідок, з'являються нові релігійні формування.

Нові релігії могли ставати початком формування нового віровчення і на його основі – становлення нової традиції. Таким чином утворилися першопочаткове християнство та ранній буддизм [9, с. 16].

Саме християнство можна вважати першою "новітньою, нетрадиційною" релігією в історії людства, яка порушила давні релігійні стереотипи "грецького язичництва, еллінського релігійно-філософського пантеїзму та іудаїстського монотеїзму" [12, с. 3].

Характерно, що зміни відбуваються як у колишніх історичних релігіях, так і у нових релігійних течіях. Варто зауважити, що християнство упродовж усього періоду свого історичного розвитку, не лише розділилося на три основні напрями, але на його основі утворилося безліч культів, сект та релігійних деномінацій. Деякі сучасні релігійні утворення настільки віддалились від його догматичних поглядів, що представники НРТ не вважають свої організації приналежними до християнства.

Українська дослідниця Л. Филипович прослідкувала механізм виникнення нової релігійності і зробила висновок про те, що він співпадає з сучасними процесами, що відбуваються на релігійному ґрунті, тобто застаріла система цінностей і віросповідних догм, релігійних відносин не відповідають на життєві та духовні запити людини. Що у свою чергу викликає появу харизматичного лідера, який концентрує загальне невдоволення, формує конструктивну ідею, що доповнюється сукупністю соціокультурних обставин і започатковує власну релігію, що сприймається членами нової релігійної організації як шлях до позитивних змін у власному і суспільному житті [41, с. 817].

З цього робимо висновок, що саме такою є можливість розвитку релігійної сфери, що це закономірне явище, зумовлене багатьма причинами.

Тепер, як показує історична закономірність, наприкінці періоду, що тривав дві тисячі років, "застарілому" християнству створюють конкуренцію нові релігії [12, с. 3].

Аналізуючи активізацію НРТ в Україні у порівнянні з традиційними конфесіями, Л. Филипович зазначає, що це цілком природно, у цьому явищі немає нічого дивного і несподіваного: "... було б смішно, якщо б людина була задоволена істинами, відзначеними чотири або п'ять століть тому" [40, с. 39].

Основні періоди еволюційних змін в історії людства спостерігалися у переломні, нестійкі часи політичного і економічного розладу набували форм, характерних для тієї чи іншої епохи [41, с. 817]. Як відзначав Є. Балагушкін, така хвиля поширення нетрадиційної релігійності вже спостерігалася у другій половині ХІХ століття. І зараз вже важко ті релігії назвати "новими". А новітня, сучасна хвиля утворення нетрадиційної релігійності почала набрати сили на Заході у 1950-х роках [7, с. 99].

Сучасна хвиля релігійних новоутворень останньої третини ХХ століття – першого десятиліття ХХІ століття дещо відрізняється від попередніх більш високим рівнем людської діяльності, світоглядних переконань, але вкладається у загальну схему модернізації релігійної сфери, що призводить до перегляду віруючими віросповідних переконань. Суттєві зміни релігійних принципів призводять до утворення нового віросповідання, на основі якого, не порушуючи закономірності історичного релігійного розвитку, ґрунтується нове релігійне утворення. Також зазначені процеси є наслідком переходу від індустріального до інформаційного суспільства [80, с. 137].

На думку В. Мартиновича, причини виникнення нової релігійності можна умовно поділити на дві категорії, запропонувавши мікро- та макрорівень. Перша група причин пов'язана із процесами сепарації, від'єднання від традиційних конфесій, друга – передбачає наявність більшого обсягу причин, передумов, до яких належать політичні, соціальні, релігійні, культурні, антропологічні тощо [67, с. 16].

Детально розглянемо причини і передумови виникнення та поширення нової релігійності, виходячи з запропонованого поділу, що його можна вважати найбільш вдалим для того, щоб чітко і послідовно охопити весь комплекс проблем на пострадянському просторі, а також, беручи до уваги і український контекст.

Однією із значущих причин поширення нової релігійності є зміни у поглядах на релігію. Так, у межах існуючих традиційних релігій постійно відбувається процес розвитку, формування нових кардинальних ідей або зміни їх важливості у релігійному та суспільно-політичному житті. Ці ідеї набувають нового соціально-політичного змісту, актуального у певний історичний момент.

Поява НРТ пов'язана з відходом від історичних релігій і є особливим фактором духовного життя сьогодення [21, с. 3].

Так, на думку В. Любащенко, "...у рамках існуючих релігій відбувається утворення об'єднань нових спільнот, ініційованих, переважно, молодими віруючими, котрі прагнуть радикальних змін у релігійній та позарелігійній практиці своїх церков ..." [62, с. 308]. Зазначену позицію підтримує Д. Степовик, наголошуючи на тому, що це може бути зумовлено соціальними, інтелектуальними, духовними, емоційними причинами [82, с. 123].

Зміни віросповідної догматики, обрядовості, організаційної структури традиційних релігій, навіть доволі радикальні, повернення до магії та окультизму, не приводять до її загибелі та зникнення. Найчастіше це викликає зворотний ефект, такий, як пожвавлення релігійних почуттів і настроїв, посилення релігійної активності населення [9–10]. "Церкви можуть збільшувати або зменшувати свою привабливість, однак, вони не зникають. Пришвидшено створюються нові форми релігій..., замінюючи попередні, які втратили свій колишній вплив" [59, с. 39–40].

Український історик В. Лешан називає утворення нових релігійних організацій проявом супротиву традиційній релігії, характерним періоду її кризового становища [61, с. 7]. На думку І. Кантерова, формування і активне пропагування нових релігійних течій пов'язано з їх місіонерською діяльністю та пасивністю представників історичних конфесій [46, с. 70].

Німецький протестантський богослов М. Велькер вважає, що для сучасної християнської цивілізації характерною є втрата основних духовних орієнтирів, що через декілька поколінь призведе суспільство у "постхристиянську еру" [15, с. 13–14].

Криза у середовищі традиційних конфесій пов'язана з їх консерватизмом, неспроможністю відповідати запитам суспільства і реагувати на домагання віруючих, зокрема на потреби молоді [33, с. 407].

Частина населення України, розчарована в історичних релігіях, через надмірний консерватизм, незрозумілість церковної служби, відсутність в останніх чогось важливого і фундаментального для віруючого та через виявлення міжконфесійної ворожнечі, що є характерним не лише для України [94, с. 181; 98, с. 196].

Подібні твердження можна віднайти у праці англійського історика та культуролога К. Доусона, який наголошує на тому, що НРТ скеровано "...не проти пануючої культури, а проти ... ортодоксальної релігії, яка стає відповідальною за соціальну несправедливість і моральне зло існуючого порядку" [24, с. 259].

Дослідник Г. Філіст розглядає кризові явища у сфері релігії як наслідок глибокої загальної суспільної кризи, а існуючі недоліки у релігійному розвитку країни, так звані "релігійний вакуум", успішно заповнюють нові релігії [90, с. 29].

Економічна, політична та духовна криза українського суспільства, його недосконала релігійна структурованість створили об'єктивні умови для активізації діяльності традиційної церкви, надання можливості стати необхідною, "служити своєму поколінню", а особливо для піднесення різного роду нетрадиційних релігійних угруповань, так званого "окультного підпілля" [50, с. 411].

М. Фішер, адепт НРТ, виходячи з власного досвіду, підтвердила той факт, що інтенсивний процес розширення впливу НРТ пов'язаний з соціальними трансформаціями, що відбуваються у сучасному світі [91, с. 303].

Отже, кризові явища у соціально-економічній, політичній та релігійній сферах є передумовами розвитку нової релігійності, незалежно від географічних та територіальних чинників.

Крах СРСР з його ідеологією, духовними цінностями, ставленням до релігії, втрата орієнтирів викликала у багатьох людей почуття розгубленості, і як наслідок, зумовила активізацію духовних пошуків, у тому числі й релігійних. М. Томка, займаючись проблемою вивчення релігії у посткомуністичних країнах Центральної та Південно-Східної Європи, аналізує ситуацію, що склалася після падіння комуністичних режимів. На його думку, людині у цій ситуації складно визначити своє місце у світі, і тому пошук соціальної та конфесійної ідентичності є первинним завданням для суспільства взагалі і задля власної самоідентифікації особистості [95, с. 19].

На думку Є. Арініна та І. Нефьодової, поширення НРТ пов'язане з глобальними світовими проблемами, якими є соціальні, психологічні зміни, відсутність можливості для самореалізації, крах традиційної системи цінностей, знищення ідеалів, поряд з розвитком найдосконаліших комунікацій, людина залишається замкненою у своєму віртуальному світі, позбавленою спілкування і відчуває себе абсолютно самотньою (ефект соліпсизму) [2, с. 80].

Відчуття людиною соціального дискомфорту, страху і небезпеки, спричинене об'єктивними чи суб'єктивними обставинами, прагнення подолати незадоволення власним життям, здоров'ям призводить до пошуків втіхи у релігії [10, с. 23].

Б. Малиновський ще у першій половині ХХ століття охарактеризував психологічний стан частини людей, які, відчуваючи небезпеку, намагаються знайти захист і заспокоєння за допомогою різноманітних магічних практик [63, с. 136]. Релігійні групи, які пропагують повернення до "справжньої" релігії, вгадують прагнення людини знайти сенс власного існування.

На думку К. Привалова, нові релігії пропонують людині "ексклюзивне" особливе рішення проблем, що може її задовольнити [77, с. 15]. При чому, одні релігійні організації, у тому числі, й НРТ пропонують реальну допомогу, намагаються зарадити, змінити ситуацію, інші – заспокоюють, утверджують сподівання на краще, але не вирішують проблему [13, с. 135]. В. Єленський вважає, що це "... ідеальна модель розв'язання світових проблем, що надає людині змогу сховатися від них у громаді" [32, с. 8].

Вияв зацікавленості конкретною особистістю, уваги до її потреб і внутрішніх переживань є тим важливим чинником, який забезпечує значну прихильність до НРТ. Завдяки демократизації суспільного життя, переосмислення історії, змінюється значення і роль людини в світі, що стало однією з найважливіших причин сучасних релігійних перетворень та появи нових релігій [11, с. 92].

На думку А. Ожиганової та Ю. Філіппова, незважаючи на прогресивні явища інтелектуального розвитку сучасної людини, її розум виявився слабшим від непорушних моральних засад, раціоналізм зазнав неймовірної кризи. Йому на зміну поступово входить ірраціоналізм, містика, езотерика, зацікавленість культурою Сходу [75, с. 70–71].

В останні роки відбувається містифікація і міфологізація суспільної свідомості, містичне розуміння оточуючого світу. Причому, "...опредметнення релігійно-містичних переживань, надій та прагнень є актуальною задачею будь-якого нового релігійного руху в період його становлення" [68, с. 33].

Релігія, досягає все більшого плюралізму. У другій половині ХХ століття ідея спільності усього людства знайшла відображення в ідеї загальної релігії, взаємовпливу різних культур, поєднання західних і східних релігійних традицій, на основі значущих для всіх духовних цінностей, поєднання яких може стати початком нового релігійного вчення [60, с. 207]. Таким чином, НРТ трактують людство як єдине ціле.

Є. Балагушкін і П. Бергер вважають, що широке розповсюдження нових релігій є ознакою демократизації суспільства і толерантності у спілкуванні людей нового віку, утвердження релігійного плюралізму, який є загальносвітовим явищем і супроводжується модернізаційними процесами [10, с. 5; 14, с. 134].

Таким чином, фактично абсолютна більшість релігій упродовж ХХ століття переживали процес еволюції. Комплекс причин, а також існуюча у світі тенденція розвитку нової релігійності, притаманна і Україні. Однак характерним для України є той чинник, що НРТ розпочали своє поширення, пройшовши певний, нелегкий період пристосування до соціуму [33, с. 386].

Серед причин появи і поширення НРТ в Україні варто виокремити характерні для української ментальності традиції віротерпимості, визнання права на існування інших релігій, відсутність захисту від впливів зовнішніх ідей, тиск закордонних місій, а також політичну нестабільність, занепад системи духовних цінностей, соціальну, духовну незахищеність та невизначеність, ослабленість історичних церков.

Список використаних джерел

1. Академічне релігієзнавство: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / [за наук. ред. А. М. Колодного]. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Аринин Е. И. Психология религии: [учеб. пособие для студентов специальности "Религиоведение"] / Евгений Игоревич Аринин, Ирина Дмитриевна Нефедова. – Владимир: Ред.-издат. комплекс ВлГУ, 2005. – 108 с.
3. Аринин Е. И. Философия религии: принципы сущностного анализа: [монография] / Евгений Игоревич Аринин. – Архангельск: Изд-во Поморского государственного университета им. М. В. Ломоносова, 1998. – 297 с.
4. Бабій М. Безальтернативність багатоконфесійності / Михайло Бабій // Людина і світ. – 2004. – № 5. – С. 21–25.
5. Бабій М. Демократизм державної політики у сфері свободи совісті в Україні / Михайло Бабій // Релігія і церква в історії України: зб. матер. Міжнар. наук. конф. ["Релігія і церква в історії України"], (Полтава, 14–16 вересня 2005 р.). – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 14–30.
6. Балагушкін Е. Г. Критика идеологии и практика современного кришнаизма / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М.: Знание,

1984. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм"; № 10). 7. Балагушкин Е. Г. Критика современных нетрадиционных религий (истoki, сущность, влияние на молодежь Запада) / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – 288 с. 8. Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в капиталистических странах Запада и их влияние на молодежь / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 103 с. 9. Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в современной России: морфологический анализ / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М.: Институт философии РАН, 1999. – Ч. 1. – 1999. – 244 с. 10. Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в современной России: морфологический анализ / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М.: Институт философии РАН, 2002. – Ч. 2. – 2002. – 248 с. 11. Балагушкин Е. Г. Новые религии как социокультурный и идеологический феномен / Евгений Геннадьевич Балагушкин // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5. – С. 90–100. 12. Балагушкин Е. Г. Проблемы морфологического анализа религий / Евгений Геннадьевич Балагушкин. – М.: Институт философии РАН, 2003. – 218 с. 13. Баркер А. Новые религиозные движения: практическое введение / Айлин Баркер; [предисл. В. Федорова]. – СПб.: Издательство Русского Христианского гуманитарного института, 1997. – 284 с. 14. Бергер П. Религиозный опыт и традиция / Питер Людвиг Бергер // Социологические исследования. – 2011. – № 1. – С. 123–136. 15. Велькер М. Христианство и плюрализм / Михаэль Велькер; [пер. с нем. Д. Бумажнова, А. Петровой]. – М.: Республика, 2001. – 206 с. 16. Григулевич И. Р. Пророки "новой истины": очерки о культах и суевериях современного капиталистического мира / Иосиф Ромуальдович Григулевич. – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.: ил. 17. Григулевич И. Р. Пророки "новой истины" / И. Р. Григулевич // Людина і світ. – 1983. – № 10. – С. 23–35. 18. Гринько В. В. Велике Біле Братство як неорелігійний феномен / Валерій Володимирович Гринько. – К.: [б. в.], 1998. – 87 с. 19. Гринько В. В. Передумови виникнення і розвитку неорелігійних течій (Соціофілософський аналіз на прикладі Великого Білого Братства) / Валерій Володимирович Гринько // Вісник НАН України. – 1999. – № 1. – С. 30–45. 20. Гуревич П. С. Мистицизм против человека / Павел Семенович Гуревич. – М.: Знание, 1987. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Молодежная"; № 6). 21. Гуревич П. С. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы / Павел Семенович Гуревич. – М.: Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм"; № 9). 22. Гуревич П. С. Религиоведение: [учебное пособие] / Павел Семенович Гуревич. – М.-Воронеж: Издательство Московского психолого-социального института; Издательство НПО "МОДЭК", 2005. – 696 с. – (Серия "Библиотека студента"). 23. Гуревич П. С. Современные внеконфессиональные организации на Западе / Павел Семенович Гуревич. – М.: Знание, 1983. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Научный атеизм"; № 2). 24. Доусон К. Г. Религия и культура / Кристофер Генри Доусон; [пер. с англ., вступ. ст., коммент. К. Я. Кожурина]. – СПб.: Алетейя, 2000. – 281 с. – (Миф, религия, культура). 25. Дьяченко О. В. Миссионерская деятельность пятидесятнической церкви в Беларуси / Олег Викторович Дьяченко. – Могилев: Издательство Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова, 1999. – 113 с. 26. Дьяченко О. В. Новые религиозные организации / Олег Викторович Дьяченко // Духовно-нравственное состояние общества: религиозные организации и межконфессиональные отношения в Могилеве и Могилевской области: материалы для участников науч.-практ. конф., 25 авг. 2010 г., Могилев / сост. И. А. Столярова. – Могилев: Могилевский горисполком, отдел идеологической работы горисполкома, Координационный совет общественных и национальных объединений, политических партий и профсоюзных организаций г. Могилева, 2010. – С. 20–50. 27. Дьяченко О. В. Религиозные организации "деструктивной" направленности в современной Беларуси: [пособие] / Олег Викторович Дьяченко. – Могилев: УО МГУ им. А. А. Кулешова, 2008. – 72 с. 28. Єленський В. Біле братство як підручник соціології релігії / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1997. – № 5–6. – С. 23–29. 29. Єленський В. Вивчення новітніх релігій: уроки Веко / Віктор Єленський // Людина і світ. – 2004. – № 7. – С. 13–17. 30. Єленський В. Глобальний харизматизм в Україні: перші двадцять років / Віктор Єленський // Релігія в Україні. Огляд публікацій. – Випуск перший. – К.: Майстерня книги, 2009. – 182 с. 31. Єленський В. Держава і церква в СРСР: з історії перед квітневого десятиліття / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1991. – № 1. – С. 5–11. 32. Єленський В. Доженемо й переженемо Африку? / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1994. – № 9. – С. 6–9. 33. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / Віктор Євгенович Єленський. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с. 34. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / Віктор Євгенович Єленський, Віктор Петрович Перебенесюк. – К.: АЛД, 1996. – 160 с. 35. Єленський В. Є. Саєнтологія в Україні. Віровчення і практика релігійної організації "Церква Саєнтології" та відповідність форм і методів її діяльності чинному в Україні законодавству / Віктор Євгенович Єленський, Олександр Назарович Саган. – К.: Швидкий Рух, 2004. – 80 с. 36. Єленський В. Новітні релігійні рухи – зони занепокоєння / Віктор Єленський // Людина і світ. – 2000. – № 8. – С. 2–10. 37. Єленський В. Релігійність в Україні: після квазіатеїстичного експерименту / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1994. – № 7. – С. 2–5. 38. Єленський В. Релігія, демократизація та суспільний розвиток у посткомуністичному світі: Україна / Віктор Єленський // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін: матеріали міжнар. конф., (Київ, 15–16 трав. 1998 р.). – К.: ОП Віпол, 1998. – С. 31–46. 39. Єленський В. Українське суспільство і "секти" / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1998. – № 9. – С. 9–12. 40. Иванова Е. Юта уже тут! / Екатерина Иванова // Корреспондент. – 2010. – № 28. – С. 38–39. 41. Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред. А. Колодного; редкол.: Колодний А. (голова) [та ін.]. – К.: [б. в.], 2010 – Т. 8: Нові релігії України. – 2010. – 828 с. 42. Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред.

- А. Колодного; редкол.: Колодний А. (голова) [та ін.]. – К.: Український видавничий консорціум, 2011 – Т. 7: Релігійні меншини України. – 2011. – 600 с. 43. Кантеров И. “Деструктивные”, “тоталитарные”... и далее везде / Игорь Кантеров // Религия и право. – 2002. – № 1. – С. 27–30. 44. Кантеров И. Последователи “Нью эйдж” не нашли свое место в Церкви: Ватикан опасается новых религиозных движений / Игорь Кантеров // Независимая газета. – 2003. – 2 июня. – С. 5. 45. Кантеров И. Я. Новые религиозные движения в России / Игорь Яковлевич Кантеров // Российская цивилизация: Этнокультурные и духовные аспекты: [энциклопедический словарь / ред. кол.: М. П. Мчедлов и др.; авт. кол.: А. Л. Андреев и др.]. – М.: Республика, 2001. – С. 262–264. 46. Кантеров И. Я. Новые религиозные движения в США и России: сравнительный анализ / Игорь Яковлевич Кантеров // Религиоведение. – 2001. – № 1. – С. 61–72. 47. Карагодіна О. Мадам Блаватська: кілька штрихів до психологічного портрету / Олена Карагодіна // Людина і світ. – 1997. – № 10 – С. 17–22. 48. Карагодіна О. “Новий вік”: ознака занепаду чи початок сходження? / Олена Карагодіна // Людина і світ. – 1996. – № 8. – С. 35–38. 49. Карагодіна О. Особа в “секті”: що далі? / Олена Карагодіна // Людина і світ. – 1998. – № 5–6. – С. 15–20. 50. Кернс Э. Е. Дорогами христианства / Эрл Е. Кернс. – М.: Протестант, 1992. – 416 с. 51. Кирсанова В. Деструктивные религиозные организации / Вероника Кирсанова // Социальная педагогика. – 2005. – № 1. – С. 43–47. 52. Колодний А. М. Релігієзнавство: навч. посібник [для дистанц. навчання] / Анатолій Миколайович Колодний, Тетяна Анатоліївна Ніколаюк. – К.: Університет Україна, 2003. – 269 с.: іл. 53. Колодний А. М. Рідновірство: витоки, течії, тенденції / Анатолій Миколайович Колодний // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 1. – С. 41–43. 54. Колодний А. М. РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра) / Анатолій Миколайович Колодний. – К.: Світ знань, 2002. – 64 с. 55. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах / Анатолій Миколайович Колодний. – Л.: Сполом, 2005. – 336 с. 56. Колодний А. М. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції / Анатолій Миколайович Колодний. – К.: Світ знань, 1999. – 52 с. 57. Колодний А. М. Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони) / Анатолій Миколайович Колодний. – К.: Світ знань, 2001. – 56 с. 58. Колодний А. Рідна Українська Національна Віра / Анатолій Колодний // Релігійна панорама. – 2003. – № 12. – С. 67–86. 59. Куртц П. Искушение потусторонним / Пол Куртц; [пер. с англ.]. – М.: Академический Проект, 1999. – 601 с. 60. Левенець В. Неорелігії: мода ми виклик часу? / Василь Левенець // Суспільно-політичні виміри релігійних процесів в Україні: зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 квіт. 2008 р., Чернівці / за заг. ред. В. О. Балуха [та ін.]. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 207–209. 61. Лешан В. Е. Лики христианского сектанства / Владимир Ефимович Лешан. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 207 с. 62. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні: [курс лекцій] / Вікторія Іванівна Любашенко. – [2-е вид. виправ. і доп.]. – К.: Поліс, 1995. – 350 с.: іл. 63. Малиновский Б. Магия, наука и религия / Бронислав Малиновский; [пер. с англ.]. – М.: Рефл-бук, 1998. – 304 с. – (Серия “Astrum Sapientiae”). 64. Мартинович В. А. Введение в понятийный аппарат сектоведения: [пособие для студентов Института теологии БГУ] / Владимир Александрович Мартинович. – Минск: БГУ, 2008. – 103 с. 65. Мартинович В. А. Динамика нетрадиционной религиозности в современной Беларуси / Владимир Александрович Мартинович // Беларусь: государство, религия, общество: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Минск – Жировичи, 7 июня 2007 г.) / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории, Минск. духовн. акад. им. Святителя Кирилла Туровского; редкол.: В. Антоник [и др.]. – Минск: Белорусская наука, 2008. – С. 128–131. 66. Мартинович В. А. Нетрадиционная религиозность в Республике Беларусь в 1990–2002 гг. / Владимир Александрович Мартинович // Посткоммунистическая Беларусь в процессе религиозных трансформаций: [сб. статей / под ред. А. В. Данилова]. – Минск: Адукацыя і выхаванне, 2002. – С. 54–61. 67. Мартинович В. Форми проникнення нових релігійних рухів на території Білорусі / Володимир Мартинович // Людина і світ. – 2003. – № 12. – С. 16–19. 68. Мистицизм: теория и история / [отв. ред.: Е. Г. Балагушкин, А. Р. Фокин]. – М.: ИФРАН, 2008. – 203 с. 69. Митрохин Л. Н. Религии “Нового века” / Лев Николаевич Митрохин. – М.: Советская Россия, 1985. – 160 с. 70. Митрохин Л. Н. Религиозные “культы” в США / Лев Николаевич Митрохин. – М.: Знание, 1984. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Научный атеизм”, № 6). 71. Митрохин Л. Н. Религия и культура (философские очерки) / Лев Николаевич Митрохин. – М.: Институт философии РАН, 2000. – 318 с. 72. Митрохин Л. Н. Религия и образование в России / Николай Митрохин // Международный журнал по Мультикультурным Обществам [“Религиозное многообразие Российской Федерации (русская версия)”. – 2000. – Вып. 2, № 2. – С. 41–63. 73. Неокультывые объединения в Беларуси / [под науч. ред. А. С. Майхровича и др.]. – Минск: Веды, 1998. – 184 с. 74. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: монографія / [Валентин Михайлович Петрик, Єфрем Вікторович Ліхтенштейн, Сергій Валерійович Сьомін, Валерій Володимирович Гринько, Володимир Васильович Остроухов]; під ред. З. І. Тимошенко. – К.: Видавництво Європейського університету, 2002. – 331 с. 75. Ожиганова А. А. Новая религиозность в современной России: учения, формы и практики / Анна Александровна Ожиганова, Юрий Викторович Филиппов. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2006. – 299 с. 76. Померанц Г. С. Великие религии мира / Григорий Соломонович Померанц, Зинаида Александровна Миркина. – [3-е изд., исправ.]. – М.: Издательский дом Международного университета в Москве, 2006. – 256 с.: ил. – (Серия “Humanitas”). 77. Привалов К. Б. Секты: досье страха / Кирилл Борисович Привалов. – М.: Политиздат, 1987. – 191 с.: ил. 78. Рьжов Ю. В. Новая религиозность в современной культуре: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра культурологии: спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / Юрий Владимирович Рьжов. – М., 2007. – 40 с. 79. Рьжов Ю. В. Новая религиозность как социокультурный феномен / Юрий Владимирович Рьжов. – М.: Смысл, 2005. – 124 с. 80. Рьжов Ю. В. Ignoto Deo: Новая религиозность в культуре и искусстве /

Юрий Владимирович Рыжов. – М.: Смысл, 2006. – 328 с. 81. Степовик Д. В. Релігії світу / Дмитро Власович Степовик. – К.: ПБП "Фотовідеосервіс", 1993. – 111 с. – (Бібліотека українця; № 3-2). 82. Степовик Д. Релігії, культури і секти світу: [посібник з релігієзнавства і сектознавства] / Дмитро Степовик. – [4-е вид., випр.]. – Івано-Франківськ: Видавництво Івано-Франківської теологічної академії, 2002. – 236 с. 83. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / Сергей Александрович Токарев; [общ. ред. и предисл. А. Н. Красникова]. – [5-е изд., исправ. и доп.]. – М.: Республика, 2005. – 543 с.: ил. – (Библиотека: Наука, культура, религия). 84. Федоренко Ф. И. Секты, их вера и дела / Федор Илларионович Федоренко. – М.: Издательство политической литературы, 1965. – 360 с. 85. Филипович Л. Неорелігії: поява і стосунки з державою / Людмила Филипович // Рідна школа. – 1996. – № 2. – С. 72–74. 86. Филипович Л. Неохристиянська релігійність в умовах конфлікту ідентичності / Людмила Филипович // Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні: [науковий щорічник / за заг. ред. А. Колодного, М. Бабія]. – К.: [б. в.], 2005. – С. 66–80. 87. Филипович Л. Нетрадиційна релігійність і процеси національної ідентичності в сучасній Україні / Людмила Филипович // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 20. – С. 64–72. 88. Филипович Л. О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Людмила Олександрівна Филипович. – К.: Світ Знань, 2000. – 333 с. 89. Филипович Л. О. Толерантність і нові релігії: межі сумісності / Людмила Олександрівна Филипович // Толерантність: міжконфесійні виміри: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. А. М. Колодного, В. С. Калужного. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 2009. – С. 20–27. 90. Филист Г. М. Урбанизация и сектанство / Георгий Михайлович Филист. – Минск: Беларусь, 1986. – 128 с. 91. Фишер М. П. Живые религии / Мэри Пат Фишер; [пер. с англ.]. – М.: Республика, 1997. – 368 с.: ил. 92. Шевченко О. М. Правові засади оптимізації державно-церковних відносин в Україні: історичний досвід і сучасний стан / Ольга Миколаївна Шевченко. – К.: НДІ приватного права і підприємництва АПРН України, 2003. – 32 с. 93. Шевчук Л. Т. Сакральна географія: [навч. посібник] / Любов Теодорівна Шевчук. – Л.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – 160 с. 94. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / Олексій Васильович Шуба. – К.: Криниця, 1999. – 324 с. 95. Tomka M. Religious identity and the gospel of reconciliation / Miklos Tomka // Religion in Eastern Europe. – 2009. – Vol. XXIX, № 1. – P. 17–25. 96. Wilson B. R. Apostates and New Religious Movements [Електронний ресурс] / Bryan Ronald Wilson. – Los Angeles: Freedom Publishing, 1994. – 6 p. – Режим доступу: <http://www.humanrights-germany.org/experts/eng/wilson01.pdf>. – Назва з екрану. 97. Wilson B. R. Social Change and New Religious Movements [Електронний ресурс] / Bryan Ronald Wilson. – Los Angeles: Freedom Publishing, 1995. – 8 p. – Режим доступу: <http://www.humanrights-germany.org/experts/eng/wilson03.pdf>. – Назва з екрану. 98. Wilson B. R. The New Religions: Some Preliminary Considerations / Bryan R. Wilson // Japanese Journal of Religious Studies. – 1979. – Vol. 6, № 1–2 (march-june). – P. 193–216.

Владлен Орлов

ГЕНЕЗИС НОВЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ ДВИЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье рассмотрены основные современные исследования украинских и зарубежных ученых, освещающие генезис новых религиозных движений и требующие дальнейшей систематизации, что позволяет увидеть масштабы, особенности и перспективы развития новой религиозности в Украине и ее место в формировании демократического общества.

Ключевые слова: историография, новое религиозное движение, новая религиозность, традиционная религия, трансформационный процесс.

Vladlen Orlov

GENESIS OF NEW RELIGIOUS MOVEMENTS IN MODERN UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article describes the main current research of Ukrainian and foreign scientists, covering the genesis of new religious movements and require further systematization, which allows you to see the scope, characteristics and prospects of development of a new religion in Ukraine and its place in the formation of a democratic society.

Key words: historiography, the new religious movement, a new religion, the traditional religion, the transformation process.

РОЗДІЛ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(477)

Іван Зуляк

**МИКОЛА МОСКАЛЮК. РОЗВИТОК ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ. – ТЕРНОПІЛЬ, ТНПУ, 2012. – 300 С.**

У рецензованій монографії на основі аналізу праць, значної кількості архівних джерел, періодики досліджено розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії окресленого періоду.

Ключові слова: Російська імперія, реформи, українські губернії, обробна промисловість, друга половина ХІХ – початок ХХ ст.

Монографія доктора історичних наук, доцента М. Москалюка присвячена дослідженню актуальної і маловивченої наукової проблем – розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Рецензоване наукове дослідження є актуальним і заслуговує високої оцінки науковців, оскільки у ньому комплексно досліджено й цілісно проаналізовано розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії окресленого періоду.

Цілісний аналіз досліджуваної проблематики дає необхідний матеріал для узагальнень і висновків, скерованих на розкриття поставлених у монографії завдань. Наукове дослідження М. Москалюка спирається на широке й значне коло різноманітних джерел та матеріалів, зокрема узагальнені й часткові дослідження з історії України й розвитку економічного процесу, включаючи архівні джерела, неопубліковані матеріали, документи, листи, бібліографічні покажчики й довідники, мемуари, періодики, включаючи монографічні праці як українських, так і зарубіжних дослідників.

Варто наголосити, що рецензована монографія відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість автору висловити свою власну компетентну думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. До речі, М. Москалюк проаналізував архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, біля десятка обласних державних архівів України, Російського державного історичного архіву, м. Санкт-Петербург. Ним введено до наукового обігу не лише нові документи й матеріали, але й узагальнено історичні факти, події економічного життя та політичні явища, реконструйовано тогочасний господарський поступ.

Принагідно відзначимо, що монографія складається з п'яти розділів, що охоплюють найважливіші аспекти досліджуваної проблематики, які підпорядковано основній меті – комплексному дослідженню розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії окресленого періоду.

Структура монографії детально осмислена, логічна, послідовна, виважена і лаконічна, науково аргументована, як і виклад матеріалу власне у самих розділах. На нашу думку, вона є досить вдалою й цілісною, оскільки дає змогу розкрити складний і суперечливий процес розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У першому розділі "Економічна політика царизму щодо розвитку обробної промисловості" М. Москалюк аналізує економічну політику царизму, джерела надходження капіталів та систему забезпечення галузі сировиною. Він, зокрема, наголошує на тому, що окреслений період – доба активного становлення ринкових відносин у Російській імперії, велике значення у якій відігравали українські губернії, тому цілком виправданим є значна увага автора до тих проблем, настільки успішним був ринковий розвиток імперії в цілому і українських земель зокрема.

Власне до обробної промисловості автор відносить такі галузі промисловості, як цукрову, горілчану (винокурну), борошномельну та тютюнову, тобто ті, що пов'язувалися з обробітком продукції сільського господарства.

Стверджуємо, що становлення обробної промисловості, аналіз закономірностей розвитку галузей являє собою важливу наукову проблему і є спробою в українській історіографії дати цілісну й комплексну оцінку задекларованій проблемі. Важливе місце у ній відведено виявленню взаємозалежності об'єктивних суспільно-політичних чинників дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості, які зазнали принципових трансформацій внаслідок реформ 60 – 70-х рр. ХІХ ст.

Вважаємо, що окрім того, розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії пов'язаний з її впливом на соціально-економічні, політичні та культурні процеси регіону, що й вимагало глибокого вивчення та наукового переосмислення. Формування та розвиток обробних

галузей в Україні мало свою специфіку в порівнянні із загальноімперськими тенденціями та іншими регіонами.

Автор монографії наголошує на тому, що сировина для виробництва промислової продукції відіграла важливу роль у розвитку обробної промисловості України у зазначений період, так як без неї неможливий випуск продукції даних галузей виробництва. У пореформений період важливою проблемою для галузей обробної промисловості залишалося забезпечення сировиною. Різні прошарки населення, які володіли та орендували землю, постачали на підприємства на різних умовах сировину.

Варто наголосити на тому, що сировина надходила із власних плантацій підприємців, де вирощувалися різні сорти зернової продукції. Сировина для тютюнової промисловості вирощувалася у межах фабрик та селянами, а також купувалася на близьких і віддалених ярмарках та базарах або безпосередньо у поміщиків та селян.

На думку М. Москалюка, укладені контракти були гарантією для виконання усіх пунктів умов контрагентами, хоча підприємці в окремі виробничі сезони відмовлялися приймати сировину. За допомогою контрактів плантатори і селяни поступово потрапляли у васальну залежність від підприємців, між якими розгорталася гостра боротьба за збільшення своїх прибутків. Збут сировини на промислову переробку на конкурсних умовах покращив якість сировини і сприяв росту виробництва підприємств обробної промисловості та розповсюдженню селекційної роботи спеціалістів.

Другий розділ "Матеріально-технічна база обробної промисловості" в основному присвячено інфраструктурі про продуктивності підприємств, основним напрямкам технічних вдосконалень. В пореформений період у процесі технічного перевороту неухильно зростала енергоозброєність і механізація обробної промисловості України. Із розвитком матеріально-технічної бази підприємств обробної промисловості відбувається удосконалення техніки та технології виробництва продукції, збільшується потужність та продуктивність заводів.

Простежується тенденція, що заводчики постійно прагнули до збільшення норми експлуатації робітників, до інтенсифікації праці. Це забезпечувалося ліквідацією ручної праці і заміною її машинами, поліпшенням технології виробництва тощо. Власниками цукроварень були переважно поміщики, адже тільки вони мали право володіти кріпаками, а це була основна робоча сила на цукроварнях. Крім цього, поміщики мали і відповідні земельні угіддя для вирощування буряку.

Побуває думка, що після відміни кріпосного права поміщики залишалися без дармової робочої сили – кріпаків, їм не вистачало обігових коштів, багато хто з них не мали ділових якостей і почали масово закривати цукроварні, не витримуючи конкуренції з набагато продуктивнішими паровими цукроварнями.

Автор цілком справедливо вважає, що запровадження нових технологій, машин, парової енергетики дало могутній поштовх для підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції. Це було, безумовно, пов'язано із завершенням найбільшого буму у залізничному будівництві та поширенням парового виробництва майже в усіх провідних галузях обробної промисловості.

На нашу думку, особливість технічної революції в обробній промисловості полягала в тому, що у процесі технічної перебудови відбувається удосконалення техніки та технології виробництва продукції, збільшується продуктивність праці, що у подальшому впливало на собівартість продукції, яка стає конкурентоспроможною на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Таким чином, паралельно з концентрацією виробництва, збільшенням потужності цукрових заводів, їхньої продуктивності удосконалювалася техніка цукрового виробництва: дрібні підприємства ліквідовувалися, замість них виростали великі і добре обладнані заводи, розвивався і удосконалювався технологічний процес.

Варто наголосити на тому, що парові цукрові заводи почали з'являтися, в основному, на Правобережній Україні, особливо у Київській губернії, яка стала основним центром цукрового виробництва в Російській імперії. Перетворення цукроваріння у ринкову галузь промисловості, широкий приплив капіталів і концентрація виробництва – все це забезпечувало умови для успішного здійснення технічної революції в цій галузі, тим більше, що передумови для неї (парова енергетика, машинізація головних виробничих процесів, наявність певної кількості кваліфікованих кадрів – механіків і робітників) були створені в окремих районах розміщення цукрової промисловості ще до скасування кріпацтва.

У третьому розділі "Підприємці, технічна інтелігенція і робітники в обробній промисловості" основна увага приділяється формуванню класу підприємців, забезпечення обробної промисловості інженерно-технічними кадрами, джерелам формування промислових робітників.

Автор зазначає на тому, що розвиток ринкових відносин супроводжувався завершенням формування класу підприємців, які відіграли важливу роль у розвитку обробної промисловості України. Особливістю було те, що одночасно з українськими підприємцями значне місце у промисловості, торгівлі і сільському господарстві займали російські, єврейські та іноземні підприємці.

В історіографії поширена думка, що якщо іноземні і російські підприємці переважно були у важкій промисловості, то українські зосередили в своїх руках переважно цукрову, винокурну, борошномельну та інші галузі обробної промисловості, в той час як єврейські підприємці контролювали торгівлю і кустарне виробництво.

Простежується динаміка, пов'язана зі зростанням української промисловості та зміцненням позицій українських підприємців. До підприємництва залучалися найбільш активно ті стани, які мали для цього певні кошти. Такими станами виступали підприємливі поміщики та торговці.

Підтримуємо думку автора про те, що майже у повному розпорядженні купецтва знаходилися швацькі, чинбарні, ливарні, салотопні підприємства, тим часом як цукроваріння монополізували поміщики. Наявність коштів у купців теж спрощувала організацію виробництва, хоча на перешкоді довгий час стояла відсутність робочих рук. Лише окремими представникам із низів вдалося розірвати важкі пута кріпосної неволі, пробитися до лав більш-менш значних промисловців. Шлях до статусу великого підприємця для цієї категорії населення був важкий і лише небагатьом вдавалося його пройти. Проте є досить багато прикладів дрібного і середнього підприємництва селян, які ставали власниками млинів, олійниць, крупорушок тощо.

Звичайно, що промислове виробництво не може обходитися без робітників. Поповнення рядів робітників за рахунок селянства здійснювалося в Україні, як і в Російській імперії, у результаті реформи 1861 р. Процес формування промислових робітників відбувався за рахунок розшарування в кустарній промисловості. Це джерело поповнення промислових робітників було досить важливим, так як воно дало для фабричної промисловості робітників, які вже мали певні виробничі навички.

Таким чином, у процесі розвитку ринку і поширення машинної техніки, кустарне і ремісниче виробництва все більше відтісняються на задній план, причому з середовища кустарів і ремісників виділяється незначне число підприємців, а основна маса перетворюється у найманих робітників.

Зазначаємо, що технічна інтелігенція поступово займала чільні місця в соціально-економічній структурі суспільства. Проте в Україні прошарок технічної інтелігенції у XIX ст. був незначним. Питання підготовки інженерних кадрів для обробної промисловості вирішувалися проблематично. Нестача спеціалістів технічного профілю негативно відбивалася на становищі економіки. Самодержавство виявилось неспроможним забезпечити подальший економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічного переустаткування підприємств, індустріалізації промислового виробництва.

Зроблений автором монографії аналіз професійного складу інтелігенції України показує, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить обширною: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, література, мистецтво. Проте в умовах самодержавства вона обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами.

Варто підсумувати, що технічна інтелігенція обробної промисловості формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Найбільш підготовленим до кінця XIX ст. виявився вищий прошарок, який доповнювався випускниками навчальних закладів і в меншій мірі практиками.

Вважаємо, що забезпечення обробної галузі кваліфікованими кадрами з кожним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, біржові комітети та окремі його представники.

На думку М. Москалюка, особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у заснуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Четвертий розділ "Виробництво продукції обробної промисловості" представлено загальний нарисом становища обробної галузі та розвитком виробництва, пов'язаних з сільським господарством. На думку автора монографії, економічний розвиток Російської імперії, включаючи українські губернії, в першому десятиріччі XX ст. характеризується тим, що криза, яка почалася наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською

війною. Лише в 1907 р. почалося нове, але дуже короткочасне, піднесення промислового виробництва. Наприкінці 1907 р. виникла нова промислова криза з наступною депресією, яка тривала до кінця 1909 р.

Як вважає автор, зростання виробництва в 1906–1907 рр. в одних галузях обробної промисловості поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова кон'юнктура почала погіршуватися. У 1908–1909 рр. з'явилися ознаки чергової економічної кризи в легкій промисловості. Її особливістю було те, що їй не передувало загальне піднесення промисловості. Разом з тим ця криза не відзначалася великою глибиною: скорочення виробництва в більшості галузей обробної промисловості було незначним. Наприкінці 1909 р. намітилося поживлення в промисловості, а вже в 1910 р. почалося промислове піднесення. Воно було зумовлене рядом врожайних років. Приплив вільних капіталів в обробну промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних товариств.

На нашу думку, упродовж 1900–1913 рр. Російська імперія, в тому числі й Україна, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку. Промислове піднесення в 1910–1913 рр. було перерване Першою світовою війною. Війна внесла певні зміни в структуру і динаміку промислового виробництва. В ряді галузей, особливо тих, що виконували військові замовлення, зазнала змін номенклатура продукції, виникли нові виробництва, в них помітно почало зростати виробництво продукції для фронту. У зв'язку з перебудовою роботи промисловості на військовий лад значно скоротилося виробництво машин і обладнання.

Вважаємо, що промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці не тільки України, а й Російської імперії в цілому. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, передусім, природно-кліматичними умовами.

Варто наголосити на тому, що фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала обробна промисловість: цукрова, винокурна, тютюнова, борошномельна. Тому на Правобережжі поширеним було цукроваріння та винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися обробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: винокурні, пивоварні заводи, млини тощо.

Автор вважає, що на півдні домінувало землеробство, обробні ж галузі відігравали другорядне значення. Промислова переробка сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством. Саме промислова продукція приносила підприємцям найвищі прибутки.

М. Москалюк наголошує на тому, що фабрично-заводська промисловість підпорядкувала собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним чинником порайонної промислової спеціалізації. Усі наведені автором дані про кількість обробних підприємств, вартість виробленої ними продукції, чисельність фабрично-заводських робітників переконливо свідчать про значну роль українських губерній в промисловому виробництві Російської імперії.

Безперечно, що важливу групу виробництв в Україні являли собою галузі обробної промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарських продуктів: цукрова, винокурна, тютюнова і борошномельна. У другій половині XIX ст. окреслилася спеціалізація окремих регіонів України з переробки продуктів сільського господарства. Степова Україна відзначалася торговим зерновим землеробством, а отже, розвивалася борошномельна промисловість, правобережжя – посівами цукрових буряків – цукроварінням, Чернігівська і Полтавська губернії – виробництвом тютюну нижчого ґатунку.

Паралельно зі зростанням кількості і продуктивності цукрових заводів збільшувалася і кількість виробленого ними цукру. У початковий період свого існування мануфактурна цукрова промисловість у нашій країні за своїм характером мало чим відрізнялася, наприклад, від суконної або металургійної галузей. Вона ґрунтувалася на праці кріпосних селян. Проте конкретні обставини, за яких виникло і розвивалося цукрове виробництво в Російській імперії, у тому числі й Україні, обумовили те, що формування великої машинної індустрії проходило тут тим оригінальним шляхом, який винятково рідко мав місце в інших галузях – шляхом прямого переростання кріпосної мануфактури з переходом на вільнонайману працю – у ринкову фабрику. Щоправда, це переростання в цукровій промисловості виявилось доступним далеко не для всіх мануфактур, а діяло лише як панівна тенденція.

У п'ятому розділі "Збут продукції обробної промисловості" досліджується організація і забезпечення збуту на внутрішніх і зовнішніх ринках. На думку автора монографії, важливою умовою розширеного виробництва є збут готової продукції. Завдяки прибутку покривалися виробничі затрати. Частина прибутку вносилася на розширення виробництва, а також на запровадження нової техніки і технології, придбання великої кількості сировини і матеріалів,

фінансування інших сторін подальшого виробництва. Економічне становище промисловості, у тому числі і обробної, знаходилося у прямій залежності від рівня цін на продукцію, які формувалися, в основному, стихійно, у залежності від попиту і пропозиції. Проте, на сьогоднішній день глибокого уявлення про торгівлю товарами обробної промисловості на внутрішніх ринках ми ще не маємо.

Варто зазначити, що основні форми торгівлі продукцією обробних галузей промисловості на національному ринку склалися ще до відміни кріпосного права за підтримки державних органів влади своєю політикою, оберігаючи продукцію обробної промисловості від зовнішніх конкурентів. У той же час було б помилкою не помічати на внутрішніх (національному) ринках конкуренцію, без якої важко собі уявити досить бурхливий розвиток промисловості.

Аналіз рецензованої монографії приводить до висновку про те, що розвиток ринкових відносин в обробній промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості робітничих селищ і міст – усе це сприяло розвитку торгівлі. Одним з найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка в пореформений період зазнала суттєвих змін. Зростаючи в обсязі товарообігу, вона охоплювала все нові райони, досягала найвіддаленіших пунктів. Виникло багато нових торгових центрів, а чимало старих втратили своє попереднє значення. Головна причина цього полягала в корінних змінах, що відбулися в розміщенні продуктивних сил, а також у знаходженні міст і селищ від залізничного сполучення і річкових пароплавних магістралей.

Зауважимо, що поглиблення суспільного поділу праці, господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної і Південної України обумовила злиття окремих територіальних ринків у загальноукраїнський ринок. В Україні створилася нова мережа ярмарків і базарів, які нерозривно були зв'язані з місцевою стаціонарною торгівлею.

До середини XIX ст. розвивалися ринкові відносини, внутрішня і зовнішня торгівля, відбувався процес формування єдиного національного ринку, в той час знижувалося виробництво, засноване на кріпосній праці. Важливу роль у зміцненні економічних зв'язків українських губерній з всеросійським ринком відігравала стаціонарна, магазинно-крамнича торгівля, що особливо швидко почала розвиватися з 60-х років XIX ст. Її зростанню сприяло розширення внутрішнього ринку, зв'язане з поглибленням суспільного поділу праці, неухильним збільшенням торгово-промислового населення і використання найманої праці, з розкладом селянства і поширенням неземлеробських промислів.

Варто наголосити на тому, що в умовах швидкого розвитку ринку стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом з цим неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, в торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатофілійних магазинів.

Прослідковується тенденція, що внутрішня торгівля, як і все товарне виробництво у другій половині XIX – на початку XX ст., піддавалося періодично кризовим явищам, її розвиток на європейських ринках проходив нерівномірно. Коли піднімалися ціни на внутрішніх ринках вона дещо скорочувалася і навпаки. Крім видачі тимчасових вивізних премій і повернення акцизу уряд підтримував експорт продукції обробних галузей шляхом будівництва залізниць, зміною законодавства (заборона транзитної торгівлі).

Розвитку зовнішньої торгівлі сприяло те, що у деяких місцевостях, як у Середній Азії, зовсім було відсутнє дане виробництво. Вітчизняне виробництво поступово витіснило із північних провінцій Персії і частини Афганістану французьку та італійську продукцію. Завоювання середньоазіатських ринків знаходилося у нерозривному зв'язку з експансією Російської імперії у цьому регіоні.

Підсумовуючи аналіз розділів рецензованої монографії варто зауважити, що Україна відігравала важливу роль у зовнішній торгівлі Російської імперії. Це пояснюється тим, що лівова частка продукції обробної промисловості імперії припадала саме на українські губернії, які спеціалізувалися, в основному, на збуті товарів харчової промисловості.

Таким чином, співвідношення цін на світових і внутрішніх ринках свідчить про не збитковість експортованої продукції обробних галузей промисловості і тому не витримує критики з боку протилежного твердження деяких дослідників декількох останніх десятиліть. Від експорту збагачувалися промисловці, посередники-купці і, звичайно, державна скарбниця.

Отже, розвиток внутрішнього ринку, спеціалізація промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення обумовили розширення у пореформений період торговельних зв'язків України з іншими регіонами.

Доповнюють монографічне дослідження добре підібрані додатки, у яких, на основі аналізу досліджуваної проблеми, подано розвиток промисловості у Волинській губернії упродовж 1884–

1904 рр., виробництво цукру в Російській імперії у 1900–1914 рр., кількісні показники викуреного спирту заводами Волинської губернії у 1898 р., кількість затраченої сировини на винокуріння у Подільській губернії у 1912 р., обігові кошти у сфері торгівлі в Російській імперії, кількісні показники страйків і заворушень упродовж 1881–1895 рр.

Москалюк М. М. виявив широку обізнаність зі спеціальною літературою з проблеми, що досліджувалася і зумів фахово проаналізувати її. Загалом монографія відзначається глибоким науковим аналізом фактів, документів та історичної літератури з даної проблематики, що забезпечило науково-обґрунтовані висновки, які є зваженими і аргументованими.

Успіх дослідника у висвітленні цієї важливої наукової проблеми, на наш погляд, полягає у доборі максимальної кількості фактів та правильно обораному методологічному підході у їхньому трактуванні. Автор застосував й використав виважений підхід до аналізу розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., що є методологічно довершеними.

Загалом рецензована монографія відзначається глибоким науковим аналізом фактів, документів та історичної літератури з даної проблематики, що забезпечило науково обґрунтовані висновки, які є зваженими і аргументованими.

Закономірно, що чимало подій та явищ з історії розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. не змогли отримати належного й вичерпного аналізу дослідників, тому – усе це робить актуальним появу зазначеного наукового дослідження, є суттєвим й оригінальним внеском в історичну науку і послужить міцним підґрунтям для подальших досліджень науковців.

Поява монографії М. Москалюка заповнює прогалину у системі досліджень задекларованої проблематики, а систематизований і об'єктивно викладений матеріал монографії має не лише світоглядне значення, а стане важливим і, головне, дієвим засобом національної історіографії з цієї проблематики.

Вважаю, що монографія М. Москалюка "Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття" є важливим внеском в українську історіографію, своєчасним, самостійним й солідним дослідженням, корисним для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться цією проблематикою.

Иван Зуляк

**НИКОЛАЙ МОСКАЛЮК. РАЗВИТИЕ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В
НАЧАЛЕ XX ВЕКА. – ТЕРНОПОЛЬ, ТНПУ, 2012. – 300 С.**

В рецензируемой монографии на основе анализа трудов, значительного количества архивных источников, периодики исследовано развитие обрабатывающей промышленности украинских губерний Российской империи очерченного периода.

Ключевые слова: Российская империя, реформы, украинские губернии, обрабатывающая промышленность, вторая половина XIX – начало XX ст.

Ivan Zulyak

**MYKOLA MOSKALIUK. DEVELOPMENT MANUFACTURING INDUSTRY UKRAINIAN
PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH
CENTURY. – TERNOPIL, TNPU, 2012. – 300 S.**

In peer-reviewed monograph by analyzing works of the archival sources, periodicals, research development manufacturing Ukrainian provinces of the Russian Empire defined period.

Key words: Russian Empire, the reforms, the Ukrainian province, the manufacturing industry, the second half of the nineteenth – early twentieth century.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ "ТЕРНОПІЛЬ І ТЕРНОПІЛЛЯ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ І СВІТУ (ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ)"

На великодньому тижні наукове життя Тернопілля та України було позначене непересічною подією, приуроченою одразу кільком пам'ятним датам – Дню визволення Тернополя від фашистських загарбників та Дню заснування нашого рідного міста (що є менш відомим святом, але також відзначається 15 квітня).

Йдеться про Міжнародну науково-практичну конференцію "Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України та світу (від найдавніших часів до сьогодення)", яка 20–21 квітня 2012 р. зібрала у місті вчених з провідних установ України, Польщі, Білорусі, Канади, США.

Гостей приязно приймав Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, адже саме викладачам кафедри стародавньої та середньовічної історії належить ініціатива проведення такого масштабного заходу. До організації конференції долучилися й Тернопільська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Тернопільський обласний краєзнавчий музей, Державний архів Тернопільської області та Тернопільський міський осередок НТШ. Приємно, що представники міської та обласної влади підтримали пропозицію освітян.

Учасників конференції урочисто вітав міський голова міста Тернополя С. Надал. Мер нагадав про ще одну приємну подію – 72-річчя заснування ТНПУ: "Користуючись нагодою, вітаю вас із річницею створення університету, який став візитною картою міста, має потужний науковий потенціал для його розвитку. Дякуємо за хорошу співпрацю, яка є сьогодні між владою міста і між університетом".

Очільник міста справедливо зазначив, що конференція на подібну тематику відбувається в Тернополі вперше з часів Незалежності, і це досить важливо для нашого міста: "Тернопіль – це місто, яке у 80-90-х роках було центром історичного і духовного відродження, місто, з якого їхали перші автобуси по Україні, щоб розповісти про необхідність проведення референдуму. Сьогодні Тернопіль – це місто, в якому пересікаються чимало культур та релігій, яке завжди розвивалося і розвивається в Європейському напрямку.

Тому для нас важливо, щоб ця конференція не була разовою, а стала щорічним заходом. Міська рада надає велику роль відновленню культурних та історичних пам'яток. Прийнято рішення про створення підручника з історії Тернопільщини. Я впевнений, що в її основу ляжуть проведені учасниками конференції дослідження. Будемо вдячні всім, хто захоче долучитися до створення цієї книги. Бажаю всім натхнення і приємних вражень від гостинного Тернополя".

А позитивних вражень дійсно було багато, і, насамперед, – це високий рівень організації конференції, засідання якої відбувалося у 8 секціях за участі близько 200 науковців. Для гостей провели екскурсію та запросили на виставку "Тернопіль очима митців", що також є першою такого роду подією в житті міста.

Що ж до дискусії, то у полі зору фахівців опинилися різноманітні питання: охорона культурної спадщини і стан історичної пам'яті, формування культурного середовища і розвиток інфраструктури, освіта і наука краю, соціально-економічний та суспільно-політичний аспекти його життя, визначні діячі науки, культури, освіти та техніки Тернопілля, громадські та політичні організації, церковно-релігійне життя, український національно-визвольний рух на теренах Тернопілля.

З "родзинок" програми конференції можна виділити проект реконструкції Тернопільського замку, який презентував на пленарному засіданні начальник відділу містобудування, охорони пам'яток та нагляду за будівництвом управління архітектури та містобудування Тернопільської обласної держадміністрації Ярослав Пелехатий. Ілюстрована доповідь пана Ярослава була чудовим доказом того, як мрії науковців перетворюються у реальні плани та стратегії розвитку міста, яке ми так любимо і яке ми, на жаль, так мало знаємо. Щоправда, відкрити для учасників невеличку частинку секретів файного міста зумів завідувач відділу стародавньої та середньовічної історії Тернопільського обласного краєзнавчого музею Олег Гаврилюк.

У секції "Визначні діячі науки, культури, освіти та техніки" приємно було почути імена визначних уродженців краю – як відомих усім Йосипа Сліпого, Івана Горбачевського, Івана Пулюя,

Богдана Лепкого, Олександра Барвінського, Володимира Лучаковського так і менш відомих наших співвітчизників – поета Степана Сапеляка, мисткині Лідії Стасюк, економіста Володимира Навроцького, діяча Ігоря Герети та багатьох інших.

Цей науковий захід – крок назустріч будівництву успішного сучасного університетського міста, що опирається на свідому активну громаду з високими духовними та етичними принципами. Любити рідне, цінувати те, що маємо, пишатися українським, йти у майбутнє з досвідом видатних поколінь – ось лейтмотив міжнародного свята науки – конференції "Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу".

Оргкомітет

ПАВЛУ СТЕПАНОВИЧУ КОРИНЕНКУ – 70

Кафедра історії України, історичний факультет Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка вітає зі славним ювілеєм доктора історичних наук, професора Коринченка Павла Степановича.

Високоморальна та інтелігентна людина, знаний науковець, багатолітній керівник кафедри історії України, Павло Степанович був одним з засновників історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка.

Ювіляр народився 12 липня 1942 р. у с. Медвежа Немирівського району Вінницької області. У 1958 р. закінчив середню школу.

Павлу Степановичу довелося пройти складний і довготривалий шлях професійного зростання. Для подальшого здобуття освіти йому довелося залишити рідну домівку і переїхати до м. Одеси. Для досягнення успіху в чужому місті він міг розраховувати лише на власні сили. Працелюбність та цілеспрямованість ювіляра допомогли йому подолати життєві труднощі. Упродовж 1959–1961 рр. він навчався у професійному училищі м. Одеси, з 1962 р. – працював будівельником. 1962–1965 рр. – служив в рядах радянської армії.

Після цього Павло Степанович здійснив наступний важливий крок, незважаючи на високий конкурс, став студентом історичного факультету Одеського університету, на якому навчався упродовж 1965–1969 рр. У стінах цього, одного з найстаріших в Україні навчальних закладів, і відбулось формування ювіляра як історика-дослідника. Упродовж 1971–1972 рр. – аспірант Одеського університету, у 1976 р. захистив кандидатську дисертацію. Надалі працював в Тернопільському педагогічному інституті.

У 1992 р. захистив докторську дисертацію у Київському університеті. З 1993 р. – професор, у тому ж році став завідувачем кафедри історії і політології Тернопільського педагогічного інституту, згодом перейменованої у кафедру історії України.

Павло Степанович очолив кафедру в період складних трансформацій, які переживали вища школа та історична наука на початку 1990-х років. Під його керівництвом кафедра історії України змогла подолати усі труднощі перехідного періоду, сформувалась як дружний, злагоджений колектив однодумців. На посаді завідувача кафедри історії України П. С. Коринченка перебував до 2009 року. Його цілеспрямованість, працелюбність, організаторські здібності стали важливим чинником професійного розвитку колективу кафедри.

Власне Павло Степанович зробив вагомий внесок у дослідження Української національної революції 1917–1921 рр. Ця тематика є пріоритетною з-поміж його численних наукових зацікавлень. Павлу Степановичу за роки своєї викладацької та дослідницької діяльності вдалося підготувати значну кількість дипломників, магістрів, аспірантів.

Результатом наукової роботи П. С. Коринченка було написання таких праць, як: Міграційні процеси як чинник консолідації українців у ХХ ст. // Наукові записки інституту політичних досліджень – Вип. 26. – К., 2005; Пошуки форм землекористування на Україні в 1919–1920 рр. // Український селянин. – Зб. наукових праць Національної Академії Наук України. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – Вип. 9; Міграція українців у 20–30-ті роки ХХ ст. // Україна Соборна: Зб. наук. статей. – Вип. 4, Т. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 316 с.; Коринченко П. С. Сутність і наслідки революційних процесів у 1917–1920 рр. Погляд із ХХІ ст. // Зб. статей наук. конференції "Україна в революційних процесах ХХ століття. – Київ: Інститут історії НАН України, 2007.

Павло Степанович також є автором підручників та навчальних посібників для студентів історичних спеціальностей. Наприклад, Новітня історія країн Європи та Америки (1918–1945). –

Тернопіль, 2002. За ініціати́ви та під керівництвом Павла Степановича був створений чотиритомний навчальний посібник з історії України для студентів історичного факультету.

Визначальними рисами характеру ювіляра є його людяність, доброта, порядність, принциповість. Друзі, знайомі, колеги знають, що завжди можуть розраховувати на нього. Його життєва мудрість, розсудливість, допомагає знайти вихід з багатьох складних ситуацій.

Ювіляр не зраджував власним принципам під впливом політичною кон'юнктури чи задля матеріальної вигоди, він завжди залишався моральною, чесною людиною.

Павло Степанович користується заслуженою і глибокою повагою колег-викладачів, студентів, випускників університету. Його знають і високо цінують відомі вчені Національної академії наук України, провідних вітчизняних навчальних закладів. Маючи величезний досвід педагогічної, наукової, управлінської роботи Павло Степанович є без перебільшення прикладом для молодших колег у їх професійному зростанні. Він підтримує молодих учених, допомагає їм реалізувати свій професійний потенціал. Багато вчених, які досягли успіху в науці та в сфері освіти, можуть назвати його своїм Учителем.

З нагоди ювілею бажаємо Павлу Степановичу здоров'я, сил і наснаги, оптимізму, гарного настрою, професійних успіхів, творчого зростання.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бармак Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Брославський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Білянський Олег** – аспірант кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Бушин Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, Заслужений працівник освіти України.
- Вановська Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної освіти та соціології Київського економічного інституту менеджменту.
- Галай Микола** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Гойсак Володимир** – магістр музичного мистецтва.
- Гринчук Ірина** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інструментального виконавства Інституту мистецтв Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Дацків Ігор** – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Дзісяк Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чортківського інституту підприємництва і бізнесу Тернопільського національного економічного університету.
- Зваричук Едуард** – кандидат історичних наук, декан заочного факультету Національного університету харчових технологій.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Комар Володимир** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Купин Леся** – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Левик Богдан** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних і соціальних наук НУ "Львівська політехніка".
- Левицький Віталій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління та економіки Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.
- Лень Андрій** – здобувач кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Леськів Мар'яна** – кандидат історичних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Луговий Богдан** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін і фізичного виховання Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України "Бережанський агротехнічний інститут".
- Луговська Тетяна** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лупак Тетяна** – аспірант кафедри теорії та історії культури Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Маслов Микола** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- Мовчан Ольга** – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії та правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Молоткіна Валентина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- Москалюк Микола** – доктор історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Муц Оксана** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Нікітенко Костянтин** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Львівського інституту менеджменту.

- Орлов Владлен** – асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.
- Пережест Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.
- Полич Марьяна** – викладач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Потапенко Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди".
- Разіцький Віталій** – кандидат історичних наук, старший викладач Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Русенко Святослав** – здобувач Академії митної служби України.
- Саківський Ігор** – здобувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Саламахін Ігор** – викладач кафедри правознавства Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Скакальська Ірина** – кандидат історичних наук, доцент Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Скрипник Анатолій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету.
- Старка Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стародубець Володимир** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Стародубець Галина** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.
- Стопчак Микола** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Ткач Володимир** – провідний фахівець Центру моніторингу якості освітніх послуг й сприяння працевлаштуванню студентів і випускників Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Терещенко Тетяна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Толстопятова Діана** – кандидат економічних наук, завідувач економічного відділення Кам'янець-Подільського коледжу харчової промисловості Національного університету харчових технологій.
- Трубчанінов Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.
- Христенко Ольга** – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри філософії та суспільних дисциплін Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.
- Цаль Андрій** – пошукувач кафедри стародавньої та середньовічної історії історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Футала Василь** – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Чигур Руслан** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету.
- Чорна Мар'яна** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Чорна Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Чуйко Сергій** – кандидат педагогічних наук, Тернопільська філія ПВНЗ "Європейський університет".
- Шаправський Сергій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства Національного університету "Острозька академія".
- Шустак Іван** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Володимир Брославський ФОРМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.	4
Анатолій Скрипник УЧАСТЬ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК У ПОДІЛАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1792–1795 рр.).....	8
Микола Бармак ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII СТ.	12
Віталій Левицький ГОСПОДАРСТВО ЦЕРКОВНИХ СЕЛЯН НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.	17
Богдан Луговий РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА У ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ КИЇВСЬКОЇ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ (40–50-ті рр. XIX ст.).....	22
Інна Вановська ДРІБНЕ ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	26
Микола Трубчанінов РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ ПОМЩИЦЬКИХ ТА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ).....	31
Микола Маслов УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУСТАРІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТА ПРОМИСЛОВИХ ВИСТАВКАХ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	36
Едуард Зваричук, Діана Толстопятова ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.).....	44
Володимир Стародубець, Галина Стародубець ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНОЇ ШКОЛИ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	49
Микола Москалюк ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИМИ ФАХІВЦЯМИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	54
Ігор Саламахін ЕВОЛЮЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ТА ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЙ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ.....	61
Андрій Лень ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ ТОВАРАМИ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ..	68
Ольга Мовчан СТАВЛЕННЯ ПРОЛЕТАРІАТУ ДО ПОЛІТИКИ РОЗКУРКУЛЕННЯ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УСРР	73
Ольга Христенко РОЛЬ ЖІНОЦТВА В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ В ПЕРІОД	78
	78
Святослав Русенко ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	81
Ярослав Дзісяк ПЕРЕБІГ БОЙОВИХ ДІЙ НА ЧОРТКІВЩИНІ У ЛИПНІ-СЕРПНІ 1920 Р.....	85
Валентина Молоткіна МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДЯНСЬКО-ПАРТІЙНИХ ВИДАВНИЦТВ УСРР В УМОВАХ НЕП (20-ТІ РР. XX СТ.)	89

Костянтин Нікітенко	
ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НЕДЕРЖАВНИХ КРЕДИТНИХ ІНСТИТУЦІЙ: МІЖ НЕПМАНОМ І КООПЕРАТОРОМ	94
Микола Галай	
РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....	100
Ігор Саківський	
СПРАВА "ПРИШЛЯКА І ГОЛОЯДА" В ІСТОРІЇ ОУН.....	105
Тетяна Луговська	
ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОГО ТОВАРИСТВА "ДРУГ" У ЛЬВОВІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	110
Микола Бушин, Ірина Перехрест	
ОСОБЛИВОСТІ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У 1943–1945 РР.....	114
Володимир Старка	
ОПР СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА СТАНОВЛЕННЮ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ У 1944–1953 РР.....	117
Мар'яна Леськів	
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1944–1953 РР.).	122
Тетяна Терещенко	
ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ У 1945–1950 РР.	127
Іван Зуляк	
УЧАСТЬ ОРГАНІВ НКВС (МВС) У ПРОВЕДЕННІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УРСР У 1946 Р... 	132
Іван Шустак	
ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ У 50–60 РР. ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	137
Ярослав Секо	
ОСНОВНІ ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ.....	142
Володимир Ткач	
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1989 РОКУ ТА ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕПИСУ 2001 РОКУ)	150
Руслан Чигур	
ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ	154
У 1990-Х РР.....	154
Богдан Левик	
ДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ БЕЗПЕКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ	160
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	167
Андрій Цаль	
ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ В'ЯЧЕСЛАВА БУДЗИНОВСЬКОГО	168
Мар'яна Полич	
УЧАСТЬ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО У ГРОМАДСЬКОМУ І ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – 20-Х РР. ХХ СТ.....	171
Мар'яна Чорна	
КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАННИ БЛАЖКЕВИЧ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1905–1939 РР.)	177
Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	184
Ігор Дацків	
УКРАЇНО-АНГЛІЙСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ У 1917–1921 РОКАХ.....	185
Леся Купин	
ІТАЛІЙСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ДО ФРАНЦІЇ У 1919–1939 РОКАХ.....	193
Володимир Комар	
ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ПОЛЬЩІ З ДЕРЖАВАМИ АНТИКОМІНТЕРНІВСЬКОГО ПАКТУ В 30-Х РР. ХХ СТ.	198

Віталій Разіцький	
ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА США В ІРАНІ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ УРЯДУ	
М.МОСАДДИКА	203
Олег Білянський	
РЕФОРМА СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА (1997–1999 рр.)	207
Наталія Чорна	
КРАЇНИ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ТА УКРАЇНА: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ	
СПІВРОБІТНИЦТВА	211
Розділ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	217
Сергій Шаправський	
ОСНОВНІ СКЛАДОВІ КОНКЛАВУ ТА ЇХ СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ	218
Сергій Чуйко	
БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМОК В ІСТОРИЧНОМУ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ТА	
КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ МІСТА БЕРЕЖАНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI–XVII СТ.	224
Володимир Гойсак, Ірина Гринчук	
РОДИНА ВАСИЛЕВИЧІВ У МУЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ	229
(XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)	229
Ярослав Потапенко	
ОСМИСЛЕННЯ СОМАТИЧНИХ ФЕНОМЕНІВ У ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ	
ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ	235
Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	241
Оксана Муц	
ПРЕСОВІ ВИДАННЯ УНДО – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-	
КУЛЬТУРНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	242
Микола Стопчак	
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ	
ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	246
Василь Футала	
ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ СУСПІЛЬНОЇ МІСІЇ ГРЕКО-	
КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1920–1930-Х РР.	253
Ірина Скакальська	
РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ЖИТТІ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ	
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИДАННЯ “ЦЕРКВА І НАРІД” 1936 р.)	258
Андрій Кліш	
ХРИСТІАНСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО	
ПЕРІОДУ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ	262
Владлен Орлов	
ГЕНЕЗА НОВИХ РЕЛІГІЙНИХ ТЕЧІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ	
ІСТОРІОГРАФІЇ	265
Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	272
Іван Зуляк	
МИКОЛА МОСКАЛЮК. РОЗВИТОК ОБРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ	
ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX	
СТОЛІТТЯ. – ТЕРНОПІЛЬ, ТНПУ, 2012. – 300 С.	273
ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ	279
МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ	
“ТЕРНОПІЛЬ І ТЕРНОПІЛЛЯ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ І СВІТУ	
(ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ)”	279
ПАВЛУ СТЕПАНОВИЧУ КОРИНЕНКУ – 70	280
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	282

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені
Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во
ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 1 – 288 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древніцький, Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 21.05.2012 р. Підписано до друку 14.06.2012 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 24,75. Обліково-видавничих аркушів 32.
Замовлення 148. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1,25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"